

નિવેદન

સને ૧૯૩૦ માં શરૂ કરેલી "મંથ અને મંથકાર"ના પ્રકાશનની યોજના અનુસાર આ અગિયારમું પુસ્તક પ્રગટ થાય છે. આ યોજનાનું દસમું પુસ્તક સને ૧૯૫૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું અને તેમાં સને ૧૯૪૨ થી સને ૧૯૫૦ સુધીના સમયની વિગતો આપવામાં આવેલી. અસ્તુત અગિયારમા પુસ્તકમાં સને ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૦ સુધીના સમયની વિગતો આપવામાં આવી છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં યત્ન તે પ્રમાણે આ યોજનાનાં પ્રકાશનો દ્વંદ્વા સમયના માણે પ્રગટ કરી શક્યાં નથી તેનાં કારણો સહેજે સમજી શકાય તેવાં છે. અધ્યાત્મી સંસ્થાઓ અને અગાઉનાં મંથમાં નહિ સમાવી શકાયેલા અથકારોનાં પરિચય મેળવવામાં મુશ્કેલી એ આમાં મુખ્ય છે. પોતાને પરિચય મેળવતાં કેટલી મુશ્કેલીઓ પડી છે તે અંગે સંપાદક શ્રી પીતાંબરભાઈ પટેલ અને પ્રા. ચીમનભાઈ નિવેદીએ પોતાનું બખાન આપેલું છે; તેમ છતાં ખૂબ ધીરજ અને ચીવટ રાખી, શક્ય હોય તેટલી ઝડપથી, તેમણે પોતાનું કાર્ય પાર પાડ્યું છે. આ બદલ મુજરાત વિદ્યાસભા સંપાદકોને આભાર માને છે.

જે અથકારોએ પોતાની અથવા ખીજાઓને લગતી માહિતી સંપાદકોને પહોંચાડી છે તેમનો પણ આભાર માનવો ઘટે છે. કારણકે તેમના સાથ-સહકાર વગર સંપાદકો પોતાનું કાર્ય પાર પાડી શક્યા નહોત. ભવિષ્યમાં પણ આ યોજના ચાલુ રહેવાની જ છે, અને તેથી જેમનો પરિચય મેળવવાનો છે તેમનાં તથા જેમને સંપાદનનું કાર્ય સોંપવામાં આવે તેમના ખર્ચ, ચીવટ અને સહાયની અમે પૂરેપૂરી આશા રાખીએ છીએ. આદા છે કે આ પ્રકાશન અગાઉના પ્રકાશનોની જેમ સૌને ઉપયોગી નીવડશે અને એટલા પ્રમાણમાં સંપાદકોને તથા સંસ્થાને સંતોષ આપનાર બનશે.

આ પુસ્તક દી. બ. મણિભાઈ જશભાઈ કચ્છ રમારક ગ્રંથમાળાના
૧૧ માં પુસ્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અગાઉના પ્રકાશનો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ઇંગ્લેન્ડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ કમળાચંદ્ર પ્રાણચંદ્ર ત્રિવેદી ૨-૦૦
૨. પ્રતિનિધિરાજ્ય વિષે વિવેચન જમજીવનદાસ બ. કાપડિયા ૧-૦૦
૩. પ્રાચીન ભારત ભા. ૧ લક્ષ્મીચંદ્ર મોરારજી બટ્ટ ૦-૭૫
૪. રૂઝિયા કૃપાચંદ્ર દોશનરામ ૦-૩૭
૫. લોકોપયોગી સરીરવિદ્યા નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ જનપતિ ૦-૨૫
૬. અકબર ઉત્તમલાલ ડેક્કવલાલ ત્રિવેદી ૦-૫૦
૭. યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ અતિસુખચંદ્ર કમળાચંદ્ર ત્રિવેદી ૦-૭૫
૮. હિંદુ રસાયનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ પર્ણન્યરાય વૈકુંઠરાય મેઠ ૦-૩૭
૯. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોગીલાલ જયશંકરભાઈ
વૃત્તરચના સહિસરા ૦-૭૫
૧૦. ભૂમંડલીય સૂર્યગ્રહણ , હરિહર પ્રા. બટ્ટ અને
છાત્રભાઈ મુયાર ૨-૫૦

ગુજરાત વિદ્યાસભા
બદ, અમદાવાદ-૧
તા. ૭-૧૨-૧૯૬૬

જેઠાલાલ જી. ગાંધી
સહાયક મંત્રી

પ્રસ્તાવના

‘અંચ અને અંચકાર’નો દસમો ભાગ ઈ. ૧૯૫૨ માં પ્રગટ થયો હતો. ઈ. ૧૯૬૨ લગભગ અમને અગિયારમા ભાગનું સંપાદન-કાર્ય સોંપાયેલું. દરેક દસકે આ અંચ હવે પ્રગટ થતો રહે તો તેનો ઉદ્દિષ્ટ હેતુ ખર આવે એમ અમને પણ લાગે છે. ઈ. ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૦ ના દસકાના સાહિત્ય-પ્રવાહોનું અવલોકન અને એ ગાળાના લગભગ પચાસ-પંચાવન જેટલા લેખકોનો પરિચય આ ભાગમાં આપવાની અમે યોજના કરી હતી. એ પ્રમાણે અંચકાર-અંચિતાવસિના ખીજા વિભાગ માટે પ્રસ્તાવલી તૈયાર કરીને જે લેખકોની યાદી તૈયાર કરેલી તેમને મોકલવામાં આવી હતી. ખીજા બાજુ, દસકાના સાહિત્યપ્રવાહોના અવલોકનનું કાર્ય આરંભ્યું હતું. આ માટે અમે પ્રથમ સહાય ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી પ્રગટ થયેલી સમીક્ષાઓની લીધી. પરંતુ આ દસકાની સઘળી સમીક્ષાઓ પ્રગટ થઈ નહિ હોવાથી (અને પ્રગટ થયેલી સમીક્ષાઓમાં પણ બધાં પ્રકાશિત પુસ્તકો સમીક્ષાએ નહિ આવતાં હોવાથી) દસકાનાં મહત્વનાં પુસ્તકો ખ્યાલ બહાર આપ્યાં ન જાય એ હેતુથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કૌપીરાષ્ટ પુસ્તકાલયના નોંધપત્રકની સહાય લીધી, અને દસકામાં પ્રગટ થયેલાં સઘળાં પુસ્તકોની નોંધ કરી. એ કાર્ય માટે ઠીક ઠીક સમય ગયો. ઉપરાંત આપણાં સામયિકોમાં ‘સાબાર-સ્વીકાર’ની નોંધ પામેલાં કે અવલોકાયેલાં પુસ્તકોની પણ યાદી કરી. આ સર્વ દ્વારા પ્રવાહોના અવલોકનની પ્રાથમિક જૂમિકા પૂરી કરી. ઈ. ૧૯૬૪ માં આ અંચનો પહેલો વિભાગ—દાયકાના સાહિત્યનું પ્રવાહદર્શન—તૈયાર થયો, અને તે અમે વિદ્યાસભાને સોંપ્યો.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની વાર્ષિક સમીક્ષાઓ જે દસકાને અંતે પણ એકસાથે ઉપલબ્ધ થાય અને સર્વ પ્રકારકો પોતાનાં સઘળાં પ્રકાશનો એ સમીક્ષા માટે મોકલે તો આ પ્રકારના કાર્યને ઘણી અનુકૂળતા રહે. કૌપીરાષ્ટ પુસ્તકાલયમાં પણ દસકાનાં સઘળાં પુસ્તકોની યાદી અદ્યતન હોવી મુશ્કેલ છે. ત્યાં પણ પ્રકારકો પોતાનાં પ્રકાશનો નિરાંતે મોકલતા હોય એવું બને. આ સંયોગોમાં, પ્રમાદને કારણે નહિ પણ એવાં સાધનોને

અમારે, પૂર્ણ તકેદારી રાખવા છતાં કોઈ મહત્વની કૃતિ ખ્યાલ બહાર રહી ગઈ હોય અને આ પ્રવાહદર્શનમાં ન નોંધાઈ હોય એવું બનવાનો સંભવ છે. ઉપરાંત, સધર્મ પ્રકાશનોનો નામોદ્દેશ કરવો પણ પૃથ્વીમાં જોતાં સંભવિત નથી. એટલે તે તે વિભાગનું અવલોકન કરતાં, મહત્વની કૃતિઓનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપી, બાકીનીનો નામનિર્દેશ કરી, અંતે 'વગેરે' લખીને સંતોષ માન્યો છે.

પ્રવાહદર્શન કરાવતાં જે વિભાગો પાડ્યા છે એ અવલોકનની સગવડ ખાતર. કેટલાંક પુસ્તકો, જેમકે ધર્મ કે નિષેધ, વ્યાકરણ કે સંપાદન, ચરિત્ર કે વિવેચન—એમ બંને વિભાગમાં આવતાં હોય, પણ કોઈ એક વિભાગમાં નિર્દેશ કરીને સંતોષ માન્યો છે, અને ત્યાં એ અંગે ખુલાસો કરવાનો પણ યતન કર્યો છે. અનુવાદનો જુદો વિભાગ કરવાને બદલે અનુવાદનો નિર્દેશ તે તે વિભાગને અંતે જ કર્યો છે. તેમ છતાં, કાવ્ય-અનુવાદો, મુખ્યત્વે સંપાદનો હોવાથી એમને 'સંપાદન-સંપાદન' વિભાગમાં રચાવ્યા છે. આટલું આ અંકના પહેલા વિભાગ અંગે.

હવે અંકકાર—ચરિતાવલિના બીજા વિભાગ અંગે. અમે લેખકની વય અને એમનું પ્રદાન—એ જે બુદ્ધિએને લક્ષમાં રાખીને લેખકને પ્રભાવલી મોકલી હતી. એમાં દસમા અંકની સૂચિની જૂલને કારણે, પૂર્વેના અંકોમાં જેમનો પરિચય આવી ગયેલો તેમાંના કેટલાકને પણ એ પ્રભાવલી જૂલથી પહેંચેલી. એમણે અમને એ પ્રભાવલી ભરીને મોકલી આપેલી. એમાંના કેટલાકનો પરિચય પણ અમે લખી નાખ્યો હતો પણ સાથે સાથે આ અંકના ત્રીજા વિભાગ 'સૂચિ'નું કામ ચાલતું હતું એ નિમિત્તે જૂના દસે અંકો જોવાનું થયું, અને એ અંકોમાં આ લેખકોનો પરિચય આવી ગયેલો જોયો, એટલે એમનો પરિચય આ અંકમાં ફરીથી આપ્યો નથી. એ સર્વ લેખકોને પડેલી તકલીફ માટે અમે ક્ષમા માગીએ છીએ.

આ કાર્યમાં એથી બીજાએ અનુભવ થયો છે. કેટલાક લેખકોએ અમને પ્રભાવલી ભરીને મોકલેલી નહિ. એમને વારવાર વિનંતી કરી એટલે કેટલાકે તે મોકલી આપી, પણ થોડાક ખ્યાતનામ અંકકારોની માહિતી તો અમારે અન્યથા વાંચીને કે મળીને એકઠી કરવી પડી છે. તેમણે પ્રભાવલી ભરીને મોકલી હોત તો અમારું કામ વિશેષ સરળ બન્યું હોત. સ્વ. કવિ બાનુદાસ વ્યાસ 'બાદરાવણ' અને સ્વ. કવિ 'સાલિક' પોપટિયા માટે અમને શ્રી રમણભાઈ વઘીલ અને શ્રી જનમિત પંડ્યા તેમ જ શ્રી કિરમત

કુદેશીએ સહાય કરી છે. એ માટે, જ્યારે એમના આભારી હોય, શ્રી રસિકલાલ હો. પરીખનો પરિચય અગાઉના અંકમાં નથી આપી ગયો એ જાણીને આશ્ચર્ય અનુભવેલું. ઉપલબ્ધ સામગ્રી અને એમની રૂબરૂ મુલાકાત દ્વારા એમનો પરિચય તૈયાર કર્યો છે. સહ. કવિ ‘મોહિનીચંદ્ર’, સહ. નાટ્યકાર પ્રભુલાલ દ્વિવેદી અને સહ. શ્રી ભદ્રકુમાર યાજ્ઞિક એમના અવસાન પૂર્વે પ્રજાવલી ભરીને મોકલી દીધી હતી. વિનંતીપત્રો મોકલવા છતાં જેમના તરફથી પ્રજાવલીના ઉત્તરો ન મેળવી શક્યા તે સર્વશ્રી સુરેશ જોશી, મકરંદ દવે, રવ. બહુલેશ, અશોક હર્ષ, પ્રહલાદ બ્રહ્મભટ્ટ, નીરુભાઈ દેસાઈ, રવ. વજુભાઈ કોટક, અસીમ રાદેરી, ‘એકાર’, અવિનાશ વ્યાસ વગેરેના પરિચયનો આમાં સમાવેશ કરી શકાયો નથી. કેટલાક લેખકો જોડતા લેખકો, અનવધાન દોષને કારણે રહી ગયા હોય એમ પણ બને. કેટલાકના ફોર્મ્સ એટલાં મોટાં આવ્યાં કે એમનો પરિચય આ અંકમાં લઈ શકાયો નથી. શ્રી સ્વામી આનંદને પણ પ્રજાવલી મોકલેલી, પણ જવાબમાં એમણે આ યોજનામાંથી પોતાને ‘બાતલ રાખવા’ જણાવ્યું. કેટલાક લેખકોએ સામેથી પોતાનો પરિચય આ અંકમાં લઈ શકાય કે કેમ એમ પુછાવેલું, પરંતુ જ્યારે નહીં કરેલી નીતિયોજનામાં જે લેખકો નહોતા આવતા એમને અમે દિલગીરીપૂર્વક નકારાત્મક ઉત્તર આપ્યો છે. એ માટે અહીં ફરીથી દિલગીરી વ્યક્ત કરીએ છીએ. અલબત્ત, તેમનો સમાવેશ આગામી અંકમાં થઈ શકશે.

પણાખરા લેખકોનો પરિચય અમે ‘પ્રવાહદર્શન’ પછી તરત જ લખી નાખ્યો હતો, પરંતુ ‘પ્રવાહદર્શન’ના પહેલા વિભાગનું જાપકામ મોકલું ચૂક્યું એનો લાભ લઈ ૧૯૬૫ લગભગ જે લેખકોની કૃતિઓ પ્રગટ થઈ હતી તેમને પરિચયમાં ઉમેરી દીધી છે, અને એ પરિચયને અદ્યતન બનાવવાનો યત્ન કર્યો છે. તેમ છતાં સર્વ લેખકો માટે એ શક્ય બન્યું નથી. પણ લેખકોને વિનંતી કરવા છતાં એમની કૃતિઓનાં પ્રકાશન-વર્ષ તેમ જ અન્ય સામગ્રી પૂરી પાડેલ નથી. જ્યારે બને એટલી માહિતી એકત્રિત કરીને અહીં રજૂ કરવાનો યત્ન તો કર્યો છે, છતાં જે લેખકોની માહિતી—ખાસ કરીને એમનાં છેલ્લાં પ્રકાશનો અંગેની—અધૂરી રહી ગઈ હોય તે માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરીએ છીએ.

છેલ્લે આ અંકના ત્રીજા વિભાગ ‘સચિ’ વિશે થોડુંક. અત્યાર સુધીનાં અંક-અંકોમાં બધાં પુસ્તકોમાં જેમનો પરિચય આપી ગયો છે તે લેખકોની જન્મનારોજ અને લેખક વિષયો ન હોય. તો અવસાનનારોજ આ

અંચની 'સૂચિ'માં અપાય તો આ અંચની ઉપયોગિતા વધે, અને સંદર્ભઅંચ તરીકે તે વિશેષ ઉપયોગી બને એવા સુ. શ્રી ઉમાશંકરભાઈ જોશીના ઉપયોગી સૂચનને સ્વીકારીને શક્ય તેટલા લેખકોની તારીખો (૪ છેવટે વર્ષો) મેળવીને 'અહીં' આપેલ છે. આ વિશેની દૃઢી નોંધ અમે 'સૂચિ'ના આરંભે મૂકી છે. સઘળા સંવત્સરો અને તિથિઓ, પંચાંગ જોઈ, ઇસ્વી સનનાં વર્ષો અને તારીખોમાં ફેરવી નાખ્યાં છે. તારીખો મેળવવા માટે અમે ત્રણસો ઉપરાંત પત્રો લખ્યા હતા, અને ઘણાંખરાંએ અમને તરત જ ઉત્તર આપીને આ કાર્યમાં સહાય કરી છે. જેમણે આવી સહાય કરી છે એ લેખકોનાં સર્વ સ્વજનો અને મિત્રોના અમે અંતરથી આભારી છીએ. એ સર્વનો નામ-નિર્દેશ કરવો પણ અહીં શક્ય નથી. પણ સર્વશ્રી બચુભાઈ રાવત, ભૃગુરાય અંબરિયા, લક્ષ્મીનારાયણ પંડ્યા, વિનોદિનીજીહેન નીલકંઠ, ચિત્રુભાઈ પટવા, રતિલાલ દેસાઈ, બૂપેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી, દયાંક, આઈ. વી. ત્રિવેદી, પ. કુ. ત્રિપાડી, રામલાલ નવનીતલાલ, ચદ્રવિદ્યાનંદ પંડિત, રા. ના. પાઠક, દલસુખભાઈ માલવણિયા, ઉપેન્દ્રભાઈ પંડ્યા, ધીરુભાઈ ઠાકર, સી. છ. રાવલ, નવીનભાઈ શાહ, નિમિષાજીહેન શુક્લ, 'મધુરમ' તેમ જ 'સરતું સાહિત્ય' અને 'કરસનદાસ એન્ડ સન્સ'ના, આ કાર્યમાં સહાય કરવા માટે અમે આભારી છીએ.

વિશેષ થયેલા લેખકોની અવસાન-નોંધો આપણાં સામયિકોમાં લખાય છે ખરી, પણ એમાંની કેટલીક નોંધોમાં અવસાનની તારીખો આપવામાં આવતી નથી. એ નોંધોમાં જે એકસ તારીખો અપાય તો લલિષ્માં આ પ્રકારના કાર્ય માટે તે ખૂબ ઉપયોગી થાય.

પ્રવાહદર્શન, અંચકાર-ચરિતાવલિ અને અંચ-અંચકારના અગિયારે અંચોના લેખકોની તારીખવાળી 'સૂચિ'—આ ત્રણે વિકાગોવાળું આ પુસ્તકનું સંપાદન સાહિત્યરસિકોને ઉપયોગી થશે એવી આશા છે. ફસકામાં વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા ઉત્તમ લેખોની સૂચિ આમાં ઉમેરી શકાઈ હોત તો અમને આનંદ થાત. જોકે હવે 'એ પ્રકારના લેખો, આપણે ત્યાં વિવેચનસંગ્રહોનું પ્રકાશન ઝડપી બન્યું હોઈ, અંચરૂપે સુવ્રભ થવા માંડ્યા છે એટલે 'અંચ-અંચકાર'ના એ ઉપયોગી અંગને અહીં સ્થાન ન આપીએ તો ખાસ ગેરલાભ થાય તેમ નથી.

આ કાર્યમાં અમને કેટલાક મિત્રોએ સહાય કરી છે. ખાસ કરીને પ્રા. હરિવંશ મનુમદારે સહસંપાદક જેટલા ઉત્સાહથી, કેટલાક લખાણ—

કાર્યમાં પણ મદદ કરી છે. એ માટે એમના ખૂબ આભારી છીએ. ગુજરાત વિદ્યાસભાએ આ કાર્ય અમને સોંપીને દાયકાના સાહિત્યનું દર્શન કરવાની અને ગ્રંથકારીના માનસિક પરિવ્યયમાં આવવાની ઉમદા તક આપી છે તે માટે અમે એ સંસ્થાના ઉપકૃત છીએ.

વિદ્યાસભાના કાર્યાલયમંત્રી શ્રી જોડાલાલ ગાંધીએ આ ગ્રંથના સંપાદનમાં આવશ્યક માહિતી પૂરી પાડવામાં અને સાધનો સુલભ કરવામાં જે સહકાર આપ્યો છે તેની નોંધ લીધા વિના રહી શકતા નથી. ઉપરાંત, આદિત્ય મુદ્રણાલયના સહકાર માટે તેમજ સુધક ડાપકામ માટે અમે આભારી છીએ.

અમદાવાદ

૧-૧૨-૧૯૬૬

પીતાંબર પટેલ

ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદી

અનુક્રમણિકા

દાપકાના સાહિત્યનું પ્રવાહદર્શન

૧-૧૧૮

પ્રવાહદર્શન

૧

૧	કેવિતા	૧૨
૨	નવલકથા	૨૬
૩	નવસિક્ષા	૩૭
૪	નાટક	૪૩
૫	વિવેચન	૪૯
૬	સંશોધન-સંપાદન	૫૬
૭	સાહિત્ય-ઇતિહાસ	૬૬
૮	ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણ-કોશ	૬૯
૯	જીવનચરિત્ર	૭૩
૧૦	સ્મૃતિચિત્રો-સંસ્મરણો-રાજનીતી વગેરે	૭૮
૧૧	પત્ર	૮૧
૧૨	આત્મકથા	૮૨
	-અનુવાદો	૮૫
૧૩	નિબંધ, નિબંધિકા અને હાસ્યરસની કૃતિઓ	૮૭
૧૪	પ્રવાસ	૯૩
૧૫	કેળવણી	૯૬
૧૬	તત્ત્વજ્ઞાન-ધર્મ-ચિન્તાન વગેરે	૯૮
૧૭	ઇતિહાસ	૧૦૩
૧૮	સમાજવિદ્યા-વિજ્ઞાન-પ્રકીર્ણ	૧૦૬
૧૯	આધુનિક-જ્યોતિષ	૧૧૦
૨૦	બાલ-કિશોર-પ્રૌઢ સાહિત્ય	૧૧૨

૧	અબ્દુલગની અબ્દુલકરીમ દહીંવાલા 'ગની' દહીંવાલા	૧૨૧
૨	અમીદાસ પરમાણુદાસ ઠાણકિયા	૧૨૩
૩	અમૃતલાલ લાલજીભાઈ ભટ્ટ 'અમૃત ધાપલ'	૧૨૫
૪	અક્ષરખભાઈ ઉસમાનભાઈ પોપટિયા 'સાલિક' પોપટિયા	૧૨૭
૫	અંબેલાલ નારણજી જોશી	૧૨૯
૬	ઉમેશભાઈ મોતીચંદ મણિયાર	૧૩૩
૭	ગૌરીપ્રસાદ યુનીલાલ ઝાલા	૧૩૪
૮	ચિતુભાઈ ભોગીલાલ પટવા 'દિલસૂઝ'	૧૩૭
૯	ચિમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી 'વિવિત્સુ'	૧૪૨
૧૦	છાતુભાઈ શંકરભાઈ સુયાર	૧૪૪
૧૧	જમિયતરામ કૃપાશંકર પંડ્યા 'નિગર'	૧૪૯
૧૨	જયંત હિંમતલાલ પાઠક	૧૫૨
૧૩	જયંત હીરજી ખની	૧૫૫
૧૪	જિતુભાઈ પ્રભાશંકર મહેતા	૧૫૭
૧૫	ફલસુખભાઈ ડાહ્યાભાઈ માલવણિયા	૧૬૦
૧૬	દામુભાઈ માવજીભાઈ સાંભાણી	૧૬૨
૧૭	દામોદર કેશવજી ભટ્ટ 'સુધાંશુ'	૧૬૪
૧૮	દેવજી રામજી મોદા	૧૬૬
૧૯	ધનવન્ત પ્રીતમરાય ઓઝા	૧૬૯
૨૦	ધીરુભાઈ પ્રેમશંકર ઠાકર	૧૭૨
૨૧	નટવરલાલ કુબેરભાઈ પંડ્યા 'ઉશનુસુ'	૧૭૭
૨૨	નંદકુમાર જોડાલાલ પાઠક	૧૮૧
✓ ૨૩	નિરંજન નરહરિ ભગત	૧૮૩
૨૪	પિનાકિનુ ઉદયલાલ ઠાકોર	૧૮૬
૨૫	પીતાંબરભાઈ નરસિંહભાઈ પટેલ	૧૮૮
૨૬	પુષ્કર પ્રભાશંકર ચંદ્રવાકર	૧૯૨
૨૭	પ્રજારામ નરોત્તમ રાવળ	૧૯૭
૨૮	પ્રભુલાલ દયારામ દ્વિવેદી	૧૯૯
૨૯	પ્રાગજી જમનાદાસ ડોસા	૨૦૧
✓ ૩૦	ત્રિવકાન્ત પ્રેમચંદભાઈ મણિયાર	૨૦૩

૩૨	બાલચુક્ર મણિચંદ્ર દવે	૨૦૯
૩૩	ભદ્રકુમાર અંબાલાલ યાત્રિક	૨૧૩
૩૪	ભાનુચંદ્ર બાબરચંદ્ર વ્યાસ 'બાદશાહી'	૨૧૫
૩૫	ભોગીલાલ યુનીવાલ ગાંધી	૨૧૮
૩૬	મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ	૨૨૧
૩૭	મુનિકુમાર મણિચંદ્ર ભટ્ટ	૨૨૬
૩૮	મૂળચંદ્ર મોહનલાલ ભટ્ટ	૨૨૯
૩૯	મોહનલાલ દલસુખરામ ભટ્ટ 'મોહિનીચંદ્ર'	૨૩૨
૪૦	મયોધર નર્મદાચંદ્ર મહેતા	૨૩૫
૪૧	રઘુનાથ ત્રિભુવનદાસ બ્રહ્મભટ્ટ	૨૩૮
૪૨	રતિલાલ કાશીનાલ છાયા	૨૪૦
૪૩	રમણીકલાલ બળવેદાસ અરાલવાળા	૨૪૩
૪૪	રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૨૪૬
૪૫	રંગામહેન મનમોહન ગાંધી	૨૫૪
૪૬	રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ	૨૫૭
૪૭	રામપ્રસાદ પ્રેમચંદ્ર બક્ષી	૨૬૦
૪૮	લાલુમહેન મોહનલાલ મહેતા	૨૬૪
૪૯	વેણીભાઈ જમનાદાસ પુગદિત	૨૬૬
૫૦	શિવકુમાર ગિરિજાચંદ્ર જોશી	૨૬૯
૫૧	સુરેશ કૂલચંદ ગાંધી	૨૭૪
૫૨	હરિપ્રસાદ મંગાચંદ્ર શાસ્ત્રી	૨૭૬
૫૩	હરિવલ્લભ યુનીલાલ બાયાણી	૨૮૧
૫૪	હસિતકાન્ત હરિરાય ધૂય	૨૮૬

અંધકારની સ્તિ

૨૬૯-૩૧૧

દામકાના સાહિત્યનું પ્રવાહદર્શન

[૧૯૫૧ થી ૧૯૬૦]

ભાષાનું સ્વરૂપ કે સાહિત્યના પ્રવાહ, વર્ષે વર્ષે કે દાયકે દાયકે પસઠાતા નથી. એને સમયનાં કોઈ જડબંધનોની રેખાઓથી સીમિત કરી શકાય નહિ. કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપની સમયમર્યાદાથી એમનું ગણિત માંડવા બેસીએ તો થાપ ખાવાનો પૂરો સંભવ છે. કોઈ એક જ દાયકો સાહિત્યસર્જનની સમૃદ્ધિથી લયોભર્યો હોય અને એ પછીનામાં સર્જનપ્રવૃત્તિએ ઓટ પણ અનુભવી હોય! અને એથી ઊલટું બનવાની સંભાવના પણ ઓછી નથી. તેમ છતાં ચોક્કસ સ્વરૂપની કાળમર્યાદામાં રહીને, સાહિત્યનાં વહેણો અવલોકવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એમાં કશું અનુચિત પણ નથી. જૂનાં ક્યાં વહેણો ચાલુ રહ્યાં, ક્યાં નવાં વહેણો ઉમેર્યાં અને સમગ્ર રીતે એની ફલશ્રુતિ શી—એ સર્વનું અવલોકન પણ આનંદપ્રદ બની રહે છે. અવલોકનમાં ઉચ્ચ શિખરોનું દર્શન આપણને ઔરવાન્વિત કરે છે, આસપાસની સરવર કે સરિલીલા પ્રસન્નતા અર્પે છે અને કૂંળી કૂંળી હસ્તિાળીનું દર્શન પણ સંતપી રહે છે. મહાકાળના પ્રવાહમાં આ સર્વમાંથી શું અને કેટલું ટકશે એનું સમીકરણ માંડવું એ કદાચ અત્યારે અનુચિત લેખાય, તેમ છતાં સાહિત્યસ્વરૂપોના બિન્ન બિન્ન પ્રવાહોનું દર્શન કરતાં એમાં ક્યાંક ક્યાંક પેલા 'સનાતન'ની ઝીણી તો અવશ્ય થાય જ. મહાકાળ વિવેચક પોતાના પ્રવાહમાં આ સર્વમાંથી કેટલું સંઘરશે એ લેને અત્યારે આપણે ન લાખીએ, પણ આવા પ્રવાહદર્શનમાં પ્રગટ થતા સત્ત્વને તો ઝીણી નજરે ઓળખવાનો યત્ન કરી શકાય. હવે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં દસઠાના વાક્યમયપ્રવાહને આપણે વિભાગવાર અવલોકીશું, પરંતુ એ પૂર્વે આછરું ઇતિહાસદર્શન કરી લઈએ.

આ દાયકો ઇતિહાસદષ્ટિએ અપૂર્વ પુરવાર થયો. ૧૯૬૦ના મે માસની પહેલીએ ગુજરાત રાજ્યનું નિર્માણ થયું. ગુજરાતનો છેલ્લો રાજપૂત રાજા કરણ વાઘેલો ઈ. સ. ૧૨૮૭માં, અલાઉદ્દીન ખિલજીના સૈન્ય સામે ટક્કર ન ઝીલી શકતાં, પાટણ ત્યાજી ગયો અને ત્યારથી ગુજરાત પરાધીન

મધુ. પૂર્ણ ૭૬૩ વર્ષો સુધી ગુજરાતે અનેક રાજસત્તાઓનું આગમન અને ગમન નિહાળ્યું. એ વર્ષોમાં ગુજરાતનું મધ્યકાલીન સાહિત્ય એકમાત્ર ધર્મના આશંખન વડે પ્રગળવાનને ઓછીવત્તી પ્રેરણા અને બળ અર્પતું રહ્યું હતું. નરસિંહ, મીરાં, લાલજી, અખો, પ્રેમાનંદ, સામળ અને પ્યારામ-મધ્યયુગના સાહિત્યગગનના આ સપ્તર્ષિઓ તેમ જ અર્વાચીનોમાં આઘ વીર નર્મદથી માંડી ગાંધીજી સુધીના બહુસંખ્ય જ્યોતિર્ધરોએ ગુજરાતની પ્રગતીય ચેતનાના ઉત્થાનમાં ચિરંજીવ અર્પણ કર્યું છે. ગુજરાત હવે નિજના સ્વપ્ના અને અસ્મિતા સિદ્ધ કરી શકે એવી અતુલ્લભતા સર્જાઈ છે. જનતાનો પુરુષાર્થ ગુજરાતના સર્વાંગી વિકાસમાં કેવો કાર્યશીલ બને છે અને ગુજરાતનો સાહિત્યસર્જક એ પુરુષાર્થીઓને કેવો પોરસ ચડાવે છે એ આવતી કાલનો ઇતિહાસકાર નોંધશે. આજે તો ભારતમાં લોકશાહી વિકસી રહી છે અને ગુજરાતમાં પણ જનજાગૃતિનાં પૂર બમરી રહ્યાં છે એ શુભચિહ્ન છે.

આ દાયકા દરમ્યાન આપણી વચ્ચેથી ચિરવિદાય પામેલ સાહિત્ય-કારોનું સ્મરણ કરી લઈએ. સર્વશ્રી રામમોહનરાય ગુણવન્તરાય દેસાઈ, કૌશિકરામ વિશ્વકરરામ મહેતા, પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ, હરગોવિંદ પ્રેમશંકર કવિ, ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક, ગોકુલલાલ રામચુરા, બળવંતરાય ઠાકોર, કિશોરલાલ મરાવવાળા, દુર્ગાશંકર યાત્રી, ખખરનાર, ‘કવિચિત્રકાર’ કૃપચંદ્રભાઈ, જમજીવનનાથ મોદી, રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, ડૉ. એચ તારાપોરવાળા, જમસુખલાલ જોષીપુરા, રણછોડલાલ ઝાની, દેસાઈભાઈ પટેલ, કેતન સુનશી, રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, રત્નમણિરાવ બીમરાવ જોડે, ચણવંત પંડ્યા, મસ્તકકીર, અનંત ઠક્કર, સાકરલાલ દવે, દાદાસાહેબ માવલંકર, ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, બચુભાઈ શુક્લ, ડી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, નરહરિ પરીખ, બકુભેલ, ચંદરપ્રસાદ રાવળ, કાંતિલાલ ૭. પંડ્યા, સુકાની, વિદ્યાબેન નીલકંઠ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, લાલશંકર પ્રજુરામ ભટ્ટ, કપિલ ઠક્કર, ચંદ્રશંકર શુક્લ, જીવજીવંદ સા. ઝવેરી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, હીરાલાલ અ. શાહ, વશુ કેટક, ડૉ. રમણલાલ કલ્યાણરાય પાણિક, જયેન્દ્રરાવ દૂરઠાળ, નાથાલાલ દત્તાણી વગેરે. આ ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ પત્રકારો સર્વશ્રી સામળનાથ માંડી, અમૃતલાલ દક્ષપત્તભાઈ શેઠ, દેવદાસ ગાંધી અને પુસ્તક-પ્રકાશક જુરાભાઈ શેઠ આદિને પણ કેમ જુલાય! આ સદ્મતોનું વાહ્મયક્ષેત્રે જે સરસીય અર્પણ હશે તે અવશ્ય ચિરંજીવ રહેશે.

આ દાયકા ચતાબ્દી ઉત્સવોથી અને પછી પૂર્તિ ઉજવણીથી સભર બન્યો.

મહામતીધી ગોવર્ધનરામની જન્મશતાબ્દીની ગૌરવગંજીર ઉજવણી આ દાયકાનું એક મધુરમંગલ સંભારણું બની રહેશે. એ ઉજવણીના પરિપાક રૂપ 'ગોવર્ધન શતાબ્દી ગ્રંથ' ગોવર્ધનરામના અભ્યારીને ખૂબ સદામરૂપ નીવડશે. શતાબ્દીનિમિત્તે પ્રકાશક એન. એમ. ત્રિપાઠીએ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની શતાબ્દી આજીતિ પકડતર કિંમતે પ્રગટ કરી અને એ મહાગ્રંથ સર્વસુલભ કર્યો.

હજી આજે પણ 'સરસ્વતીચંદ્ર' સાથે જોડે એવી મહાકૃતિ પ્રગટવી બાકી છે. ગોવર્ધનરામની પરમ પ્રાચ પુરુષ તરીકેની પ્રતિષ્ઠાને સ્થિરચુતિ કરે એવી 'રકેપણુકસંતું સંપાદન સ્વ. કાંતિલાલ જી. પંડ્યાએ ક્યું' એ પણ આ દાયકાનું એક ઉત્તમ કાર્ય થયું. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી વ્યાખ્યાનમાળા ચાર થઈ તેનો મંમસારંભ આપણા પ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી વિંછુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ 'ગોવર્ધનરામ—ચિંતક અને સર્જક'એ વિવિધ પર આપેલ વ્યાખ્યાનોથી થયો.

આપણા ખ્યાતનામ સર્જકો અને વિવેચકોનું સાહિત્યક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન અને ગણનાપાત્ર સેવાઓ લક્ષમાં રાખી સાહિત્યપ્રેમીઓ અને તેમના મિત્રોએ વાંઠીપૂર્તિ જીજ્ઞેષી તેમાં શ્રી વિંછુપ્રસાદ ત્રિવેદીની વાંઠીપૂર્તિ નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ થયેલ તેમનાં લખાણોનો ગ્રંથ 'ઉપાયન' ખાસ ઉદ્દેશ્યનીય છે. પ્રગટ ચિંતક અને વિદ્વાન સર્જક કાકાસાહેબની પંચોતેરમા વર્ષની ઉજવણી પ્રસંગે 'કાલેશકર અભ્યયન ગ્રંથ' પ્રગટ થયો. આ સાથે શ્રી શ્રુમંત્રેણીની વાંઠીપૂર્તિ ૧૯૫૩માં જીજ્ઞવાઈ અને 'નવચેતન'ના આજીવન તંત્રી — શ્રી ચાંપશીઆઈ ઉદ્દેશીએ પોતાની વાંઠીપૂર્તિ ૧૯૫૨માં 'નવચેતન'નો 'તંત્રી અંક' પ્રગટ કરીને જીજ્ઞની. અંબુભાઈ પુરાણીની વાંઠીપૂર્તિ પણ આ જ દાયકામાં જીજ્ઞવાઈ. આપણા સમર્થ સાહિત્યકારો સર્વશ્રી મણિલાલ નલુશાઈ દિવેદી, બાલાશંકર અને નરસિંહરાવની જન્મશતાબ્દી ૧૯૫૮માં તેમજ કેશવ હર્ષદ કુવની ૧૯૫૬માં પૂરા ગૌરવ અને ગાંબીર્થી જીજ્ઞવાઈ. એ નિમિત્તે યોગ્યેય સભા—સમારંભોમાં તે તે સાહિત્યકારની અક્ષરસેવાઓને અંજલિ અર્પવામાં આવી હતી. આ સર્વ પ્રસંગોમાં 'અધ્યાત્મચાણુ' ને સહકાર પ્રદાર્ય હતો.

આ દાયકા દરમ્યાન 'વિશૌષિકો' ઠીક ઠીક સંખ્યામાં પ્રગટ થયા છે. 'કુમાર' માસિકનો એપ્રિલ ૧૯૫૭નો ૪૦૦મો અંક અને 'સંસ્કૃતિ'નો ૧૦૧મો અંક ખાસ નોંધપાત્ર એકો બની રહેશે. 'શુદ્ધિપ્રકાશ'નો માર્ચ ૧૯૫૬નો દળદાર અંક 'શ્રી વિલામહેન રમૂતિ અંક', નારીરત્ન સ્વ. વિદ્યાગહેન

રમણભાઈ નીલકંઠને અંગ્રજિ અર્પે છે. ગુજરાતનાં પ્રથમ બે સ્નાતક સત્તારીઓ વિદ્યાભટ્ટેન નીલકંઠ અને ચારદાખટ્ટેન મહેતાનું સન્માન પણ આ દાયકામાં થયું તે અહીં નોંધવું જોઈએ. શ્રી દિલીપ કોઠારીએ આ દાયકાના આરંભનાં વર્ષોમાં 'શ્રીરંગ' વાર્ષિકના કેટલાક અંકો પ્રગટ કરી રહ્યા અને સાહિત્યનો સુરમિપૂર્ણ સમન્વય સાધી જતાવ્યો હતો. એ 'શ્રીરંગ'ની યાદ તાજી કરાવે એવું વાર્ષિક 'કિસકો' કલકત્તાથી સાહિત્યપ્રેમીઓ પ્રગટ કરી રહ્યા છે. બીજા ખાસ ગણનાપાત્ર વિશેષાંકો ■ 'ઓછવન'નો શ્રી ધૂમકેતુ ધડીપૂતિ' નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ થયેલો ખાસ અંક અને ઓકટોબર ૬૦નો 'વિશ્વમાનવ'નો 'નવી નવલિકા વિશેષાંક.'

આ દસકા દરમિયાન નવાં સામયિકો ઠીક ઠીક પ્રગટ્યાં, વિકસ્યાં અને ક્યારેક વિશ્વામાં પણ. શ્રી સુરેશ જોશીએ 'વાણી' અને હવે 'ક્ષિતિજ'નું સુકાન શ્રી પ્રબોધ ચોક્સી સાથે સંભાળ્યું છે. શ્રી જ્ઞાનુ ઝવેરી (હવે જ્ઞાનુ પાટીલ)નું 'મંચાગાર' એએક વર્ષ ચમકારે જતાવીને વિશીન થયું. મુંબઈથી 'ગુજરાતી નાટ્ય' સામયિક પણ વીજળી જેમ ઝમકી ગયું. શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીએ 'માનવ' અને હવે 'વિશ્વ માનવ' દ્વારા એક અભ્યાસપૂર્ણ, ચિંતન-પ્રેરક સામયિકની ખોટ પૂરી છે. કવિતાનાં સામયિકોમાં 'કવિલોક' અને 'કવિતા અનિયનકાલિક' નોંધપાત્ર છે. બંનેમાં નવતર કવિતાનાં વહેજો અને વળાંકોનાં દર્શન થાય છે. શ્રી ધનવંત ઝોઝાએ 'મંથ-પરિચય' થોડોક સમય ચલાવ્યું તેમાં નવાં પુસ્તકો અને દેશ-વિદેશના સાહિત્યસ્વામીઓનો સુરેખ પરિચય અપાતો હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે 'પરખ' નામે પરિપક્વ મુખપત્ર શરૂ કર્યું છે. 'પરખ' વિવેચન અને સંશોધનના ક્ષેત્રે ગણનાપાત્ર પ્રદાન કરી પિયારા રથાન પ્રાપ્ત કરે એવી શ્રદ્ધા અસ્થાને નથી. સરતના મુનીલાલ માધી વિદ્યાભવન તરફથી પ્રગટ થતું વાર્ષિક અભ્યાસલેખોથી સજ્જ હોય છે. ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી પ્રગટ થતું સામયિક 'સર્મપણુ' જાવનની અનેકવિધ સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં એકનો ઉમેરો કરે છે. આ દાયકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું શ્રી. સોપાન-દંપતીનું 'ગૃહમાધુરી', ગુજરાત સમાચારનું 'શ્રીરંગ' વગેરે રિથર થનાં જાય છે. સિપ્ટ અને સંસ્કારી સામયિકો પ્રજાની જિંદગીની જતી/વાચનમૂખને પોતે છે અને સંસ્કાર છે. વધતી જતી વાચનતૃષ્ણા અને જિજ્ઞાસા થતા નવા વાચકવર્ગના કારણે સામયિકોનું પ્રસારણ પણ વિસ્તર્યું છે. 'અખંડ આનંદ' અને 'જન કલ્યાણ' દૈનિક નેટલી નક્કો દાહતો થયા છે એ આ દાયકાની નોંધપાત્ર હકીકત છે. પાંચરતી પેઢીને

સતત પ્રેરણા આપતું કલાત્મક માસિક ‘કુમાર’ અને પ્રાંતના સાહિત્ય અને સંસ્કારગ્રંથનને સમૃદ્ધ કરતું ‘સંસ્કૃતિ’ આ દાયકાના ગૌરવદાયક માસિકો બની રહ્યા છે. ‘ચાંદની’, ‘આરામ’ અને બીજા કેટલાક નવા વાર્તામાસિકો આ દાયકાની દેન છે પરિણામે નવા વાર્તાલેખકો અને નવા વાચકગર્ભ પુષ્ટ થતા જાય છે.

આ જ દાયકામાં એક નહીં પણ ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ ગુજરાતમાં કેળવણીક્ષેત્રે નરપ્રસ્થાન કરી રહી માધ્યમ પરત્વે ત્રણેય યુનિવર્સિટીઓ સિન્નત્વ ધરાવે છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી અને/અથવા અંગ્રેજી, વડનગર વિદ્યાનગરમાં દિ હી અને મદારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરામાં અંગ્રેજી માધ્યમ વિજ્ઞાનો અખતગે ગુજરાતની ભૂમિની સહિષ્ણુતાનો ઘોનક કહી શકાય ખરો. ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગુજરાતની મોટામાં મોટી પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી છે આજે આ યુનિવર્સિટી વટવૃક્ષની જેમ વિસ્તરી રહી છે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ખોલ્યા તરીકે માતૃભાષા ગુજરાતીનું ગૌરવ કરીને આ યુનિ એ કેળવણીક્ષેત્રે એક પ્રસસ્ત પ્રવાહુ કપુ છે વિનયન, વિદ્યાન, વાણિજ્યની તમામ શાખાઓમાં તેમ જ ટેકનોલોજી, તબીબી વિદ્યા જેવા વિષયોમાં આવતા અંગ્રેજી શબ્દો પરથી પારિભાષિક ગુજરાતી પર્વાયો થોજવાનો પુરુષાર્થ ગુજરાત યુનિવર્સિટી કરી રહી છે પારિભાષિક શબ્દોનો જેમ જેમ વપરાશ વધશે તેમ તેમ એ શબ્દો સ્થિર થશે અને એથી આપણી ભાષાની ગુજરાત વધશે એનું જ નહીં પણ અભિવ્યક્તિની સૂક્ષ્મતા પણ સંધારી ભાષાના ખેડાણમાં ઘર્ષ રહેતી પ્રક્રિયા આજે તે અનિવાર્ય છે નવા શબ્દો લલ્લો અને પ્રયોગોથી આપણી ગરવી ગુજરાતી વધુ ખમીરવતી થશે ઉચ્ચશિક્ષણક્ષેત્રે ગુજરાતીનો ખોલ્યા તરીકે સ્વીકાર થતા વિવિધ વિષયોના અને વિવિધ લેખકોના પુસ્તકો પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે આમાના ધણાખરા અંગ્રેજી પુસ્તકોની સવિશેષ છાયા ઝીંતતા અને તરતુમિયા પ્રકારના પણ છે ગુજરાતની પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ આને કારણે જાણે દોટ મૂકી રહી છે આ હરીકાર્ષમાંથી લાભે ગાળે પણ ઉત્તમ કોટિનાં મૌલિક પુસ્તકો આપણને પ્રાપ્ત થાય અને આપણા વિચારકોનું સત્ત્વ સહજ રીતે એમાં ઊતરી આવે એવી આશા રાખીએ ત્યાંસુધી ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ અન્ય ભાષાના ઉત્તમ સિદ્ધિ ગ્રંથોને ગુજરાતીમાં અનુવાદિત કરાવવાનો આદરેનો પ્રયોગ સફળ બની રહે. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના સર્વતોમુખી વિકાસ માટે અને ક્ષિતિએ ઊધડી ચૂકી છે ભાષા પણ એક ધમધમી ચીજ છે ગુજરાતીની અહિં વજના શકિત ખૂબ ખીનો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મુનશીના પામી એ આ દશકાની આપણા સાહિત્યજગતની મહત્વની ઘટના કહી શકાય છે સ ૧૯૫૫ માં સાહિત્ય પરિષદનું સમેલન શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે નડિયાદમાં મળ્યું ત્યારે એ સાક્ષરભૂમિમાં યુવાન સાહિત્યકારોની આગ્રહભરી માગના પરિણામે ત્રી મુનશીએ એનદિવીથી નવીનોને આવકાર્યા અને પરિવહના બધારણમાં આવરક મુધારા રવીકાર્યા તે પછી તો સાનરમતીમાંથી ધણુ પાણી વહી મળ્યું અમદાવાદમાં ૧૯૫૬ના ઓક્ટોબરમાં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેતકરના પ્રમુખપદે નવજીવન પામેની પરિષદનું સમેલન મળ્યું ત્યારે શ્રી મુનશીએ હાજર રહી શુભેચ્છા અને આશિષ આપ્યા ત્યાર પછી ૧૯૬૦ ના ઓક્ટોબરમાં પરિષદના ઉપક્રમે મોડાસા ખાતે જ્ઞાનસત્ર યોજાયું અને મુક્તા મિલનનો આનંદ આપતા 'લેખકમિલન' ની યાદ આપી મળ્યું જ્ઞાનસત્રને નોંધપાત્ર સફળતા મળી આવા સત્રો પ્રજાની સાહિત્યિક સુરુચિ ધકલવામાં અને નવજાગૃતિ પ્રગટાવવામાં સારો ફાળો આપી રહે છે એક વર્ષ પરિષદનું સમેલન યોજાય અને એક વર્ષ જ્ઞાનસત્ર ગોઠવાય એ પ્રથા આવકાર્યું આશા રાખી એ કે પરિષદ પ્રાણુવાન બને અને સાચા અર્થમાં પ્રજાની પ્રતિનિધિ બને

અહીં 'લેખકમિલન'ને પણ યાદ કરવું જોઈએ ૧૯૫૦ માં વડોદરા, ૧૯૫૩ માં સુરત, ૧૯૫૫ માં ફરી વડોદરા અને ૧૯૫૭ માં અમદાવાદમાં 'લેખકમિલન'ની ખેડકા યોજાઈ હતી લેખકમિલનની ખૂબી એની અનોખાચારિત્રતામાં હતી પોતાને લેખક માનતી પ્રત્યેક નાનીમોની વ્યક્તિ એમાં બેઠકભેર ભાગ લેતી વળી ગૌરવપ્રદ બીના એ હતી કે લેખકમિલનને એનું બધારણ જ ન હતું એક અલગારી યુવાનની અદાથી એ સરથા ગુજરાતને એક રથજેથી બીજો રથજે ધૂમતી રહી અને સત્કારાતી રહી સાહિત્યપરિષદમાં નવું લોહી પ્રવેશ્યું અને લેખકમિલનનો પ્રવાહ સાહિત્ય પરિષદમાં સાહજિક રીતે સમરસ બની ગયો લેખકમિલનનો રંગ પરિવહની પ્રોત્સાહને લાગશે તો જરૂર એનો કાયાકલ્પ થશે સાહિત્ય પરિષદ આતરે વરસે મળે એ પરિષદો વચ્ચેના વચ્ચતા વર્ષમાં સહેરથી દૂર રાઈ આમચિસ્તારમાં 'જ્ઞાનસત્ર' યોજાય છે જ્ઞાનસત્ર માં ખ્યાતનામ અને આદ્યારપદ લેખકો સાથે મળી મુક્તા ચર્ચા કરી શકે છે જાગૃતજાગલો 'લેખક મિલન'નું રૂપાંતર 'જ્ઞાનસત્ર'માં થયું છે એ નોંધવું જોઈએ

આ જ દાયકામાં અખિત ભારતીય ધોરણે 'સાહિત્ય અમદેમી' નામની સરથા બારમી માર્ચ ૧૯૫૪ ને 'દાંડીકૂચ-દિને' દિલ્હીમાં રથપાઈ ત્યારે

અકાદેમીના પ્રમુખ શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ દત્તા અને ઉપપ્રમુખ ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું હતા. ભારતના તમામ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ એમાં છે. અકાદેમી ભારતીય સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તૈયાર કરી રહી છે. વીસમી સદીમાં હયાત હોય એવા સાહિત્યકારોના પુસ્તકોની (૧૯૫૩ સુધીની) સૂચિ, દેશની બધી જ ભાષાઓની, તૈયાર થઈ રહી છે. કેટલાક ભાગો છપાઈ ચૂક્યા છે. દરેક ભાષાના સાહિત્યનો ઇતિહાસ ત્રણસો જેટલા પૃષ્ઠોમાં તૈયાર કરવાની યોજના પણ અમલમાં મુકાઈ રહી છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ સ્વીકાર્યું છે. ભારતીય સાહિત્યકારોના પરિચયનું પુસ્તક Who's Who તૈયાર થઈ રહ્યું છે. 'સમકાલીન દ્રૂંડી વાર્તાઓ'નો સંગ્રહ પણ દેશની ભાષાઓમાંથી પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ પસંદ કરીને પ્રગટ કર્યો છે. 'ઇન્ડિયન લિટરેચર' નામે એક અર્ધ વાર્ષિક ૧૯૫૮ થી અકાદેમી પ્રગટ કરે છે, જેમાં દર વરસે દેશની દરેક ભાષામાં થયેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો પરિચય આપાય છે. અકાદેમીમાં આરંભથી જ આપણા પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો શ્રી કાકા કાલેલકર અને શ્રી ઉમાશંકર જોશી ખેસે છે.

અકાદેમીએ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની અપ્રગટ 'રકેપ બુક'નાં બે વૉલ્યુમેના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહાય કરી છે. દર વરસે ભારતની તે તે ભાષામાં પ્રગટ થયેલા ઉત્તમ ગ્રંથને પાંચ હજારનું પારિતોષિક આપવાનો પ્રબંધ અકાદેમીએ કર્યો છે. આ દાયકા દરમ્યાન ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયેલ 'મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી' ભાગ-૧ (સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈકૃત), 'બૃહત્ પિંગલ' (સ્વ. રા. વિ. પાઠકકૃત), તેમ જ 'સ્ક્રીન અને ચિંતન' (પંડિત સુખલાલજી-કૃત), અકાદેમી પારિતોષિક પામ્યાં છે. અકાદેમીના સૂચન અનુસાર અન્ય ભાષાઓની ઉત્તમ કૃતિઓ ગુજરાતીમાં મુલબ જની છે. 'ભગવાન બુદ્ધ' (અનુ. સ્વ. ગોપાલરાવ કૃલકર્ણી); 'રવિ-રસ્મિ' ૧-૨ (અનુ. સ્વ. બચુભાઈ શુક્લ); 'માટીની મૂર્તિઓ' (અનુ. જયન્ત બક્ષી); 'બાણભટ્ટની આત્મકથા' (અનુ. નવરંગ ધોળકિયા); 'ભોલિયેરનાં બે નાટકો' (અનુ. હંસા મહેતા). આ ઉપરાંત 'ગુજરાતીનાં એકાંકી' (સં. શ્રી ગુલાબદાસ બોહર); 'નાનાલાલ મધુકાવ' (સં. શ્રી અનંતરાવ રાવળ); 'સરસ્વતીચંદ્ર બૃહત્ સંક્ષેપ' (સં. શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા) અને 'ગુજરાતી દ્રૂંડી વાર્તા' (સં. શ્રી મનમુખલાલ ઝવેરી) પણ અકાદેમીનાં પ્રકાશનો છે.

સાહિત્ય અકાદેમી હજી તો પાંચરોડો હોય છે. દેશની અને દુનિયાની વિવિધ ભાષાઓની ઉત્તમ કૃતિઓ દ્વારા સંસ્કારવિનિમય શક્ય બનાવતી

અકાદેમી ખૂબ દૂરેકાસે એવી અભ્યર્થના. સાહિત્ય અકાદેમીના પ્રમુખ શ્રી જ્ઞાનદાસભાઈ નરેડુને વરદ દરતે ૧૯૫૬ના નવેમ્બરની ૨૮ મીની સવારે અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રાંતિકામાં કવિશ્રી ન્દાનાભાઈની મદત્વા-કાંક્ષી કૃતિ 'હરિસંહિતા'નું પ્રકાશન થયું એ એક મધુર યોગ કહેવાય. તે દિવસે ગુજરાતનો ભાડીનો કવિ રાખૂના ભાડીવા નેનાને દાણે બહુમાન પામ્યો એ ધરના આપણા ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહેશે.

જેમ સાહિત્ય એકાદમી ભારતની ભાગિનીભાષાઓ વચ્ચે સેતુ બની રહી છે તેમ બીજી પણ એક સરકારપ્રેરિત પ્રવૃત્તિની અદી નોંધ લેવી જોઈએ. ૧૯૫૬માં બૃહદ્ મુનર્મ રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે અને ૧૯૬૦ માં ગુજરાત રાજ્ય સ્થાપાયું ત્યારે પણ તે તે પ્રાદેશિક સરકારોએ રાજ્યસ્થાપનાની વાંદની ઉત્તમ કૃતિઓને ધનામ આપવાની પ્રથા શરૂ કરી છે. કવિના, વાર્તા, નાટક, નવલકથા, વિવેચન, વિજ્ઞાન, જાણસાહિત્ય વગેરેમાં જળ્યે ત્રણ ત્રણ ધનામો અપાય છે એથી સાહિત્યકારોને ઉત્તેજન મળે છે એ ચોક્કસ. પસંદગી સમિતિના નિષ્ણંદો વિશે ભાગ્યે જ એક મત પ્રવર્તી શકે. વાદવિવાદમયી જ ધીરે ધીરે સંવાદ સ્થપાય એવી અઢા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં વધુ પડતી ન ગણાય.

ગુજરાતી સાહિત્યનું સર્વોચ્ચ માન જેમાં મૌરવપૂર્વક જળવાયું છે તે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કરનાર આ દાયકાના હમે સાહિત્ય-સંસ્કાર એવોર્ડને અભિનંદન આપીએ છીએ અને એમની સાધના સિદ્ધિનાં નવાં શિખરો સર કરે એવી શુભેચ્છા સેવીએ છીએ. સર્વશ્રી જયશંકર 'સુંદરી' (૧૯૫૧), કે. ડા. શાસ્ત્રી (૧૯૫૨), ભોગીલાલ સાંડેસરા (૧૯૫૩), ચંદુલાલ પટેલ (૧૯૫૪), અનંતરાય રાવળ (૧૯૫૫), રાજેન્દ્ર શાહ (૧૯૫૬) યુનીલાલ મડિયા (૧૯૫૭), કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી (૧૯૫૮), જયંતી દલાલ (૧૯૫૯), હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી (૧૯૬૦). આયું જ બીજું માન હિ નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક. આ દાયકાના નર્મદ ચંદ્રક વિજેતાઓ છે સર્વશ્રી યુનીલાલ મડિયા, સુન્દરમ્, ધૂમકેતુ, કિશનસિંહ ચાવડા, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, શિવકુમાર જોશી અને નિરંજન ભગત. આ સર્વ સાહિત્યકારોને પણ મુખારકબાદી બને ચંદ્રકો સાથે સંકળાયેલી ગુજરાતની અસ્થિતાના એ જ્યોતિર્ધરોની સ્મૃતિ એનાં ધારકોને સદાય પ્રેરણા આપતી રહેશે.

આ દાયકો ગયા દાયકા (૧૯૪૧-૧૯૫૦) જેટલો રોમહર્ષણુ બનાવોથી હરચક નથી. સર્જનક્ષેત્રે એ બનાવોને આવેખતી કે ચૂંધી લેતી કાઈ

નોંધપાત્ર કૃતિ એ દાયકામાં નહોતી મળી. સર્જક ચિત્ત ક્યારે સંવેદન અનુભવશે એ કહી શકાય નહિ. કાર્યકારણનો કોઈ નિયમ વાહન્ય સૃષ્ટિમાં કારણત નીવડેલો જણ્યો છે? કેટલીયે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સર્જકને ઉરેકમાં કે ઉત્તેજમાં વિના કાળજીમાં વિલીન થઈ જાય છે. આ દાયકાના મહત્વના બનાવો સાથે સીધો મંબંધ નથી એવી કેટલીક મહત્વની કૃતિઓનો ઉદ્દેશ્ય અહીં અનિવાર્ય મણાય.

આ દાયકાનું કવિતાસાહિત્ય ગયા દાયકાને મુકાબલે વિપુલ અને સમૃદ્ધ પણુ છે. ‘યાત્રા’ અને ‘જ્વનિ’ જેવા કાવ્યસંગ્રહો આ દાયકાનાં શ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો છે, તો આપણા સદ્ગત કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું સત્તાવીસ હજાર પંક્તિઓમાં વિસ્તરીને મહાન કાવ્યરચનાના આપણે ત્યાં થયેલા પ્રયોગોમાં વિશિષ્ટ અને લાક્ષણિક ભાત પાડતું ‘હરિમંદિતા’નું પ્રકાશન પણ આ દાયકાની અવિરમરણીય ઘટના છે. વિવિધ પેઢીની કાવ્યપ્રવૃત્તિઓ આ દાયકાને એક બનોખી છટા અપે છે. ન્હાનાલાલ, રામનારાયણ, દેશળજી પરમાર, સુન્દરમ્-ઉમાશંકર અને એમની પેઢીના કવિઓ તેમજ નવતર કવિઓની કવિતા-આ સર્વથી આ દાયકાની કવિતા વિવિધ રંગો ધારણ કરે છે.

તો, નવલકથાક્ષેત્રે શ્રી દર્શકની ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ના એ ભાગ; શ્રી પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’ના અનુસંધાનમાં લખાયેલી ‘ભાંગ્યાના ભેટુ’એ આ દાયકાની ઉત્તમ કૃતિઓ છે. જૂનાઓમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ‘ભગ્નપાકુકા’ (પહેલો ભાગ) અને ‘તપસ્વિની’ (ત્રણ ભાગ) નોંધપાત્ર છે. શ્રી ધૂમકેતુ અને શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય સંખ્યાની દૃષ્ટિએ થોડાંબંધ નવલકથાઓ અને ‘અંધાવસિ’ઓ આપ્યે જ જાય છે; જેમાંની મોટાભાગની કૃતિઓમાં વાતારિસ સિવાય કશું જ ચિરંજીવ નથી. શ્રી પેટલી-કરંતી ‘પ્રેમપંથ’, શ્રી મડિવાની ‘વેળા વેળાની ઊંચડી’ અને ‘લીલુડી ધરતી’; શ્રી પીતાંબર પટેલની ‘ખેતરને ખોળે’; શ્રી ચારંગ બારોટની ‘નંદનવન’ પણ ઉદ્દેશનીય છે. નવીન લેખકોમાં શ્રી શિવકુમાર જોશીકૃત ‘કંચુડી બંધ’ અને ‘અનંગ રાગ’; શ્રી ‘સુહાસી’ની ‘મેઘહી રાતે’; શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માની ‘પ્રેમયાત્રા’; શ્રી વિશ્વમિત્રની ‘મંગલયાત્રા’; શ્રી શ્રી મોહમ્મદ મોકેડની ‘કાચર’; શ્રી ચંદ્રકાંત બક્ષીકૃત ‘પડધા ધૂખી ગયા’ અને ‘રોમા’ ખાસ નોંધપાત્ર છે. એમાં શ્રી શિવકુમાર અને શ્રી ચંદ્રકાંત, શ્રી ભગવતીકુમાર અને શ્રી મોહમ્મદ મોકેડ ખૂબ જ આચારપદ નવલકથાકારો છે.

નવસિકાના પ્રદેશમાં આ દાયકે ઠીક ઠીક સંખ્યામાં નવા વાર્તાસંગ્રહ મળ્યા છે. શ્રી સુરેશ જોશીકૃત 'ગૃહપ્રવેશ', શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષીકૃત 'પ્યાર'; સ્વ. કેતન મુનશીકૃત 'સ્વપ્નનો ભંગાર', શ્રી મોહનલાલ પટેલકૃત 'હવા તુમ ધીરે બહો !', શ્રી રમણલાલ પાઠકકૃત 'સજમે જિંદી પ્રેમસગાર્ધ', શ્રી સરોજબહેન પાઠકકૃત 'પ્રેમ પટા ઝુક આર્ધ'—આટલા ખાસ ઉત્તેજના પાત્ર સંગ્રહો છે. આ કિશનસિંહ ચાવડાકૃત 'અમાસના તારા' વાર્તાક્રિત્રે એક અપૂર્વ, અનોખું, અર્પણ છે. શ્રી મુનીલાલ મડિયાના 'ચરણાર્ધના સુર' અને 'અંતઃસ્રોત' એ બંને સંગ્રહો એમની રિચરચુતિ વાર્તાકલાની સાખ પૂરે છે. શ્રી જયંતી દલાલકૃત 'આ ઘેર પેસે ઘેર', શ્રી પન્નાલાલ પટેલકૃત 'વાતકને કાઢે' અને શ્રી બ્રોકરકૃત 'પુણ્ય પરવાયુ' નથી 'પણ નિજ વ્યક્તિત્વના મહોરવાળા વાર્તાસંગ્રહો છે.

નાટકની દિશામાં ખાસ કરીને એકાંકી નાટકો અને રેડિયો નાટિકાઓના ક્ષેત્રમાં આ દાયકે સાદું એવું પ્રદાન થયું છે. નવીનોમાં સૌ પ્રથમ શ્રી શિવકુમાર જોશીકૃત 'પાંખ વિનાનાં પારેવાં' અને 'અનંત સાધના' તેમ જ 'સુમંથલા' નોંધપાત્ર નાટ્યકૃતિઓ છે. શ્રી મડિયાના 'રંગદા', વિપવિભોચન' અને 'ચન્પશીર', શ્રી ઉમાશંકર જોશીકૃત 'ચઢીદ', શ્રી બ્રોકર કૃત 'જવસંત અમિ', શ્રી જયંતી દલાલકૃત 'બીજો પ્રવેશ', 'ત્રીજો પ્રવેશ' અને 'ચોથો પ્રવેશ', શ્રી ચંદ્રવદનકૃત 'રંગમંડાર' અને 'હોહોસિકા' તેમ જ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીકૃત 'વાહ રે મેં વાહ' એ નોંધપાત્ર પ્રકાશનો છે. રેડિયોના માધ્યમે, નાટ્ય સ્પર્ધાએ અને સરકારી ઈનામોએ નાટ્યક્ષેત્રનને ઉત્તેજન આપ્યું છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી.

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિપુલ દેખાતો અરિત્ર વિભાગ દિગ્ગ, મણિલાલ, કિશોરલાલ, ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર જેવાની જીવનકથાઓથી, ઇંદુલાલ, નાનાભાઈ ચંદ્રવદન, મુનશી, ધૂમકેતુ જેવાની આત્મકથાઓથી, ગાંધીજી જેવી વિભૂતિનાં આલેખાયેલાં વિવિધ સંસ્મરણોથી, મહાદેવભાઈની ડાયરીના પાંચમા ભાગના પ્રકાશનથી તેમ જ નરસિંહરાવની રોજનીશી અને માંધીજીના પત્રોના સંપાદનથી સરવર્તો ભર્યો છે.

ઠાકાસાહેબ, રામનારાયણ, મણિલાલ તેમ ઉમાશંકરના નિબંધ-સંગ્રહો; જ્યોતીન્દ્ર, ઉમાશંકર, ત્રિભુભાઈ પટવા, બકુલ ત્રિપાઠીના લઘુ-લલિત નિબંધો આ દાયકાનાં આવકારનાયક પ્રકાશનો છે. બળવંતરાય, રામનારાયણ, સંગણા, ઉમાશંકર, અનંતરાય, મનસુખલાલ, અને સુરેશ જોશીના

વિવેચનમંથો, કે. કા. શાસ્ત્રી અને અનંતરાય રાવળના પ્રાચીનમધ્યકાલીન યુગ વિશેના સાહિત્ય-ઇતિહાસ-લેખનો આ દાપકાના નિબંધવિવેચન વિભાગને ઉગ્રમાળા બનાવે છે.

પંડિત સુખલાલજીના 'દર્શન અને ચિંતન' જેવા ઘણિતેતર વિભાગની સમૃદ્ધિ દાખવતા મંથો, 'બૃહત્ પિંગલ' જેવો ચક્રવર્તી સંશોધન મંથ, 'કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન' જેવો તે પ્રદેશનો સર્વપ્રાચી આકરમંથ, ડૉ. ભાયાણી, પ્રિ. કે. ખી. બ્યાસ, ડૉ. સડિસરા અને શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનોનાં શાસ્ત્રીય સંપાદનો અને જોતણુ ભાષાવિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો, ભગવદ્ગીતામંડલના છેવટના ચાર મંથો, રસિકલાલ પરીખનું 'ગુજરાતની રાજધાનીઓ', હરિ-પ્રસાદ શાસ્ત્રીનું 'ગૈરમધ્યકાલીન ગુજરાત' અને 'દર્શક'નું 'આપણો વારસો અને વૈભવ' જેવાં ઇતિહાસ વિભાગનાં સમૃદ્ધ પ્રકાશનો—આ સર્વ વીસમી સદીના ફક્ત દાપકાનો ઉત્તમ ફાલ છે એમ કહી શકાય.

હવે ક્રમેક્રમે સર્વ સાહિત્યસ્વરૂપીની કૃતિઓનું પંખીદર્શન કરીએ.

કવિતા

કવિતા એ સાહિત્યનાં સર્વ સ્વરૂપોમાં સૌથી વિશેષ ઋણ અને કૃતદેનશીલ સાહિત્યસ્વરૂપ છે. માનવ-આત્માના સૂદ્રમમાં સૂદ્રમ ભાવો એમાં જિજ્ઞાસ છે અને એમનું સુરેખ કલાત્મક પ્રતિગિંબ એ ઉપસાવે છે. પોત-પોતાની આંતર જરૂરિયાત પ્રમાણે તે તે સમયનો કવિ પોતાની અનુભૂતિને નિરૂપવા મધ્યમશ્ચ કરે છે, એ માટે પ્રયોગો કરે છે અને એ દ્વારા અભિ-વ્યક્તિના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવા મુલતશીલ રહે છે. એટલે દસકે દસકે કે ખીન્ન એવા કોઈ સમય-વિભાગથી સાહિત્યપ્રવાહના—કવિતાપ્રવાહના પસટાઓનું ગણિત માંડી શકાતું નથી. એમાં જૂના પ્રવાહો વહેતા હોય, નવા પ્રવાહો ઉમેરાતા જતા હોય, જૂના પ્રયોગો પરંપરારૂપે રચપાતા હોય અને નવા પ્રયોગો થતા રહેતા હોય—અને એમ કવિતાનો પ્રવાહ અરખસિત ગતિએ વહેતો રહેતો હોય છે.

હેતુ દસકાની કવિતાની વાત કરીએ તો એ પ્રવાહમાં અનેક ઝીણી-મોટી સેરા બળેલી છે. એમાં કોઈ સેરનું સાતત્ય મધ્યકાળની પરંપરા સાથે, કોઈકનું અર્વાચીનના ઊભમકાળ સાથે, કોઈકનું પંડિતયુગ કે ગાંધીયુગ સાથે છે, તો વળી કેટલીક નવી જ ફૂટેલી સેરા આ પ્રવાહને પુષ્ટ કરતી પણ દેખાય છે. એમાં પ્રત્યેક સેરનું આગવું વ્યક્તિત્વ પણ હોય છે એટલું જ નહિ, એક સેર પોતાના જૂના પ્રવાહ સાથે સાતત્ય રાખતી છતાં નવા પ્રવાહ સાથે પણ મળી જતી નજરે પડે; નવી ફૂટતી સેર પોતાના ‘નવીન’ને પ્રગટ કરતી છતી પ્રાચીન તરફ મીટ મારતી પણ દેખાય : આર્વા આર્વા મનોહર દરયો પ્રવાહનું અવલોકન કરતાં દષ્ટિએ પડવાનાં અને એ દ્વારા પેલા સનાતનની નવનવોન્મેય સૌન્દર્યલીલાનો રમણીય આવિષ્કાર મનને બરી દેવાનો.

આ દાયકામાં એક તરફ આપણા અર્વાચીન યુગના મહાન કવિ-હાનાલાલનો પોણાખારસો પાનાંમાં અને ૨૭૦૦૦ જેટલી પંક્તિઓમાં વિસ્તરીને ‘હરિસંહિતા’ના ત્રણ ભાગમાં વહેતો કાવ્યધોધ જેવા મળે છે. ‘નવ-ભાગવત ખનાવવાના મનોરથ’ સેવતા આપણા કવિએ યોગેશ્વર સ્વરૂપ

શ્રીહરિની ભારતપરિક્રમણા અહીં જહુધા અનુષ્ટુપમાં વર્ણવી છે એ સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ૧૯૪૨ માં આરંભાયેલું, કવિમૃત્યુને કારણે અધૂરું રહેલું આ ‘લક્ષ્મીબીનું પુરાણકાવ્ય’, ગુજરાતી કવિતામાં, મહાન કાવ્યરચનાના આપણે ત્યાં થયેલા પ્રયોગોમાં-સ્થૂળ પંક્તિસંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ આટલો વિસ્તાર પ્રથમવાર જ આપે છે, અને આપણા આ કવિના જિંદગી નિશાનનો લાક્ષણિક પરિચય કરાવે છે; તો ખીજી બાજુ, આ શતકના ત્રીજા દશકામાં નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ મેળવનાર દેશજી પરમારની કૃતિ ‘ઉત્તરાયન’, ગાંધીયુગ સાથે અનુસંધાન ઇખવતા પણ નવીન રચનારીતિનો સફળતાથી ઉપયોગ કરતા રામનારાયણ પાઠકનો કાવ્યસંગ્રહ ‘વિશેષ કાવ્યો’, અને ત્રીસીના બે પ્રમુખ કવિઓ-સુન્દરમ અને ઉમાશંકર-ના અનુક્રમે ‘યાત્રા’ અને ‘વસંતવર્ષા’ એ કાવ્યસંગ્રહો; ઉપરાંત હરસનદાસ માણેકનો ‘મધ્યાહ્ન’, મનસુખલાલ ઝવેરીનો ‘અનુભૂતિ’, સુંદરજી ખેડાઈનો ‘વિશેષાંજલિ’, પૂજાલાલનો ‘ગુર્જરી’, ઈંદુલાલ ગાંધીના ‘શ્રીક્રેષ્ણ’ અને ‘પલ્લવી’ એ સંગ્રહો આ ઇપકામાં પ્રકટ થયા છે. ત્રીજી તરફ નવતર પેઢીના પ્રમુખ કવિ રાજેન્દ્ર શાહનો ‘ધ્વનિ’, અને હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ, નિરંજન ભગત, બાલમુકુન્દ દવે, પ્રભારામ રાવળ, ‘ઉશનસ’, જ્યન્ત પાઠક, પ્રિયકાન્ત મેલિયાર, પિતાકિન્ન ઠાકોર, રતિલાલ છાયા, વેણીભાઈ પુરોહિત, મકરંદ દવે, હસિત ધૂવ્ય, સુરેશ જોશી, હસમુખ પાઠક આદિના, અભિવ્યક્તિના નવનવીન પ્રયોગો કરતા કાવ્યસંગ્રહો, અને આ સમયાવધિમાં સંગ્રહરચનાદિ થયેલા છતાં સામયિકોમાં પ્રકટ થયેલ શ્રી હેમન્ત દેસાઈ, નસિન રાવળ જેવા અનેક કવિઓનાં કાવ્યો : આ ઇપકાની કવિતાની લાક્ષણિક તાસીર ઉપસાવી આપે છે.

૧૯૪૭માં આપણને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, દેશના ભાગલા પડ્યા, ગાંધીજીની હત્યા થઈ, સરહદોના પ્રશ્નો ઊભા થયા, ચારે બાજુ સંઘારની લીલા આરંભાઈ, દેશી રજવાડાંઓનું વિલીનીકરણ થયું, પંચવર્ષી યોજનાઓ ધડાઈ, ભૂતપ્રતિષ્ઠિ વિસ્તરવા લાગી, પ્રતિની પુનર્રચના થઈ; અને સમગ્ર રીતે પ્રભજીવન વેરવિખેર થયું .. આ અને આવી ઘટનાઓનાં પ્રતિબિંબ ઉત્પન્ન ઇપકાના સાહિત્યમાં જિલાયા વિના રહ્યાં નથી. ગાંધીયુગમાં સ્વતંત્રતાનો અગ્નિ પ્રજ્વલતો હતો અને એણે કવિતાને પ્રાણજળ પૂરું પાડેલું. પ્રસંગ કે ઘટનાની પ્રધાનતા એ યુગમાં વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવતી હતી અને કવિનામાં એ સમયની ઘટનાઓ પ્રતિબિંબિત થઈ છે. અંગ્રેજસત્તા સામે અહિંસક યુદ્ધ ખેલાવું હતું, કવિઓમાં પણ એ ઉત્સાહનાં પૂર જીમટેલાં હતાં. પરિણામે

કાવ્યસર્જનમાં એ ભાવો વિપુલ પ્રમાણમાં ગૂંથાયેલા છે. એમાં સત્તરચાળી કાવ્યકૃતિઓની સાથે સાથે કેટલીક પ્રાસંગિક રચનાઓ પણ જન્મેલી છે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી ગાંધીયુગની ઘટનાઓનો પ્રવાહ એાસરો અને કવિતા પણ મિત્ર પથે સંચરી અંતર્મુખ બનેલો સર્જક નવા નવા રમણીય આકારો સર્જવા કટિબદ્ધ થયો. નરસિંહરાવના સમયમાં ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારકનાં ગાન ગાઈ કવિના સર્જનો કવિ, ગાંધીયુગમાં દલિતો અને પીડિતો પ્રતિ સમજાવનાં ગાન ગાવા લાગ્યો. એમાં સ્વ-પુરુષાર્થના ઉત્કૃષ્ટતાને બદલે કષ્ટોંક ઉછીનાં પીછાંતું બળ પણ દેખાય છે. એ પછી સમપરંપરા ક્રીડવાને બદલે માનવભાવો તરફ વળતી કલમનાં દર્શન થાય છે. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને સામાજિક વિપત્તિઓના આલેખ હવે મંદ પડે છે અને કવિતાનો પ્રવાહ નરવા સૌન્દર્યના નિરૂપણ તરફ વળે છે. પરંતુ છેલ્લા દશકામાં, શ્રી ઉમાશંકરે દર્શાવ્યું છે તેમ, એમાં સમાજ-સંદર્ભનું પરિમાણ પ્રવેશ છે. આ સમાજ-અભિમુખતા, ગાંધીયુગ કરતાં વિશેષ વાસ્તવલક્ષી છે. એની ગતિ સાચા વાસ્તવદર્શી વલણ પ્રતિની છે. આ દશકામાં જીવન ઉપર પણ વારતવિક્તાનું ફૂર મોળું ફરી વળે છે અને જીવન નવી વેદના-ઓથી ઊભરાવા માંડે છે. આપણો સામાન્ય માનવ-માનવ જીવન એની બીજા અનુભવી રહે છે. આ નવીન પરિસ્થિતિમાં કાવ્યસર્જન પણ નિરાશા અને વ્યથાના ભાવો અંકિત કરે છે. સમકાલીન આર્થિક, સામાજિક કે પછી નૈતિક બળોને એ કીલે છે અને એમની વ્યંજનાત્મક અભિવ્યક્તિ એ સાથે છે. ૧૯૫૧માં પ્રગટ થયેલા શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના 'કવિ' કાવ્યસંગ્રહમાં, સમકાલીન ઘટનાઓ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે, પરંતુ એ પછીના અન્ય કવિઓના સંગ્રહોમાં સમકાલીન જીવનનો પડમો પડે છે. માનવશૂનિકા પરથી કવિ એમનું દર્શન અને નિરૂપણ કરે છે. કેટલીકવાર એ વિષય પરિસ્થિતિનું આલેખન કરે છે તો વળી કવચિત્ અસહાયતાને કારણે કટાક્ષનો આશુક પણ વીંઝી લે છે. શ્રી જયન્ત પાઠકે, એમના 'આધુનિક કવિતા પ્રવાહ'ના બૃહન્નિમિષમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, છેલ્લા દાયકાની કવિતામાં પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતાનો અને કવિહૃદયની નિષ્પાલસ સમ્પ્રદાઈનો સ્પષ્ટ સ્પર્શ સંભળાય છે. એ પરિસ્થિતિ અને એ સમ્પ્રદાઈ 'હું ઊત્તરિત છું' કે 'મને મુદાની વાસ આવે' (જને શ્રી ઉમાશંકરનાં) એ કાવ્યો આપણા કવિ પાસે સર્જાવે છે. વ્યાકુળતા અને પ્રકોપ, નિરાશા અને હતાશતાના સ્વર આ દશકાની કવિતામાંથી ઊઠતા સંભળાય છે. પરિસ્થિતિની બીંસ, નવી યાતનાઓ, માનવીની અસહાયતા અને હતાશા એમાં અભિવ્યક્તિ

પામે છે. ચારે ખાનુ જોવા મળતાં લાચારી અને દંભ કવિના હંયાને અકળાવે છે. સ્વતંત્રતાને વધાવનારો કવિ, સ્વાતંત્ર્ય પછી નજરે પડના માનવમનના અજંપાને, એની ગૂંચળામણને વ્યક્ત કરે છે. એમાં કવિનો અંગત દષ્ટિકાણ્ય પણ વિશેષ જોવા મળે છે. ક્યાંક ક્યાંક સ્વાનુભૂતિની ઉત્કટતાને રથાને, જાણે કેશન ખાતર, અસુંદરનો પુરસ્કાર અને સુંદરનો તિરસ્કાર કરવાનાં વલણો પણ અછતા રહેતાં નથી. ચાલી આવતી પરંપરાને-તોડી-ફોડી આઘાત આપવાની વૃત્તિ પણ જોર પકડતી દેખાય છે. એ માટે પરંપરાનાં પુખ્ત કે અંદ્ર જોવાં પ્રતીકોનું સ્થાન લેવા સર્પ અને ધ્રુવક, લોહી અને પરુ ઢોડી આવે છે : એ માટે જ જાણે કૃતિઓ રચાતી હોય, નિશ્ચિન ખીયામાં ગોઠવાતી હોય એવી છાપ પણ કેટલીકવાર પડે છે. સ્વાનુભૂતિનો અભાવ, આવી રચનાઓને દીર્ઘાંબુધી ન બનાવી શકે એ સ્વયંરપ્ત છે. પણ આ તો સમગ્ર પ્રવાહની એક સેર છે, અને એનું દર્શન, સુખ્યત્વે, દશકાના ઉત્તરાર્ધમાં થાય છે.

આ દશકાની કવિતાએ આમ તો પ્રચલિત કાવ્ય વિષયોને જ આલેખ્યા છે, પણ એમના નિરૂપણમાં નાવીન્ય છે. અહીં પ્રણય અને પ્રકૃતિ, માનવતા અને અધ્યાત્મભાવ જોવાં વિષયોની ખોટ નથી. એમણે પ્રેમ જોવા મહત્તમ ભાવ વિવિધ રીતે આલેખાયા છે, અને એના નિરૂપણમાં કવિઓએ નવીન પ્રતીકો પણ આપ્યાં છે. એમાં ધૌવનની કામળ પ્રણયભાવના છે, મરતી અને આનંદના ઉદ્દાસ-ઉજાળા છે, દામ્પત્યપ્રેમની પ્રસન્નતા છે અને ભગિનીરનેહનું નિરૂપણ પણ છે. નારીસૌન્દર્યનાં વર્ણનો છે, મદનઆશુના અનુભવો છે અને શ્રી-પુરુષ સંબંધનું કૃત્સિત ચિત્રણ પણ છે. ક્યાંક પ્રણયની મુગ્ધ ચારુતા શુચિતાથી મુદ્રાકિત થઈ છે, તો ક્યાંક સળંગ સાથેનું સહજવન મધુરતા નિર્મરે છે. મઝલોમાં પ્રણયની ચકચૂર મરતી આલેખાઈ છે અને ગીતામાં રાધા અને ગોરીના નેકાને નિરૂપતી પ્રીત-ચિનગારીઓ પણ ચમકી છે. માર્હસ્થગવનનું સુભગ દર્શન કરાવવા સાથે એના અસંતોષને પણ ક્યાંક ક્યાંક કવિઓએ નિરૂપ્યો છે. ક્યાંક ભિર્વ્યાત્રી કવિની મંગલ દૃષ્ટિનો પણ પરિચય થાય છે, તો ક્યાંક ગૃહના પ્રેમ અને વિરહ ઉપરાંત વાતસલ્યનું પણ મનોરમ નિરૂપણ થયું છે. પરંતુ આ સર્વમાં મુગ્ધ પ્રણય અને અતક્ષિની ઝંખના વિશેષ ધ્યાન ખેંચી રહે છે. શ્રી રામપ્રસાદ ગુપ્તે નોંધ્યું છે તેમ, અદ્યતન કવિતા પર ‘અરતિના ઝોળા’ વધુ પડેલા છે.

પ્રકૃતિનું નિરૂપણ, આ દશકામાં, આહલાદક લાગે એનું થયું છે. અલગતા, ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે એનો ઉપયોગ આ ગાળામાં પણ ઠીક ઠીક થયો છે,

વિશેષ કરીને ગીતામાં. પ્રકૃતિનાં વિવિધ અંગોનાં—વન, સરિના, સાગર કે પર્વત સૌન્દર્યનાં—પ્રસન્નચારુ વર્ણનો કવિઓએ આપ્યા છે અને એની વિવિધ અવસ્થાઓ પણ આલેખી છે. શ્રી રતિલાલ છાયાનાં સાગરકાવ્યોમાં અને આદિકાના કાવ્યગુચ્છમાં મુદર ચિત્રો અંકાર્યા છે. ગ્રામજીવન સાથે વણાયેલાં રમ્ય પ્રકૃતિચિત્રો પણ આ ગાળામાં અનેક કવિઓએ આપ્યા છે. કવિઓની પ્રકૃતિપ્રીતિ અને એનાં દર્શનચિત્રો હૈયે વસી-જાય એવાં છે. એમાં નવલાં પ્રતીકો અને અભિવ્યક્તિની નવીન રીતિ આકર્ષી રહે છે. વિવિધ ઋતુઓના પ્રભાવને આપણા પ્રભાસમ, ઉચનસ, બાલમુકુન્દ, જયન્ત જેવા કવિઓએ મન ભરીને નીરખ્યા છે અને એથી માનવહૃદયમાં ઊઠના ભાવોને પારખીને એમણે પ્રસાદભરી વાણીમાં ગાયા છે. ઋતુવિષયક કાવ્યો, કદાચ, આ દશકાની નોંધપાત્ર સમૃદ્ધિ છે. પ્રકૃતિદ્વારા કેટલાકે પરમતત્ત્વની ઝાંખી પણ કરાવી છે, તો બીજા બાહ્ય પોતાની બાવાવસ્થાનાં આલેખન માટે કોઈકે કોઈકે પ્રકૃતિતત્ત્વોમાં કુત્સિત દર્શન પણ કર્યું છે. નવતર કવિને પુષ્પમાં ભંમરનું શું જન નહિ પણ અસદાચ કંઠન સંભળાય છે; ચન્દ્ર-પદ્ વારાયેલો પાકો બધેલો સૂર્ય, સૂર્ય-ઊના લોહીનો ગોળો અને તારા-રાતપાળીના મજૂર જેવા લાગે છે. સવાર કે બપોરનું વર્ણન કરતાં કવિ પોતાના પ્રતિભાવોને પણ કેટલીકવાર ચોટદાર રીતે વ્યક્ત કરે છે. ‘તડકો’, ‘અંધકાર’ અને ‘આંદની’ જાણે આ ગાળાના કવિઓના પ્રિય પ્રકૃતિ-વિષયો રહ્યા છે. પ્રકૃતિનો અસંકારસર્જનમાં થતો વિનિયોગ અહીં વિશેષ ધ્યાન ખેંચી રહે છે અને પ્રતીક તરીકેનો એનો ઉપયોગ સંતર્પક બની રહે છે. ‘બારમાસી’ (રાજેન્દ્ર), ‘ઋતુચક્ર’ (દેમન્ત) જેવાં કાવ્યો આ સંદર્ભમાં તરત જ રમરોળે ચડે એવાં છે. કયાંક કયાંક માનવભાવપ્રાણિત પ્રકૃતિનું નિરૂપણ પણ રોચક બન્યું છે. પ્રકૃતિચિત્રને માનવભાવોનાં ઉપમાનો આકર્ષક રીતે ઉપસાવી શક્યાં છે, તો કયાંક કવિની વિશિષ્ટ બાવસ્થિતિ, પ્રકૃતિની ભૂમિકામાં, અચ્છી રીતે આલેખાઈ છે.

આગળ ઉલ્લેખ્યું છે તેમ આ દશકામાં કવિઓએ દરેક વસ્તુને પોતાનો પ્રતિભાવ આપીને વ્યક્ત કરી છે. કવિની સમાજદષ્ટિ અને એના વાસ્તવ-પ્રેમનું નિરૂપણ અહીં મળે છે. નિરંજન, પ્રિયકાંત, હસમુખ જેવા કવિઓમાં વાસ્તવદર્શી વલણની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ થઈ છે. વાસ્તવદર્શનમાં કેટલાક કવિઓએ કટાક્ષનો આશ્રય પણ લીધો છે, અને શ્રીધરાણી, જયન્ત પાકક જેવા કવિઓમાં, વિશેષ કરીને એ કવિના આંતરિક દર્દનો દ્યોતક બની રહે છે. કવિની અંધવણીના અનુભવો અને એની માનસિક વેદનાઓ, જમતના

પ્રવાહો પર દૃષ્ટિ પડતાં જન્મતી આકુળતા અને અસહાયતાની વ્યથા અહીં સાદાર થઈ છે. કાષ્ઠિક પ્રતીકરૂપે કે કલ્પનરૂપે કવિતામાં સમાજનો સંદર્ભ પ્રવેશો છે અને કવિતાના રસાયણમાં એકરૂપ પણ ચર્ષિ જાય છે.

આ ગાળાના કવિઓએ જેમ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી દેશની દુર્દશાના અને હત્યાકાંદિના ભાવો ગાયો છે, તેમ ભારતભક્તિનાં, દેશની વિભૂતિઓનાં, નવસ્વાતંત્ર્યની સિદ્ધિનાં અને નવદેશદર્શનનાં ગાન પણ ગાયાં છે. સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ પછી કાષ્ઠિકને ભારતદર્શન નિરાશ દરનારું પણ દેખાય છે, અને કડવા ઉદ્ગારો સરતાં ભારતમાં પ્રવર્તતી વિપત્તિઓ પરત્વે કટાક્ષકારકો પણ વીંઝ્યો છે. એક તરફ ગાંધીજી અને એમના મૃત્યુને નિમિત્ત બનાવીને આપણા કવિઓએ કેટલાંક ચિરંજીવ કાવ્યો આ ગાળામાં આપ્યાં છે, તે ખીજી બાજુ વિનોબાજી અને જ્ઞાનનંદા નૂતન યશને પણ એમણે મોકળે કંઠે બિરદાવ્યો છે. મહાગુજરાતની ભાવનાને પ્રેરતાં ગીતો ગાયાં છે, તે ખીજે છેડે 'હું ગુર્જર ભારતવાસી'ની ભાવના પણ સેરી છે. વચમાં ગુર્જરીના મહિમાગાનનાં શ્લોકોની સરવાણી પણ વહી છે. ચહેરી જીવનની કૃત્રિમતા અને એનાં શોષણને-ચહેરી સંસ્કૃતિને-પણ ધણા કવિઓએ વિવિધ રીતે કાવ્ય સુધી પહોંચાડેલ છે.

કાષ્ઠિક પણ મુખમાં કે સમયના અમુક ખંડમાં પરમતત્ત્વનાં ગાન ન ગવાયાં હોય એવું લાગ્યે જ જોવા મળશે. ધર્મ-ભક્તિ-અધ્યાત્મનાં ભાવ-ઝરણાં આ દશકામાં પણ વિવિધ છાયાઓ ઝીલનાં વહી રહ્યાં છે. હતાશા અને નિરાશાની સાથે જીવનની પરમ શ્રદ્ધાના સૂર પણ આ ગાળામાં રણકી ઊઠ્યા છે. રામનારાયણ, સુખાંશુ, સુન્દરમ્, સરોદ, પ્રગ્ગરામ, રાજેન્દ્ર, મહારંદ, બાલમુકુંદ, વેણીબાઈ, રતિલાલ હાયા, ઉચનમ્, પિનાકિન જેવા અનેક કવિઓમાં અધ્યાત્મની અભિવ્યક્તિ સાંપડી છે. અપ્રાપ્યની ઝંખના નવનર કવિઓમાં પણ જોવા મળે છે. 'યાત્રા' જેવા કાવ્યસંગ્રહોમાં કવિની ઊર્વમંગલ દૃષ્ટિનો અને અધ્યાત્મશક્તી કવિનો પરિચય થાય છે. અરવિંદ-જીવનદર્શનની અસર કેટલાક કવિઓએ સ્પષ્ટપણે ઝીલેલી છે. સુન્દરમ્, પ્રગ્ગરામ અને પૂજલાલની કવિતામાં એ વિશેષરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે આપણા અન્ય કવિઓ પર પણ એની છાયાનાં, ઝોછેવતે અંશે, દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી.

આ માળામાં વેણીબાઈ જેવા ભક્તિરસબીનાં, મુધાંગુ અને સરોદ જેવા ભાવાનુભવની સમ્યક્ધર્મી હૃદયતારને ઝળઝળાવતાં ભજનો આપે છે; દેવજી મોદા જેવા કવિઓ સોરઠી ભજનપરંપરાને અનુરૂપ હયોટી દર્શાવી પ્રભુઅંખનાને નિરૂપે છે, મકરંદ ભક્તિઠાળ્યો આપે છે. આપણી પ્રાચીન પરંપરાનું અનુસંધાન દાખવનાં 'કીર્તનમંજરી', 'ભજનામૃત' કે 'કમ્પીર ભજનમાલા' જેવા ભજનસંગ્રહો પણ આ દાયકામાં પ્રકાશિત થયા છે અને શ્રી દુલા ઠાગની વાણી પણ આ દાયકામાં સાંભળવા મળી છે. શ્રી મનમુખલાલ અને બેટાઈ જેવા કવિઓના પ્રાપ્ત સંગ્રહોમાં અધ્યાત્મ પ્રતિભા એક, ક્યાંક તો ભજનના ટાળોની આકર્ષક હયોટી સહિત, દેખા દે છે. શ્રી રાજેન્દ્ર જેવામાં તેમ અન્યત્ર પણ ટાગોરની રહસ્યમયતાની અસર વરતાય છે. તેમ છતાં આ માળાની કવિતા પર અરવિંદની અસર સૌથી વિશેષ માલુ છે. શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી તો અનેક કાવ્યોના વિષય તરીકે જેવા મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાના વિરલ સંઘમ સર્માં કાવ્યો વિરલ જ મળ્યાં છે. સ્વરૂપદૃષ્ટિએ ગીતોમાં પ્રાચીન ભજનપરંપરા ઘણી જળવાઈ છે, અને એમાં અધ્યાત્મનિરૂપણની કલ્પતા પણ આવી મયેલી દેખાય છે; તો રાજેન્દ્ર જેવામાં અધ્યાત્મની સ્લેષ વ્યંજનાઓ પ્રમતી છે; બાલુમુકુન્દે ઘૂંટાયેલી ભજનિક બાની સજી છે, અને ખીજા કેટલાકે એમાં લયકેન્દ્રની સાધના કરી છે. આ વ્યાપક-રૂપના પ્રવાહમાં કોઈકને 'નક્લી રહસ્યવાદ'નું તો કોઈકને 'કૃત્રિમ આધ્યાત્મિકતા'નું પણ દર્શન થયું છે. તેમ છતાં, એક તરફ ટાગોર અને ખીજી તરફ શ્રી અરવિંદની અસરો આપણી કવિતામાં ઝિલાયેલી છે એનો ઇન્કાર થઈ શકે એમ નથી. રાજેન્દ્ર એક તરફ ધરાણુ બાનીનાં ભજનો આપે છે, તો ખીજી બાજુ એમનાં કાવ્યોના પ્રિયલક્ષી વાચ્યાર્થમાંથી પણ પ્રભુલક્ષી વ્યંજનાનો અણસાર મળે છે અને 'ઉપશમની શુભરેખા' તો એમનાં ધણાંખરાં કાવ્યોમાંથી ઊપસી આવતી દેખાય છે. હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટની કૃતિઓમાં પણ ધર્મઅંખનાની ઠેવી ઉત્કલ્પતા વરતાય છે. ગુજરાતી કવિતાએ, આ દાયકામાં, હૃદયના ગેરુઆ રંગનાં પણ દર્શન કરાવ્યાં છે.

આ માળાની કવિતામાં હાસ્યવિનોદની લહરીઓ પણ ઊઠેલી જોઈ શકાય છે. રામનારાયણ જેવા કોઈક વિનોદ દ્વારા જીવનદૃષ્ટિ સ્પષ્ટ કરી આપે છે, અને રેડિયો-મુશાવરા માટે 'હળવા હાથ' ની રચનાઓ પણ આપે છે. મુશાવરા પ્રવૃત્તિને કારણે કે અન્ય કોઈ પ્રયોજનસર કોઈક જુગા પંડયા જેવાની રચનાઓમાં રચૂળ હાસ્યના ચમકારા નજરે પડે છે. કોઈક ઉખાણાં જેવી રચનાઓ પણ આપે છે, તો ગીતાળહેન પરીખ કે પ્રબોધ જોશી જેવા કવચિત્

શબ્દસેય પર રાચતી ચાતુરીભરી રચનાઓ કરે છે. પરંતુ આ કાવ્યકાર્તામાં રમણલાલ દેસાઈ અને રાચિન્ ઝોઝા(‘અભ્યર્થના’)ના કાવ્યસંગ્રહોમાં પ્રતિકાઓનું પ્રમાણ હીક હીક નજરે પડે છે. શ્રી ઝોઝાને આ પ્રકાર વિશેષ ક્ષણો લાગે છે અને એ દ્વારા આકર્ષક વિનોદલહરીઓ પ્રગટાવે છે. શ્રી વેણીભાઈને પણ દળવાં કાવ્યોનો પ્રકાર હીક ક્ષણે છે. એવી કૃતિઓ સોહાનુરંજક શૈલીવાળી છાયાળની દળવી રચનાઓ હોય છે. મઝલના સ્વરૂપમાં પણ હાસ્યનું વહેણ હીક હીક વળેલું દેખાય છે. શ્રી શ્રીધરાણી તેમજ અન્ય નવતર કવિઓની કવિતામાં તીખા-વેધક કટાક્ષનાં દર્શન થાય છે.

આ કાવ્યકારની કવિતાનો અંતર્મુખ બનેલો કવિ પોતાની મૂંઝવણને, પોતાના અનુકંપને, પોતાના ચિંતનને વિવિધ રીતે વ્યક્ત કરે છે. ‘ફાઉન્ટનના બસરદોષ પર’ જીઓ રહીને એ પોતાની વેદના નિરૂપે છે; પોતાની જિનનજિનનતાનું દર્શન કરાવે છે; વર્તમાન સમયની સાંકુળ્ખતા પ્રગટ કરે છે; આસપાસના જીવનની આલોચના કરે છે; વિલક્ષણતાથી જરેલું વિપરીત દર્શન પણ કરે છે. સમાજના પ્રતિનિધિરૂપ ફેરિયો કે વેશ્યા જેવાં પાત્રો લઈને કે જિંટ-ચિપાળ-કૂતરાના ‘પશુલોક’ને આલેખીને એ ચિંતન રજૂ કરે છે. એમાં કયાંક કવિતાનો આસ્વાદ આહ્વાદક રીતે આણવા મળે છે.

હવે આ દશકાનાં કાવ્યસ્વરૂપોનું વિહંગદર્શન કરીએ. આપણાં પ્રચલિત કાવ્યસ્વરૂપો ગીત અને સોનેટ, મુક્તક જેવી રચનાઓ અને મઝલો, પ્રસંગ-કાવ્યો અંકકાવ્યો અને ‘ઝોડ’ પ્રકારની મનનપ્રધાન રચનાઓ પણ આ સમયમાં સર્જાઈ છે. ઉપરાંત આપણાં પ્રચલિત કાવ્યરૂપોનાં ચોક્કાંમાં ન બેસાડી શકાય એવાં, ઉપર ઉલ્લેખેલાં નિરંજનનાં ‘પાત્રો’ કે હસમુખનું ‘પશુલોક’ પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ઉમાચંદરનાં ‘પ્રાચીના’નાં પદ્યરૂપોનું સ્મરણ કરાવતી સુદીર્ઘ પરણક્ષી જતાંતાત્મક કૃતિઓ શ્રી ઉચનસે ‘નેપથ્યે’માં આપી છે. રામનારાયણ, રાજેન્દ્ર, બાલમુકુંદ, પ્રભારામ વગેરે કવિઓએ અંકકાવ્ય કે કથનાત્મક જીર્મિકાઓમાં સુદીર્ઘ કૃતિઓ સર્જી છે. ‘તુકારામનું સ્વર્ગારોહણ’, ‘નિર્વાણસંખ્યા’, ‘વિશ્વામિત્ર’ જેવી કૃતિઓ, આ પ્રકારમાં, ધ્યાન ખેંચી રહે છે. પૌરાણિક, ઐતિહાસિક કે સમકાલીન પ્રસંગો આ પ્રકાર માટે આકર્ષણરૂપ રહ્યા છે. શ્રી મણિકે ‘વ્યાસ’ પર એક સુદીર્ઘ કૃતિનો આરંભ કર્યો છે અને ‘સંસ્કૃતિ’માં એના કેટલાક ખંડો પ્રગટ

થયા છે. જશવંત ઠાકરજી કથાકાવ્ય ‘હર્વશી’ પણ ઉદ્દેખવું જોઈએ. પ્રેમશંકર ભટ્ટ અને હસિત બૂચના ‘સંગીતરૂપકોના સંગ્રહો’ પણ આ દાયકામાં પ્રગટ થયા છે. અમૃત ધામજી, ગની દહીવાલા, જમિયત પંડ્યા, કુરેશી, રતિલાલ ‘અનિલ’, કામર, વિશ્વરથ, મકરંદ, હરીન્દ્ર, શેખાદમ આણુવાલા, વેણીભાઈ વગેરેની ગઝલ રચનાઓ, ગઝલ આપણે ત્યાં કેવી લોકપ્રિય રહી છે એની પ્રતીતિ આપી રહે છે. ગઝલના સંગ્રહો પણ આમાંના કોઈ કોઈએ આપ્યા છે, અને એમાં સાચી કવિતાને સિદ્ધ પણ કરી છે અને ગઝલના મૂળસ્વરૂપની બરાબર પકડ પણ ક્યાંક ક્યાંક જણાઈ આવે છે.

આ સમયમાં લઘુરચનાઓ તરફ કવિઓની પ્રીતિ વિશેષરૂપમાં જોવા મળે છે. શુદ્ધ મુક્તકો પણ રામનારાયણ, હરિશ્ચન્દ્ર, પ્રભારામ, બાલમુકુન્દ, ઉચનસ, જયંત વગેરે કવિઓએ સંખ્યા છે, અને કેટલાકે તો સ્વચ્છ પાણીદાર કાવ્ય-મૌકિકાની પણ ભેટ ધરી છે. હસમુખ પાઠક જેવાએ ‘આટલો-કૂસો-નીચે-ને આટલો-લાંબો સમય ગાંધી કદી સૂતો નથી!’ જેવું ટોટક પંક્તિનું અનવદ્ય મુક્તક પણ આપ્યું છે. મુક્તક જેવી દૃઢી રચનાઓ—એકાદ વિચાર કે સંવેદનને સચોટ રીતે અભિવ્યક્ત કરતી, કવચિત વક-દર્શનનો આશ્રય લેતી કૃતિઓ—નવતર કવિઓએ વિશેષ આપી છે. નિરંજન, પ્રિયકાન્ત, ઉચનસ, સુરેશ જેવી વગેરે કવિઓની ચાર-છ પંક્તિઓની આવી રચનાઓ આ ગાળામાં વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેા કેટલીક કેવળ આપણાં ઉપાણીનું રમરણ કરાવતી, શબ્દભેષનો આશ્રય લઈ હલપત-શૈલીમાં સરી પડતી રચનાઓ પણ ગીતા પરીખ જેવાંએ આપી છે ખરી. સોનેટના સ્વરૂપનું આકર્ષણ હજી આસપાસ નથી. ‘ગુર્જરી’, ‘આત્માની કલા’, ‘સોનેટ’ જેવા નવાં સોનેટના જ સંગ્રહો આ દાયકામાં પ્રગટ થયા છે. તેમ છતાં, આ પ્રકાર આગલા યુગને મુકાબલે ઓછો ખેડાયો છે. અભિવ્યક્તિના નવનવીન પ્રયોગો કરવાનું વલણ એમાં દારણ્યમૂત છે. તેમ છતાં ઉમાશંકર, મુંદરંભાઈ ‘વસંતવર્ષા’ અને ‘યાત્રા’ માંનાં અતીવ રમણીય સોનેટકાવ્યો, ‘આયુષ્યના અવશેષ’ કે ‘વનખંડન’ જેવાં રાજેન્દ્રનાં અનવદ્ય સોનેટો, નિરંજન, બાલમુકુન્દ, ઉચનસ, જયંત પાઠક, પ્રભારામ જેવાનાં વિવિધ વિષયો પરના રમ્ય-રસાન્વિત સોનેટ આ દાયકાની સિદ્ધિરૂપ છે. સંસ્કૃતટોની ચેતોદારી ચારુતા એમાંના ધણીખરા કવિઓએ પ્રગટ કરી છે. હરુણપ્રશસ્તિ-કાવ્યોમાં શ્રી ભેટાઈનું ‘સદ્ ચંદ્રશીતાને’ સૌથી વિશેષ આકર્ષણ જન્માવે છે અને આપણાં આ સ્વરૂપનાં ઉત્તમ કાવ્યોની હરણખાં પોતાનું સ્થાન મેળવે છે.

આ ગાળાના કવિઓનું માનીતું સ્વરૂપ જાણે ગીત જ રહ્યું હોય એવી રૂપ છાપ પડે છે. નરી સંખ્યાને કેન્દ્રમાં રાખીએ તો આ ગાળામાં ગીતોનો ફાલ વિપુલ જોતર્યો છે એમ કહી શકાય. 'છંદુલાલ માંધી, રાજેન્દ્ર, નિરંજન' જેવા કવિઓએ ગીતોના સ્વતંત્ર સંગ્રહો પણ આપ્યા છે. પ્રણય, પ્રકૃતિ, પરમતત્ત્વ એમ અનેકવિધ જાણેનું લલિતમધુર ગાન કવિઓએ ગીતોમાં કર્યું છે. ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર, નિરંજન, બાલમુકુન્દ, વેણીભાઈ, સરોદ, મહરંદ, પિનાકિન્, પ્રિયકાંત વગેરે અનેક કવિઓએ ગીતોમાં પોતાની હૃદયશ્રીને રેસાવી છે. એમાં આનંદ અને ઉત્સાહ, પ્રણયની મરતી અને વિરહની વેદના, પ્રકૃતિનો વિવિધ તત્ત્વો અને રચનાની પ્રીતિ, પરમતત્ત્વની અંજના અને અધ્યાત્મભાવ—આ સર્વને કવિઓએ ગીતોમાં, વિવિધ લયમાં, રેસાવેશ છે. એમાં ભૂમનપ્રવૃત્તિનો મહિમા પણ ગવાયો છે. સંગીતનું સ્વમાધુર્ય, લયકેદ્ર ગીતોમાં વિશેષ આસ્વાદ્ય મળે છે. એમાં અંગાળા અને મારવાડી લયની અસર પણ જોવા મળે છે, તો પ્રદ્યુમ્ન તન્ના ને ચંદ્ર પરમાર જેવા કવિઓએ પ્રાદેશિક ભોલીની અભિવ્યંજનાશક્તિ પણ ગીતરચનાઓમાં આકર્ષક રીતે પ્રગટાવી છે. ક્યાંક લોકગીતોના અનુસરણની ઘેસછા પણ દેખાય છે. રાજેન્દ્ર અને બાલમુકુન્દે કદાચ, આ સ્વરૂપમાં, સૌથી વિશેષ સિદ્ધિ દર્શાવી છે. આમજીવનની પાર્શ્વભૂ લઈને અને રાધા-કૃષ્ણને કેન્દ્રમાં રાખીને આપણા ગીતકવિઓએ પોતાના ઉદ્દેશ્યને ગાયો છે, વાગોળ્યો છે. કવચિત્ દ્વામણ-શ્રાવણ કે રાધા-ગોરીનું અવાઈ મયેલું વસ્તુ કાઈને એકવિધ અને કંટાળાજનક પણ લાગે, કવચિત્ ગીતના લયમાં ઢાળની એકવિધતા કાઈને રોચક ન પણ થઈ પડે.

આ સ્વરૂપમાં હજી ન્હાનાશાલને આપણે ત્યાં કાઈ આંખી શક્યું નથી. ન્હાનાલાલ-યુગમાં એ સ્વરૂપનો અતિરેક થયો અને બળવંતરાયના આગમને આખો 'રાસયુગ' અગ્રેષ્ઠ થઈ જવા જેવું થયેલું. એ જ રીતે વર્તમાન સમયમાં પણ અતિશય ફૂલેલી-ફાલેલી ગીતપ્રવૃત્તિ, થોડાક અપવાદને બાદ કરતાં, હવે કવિના વાસ્તવદર્શી વક્ત્રુ, અભિવ્યક્તિના નવીન પ્રયોગો, પરંપરિત છંદો અને મઘવદ્દણોના ઉપયોગ પ્રતિના સવિશેષ ઓછને કારણે મંદ પડેલી વરતાય છે.

અત્યારનો કવિ રૂઢ કાવ્યસ્વરૂપોની ઉપાસના કરતો નજરે પડતો નથી. એનું લક્ષ્ય તો પોતાના અનુભવને અભિવ્યક્ત કરવા તરફ છે. રામનારાયણ જેવા કાઈક નવીન રીતિનો પણ આશ્રય લે છે, તો હરિશ્ચન્દ્ર અને રાજેન્દ્ર

થયા છે. જયવંત દાદરનું દયાકાન્ત 'હર્ષી' પણ ઉત્તેજ્યુ જોઈએ પ્રેમય કર ભટ અને હસિન જૂથના સંગીતરૂપોના મમ્મદો પણ આ દાયકામાં પ્રગટ થયા છે અમૃત ધ્યાન, મની દહીવાલા, જમિયત પંડ્યા, કુરેશી, રતિલાલ 'અનિલ', કાશર, વિશ્વરથ, મકરદ, હરીન્દ્ર, શેખાદમ આબુવાલા, વેણીલાઈ વગેરેની મજલ રચનાઓ, મજન આપણે ત્યાં ફેની લોકપ્રિય રહી છે એની પ્રતીતિ આપી રહે છે. મજનના સમ્રાટો પણ આમાંના કોઈ કોઈએ આપ્યા છે, અને એમાં સાચી કવિતાને સિદ્ધ પણ કરી છે અને મજનના મળસ્વરૂપની જરાજરા પકડ પણ ક્યાક ક તાક જણાઈ આવે છે

આ સમયમાં સધુરચનાઓ તરફ કવિઓની પ્રીતિ વિશેષરૂપમાં જોવા મળે છે. શુદ્ધ મુક્તકો પણ રાગનારાયણ, હરિશ્ચન્દ્ર, પ્રજ્ઞરામ, ખાલમુકુન્દ, ઉચનસ, જયંત વગેરે કવિઓએ સર્જ્યા છે, અને કેટલાકે તો સ્વચ્છ પાણીદાર કાન્ત-મૌકિતકોની પણ ભેટ ધરી છે. હસમુખ પાઠક જેવાએ 'આટલાં કૂલો નીચે ને આટલો લાખો સમય ગાંધી કઠી સૂતો નથી।' જેવું દોરેક પકિતનું અનવદ્ય મુક્તક પણ આપ્યું. મુક્તક જેવી દુર્ગંધ રચનાઓ—એકાદ વિચાર કે સવેદનને સચોટ રીતે અભિવ્યક્ત કરતી, કવચિત્ વક-દર્શનનો આશ્રય લેતી કૃતિઓ—નવતર કવિઓએ વિશેષ આપી છે નિરજન, પ્રિયકાન્ત, ઉચનસ, સુરેશ જેવી વગેરે કવિઓની ચાર-છ પકિતઓની આવી રચનાઓ આ ગાળામાં વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે તો કેટલીક કેવળ આપણા ઉમાણીનું રમરણ કરાવતી, શબ્દસંયોગનો આશ્રય લઈ દનપત શૈલીમાં સરી પડતી રચનાઓ પણ ગીતા પરીખ જેવાંએ આપી છે ખરી સોનેટના સ્વરૂપનું આકર્ષણ હજી એસર્થુ નથી 'ગુર્જરી', 'આત્માની કલા', 'સોનેટ' જેવા નવાં સોનેટના જ સમ્રાટો આ દાયકામાં પ્રગટ થયા છે તેમ છતાં, આ પ્રકાર આગના યુગને મુકાબલે આજે એકાએક અભિવ્યક્તિના નવનવીન પ્રયોગો કરવાનું વલણ એમાં કારણભૂત છે તેમ છતાં ઉમાશંકર, સુદરભાઈ 'વસંતરૂપા' અને 'માના' માંનાં અતીવ રમણીય સોનેટકાવ્યો, 'આયુષ્યના અવશેષ' કે 'વનખડન' જેવાં રાજેન્દ્રનાં અનવદ્ય સોનેટો, નિરજન, ખાલમુકુન્દ, ઉચનસ, જયંત પાઠક, પ્રજ્ઞરામ જેવાનાં વિવિધ વિષયો પરના રમ્ય-રસાન્વિત સોનેટ આ દાયકાની સિદ્ધિરૂપ છે સરકૃતવૃત્તોની ચેતોહારી ચારુતા એમાંના ધણાખરા કવિઓએ પ્રગટ કરી છે કરુણપ્રસરિત કાવ્યોમાં શ્રી બેટાઈનું 'સદ્ ચદ્રશીનાને સૌથી વિશેષ આકર્ષણ જન્માવે છે અને આપણા આ સ્વરૂપનાં ઉત્તમ કાવ્યોની હરાજના પોતાનું રથાન મેળવે છે.

આ ગાગાના કવિઓનું માનીતું સ્વરૂપ જાણે ગીત જ નહીં હોય એ ૧૨૫૪ છાપ પડે છે નહીં સમજાવે કેન્દ્રમાં રાખીએ તો આ ગાગાના ગીતોનો ફાલ વિષુદ્ધ ઊનરો છે એમ ખી સદાચ ઇદુલાય આધી, રાજેન્દ્ર, નિરજન જેવા કવિઓએ ગીતોના સ્વરૂપ સમજાવે પશુ આપ્યા છે પ્રજ્ઞા, પ્રકૃતિ, પરમતત્ત્વ એમ અનેકવિધ ઢાલોનું લલિતમધુર ગાન કવિઓએ ગીતોમાં ક્યું છે ઉમાચક્ર, મુન્દરમ્ રાજેન્દ્ર નિરજન, બાલમુકુન્દ વેણીભાઈ, સગદ મહાપિનામ્નિ, ત્રિપાળ વગેરે અનેક કવિઓએ ગીતોમાં પોતાની લક્ષ્યોને રજાવી છે એમાં આનંદ અને ઉત્સાહ, પ્રજ્ઞાની ભરતી અને વિગ્નની વેદના પ્રકૃતિની વિવિધ તત્ત્વો અને સ્વરૂપની પ્રીતિ, પરમતત્ત્વની જાણના અને અપારખ્યાન—આ સર્વને કવિઓએ ગીતોમાં, વિવિધ લયમાં, ઢાલેલ છે એમાં જ્ઞાનપ્રગતિનો મદિમા પશુ અવાયો છે સ્વગીતનું સ્વમાધુર્ય, લયકેન્દ્ર ગીતોમાં રિચેદ આસ્વાદ્ય મગે છે એમાં જગાળી અને મારવાડી લયની અમર પજુ જેવા મગે છે, તો પ્રચુર તત્ત્વો ને અદ્ર પરમાર જેવા કવિઓએ પ્રારંભિક ઝોલીની અભિવ્યક્તિશક્તિ પશુ ગીતરચનાઓમાં આકર્ષક રીતે પ્રગટાવી છે કથાન લોકગીતોના અનુસરણની ઘેલછા પશુ દેખાય છે રાજેન્દ્ર અને બાલમુકુન્દે કદાચ, આ સ્વરૂપમાં, સૌથી વિશેષ સિદ્ધિ દર્શાવી છે આમજીવનની પાર્શ્વજી લઈને અને રાધા-કૃષ્ણને કેન્દ્રમાં રાખીને આપણા ગીતકવિઓએ પોતાના ઉત્સાહને ગાયો છે, વાગેલો છે કવચિત્ ફામગુ-આપણું કે રાધા-ગોરીનું અપાર્શ્વ મગેતુ વરતુ કોઈને એકવિધ અને કદાગાજનક પશુ લાગે, અચિત્ ગીતના લયમાં દાળની એકવિધતા કોઈને રાચન પશુ લઈ પડે

આ સ્વરૂપમાં હજી ન્દાના નાલને આપણે ત્યાં કોઈ આંખી શક્યુ નથી ન્દાનાલાલ-યુગમાં એ સ્વરૂપનો અતિરેક થયો અને જળવતરાપના આગમને આખો રાસયુગ' અનોખ થઈ જવા જેવું થયેતું એ જ રીતે વર્તમાન સમયમાં પણ અતિશય ફૂલેલી-ફાલેલી ગીતપ્રવૃત્તિ થોડાક અપવાદને બાદ કરતાં હવે 'વિના વારતવચી' વનજી અભિવ્યક્તિના નવીન પ્રયોગો, પરંપરા છ હો અને ગદ્યલક્ષોના ઉપયોગ પ્રતિના સવિશેષ ઝોમને કારણે મદ પડેલી વરતાય છે

અત્યારનો કવિ રૂઢ કાવ્યસ્વરૂપોની ઉપાસના કરતો નજરે પડેતો નથી એનું લક્ષ્ય તો પોતાના અનુભવને અભિવ્યક્ત કરવા તરફ છે રામનારાયણ જેવા કોઈક નવીન રીતોના પશુ આશ્રય લે છે, તો હરિશ્ચન્દ્ર અને રાજેન્દ્ર

થયા છે. જયવંત કાકરનું દયાકાન્મ 'ઉર્વશી' પણ ઉલ્લેખનું જોઈએ. પ્રેમસંકર બટ અને હસિન જૂસના સંગીતરૂપકોના સંગ્રહો પણ આ દાયકામાં પ્રગટ થયા છે. અમૃત દ્વાયત્ર, મની દર્દીવાલા, જગિયત પંડ્યા, કુરેશી, રતિલાલ 'અનિલ', ડાહર, વિશ્વરથ, મકરંદ, હરીન્દ્ર, શેખાદમ આયુવાલા, વેણીલાલ વગેરેની મઝલ રચનાઓ, મઝલ આપણે ત્યાં કેવી લોકપ્રિય રહી છે એની પ્રતીતિ આપી રહે છે. મઝલના સંગ્રહો પણ આમાંના ઠાઈ ઠાઈએ આપ્યા છે, અને એમાં સાચી કવિતાને સિદ્ધ પણ કરી છે અને મઝલના મૂળસ્વરૂપની ખરાબર પકક પણ ક્યાંક ક્યાંક જણાઈ આવે છે.

આ સમયમાં લઘુરચનાઓ તરફ કવિઓની પ્રીતિ વિશેષરૂપમાં જોવા મળે છે. શુદ્ધ મુક્તકો પણ રામનારાયણ, હરિશ્ચન્દ્ર, પ્રજ્ઞરામ, બાલમુકુન્દ, ઉશનસ, જયંત વગેરે કવિઓએ સર્જ્યાં છે, અને કેટલાકે તો સ્વચ્છ પાણી કાવ્ય-મૌકિકોની પણ ભેટ ધરી છે. હસમુખ પાઠક જેવાએ 'આટલાં કૂસા-નીચે ને આટલો લાંબો સમય ગાંધી હદી સૂતો નથી !' જેવું કાવ્ય પંક્તિનું અનવદ્ય મુક્તક પણ આપ્યું છે. મુક્તક જેવી દૃઢી રચનાઓ એકાદ વિચાર કે સંવેદનને સચોટ રીતે અભિવ્યક્ત કરતી, કવચિત્ વદન-દર્શનનો આશ્રય લેતી કૃતિઓ—નવતર કવિઓએ વિશેષ આપી છે. નિરંજન-પ્રિયકાન્ત, ઉશનસ, સુરેશ જોષી વગેરે કવિઓની ચાર-છ પંક્તિઓ આવી રચનાઓ આ ગાળામાં વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તો કેટલીક કેવળ આપણાં ઉમાણાનું રમરણ કરાવતી, સબ્દલેખનો આશ્રય લઈ દસપત્તી શૈલીમાં સરી પડતી રચનાઓ પણ ગીતા પરીખ જેવાંએ આપી છે ખરી. સોનેટના સ્વરૂપનું આકર્ષણ હજી ઓસર્યું નથી. 'ગુર્જરી', 'આત્માની કલા', 'સોનેટ' જેવા નવાં સોનેટના જ સંગ્રહો આ દશકામાં પ્રગટ થયા છે. તે છતાં, આ પ્રકાર આમના યુગને મુકાબલે ઓછો ખેડાયો છે. અભિવ્યક્તિ નવનવીન પ્રયોગો કરવાનું વલણ એમાં કારણમૂલક છે. તેમ છતાં ઉમાશંકર મુંદરમૂર્તી 'વસંતવર્ષા' અને 'યાત્રા' માંનાં અતીવ રમણીય સોનેટકાવ્યે 'આયુષ્યના અવશેષે' કે 'વનખંડન' જેવાં રાગેન્દ્રનાં અનવદ્ય સોનેટો નિરંજન, બાલમુકુન્દ, ઉશનસ, જયંત પાઠક, પ્રજ્ઞરામ જેવાનાં વિવિધ પંથો પરના રમ-રસાન્વિત સોનેટ આ દશકાની સિદ્ધિરૂપ છે. સરકૃતરૂપે ચેતોહારી ચારુતા એમાંના ધણાખરા કવિઓએ પ્રગટ કરી છે. કરુણપ્રદ કાવ્યોમાં શ્રી બેટાઈનું 'સદ્ ચંદ્રશીલાને' સૌથી વિશેષ આકર્ષણ જન્મ્યું અને આપણાં આ સ્વરૂપનાં ઉત્તમ કાવ્યોની હરોળમાં પોતાનું સ્થાન એ

ઉપેક્ષિત શબ્દોની પ્રતિષ્ઠા પણ કરે છે કોઈને વિલક્ષણ લાગે એવા અલંકાર-પ્રયોગો કવિઓ કરે છે, પણ અલંકારનો ઉપયોગ કાન્ત-ન્દાનાલાલ કે ગાંધીયુગના કવિની જેમ સૌન્દર્યનિષ્પત્તિ માટે કરવાનું વલણ નથી ‘છાપાની હજારો પ્રત’ કે ‘કંઠાળાળનક ભાષણ’, ‘સતપાળીના મજૂર’ કે ‘ઠોઠ નિશાળિયાનો કાન’ નવતર કવિનાં ઉપમાનો બને છે એ દ્વારા એ વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વેધક ચિતાર પણ આપી દે છે. એ જ રીતે એ નવા નવા પ્રતીકો યોજે છે અને રૂઢ પ્રતીકો દ્વારા પણ નવા નવા અર્થદર્શન કરાવે છે માનવીની હતાશા અને અસહાયતાને એ ધ્રુવકે કે સર્પ, અધકાર કે કાચકા દ્વારા વ્યક્ત કરે છે એવા પ્રતીકોની વિપુલતા અત્યારના કવિમા, કેટલીકવાર તો અસહ્ય યર્ષ પડે એટલા પ્રમાણમાં, નજરે પડે છે, અને ભાવ રપટ યવાને બદલે અરપટ પણ રહી જાય છે. એમાં કયાક કૃત્રિમતાનું પણ દર્શન થાય છે રાજેન્દ્ર કે મિથકાન્ત, હસમુખ કે નસિન જેવા કેટલાક કવિઓમાં જેવા મળતા ભાવસહર, વ્યજનાગર્ભ પ્રતીકો કાવ્યાર્થને ઝગાહળા પણ કરી મૂકે છે. એ સાચું કે નવતર પેઢીના કવિઓનું લક્ષ્ય પ્રતીક અને કલ્પન પર સવિશેષ છે આજનો કવિ પોતાના કાવ્યોમાં કવચિત્ત, વિવેકપૂર્વક તો કવચિત્ત દેશન ખાતર કૌસનો ઉપયોગ કરે છે મનની વાત આડવાતમાં કહી દેવા, કાવ્યમાં ભાવનું નિરૂપણ કરતાં કરતાં રકુરેલા અન્ય વિચારને એ કૌસમાં મૂકી દે છે, તો કાવ્યમાં કેટલીકવાર ભૌમિતિક આકૃતિઓ પણ જોવી કરે છે અખખત, ભાવ પ્રમાણે પક્તિખંડો કે શબ્દખંડો છાપીને એ અમુક ચોટ જોવી કરવા પ્રયત્નો કરતો હોય છે, અને એ દ્વારા કેટલેક રથજે ચોટદાર ભાવાભિવ્યક્તિ સાધે છે પરંતુ મુદ્દલજળા તરફ એથી વિશેષ લક્ષ આપવા જતા—ચિત્રકાવ્યોની જેમ શબ્દોની કરામત ભરી ગોઠવણી કરવા જતા—એમાં ફસાઈ જવાનો પણ પૂરો સંભવ છે મને તેમ, આજના કવિનું કાવ્યના રથજ આકાર તરફ પણ વિશેષ ધ્યાન મળું છે પશ્ચિમની વર્તમાન કવિતાની અસરો એ ઝીનતો જેવા મળે છે બાપા અને જન્દ, ભાવપ્રતીક અને નિરૂપણરીતિ—એમ અનેક દિશામાં એ અભિવ્યક્તિ માટે વિવિધ પ્રયોગો કરી રહ્યો છે આ સર્વ દ્વારા પોતાના આંતરવાસ્તવનું પ્રકટન કરવા એ મંથી રહ્યો છે

*

મુશાયરા અને કવિસ મેલનો, રેડિયો, પાઠ્યપુસ્તકો અને વિવિધ સામયિકો—આ સર્વ કવિતાના પ્રચારનાં સાધનો છે. શુદ્ધકાવ્યસભાનું પણ

જેવા કવિઓએ આપણે ત્યાં પ્રચલિત અનેલા કાવ્યરૂપોમાં પણ રમણીય કવિતા સર્જી છે. શ્રીધરાણી જેવા કવિની ઉત્તરરચનાઓ એમની પૂર્વની રચનાઓથી જુદું જ કાઠું, જુદી જ ઇમારત દર્શાવે છે.

નવતર કવિ અભિવ્યક્તિ તરફ પોતાનું લક્ષ્ય વિશેષ કેન્દ્રિત કરી રહ્યો છે. પદ્યલયના વિવિધ પ્રયોગો એ કરે છે. સંસ્કૃત વૃત્તો એને અકળાવતાં નથી, એમાં પણ મધુર કાવ્યબાની એ સિદ્ધ કરી શકે છે. નવતર કવિઓમાંથી શ્રી સુરેશ જોષીએ પોતાના પ્રથમ સંગ્રહ 'ઉપજ્વલિત' ની પ્રત્યેક રચના ઉપજ્વલિત ઇંદ્રમાં જ રચી છે. ઉમાશંકર-સુન્દરમ્, પછીની પેઢીના રાજેન્દ્ર આદિ કવિઓએ સંસ્કૃત ઇંદ્રો—હરિણી, મંદાકાન્તા, શિખરિણી વગેરે—માં મેળવેલી સિદ્ધિ અનુપમ છે. સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પણ એકાદ વર્ણ ઉમેરીને કે ઘટાડીને એ પોતાની અભિવ્યક્તિને અનુરૂપ સ્વરૂપ માટે સુલભ પ્રયત્નો કરે છે. અભ્યસ્ત વૃત્તના પ્રયોગો પણ તે કરી જુએ છે, પરંતુ જીવંતી બાળતમાં આ દશકાનો કવિ વિશેષ પ્રયોગશીલ છે. સંસ્કૃત ઇંદ્રોનો ઉપયોગ હવે ઓછો થતો જાય છે અને ગદ્યની સમીપની લક્ષ્ય એ વિકસાવતો જતો દેખાય છે. કવિતાના કેમેવરમાં અત્યારે ફેરફારો થઈ રહ્યા છે એમાં કવિહૃદયનાં જાગેદોનો સ્વચ્છાઈપૂર્વક પ્રગટ થવા મયામણુ કરી રહ્યાં છે એમ લાગે છે. ન્હાનાસાલની ડાહ્યાશૈલીને મળતી નહિ, પણ બળવંતરાયે શરૂ કરેલી પ્રવાહી પદ્યરચના જાણે અત્યારે આગળ વિસ્તરીને મુક્ત પદ્ય તરફ ગતિ કરી રહી હોય એવું સ્પષ્ટ લાગે છે. અત્યારનો કવિ હરિગીત, બૃલજ્વા, સવૈયા, ગુલબંદી, મનહર, વનવેશી જેવા ઇંદ્રો પ્રવાહી બનાવવા એમનાં પરંપરિત રૂપો યોગે છે, એના કથયિત્વને અનુરૂપ પંક્તિના ખડો યોગે છે, અર્થ વધુ સ્પષ્ટ થાય એ માટે અર્થને અનુરૂપ પંક્તિઓની ગોઠવણી કરે છે અને એ ઇંદ્રોની સાથે કવચિત્ત ગદ્યખડો પણ પ્રયોગે છે. આમ, નિશ્ચિત ઇંદ્રરચનાથી એ સહેજ દૂર પણ રહે છે. ઉમાશંકરથી નસિન રાવળ સુધીના કવિઓમાં ઇંદ્રના આ પ્રયોગો યતા રહ્યા છે, અને એ દ્વારા મુક્ત પદ્યનું સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવા મયામણુ ચાલી રહી છે. ઉમાશંકરે એમના એક કાવ્યમાં આપણા ચારે ઇંદ્રુજના ઇંદ્રો અને એ સાથે ગદ્યપંક્તિખંડનો ઉપયોગ કાવ્યના ભાવને અત્યંત અનુરૂપ થાય એ રીતે સફળતાપૂર્વક કર્યો છે.

આ દશકાના નવતર કવિઓ ધરાણી, બોલચાલની લઢબવાળા લાવા યોગે છે, એક-એ કે ત્રણ શબ્દોની પંક્તિઓવાળાં લાંબાં-ટૂંકાં ચરણો યોગે છે, અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ કરતાં એમને હોજ થતો નથી, તેમ

ઉપેક્ષિત શબ્દોની પ્રતિષ્ઠા પણ કરે છે ઠોઠને વિલક્ષણ લાગે એવા અલંકાર-પ્રયોગો કવિઓ કરે છે, પણ અલંકારનો ઉપયોગ કાન્ત-ન્દાનાલાલ કે ગાંધીયુગના કવિની જેમ સૌન્દર્યનિષ્પત્તિ માટે કરવાનું વલણ નથી 'છાપાની હામરો પ્રત' કે 'કટાણબનકે ભાષણ', 'રાતપાણીના મજૂર' કે 'ઠોઠ નિશાળિયાનો કાન' નવતર કવિનાં ઉપમાનો ખને છે એ દ્વારા એ વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વેધક ચિતાર પણ આપી દે છે એ રીતે એ નવાં નવાં પ્રતીકો યોજે છે અને ઠઠ પ્રતીકો દ્વારા પણ નવાં નવાં અર્થદર્શન કરાવે છે માનવીની હતાશા અને અસહાયતાને એ ધ્રુવકે સર્પ, અધકાર કે કાચડા દ્વારા વ્યક્ત કરે છે એવા પ્રતીકોની વિપુલતા અત્યારના કવિમા, કેટલીકવાર તો અસહ્ય થઈ પડે એવા પ્રમાણમાં, નજરે પડે છે, અને ભાવ સ્પષ્ટ થવાને બદલે અસ્પષ્ટ પણ રહી જાય છે એમાં કયાકે કૃત્રિમતાનું પણ દર્શન થાય છે રાજેન્દ્ર કે પ્રિયકાન્ત, હસમુખ કે નલિન જેવા કેટલાક કવિઓમાં જેવા મળતા ભાવસમર, વ્યજનાગર્ભ પ્રતીકો કાવ્યાર્થને ઝગાહળા પણ કરી મૂકે છે એ સાચું કે નવતર પેઢીના કવિઓનું લક્ષ્ય પ્રતીક અને કેલ્પન પર સ્વિચ્છે છે આજનો કવિ પોતાના કાવ્યોમાં કવચિત્, વિવેકપૂર્વક તો કવચિત્ દેશન ખાતર કૌસનો ઉપયોગ કરે છે મનની વાત આડવાતમાં કહી દેવા, કાવ્યમાં ભાવનું નિરૂપણ કરતાં કરતાં રકુરેલા અન્ય વિચારને એ કૌસમાં મૂકી દે છે, તો કાવ્યમાં કેટલીકવાર ભૌમિતિક આકૃતિઓ પણ જોવી કરે છે અલખત ભાવ પ્રમાણે પક્ષિખડો કે શબ્દખડો છાપીને એ અમુક ચોટ જોવી કરવા પ્રયત્નો કરતો હોય છે, અને એ દ્વારા કેટલેક સ્થળે ચોટદાર ભાવાભિવ્યક્તિ સાધે છે પરંતુ સુદૃઢતા તરફ એથી વિશેષ લક્ષ આપવા જતા—ચિત્રકાવ્યોની જેમ શબ્દોની કરામત જારી ગોઠવણી કરવા જતા—એમાં કસાર્થ જવાનો પણ પૂરો સંભવ છે ગમે તેમ આજના કવિનું કાવ્યના સ્થૂળ આકાર તરફ પણ વિશેષ ધ્યાન મધુ છે પશ્ચિમની વર્તમાન કવિતાની અસંગે એ ત્રીનતો જેવા મળે છે ભાષા અને છન્દ, ભાવપ્રતીક અને નિરૂપણરીતિ—એમ અને- દિશામાં એ અભિવ્યક્તિ માટે વિવિધ પ્રયોગો કરી રહ્યો છે આ સર્વ દ્વારા પોતાના આત્મવાસ્તવનું પ્રકટન કરવા એ ગયી રહ્યો છે

*

મુદાપરા અને કવિસમેતનો, રેડિયો, પાઠ્યપુસ્તકો અને વિવિધ સામયિકો—આ સર્વ કવિતાના પ્રચારનાં સાધનો છે શુદ્ધકાવ્યસભાનું પણ

કવિતાવિદ્યાસપ્રવૃત્તિમાં મદત્વનું અર્પણ છે. ‘કવિતા’, ‘કવિસૌક’, ‘મંજરી’ જેવાં અનિયતકાલિક કાવ્યસામયિકા આ ગાળામાં પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં છે. મંજરી અને મુશાવરાની પણ ખાસ પુસ્તિકાપ્રવૃત્તિ આ દાયકામાં આરંભાઈ છે. સાહિત્ય અકાદમીએ પણ ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં કાવ્યોમાંથી તે તે વર્ષનાં ઉત્તમ કાવ્યો દિન્દી અનુવાદ સાથે સંગ્રહરચ કરીને પ્રકાશિત કર્યાં છે. આપણે ત્યાં પણ આ દાયકામાં કેટલાંક વર્ષોના પ્રતિનિધિ સંગ્રહો, અમુક કવિઓનાં ચીણેનાં કાવ્યોના સંગ્રહો, વિવિધ વિષયો, પ્રકારો અને સમયગાળાને લક્ષમાં રાખીને થયેલાં સંપાદનો પ્રકાશિત થયાં છે. આમ, કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ માટે ગુજરાતમાં, આ દાયકામાં સવિશેષ ઉત્સાહ અને ઉમંગનાં દર્શન થાય છે.

આ દાયકાના વિપુલ કાવ્યસંગ્રહરાશિમાંથી કેટલાક સત્વચાળી સંગ્રહોમાં ‘હરિસંહિતા’, ‘યાત્રા’, ‘વસંતવર્ષા’, ‘ધ્વનિ’, ‘અનુભૂતિ’, ‘વિશેષાન્જલિ’, ‘હૃદયલય’ (સંવર્ધિત), ‘સ્વપ્નપ્રવાણ’, ‘પ્રસૂત’, ‘પરિક્રમા’, ‘પદ્મા’, ‘સિંજરવ’, ‘પ્રતીક’, ‘આલાપ’, ‘કોડિયા’ (સંવર્ધિત), ‘મર્મર’, ‘મધ્યાહન’, ‘નમેલી સાંજ’, ‘રોહિણી’, ‘ગોરજ’ જેવા સંગ્રહોનું સ્મરણ કરી શકાય. એમ તો ઉપરના સંગ્રહો આપનાર કવિઓએ પોતાના ખીજા કે ત્રીજા સંગ્રહ પણ દાયકામાં આપેલા છે—‘શ્રુતિ’, ‘મનોમુદ્રા’, ‘સંકેત’, ‘નેપથ્યે’, ‘કિન્નરી’, ‘અન્પવિરામ’, ‘૩૩ કાવ્યો’, ‘અશબ્દ રાત્રિ’ વગેરે. સ્વરૂપ કે વિષય, અભિવ્યક્તિ કે અન્ય રીતે ધ્યાન ખેંચતા સંગ્રહોમાં ‘ઉપજાતિ’, ‘દેવદત્તા’, ‘માતાં ઝરણાં’, ‘આત્માની કક્ષા’, ‘કાવ્યલહરી’, ‘ગુર્જરી’, ‘રૂપનાં અમી’, ‘આંદોલી’, ‘સોનેરી લટ’, ‘અભ્યર્ચના’, ‘આરત’, ‘વિગ્રામ’, ‘રામરસ’, ‘અલખ તારો’, ‘પદ્મવતી’, ‘શૂળ અને રામણા’, ‘કમરો અને તુલસી’, ‘હીવાને સાગર’, ‘નયનધારા’ને યાદ કરી શકાય. એમ તો જેમના સંગ્રહો આ દાયકામાં પ્રગટ ન થયા હોય છતાં સામયિકામાં જેમની અનેક કૃતિઓ વારંવાર આસ્વાદવા મળે છે એ કવિઓનાં નામની યાદી કરીએ તો પણ લાંબી થવાનો સંભવ છે. આગળ નહિ ઉલ્લેખાયેલા જૂની પેઢીના સ્નેહરશ્મિ, રામપ્રસાદ, નંદકુમાર જેવા કેટલાય કવિઓ તરફથી આ દાયકાને કાવ્યરચનાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને મયા દાયકાના તેમ જ નવ કવિઓ પણ આ સ્વરૂપને પોતાના અર્પણથી સત્વવન્તું બનાવી રહ્યા છે. એમાંના કેટલાકમાં ચંપકલાલ વ્યાસ, પારાશર્ય, જયવંત ઠાકર, જ્યાનંદ દવે, વિવિત્સુ, સ્વપ્નરચ, દુર્ગેશ શુક્લ, હેમંત દેસાઈ, પ્રાસન્નેય, નલિન રાવળ, મુરેશ દલાલ, જયભાઈ પટેલ, હીરાબહેન પાઠક,

ગીતા પરીખ, રમણ કોઠારી, દિનેશ કોઠારી, વિનોદ અશ્વથ, શશિશિવમ, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, જગદીશ ત્રિવેદી, રાજેન્દ્ર વોરા, બટુકરાય પંડ્યા, લાલશંકર ઠાકર, ચીનુ મોદી, મનહર મોદી, ધન્વકુમાર ત્રિવેદી, અનવર આગેવાન, ફકીરમહંમદ મનસૂરી, રમણલાલ જાની, જયવંત લ. દેસાઈ, જતીન્દ્ર આચાર્ય વગેરેનું અહીં સહેજે સ્મરણ કરી શકાય. અલખત, આ યાદી સંપૂર્ણ નથી અને નામોનો ક્રમ મુશ્કેલ નથી.

દાયકાનું કવિતાસાહિત્ય વિપુલ છે, સ્વરૂપ અને સામગ્રીની દૃષ્ટિએ વિવિધ છે, અને આમલા દાયકા કરતાં વધુ સત્ત્વશાળી છે. આપણા એક શ્રેષ્ઠ કવિની લાક્ષણિકતાઓનો પરિચય કરાવતી, પંક્તિસંખ્યાની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ 'હરિસંહિતા,' નવીન પેઢીના અગ્રણી કવિ સુન્દરમ્નો દાયકાનો ઉત્તમ ગણી શકાય એવો કાવ્યસંગ્રહ 'યાત્રા' અને બીજા અગ્રણી કવિ ઉમાશંકરનો 'વસંતવર્ષા' તેમ જ આપણા 'સૌન્દર્યલુપ્થ કવિ' રાજેન્દ્ર શાહનો 'ધ્વનિ'—આ દાયકાની અતીવ મૂલ્યવાન કાવ્યસંપત્તિ છે.

કવિતાવિકાસપ્રવૃત્તિમાં મહત્વનું અર્પણ છે. ‘કવિતા’, ‘કવિલોક’, ‘મંજરી’ જેવાં અનિયતકાલિક કાવ્યસામગ્રિકો આ ગાળામાં પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં છે. ગઝલ અને મુશાયરાની પણ ખાસ પુરિતકાપ્રવૃત્તિ આ દાયકામાં આરંભાઈ છે. સાહિત્ય અકાદમીએ પણ ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં કાવ્યોમાંથી તે તે વર્ષનાં ઉત્તમ કાવ્યો હિન્દી અનુવાદ સાથે સંગ્રહરચ કરીને પ્રકાશિત કર્યાં છે. આપણે ત્યાં પણ આ દાયકામાં કેટલાંક વર્ગોના પ્રતિનિધિ સંગ્રહો, અમુક કવિઓનાં વીણેલાં કાવ્યોના સંગ્રહો, વિવિધ વિષયો, પ્રકારો અને સ્થાનગાળાને લક્ષમાં રાખીને થયેલાં સંપાદનો પ્રકાશિત થયાં છે. આમ, કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ માટે ગુજરાતમાં, આ દાયકામાં સવિશેષ ઉત્સાહ અને ઉમંગનાં દર્શન થાય છે.

આ દાયકાના વિપુલ કાવ્યસંગ્રહરાશિમાંથી કેટલાક સત્ત્વશાળી સંગ્રહોમાં ‘હરિસંહિતા’, ‘યાત્રા’, ‘વસંતવર્ષા’, ‘ધ્વનિ’, ‘અનુભૂતિ’, ‘વિશેષાન્વલિ’, ‘હૃદયલય’ (સંવર્ધિત), ‘સ્વપ્નપ્રવાણ’, ‘પ્રસૂત’, ‘પરિક્રમા’, ‘પદ્મા’, ‘સિન્નરવ’, ‘પ્રતીક’, ‘આલાપ’, ‘કાકિયા’ (સંવર્ધિત), ‘મર્મર’, ‘મધ્યાહન’, ‘નમેલી સાજ’, ‘રેહિણી’, ‘ગોરજ’ જેવા સંગ્રહોનું સ્મરણ કરી શકાય. એમ તો ઉપરના સંગ્રહો આપનાર કવિઓએ પોતાના ખીજ કે ત્રીજ સંગ્રહ પણ દાયકામાં આપેલા છે—‘શ્રુતિ’, ‘મનોમુદ્રા’, ‘સંકેત’, ‘નેપથ્યે’, ‘હિન્નરી’, ‘અપ્પવિરામ’, ‘૩૩ કાવ્યો’, ‘અશબ્દ રાત્રિ’ વગેરે. સ્વરૂપ કે વિષય, અભિવ્યક્તિ કે અન્ય રીતે ખ્યાન ખેંચતા સંગ્રહોમાં ‘ઉપજાતિ’, ‘દેવદાસ’, ‘ગાતાં ઝરણાં’, ‘આત્માની કથા’, ‘કાવ્યસહરી’, ‘ગુર્જરી’, ‘રૂપનાં અમી’, ‘ચાંદની’, ‘સોનેરી લટ’, ‘અભ્યર્થના’, ‘આરત’, ‘વિશ્રામ’, ‘રામરસ’, ‘અલખ તારો’, ‘પદ્મવતી’, ‘શબ્દ અને શબ્દો’, ‘ડમરો અને તુલસી’, ‘દીવાને સાગર’, ‘નયનધારા’ને યાદ કરી શકાય. એમ તો જેમના સંગ્રહો આ દાયકામાં પ્રગટ ન થયા હોય છતાં સામગ્રિકોમાં જેમની અનેક કૃતિઓ વારંવાર આસ્વાદવા મળે છે એ કવિઓનાં નામની યાદી કરીએ તો પણ લાંબી ચવાનો સંભવ છે. આગળ નહિ ઉલ્લેખાયેલા જૂની પેઢીના સ્નેહરશ્મિ, રામપ્રસાદ, નંદકુમાર જેવા કેટલાય કવિઓ તરફથી આ દાયકાને કાવ્યરચનાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને ગયા દાયકાના તેમ જ નવ કવિઓ પણ આ સ્વરૂપને પોતાના અર્પણ સત્ત્વવન્તું બનાવી રહ્યા છે. એમાંના કેટલાકમાં ચંપકલાલ વ્યાસ, પારાસર જયવંત ઠાકર, જ્વાનંદ દવે, વિવિત્તુ, સ્વપ્નરચ, દુર્ગેશ શુક્લ, હેમંત દેસા પ્રાસન્નેય, નલિન રાવળ, સુરેશ દલાલ, જયભાર્ગવ પટેલ, દીરાજદેવ પા

ગીતા પરીખ, રમણ કોહારી, દિનેશ કોહારી, વિનોદ અધ્વણી, શશિશિવમ્, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, લાનુબ્રસાદ ત્રિવેદી, જગદીશ ત્રિવેદી, રાજેન્દ્ર વોરા, બટુકરાય પંડ્યા, લાલચંકર ઠાકર, ચીનુ મોદી, મનહર મોદી, ધન્ધુભાર ત્રિવેદી, અનવર આગેવાન, ફકીરમહંમદ મનસૂરી, રમણલાલ જાની, જયવંત લ. દેસાઈ, જતીન્દ્ર આચાર્ય વગેરેનું અહીં સહેજે સ્મરણ કરી શકાય. અલખત, આ માદી સંપૂર્ણ નથી અને નામોનો કંમ સૂચક નથી.

દાયકાનું કવિતાસાહિત્ય વિપુલ છે, સ્વરૂપ અને સામગ્રીની દૃષ્ટિએ વિવિધ છે, અને આગલા દાયકા કરતાં વધુ સરવશાળી છે. આપણા એક શ્રેષ્ઠ કવિની લાક્ષણિકતાઓનો પરિચય કરાવતી, પંક્તિસંખ્યાની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ 'હરિસંહિતા,' નવીન પેઢીના અગ્રણી કવિ સુન્દરમ્નો દાયકાનો ઉત્તમ ગણી શકાય એવો કાવ્યસંગ્રહ 'વાત્રા' અને ખીમ અગ્રણી કવિ હિમા-શંકરનો 'વસંતવર્ષા' તેમ જ આપણા 'સૌન્દર્યલુબ્ધ કવિ' રાજેન્દ્ર સાહનો 'ધ્વનિ'—આ દાયકાની અતીવ મૂલ્યવાન કાવ્યસંપત્તિ છે.

નવલકથા

આ દાયકા દરમ્યાન શુભારે અદીમોથી ત્રણસોએક નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ છે. નવલકથાની માંગ હરહંમેશ વધતી રહી છે. નવલકથાનો વાચકવર્ગ ખૂબ બહોળો થતો રહ્યો છે. ખૂબ જ લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારમાં નવલકથાનો નંબર કદાચ પહેલો આવે. નવલકથાક્ષેત્રે આ દાયકાની નવી કલમોનો પ્રવેશ આદલાદલ ગણીને, એ સર્વ નવલકથાકારોને સૌ પ્રથમ આવકારીએ. નવા કલમનવેશોમાં સૌથી વધુ નોંધપાત્ર નીવડ્યા હોય તો તે છે કલકત્તા-નિવાસી બે યુવાન સાહિત્યકારો—શ્રી. શિવકુમાર ત્રેશી અને શ્રી. ચંદ્રકાંત બક્ષી. શ્રી. શિવકુમારે આ દાયકામાં બે નવલો આપી છે—‘કંચુકીખંધ’ અને ‘અનંગરાગ’. બંનેમાં પ્રેમનું નિરૂપણ શિવકુમારે પોતાની આગવી રીતે કર્યું છે. શિવકુમારના ગદ્યમાં લાલિત્ય અને સુકુમારતા ઉપરાંત એક પ્રકારનું આભિજ્ઞત્ય છે. એમનાં યુવાન પાત્રોનો પ્રણય મુદ્દાબી અને અપ્રરંગી હોવાનો. દુઝી વાર્તા અને નાટ્યક્ષેત્રે ઠીકઠીક સિદ્ધિ પામેલા શિવકુમાર નવલકથાની સર્જનસૂત્રતાનો અને પાત્ર-પ્રસંગવિધાનનો જરા કુશળતાથી દોર સંભાળે તો એમનું ભાવિ નવલક્ષેત્રે જરૂર બિજળું છે.

ચંદ્રકાંત બક્ષી ‘પડયા દુખી ગયા’ અને ‘રેખા’ નામની બે નવલ લખી આપ્યા છે. જુનવાણીએને આધાત આપે તેવી ધારદાર કથનશૈલી અને પાત્રોના મનોવ્યાપારોનું પારદર્શક વાસ્તવિક નિરૂપણ કરાવતી ચંદ્રકાંતની કથનકલા સાચે જ આધુનિક છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અસ્તિત્વવાદી સર્જકોની કૃતિઓના વાચન-મનને એમને તીખા અને આખાબોલા બનાવ્યા છે. આ લેખક પૂરા સ્વસ્થ છે, પોતાને જે કહેવું હોય તે અંગે. જાતીય ભાવોની મીમાંસા કરવામાં બક્ષીએ ભારે ઉસ્તાદી દાખવી છે એમનામાં અને શિવકુમારમાં પાત્રો-પ્રસંગો તરફનો અભિગમ રેગેન્ટિક—આસમાની—છે, છતાં નિરનિરાળો છે. શિવકુમાર ચબ્દોની, ભાવોની, કલ્પનાની ખૂબીપૂર્વક માવજત કરીને ચંચાલની ખુશખો પમરાવી શકે છે, તો ચંદ્રકાંત કુશળ સરજન (Surgeon) ની જગ્યામાં જઈને ભાવોનું નિરૂપણ કરી

વાસનાના તરગોર્મા વાચકને જેવી જાય છે આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં આ બંને નવીનોનું આગમન એટલે નવા પ્રયોગવીરોનું, નવા શૈલીકારોનું અને અસપ્રત્યક્ત મનના આવેજોડોનું આગમન.

‘આરતી અને અગારા’ લઈ આવતા ભગવતીકુમાર શર્મા ભાષાવાર પ્રાન્તરચનાની જીતરમાં ચલચિત્ર જેમ વાચકને ધુમાવે છે ‘પ્રેમયાના’માં તેઓ વધુ સફળ થયા છે, તો ‘મગનયાત્રા’ના લેખક શ્રી વિશ્વમિત્ર એમની પ્રથમ કૃતિમાં ‘સન હૈ સામાન’ અને ‘સમમે જીવી પ્રેમસગાઈ’ની ભાવનાને એમના પાત્રોદ્ધારા કથાપટ્ટમાં ઠીક ઠીક ઉઠાવ આપે છે ‘આત્મચર્યા’ અને ‘કોનો વિજય?’ વિશ્વમિત્રની વાર્તાનિરૂપણપદ્ધતિની જામતી જતી હથોળીને દર્શાવે છે ઓછું ભણતર પામેલ આ સાહિત્યમંત્ર અનુભવની મૂડી ઉપરાંત અભ્યાસ અને નિરીક્ષણ વિકસાવે તો એમનું ભાવિ જરૂર આશાસ્પદ છે આવા જ જીવન એક નવોદિત લેખક છે શ્રી વિદુન પડ્યા એમની પ્રથમ નવલ ‘મીઠા જળનાં મીન’ મધ્યમચર્ચના બે યુવાન દેશની આસપાસ ગૂંથાયેલી છે શ્રી ધીરજબહેન પારેખ ‘લક્ષ્મીનાં પગલાં’ લઈ નવલકથાક્ષેત્રે પ્રવેશ્યા છે એક નર અને નારીના મિલન, વિરહ અને પુનર્મિલનની વચ્ચે રમણુવાલીય વિચારણાના અશી આઘ્યા છતાં કથા એકદરે ઠીક દહેવાઈ છે શ્રી નવલકથાઈ સાહકૃત ‘નિર્માણ’ સ્વાનુભવની સમ્બાધધી રણુતી, શોષણખોરી ઉપર મહેનતશોની માનવતાનો વિજય દેશરતી પદ્મગેના પ્રેરણની કથા છે કવિશ્રી સ્વપ્નસ્થની પ્રથમ નવલકથા ‘જહ્નવી’ ૧૯૪૨ ના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધને પડછે પ્રણયમ્થાનું રસમંત્ર આલેખન કરી જાય છે શ્રી રતિનાન મિ શાહની નવલમ્થા ‘મેધનાહ’ એ જ નામના નાયકના આદર્શોની ઉપાસનાનું વિશાળ દ્રશ્ય ઉપર નિરૂપણ કરે છે મુખર્ષ-મદ્રાસ અને આરિકા-અમેરિકા મુખી આ કથાનો ધમ્નાતંત્ર દેલાયેનો છે ખેડનક્ષી હોવા છતાં કથા એકદરે સ-રસ રીતે દહેવાઈ છે શ્રી ‘મુદામી’ કૃત ‘મેધની રાતે’ ખરેજ આશાપ્ત લેખકની કનાકૃતિ છે સુરત જિલ્લાની ‘દાળી’ઓની સમસ્યા રજૂ કરતી, પ્રકૃતિ અને પ્રેમનાં મુનર વર્ણનોમાં રાયતી, આ કૃતિ મનહર છે શ્રી સરોજિની મહેતાની ‘અમરવેલ’માં સસુમ્ત કુટુંબની સામે પ્રચારમ્ની જેઠાદ વરતાય છે લેખિકાનો પ્રકોપ ક્યારેક નોટદાર નિશાન તાકે છે શ્રી મોહનનાન પટેલ એમની પ્રથમ નવલ ‘હેતનાં પારખાં’માં એમ કટુણ પ્રેમકથા રજૂ કરે છે વાર્તાકારમાં મ્લાનો ઝળકારો દેખાઈ આવે છે શ્રી રમણિક પટેલ કૃત ‘રાખમાં જને છે અગારા’નું નિરૂપણ જરા નવીન છે, પણ પ્રતિભા-

તત્ત્વની લીજીપ લાગે છે. શ્રી. જૂપત વડોદરિયા કૃત 'અમરદીપ' આધુનિકાની પ્રણયલીલા આલેખે છે. એમાં સંવાદો ચમકદાર છે. શ્રી. મોદમ્મદ માંકડકૃત લઘુનવય 'કાચર' મનોવૈજ્ઞાનિક દબે લખ્યાર્ષ છે. જાતીય શક્તિ ગુમાવી ખેડેલ પતિનું માનસ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેનું 'કાચર'માં સદૃશ આલેખન થયું છે. શ્રી. લાજુખેન મહેતાની નવલ 'પ્રણયદીપ' પણ નોંધપાત્ર છે.

આ નવીન આગંતુકોમાં મનોવિજ્ઞાન, માનસપૃથક્કરણ આદિ આધુનિક વિદ્યાઓ તરફ ઠીકઠીક ટુચિ-પ્રીતિ નજરે પડે છે નવલકથાઓમાં પ્રેમનું સનાતન તત્ત્વ તો ક્યારેય નહીં ખૂટે. આ દાયકામાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના વાચન-મનનને પરિણામે અસ્તિત્વવાદ, અતિવાસ્તવવાદ વગેરેનું જે નિરૂપણ થાય છે તે પ્રયોગ દશામાં છે, છતાં આવકાર્ય છે. નવલકથાની પરિમાણશક્તિમાં હવે વધારો થઈ રહ્યો છે એ નિશ્ચય.

જૂના સાહિત્યકારોનું અર્પણ વિચારીએ તો શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી દરતગત કરેલી શાયક વાર્તાકથનશૈલી અને સાહજિક સર્વશક્તિથી ધ્યાન ખેંચતી બે કથાઓ ગુજરાતને અચ્છે ધરે છે. 'લગ્ન પાકુકા'નો પહેલો ભાગ કરચુપેલાની કરુણકથાને નવા જ દષ્ટિકાણથી રજૂ કરે છે. હવે સુપરિચિત બનેલી એમની પાત્રાલેખનશક્તિ અહીં પણ સારા વ્યક્તિચિત્રો ઉપસાવી આપે છે. મુનશીની વર્ણનશક્તિને અને કથનકલાને વાર્ધક્ય પણ મંદ પાડી શક્યા નથી એ હકીકત બિડીને આંખે વળગે છે. ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી મુગદશી નવલકથા 'તપસ્વિની' વીસમી સદીના અર્ધશતકના ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-મુંબઈને સજીવન કરી જાય છે. રવિ ત્રિપાડી અને રાજખાના પાત્રો દ્વારા આ યુગની સામાજિક, રાજકીય અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓની જ્વલંત છબી આલેખતી 'તપસ્વિની' સતત વહેતા કાર્યવેગને લીધે અને કર્મશીલ પાત્રોના પુરુષાર્થને લીધે રસિક વાચન પૂરું પાડે છે. આ દાયકા દરમ્યાન મુનશીએ આપેલ બંને કૃતિઓ એમની ઉત્તરવયની પ્રસાદીરૂપે આપણને મળી છે. મુનશીની કૃતિઓમાં આપકથાના અંશો બહુ રૂપરૂ રીતે દેખા દે છે એમ પણ કોઈકને લાગે.

આપણા ખીજ વયોવૃદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી યુનીલાલ વર્ધમાન શાહે 'હાથ અને માખણ,' 'સંધિકાળ,' 'એક ડાળનાં ત્રણ પંખી' જેવી સામાજિક તથા 'ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત' જેવી ઐતિહાસિક કથાઓ રવરથ કલમે આલેખી છે. શ્રી યુનીલાલ શાહ આપણા શાંત અને એકમાર્ગી નવલકથા ઉપાસક છે. 'કર્મયોગી રાજેશ્વર' અને 'રૂપમતી'ના સમર્થ સર્જક હવે એમની પકવ

જીવનદષ્ટિ અને અનુભૂતિને સામાજિક નવલકથાઓ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરતા હોય એવી લાગણી થાય છે. રવ રમણલાલ દેસાઈ ‘સૌન્દર્ય’ ન્યોત,’ ‘સૌર્વતર્પણ,’ ‘ત્રિથકુ,’ ‘સ્નેહસૃષ્ટિ’ આદિ કૃતિઓ આપી ગયા છે. યુવાનોના આ પ્રિય લેખકે એમને સહજ એવી રસળતી શૈલીમાં આ કથાઓ લખી છે. સૌમ્ય અને સાર્વિક તેમ જ નીકર અને આખાખોલા રમણલાલ એમની નવનકથાઓ દ્વારા સ્મરણીય રહેશે શ્રી ધૂમકેતુએ ‘ઔનુક્ય અથાવલિ’નું તેરમું પુસ્તક ‘અનિત લીમદેવ’ બહાર પાડ્યું છે. સોમનાથ મહાદેવની પુન પ્રતિષ્ઠા માટે મથતા લીમદેવની કથા ધૂમકેતુએ એમની રસભરી રીતે માંડી છે. બીજી બાજુ ‘યુગ્તયુગ અથાવલિ’ દ્વારા આપણા દેશના એ ભવ્યતમ યુગની કથાને પણ ધૂમકેતુએ લાવનામયતાથી સાગર કરી છે. ‘આત્રપાલી,’ ‘નગરી વૈશાલી,’ ‘મગધપતિ,’ ‘મહાઅમાત્ય ચાલુક્ય,’ ‘ચદ્રગુપ્ત ગૌર્ધ,’ ‘સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત,’ ‘પ્રિયદર્શી અશોક,’ ‘પ્રિયદર્શી સમ્રાટ અશોક’ અને ‘સેનાપતિ ‘પુષ્યમિત્ર’ દ્વારા તેમણે મુનશીયીધ્વા રાજમાર્ગે ઐતિહાસિક નવલકથાઓને આગળ ધપાવી છે. ધૂમકેતુની અભ્યાસનિષ્ઠા, ઇતિહાસની સતત આવજતભરી ઉપાસના અને જૂતકાળની લખનાને અક્ષરશક્તિ કરવાની અપ્રતિમ કપના શક્તિ તેમ જ સ્વનૃદ્દશી લાવનામયતાને અક્ષરમદ્દ કરનાની હસ્તામતકનત્ શક્તિ એમની કેટલીક કૃતિઓને અનેરી આદુતા અર્પે છે.

શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યકૃત ‘સહરગાર,’ ‘હરારી’ અને ‘સરકૌશ’ તેમ જ ‘ઐરાવત ખલિહારી,’ ‘કાળભેરવ,’ ‘સોહિણી સધાર’ ‘જાવકે લાવકે,’ અને ‘સરખુખત્યાર,’ ‘શ્રીધર મહેતા’ તથા ‘હાજી કાસમ, તારી વીજળી’ દ્વારા ઇતિહાસની કંપનાની પછીતે સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોની અને સાગરની ગૌસ્વગાથા એમની ઘડાયેલી અને વાચકોને પરિચિત જેમવતી શૈલીમાં રજૂ કરે છે. ગુણવંતરાયનો વાર્તાસ ધૂધવતા પૂર જેવો છે. એમની કંપના જૂતકાળની જેખડો પર રમતી-ફૂદતી, પોતાના કયાસૃષ્ટિમાં વાચકને ગરક કરતી કરતી અપૂર્વ કથારસ જમાવે છે. ગુણવંતરાયે વિજયનગરની તવારીખનું ચમત્કરુ ચિત્ર ‘કૃષ્ણાજી નાયક,’ ‘રાય હરિહર,’ ‘રાય રેખા’ અને ‘રાય છુછારાય’ દ્વારા આલેખ્યું છે. ‘કરાલ કાળ બળે’ તેમ જ ‘મહાઅમાત્ય માધવ’ દ્વારા કરણ વાવેલાના કાળની બે કૃતિઓમાં પાત્રો અને પ્રસંગોની કુશળ ગૂંથણી કરીને ઇતિહાસરસનું તેઓ અત્યંત આલેખન કરી શક્યા છે.

શ્રી સોપાન (મોહનલાલ મહેતા) પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં ગળાડૂમ હોવા છતાં ‘કન્યારત્ન’-મે ભાગ, ‘ધૂપસુગધ,’ ‘પુરપ્રવાસ’ અને ‘પયાસ પવો’—

જે ભાગ દ્વારા પોતાની નવસકથા-લેખનપ્રવૃત્તિને જારી રાખી શક્યા છે. એમાં એમની સર્જક કલાનો વિકાસ સધાયો હોય એમ લાગતું નથી, છતાં પણ એ તમામ કૃતિઓ સુવાચ્ય તો બની છે જ. શ્રી રામચંદ્ર દાકર અને શ્રી જયભિષ્ણુ અનુક્રમે ‘મીરાં પ્રેમ દીવાની’ અને ‘પ્રેમમંત્ર કવિ જયદેવ’ દ્વારા આપણા દેશનાં પ્રેમલક્ષણમંત્રિનાં જે સમર્થ લક્ષ્ણોની કથાને એમની વિશિષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે.

આ દાયકામાં ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ એ શ્રી દર્શકની નવસકથાના એ લાગ પ્રગટ થયા છે. આ કથા, દાયકાની એક ઉત્તમ કલાકૃતિ બની રહેશે. દલ્લ ત્રીજે ભાગ અપ્રગટ છે. પરંતુ બંને ભાગમાં પણ લેખક શ્રી દર્શકે એમના ભાવનાજગતનો પરમ આનંદકર અને તૃપ્તિકર આલેખ રજૂ કર્યો છે. આ પહેલાં ‘દીપનિર્વાણ’ દ્વારા પ્રાચીન ગણરાજ્યોના આલવાતા દીવાઓની ચોરકથા આલેખી એક ગૌરવક્ષરી ઐતિહાસિક નવસકથાથી એમણે ઠીકઠીક પ્રસિદ્ધિ તો મેળવી જ હતી. પરંતુ ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ એમની યશસ્વી કૃતિ બની રહેશે.

કથાનો પહેલો ભાગ સત્યકામ-રાદિણીની કરુણ રનેહયાયાથી સોદે છે. ગોપાલબાપા, દાસકાકા અને નરસી મહેતા—ગરવા વડલા જેવાં એ પાત્રો; નિષ્કલંક આદતી જેવી રાદિણી, પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધની લીલાનો તામ પામવા મથતો સત્યકામ, અન્યુત-સોદિણી જેવાં પ્રેમી-પારવડાં, જવાસાની કિનાર જેવી અમલા, કલાકાર અને કર્મવીર હેમંત, બેરિસ્ટર વિનાયકરાવ, શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને ગાંધીજી જેવાનું પણ કથાપટ પર વિદરવું— આ તમામ પાત્રોનું પ્રસંગોની પરંપરા સાથે સંલગ્ન થવું અને ભાવકને તૃપ્તિની ધૂંટ લેવડાવવી—એ બેમાંમાં દર્શકે ઝડી પેરે પાર ભીતર્યા છે. જ્ઞાન અને કવિતાની સુરભિથી-પરિશુદ્ધ દર્શકનું ગદ્ય અનેક નવી છટાઓ ધારણ કરે છે. ગામડાંની બજારબીજી સમર્થ રીતે ગૂંથી સર્જેને શ્રી. દર્શકે રાગ અને ત્યાગની રસકથા આપી છે. બીજો ભાગ સત્યકામની કાપરીના રૂપમાં લખાયો છે. બીજા ભાગનું ફલક આપણા દેશની સીમાઓ ઝાળંગી યુરોપના યુદ્ધકારણમાં સત્યકામને ધુમાડે છે. દર્શકની મહત્વાકાંક્ષા સત્યકામને વિશ્વનેતા બનાવવાની લાગે છે. એ જે હો તો, સત્યકામ આપણી સાહિત્યસૃષ્ટિનું એક પ્રચંડ પુરુષાર્થભર્યું પાત્ર છે. ત્રીજો ભાગ દલ્લ લેખકના ચિત્રમાં ગર્ભરથ છે. પુરુષલપૂર્વક એની પ્રતીક્ષા કરીએ. ત્યાંસુધી આ બંને ભાગને પ્રેમપૂર્વક આવકારીએ. ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’માં આપણી નવસકથાની પ્રગતિની એક અનેરી ઝલક દગ્ગોચર થાય છે.

‘સરી જતી રેતી’ દ્વારા કીર્તિ અને અપકીર્તિ બંને કમાનાર શ્રી યશોધર મહેતાએ એ પુસ્તકનો ખીજો ભાગ આ દાયકાના આરંભમાં બહાર પાડ્યો અને રચૂનમાંથી સફળ પ્રેમ તરફ એ વળ્યા, જોગમાંથી યોગ તરફ ગતિ કરી. આ જ દાયકામાં શ્રી યશોધરે ‘ઉમા દેવવતી’, ‘મહારાત્રી’, ‘વહી જતી જેલમ’ અને ‘તુંમનામ’ કૃતિઓ આપી છે. કારમીરનો ઇતિહાસ આપણી કથામાં પહેલીવાર વિસ્તારથી આલેખાયો હોય તો તે અહીં. યશોધરની ચૈલી વિશે બંને પક્ષે ધણું કહેવાય એવું છે. અગમ-નિગમના ઉપાસક યશોધર એમની કૃતિઓ દ્વારા એમની સાધના જ સતત કર્યા કરે છે એમ કહી શકાય. એમની બધી કૃતિઓમાં ‘મહારાત્રિ’ વધુ ટકશે—એની શુશ્રુષ્ણાને લીધે.

શ્રી. પન્નાલાલ પટેલે ગયા દાયકાની એક ઉત્તમ કૃતિ ‘માનવીની ભવાઈ’ના અનુસંધાનમાં ‘ભાંગ્યાના ભેડુ’ લખી કાળુ-રાગુનાં જીવન-જલના કુચ-મધુર તરંગોનું તમિઝર દર્શન કરાવ્યું છે. પન્નાલાલ આપણા સમર્થ સર્જક છે એ વાતની પ્રતીતિ આ બંને પુસ્તકો કરાવી રહે છે. ‘ના છૂટે’માં રૂમાલ-હરિયાવ નામે પ્રેમી-પારવર્તની પ્રણય-દાસ્તાન ગ્રામજીવનની પશ્ચાદ્ભૂમાં બહુ સહૃદયતાથી કહેનાઈ છે. પ્રેમ અને માનવીનાં મન-હૃદય એ બે વચ્ચે સેતુ બાંધનાર પન્નાલાલની નવલકથાઓ હરિયાળી ધરતીનું રમ્ય દર્શન કરાવી જાય છે.

શ્રી પેટલીકરે આ દાયકામાં ‘મધરાજ’, ‘આશાપંખી’, ‘કંપવૃક્ષ’, ‘પ્રેમપંચ’ અને ‘ચકુન્તલા’ વગેરે નવલકથાઓ આપી છે. શ્રી પેટલીકરની સર્જકક્ષાના વિકાસ કરતાં તેમની સમાજશાસ્ત્રીની વિકસિત દૃષ્ટિનાં અહીં વિશેષ દર્શન થાય છે. વાંચકોને અંતઃસુધી પહોંચી રાખે એવી વાર્તાચૈત્રી તે હરતગત કરી શક્યા છે, પણ અગાઉની કલાની સીમાને આળી શક્યા નથી.

શ્રી સુનીલાલ મડિયાદત ‘વેળા વેળાની છાવડી’ એક નાનીશી વાર્તાનો વડલાશો વિસ્તાર છે ‘કુમાર’ માસિકમાં પ્રગટ થયેલી એ જ નામની વાર્તાને લેખકે કદાચ અજ્ઞાતિ માટે મલાવી મલાવીને નવલકથારૂપે રજૂ કરી છે. મઈ કાલના સૌરાષ્ટ્રની મુગ્ધ કલ્પના કરીને લેખકે કથાતંતુ બહેલાવ્યો છે લેખકની ભાષા પરની હથોડી ગજમની છે, ચબ્દસમૃદ્ધિ મજબૂત છે. ‘લીલુડી ધરતી’ આ જ લેખકની ગ્રામજીવનની નવલ છે. ગામડા ગામની અનેક આંતરિક્ષીઓ અને માનવમન તેમ જ અંતરની-નિર્મળતા અને નિર્ગળતા વચ્ચે ‘લીલુડી ધરતી’ને લેખકે સમજાવે આપ્યો છે.

‘આજનો વારસ’ અને ‘દધિયુ યોઈ પડ્યા’ તેમજ ‘પાવક જવાળા’ અને ‘શેવાળનાં ચનદલ’નો લેખક ઘૂંટી ઘૂંટીને કમુંજલ રંગની કલાકૃતિ આપે એની અપેક્ષા સર્જનક્ષેત્રે એની શક્તિ અને સિદ્ધિ જોતાં વધુ પડતી તો નથી જ.

શ્રી પીનાંજર પટેલની ‘ખેતરને બોલે’ કલાત્મક એમની સૌથી સફળ નવલકથા છે. બે ભાગમાં વિસ્તરેલી ૭૦૦ ઉપરાંત પાનાંની, ખેડૂતપુત્ર જયનંતના જીવનપ્રસંગોનું અચ્છન્ન આલેખન કરતી, વારતવિક અને સમભાવ-દર્શી નિરૂપણ કરતી આ કથા સાર્થનામ કૃતિ છે. આ ઉપરાંત ‘આઘાબરી’ અને ‘અંતરનાં અજવાળાં’ એ બે નવલકથાઓ દ્વારા જીવનભાગ્યભેદો સંદેશ લેખકે પોતાની આગવી રીતે આપ્યો છે. શ્રી સારંગ બારોટ ‘નંદનવન’, ‘આકાશકુસુમ’, ‘નીલાંબરી’ અને ‘આનંદજૈરવી’ એ નવલકથામાં કલાકારને શોભે તેવા તાટસ્થથી, વાતપાની તળપદી તાકાતથી અને વર્ણનની તાદ્દશતાથી સમાજના તમામ ધરાની સૃષ્ટિનું આલેખન કરીને વાચકોને રસતરબોળ કરે છે. શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકરે ‘બાવકાને બળે’, ‘ભવની કમાણી’, ‘માનવીનો માળો’, ‘લીપુડાં લેજો’ અને ‘નવા ગીતો’ આદિ સુંદર કૃતિઓ આપી છે. શ્રી દેવચંદ્ર મહેતા ‘ધરતીની આરતી’, ‘ધરતીનો પછેડો’ આદિ સૌરાષ્ટ્રની તળપદી બોલીથી લખી પડતી કૃતિઓ આપે છે. રવ વજુ કોટકે રચિત ‘ધરની શોભા’ અને ‘ચૂંદડી અને ચોખા’ તેમજ શયનની નવલકથાઓનો પણ એક વિસિષ્ટ વાચકવર્ગ છે એ નેધિનું જોઈએ. આ સિવાય ખીજ અનેક સાહિત્યકારે નવલકથાના સાહિત્યસ્વરૂપને ખેડવાનો પ્રયત્ન આદરી રહ્યા છે. એ સર્વનું નવલકથાક્ષેત્રે જે અર્પણ છે તેથી આપણું સાહિત્ય એક કદમ આગે વધ્યું છે એ નિઃસંશય છે. અત્રે એ યાદ આપવી જોઈએ કે દૈનિક પત્રોમાં ધારાવાદિકરૂપે પ્રગટ થતી નવલકથાઓમાં અનાવશ્યક વિસ્તાર અને લંબાણ ખૂબ જોવા મળે છે અને એથી કૃતિનો પિંડ બંધાતો નથી. આજે ઐતિહાસિક અને સામાજિક કથાઓ ગુણવત્તાએ ઓછી ઊતરે છે, પણ સંખ્યાદૃષ્ટિએ વધુ પ્રચલે છે. ધૂમકેતુ અને ગુણવંતરાય આચાર્ય હવે જ્યોત્સના ઉત્પાદનના ધોરણે સર્જન કરતા થયા છે એથી એમાંનું કલા-તેજ જંબવાયું છે. એનું ઉદાહરણ છે એ બનેની ‘મંચાવણિ’ઓ.

આટલા બધા, અને તેવે જોને આપણે પ્રસિદ્ધ કરી શકીએ તેવા, લેખકો નવલકથાઓ લખે છે છતાં એમ કેમ કહેવાતું દરી કે નવલકથાનો નાભિશાસ ચાલી રહ્યો છે? શું આ બધી રચનાઓમાં પ્રાણ નથી? આ પ્રશ્ન દરેક સાહિત્યરસિકે તટસ્થતાથી વિચારવા જોવો છે. ઇશ્વરના દૃષ્ટિએ નવલકથા બધા સાહિત્યસ્વરૂપોમાં મોખરે રહે છે. ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ.

આ 'દશકાની નવલકથાઓમાં' (૧) વાર્તાની કથનશૈલી સાદી, સરળ છતાં લાવણ્યમયી બની છે. લેખક તેના કથનિત્યમાં નિખાલસ બન્યો છે. તેમ તેના કથનમાં કથાકથા આકર્ષક લાવતો નથી. (૨) અવર્તમાન સ્થિતિ અને સમયના વહેણનું યથાર્થદર્શી આલેખન જોવા મળે છે. રાષ્ટ્રનું જે નવલકથાકર ધર્મ રહ્યું છે તેનું આલેખન 'ખાવડાને બળે' (શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકર) અને 'નવનિર્માણ' (શ્રી ગોવિંદભાઈ અમીન) જેવી કૃતિઓમાં જોવા મળે છે. પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ તો સ્વ. રમણલાલ દેસાઈ, પેટલીકર, સોપાન, પીતાંબર પટેલ, સુદાસી વગેરેની નવલકથાઓમાં તો પડે જ છે, છતાં દેશનું જે નવનિર્માણ ધર્મ રહ્યું છે તેનું જેનું અને જેટલું પ્રતિબિંબ પડ્યું તેનું તે પડ્યું દેખાતું નથી. તેનું કારણ એ જણાય છે કે લેખક આ વહેતાં પાણીનું હાઈ પકડી શક્યો નથી. લેખક આ સ્થિતિનો તાત્કાલિક તાગ કાઢી શકે તેવો સમય હજી હવે પાકે છે. તે વિશે અધીરા થવા જેનું નથી. લેખકનું મુખ્ય એ દિશામાં છે તે સંતોષની વાત છે. (૩) ત્રિપરવૈવિધ્ય ખૂબ આવ્યું છે. સમાજનાં બિન્ન બિન્ન યરનાં માનવીઓની કથા લખાય છે. પન્નાલાલ કુંજરપુર ખાજુના ખેડૂતોની કથા લખે છે, પેટલીકર અગતરનાં માનવીઓની કથા આપે છે, તો પીતાંબર ઉત્તર ગુજરાતની ધરતીની સોડમ લઈ આવે છે. પુષ્કર ચંદ્રવાકર ધોળકા ખાજુના પદારોની ગદ્ય આલેખે છે, તો સુદાસી સ્વરત ખાજુના હાળીઓના જીવનમાં ડેહિયું કરાવે છે. મડિયા સૌરાષ્ટ્રની કુટુંબકથા આલેખે છે, તો સોપાન શહેરનાં જમ્નાતી જમ્ની કુટુંબવ્યવસ્થાની સમીક્ષા કરે છે. લેખકને પોતાને જે ભૂમિનો, જે લોકશૈલનો, જે સમાજનો અનુભવ છે તેની જ વાત માંડે છે આજના મોટાભાગના વાર્તાકારો ગામડાંમાંથી આવે છે. વ્યવસાયના કારણે તે શહેરમાં રહે છે ખરા, પણ તેમનો એક પગ તો હજી ગામડાંમાં જ છે. તેમનું પ્રેરણાસ્ત્ર પછી ગામડું છે. એથી જ ગામજીવનની તાત્કાલીકરી કથાઓ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક લખાય છે. લેખક ગામડાંને લાવવા ખાતર લાવતો નથી. તેનું ચિત્ત એ વાતાવરણમાં જ રમમાણ થાય છે, તેના સર્જનનો છોક એ ભૂમિમાં જ પાંગરી બેઠે છે. એથી જ સહજ રીતે ગામડું આવે છે. સમાજના જુદા જુદા યરના લેખકો આવતા યશે તેમ ત્રિપરવૈવિધ્ય પણ આસાનીથી આવશે.

ખીજે પહે, આપણે બહુ દરખાવા જેવું પણ નથી. આપણી મર્યાદાઓનું, આપણી ક્ષતિઓનું અને આપણી બિલુપોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોયું જોઈએ. આને મોટાભાગના લેખકો માત્ર સુવાચ્ય (Readable) નવલકથાઓ

જ લખે છે, પણ નવલકથાને પ્રતિભાપ્રભાથી ઝગદળતી બનાવે એવું તેજ દેખાતું નથી. આપણી નવલકથામાં વિષયવૈવિધ્ય આવ્યું છે તે સાચું, પણ જીવનનું ઊંડાણ આવ્યું નથી. કથામાંથી સમાજનું સમગ્ર દર્શન ઊડી આવતું નથી, તેમ તેના આલેખનમાં સમકારો આવતો નથી.

ફેટલાક લેખકો મુંદર પાત્રવિધાન કરી શકે છે, પણ એ પાત્રના અંતરના ઊંડાણનું, પેલા પાત્રાંશમાં વહેતા ઝંજીરનું દર્શન લાગ્યે જ ચાલે છે. અંતરના એક પછી એક પડે ઉઠેલાતાં જતાં હોય અને તેનું અંતરતલ પ્રકટ થતું જતું હોય એવું બહુ ઝોણું બને છે. જાણે લેખક ઉપર ઉપરથી ભિન્નિભા સાથે ઇમજિનિયાં કરે છે. આ કારણે સ્મૃતિપટ પર અંકાર રહે તેવાં પાત્રો સર્જાતાં નથી. આમાં શ્રી પન્નાલાલ પટેલ એક માત્ર અપવાદ છે. 'ના છૂટકે'નાં રમાલ-દરિયાવ અને 'ભાગ્યાના ભેરુ' ('માનવીની લવાઈ'ના અનુસંધાનમાં)નાં રાજુ-કાણુ પેલાં 'મળેલાં જીવ'નાં કાનજી-જીવી જેવાં માદગાર પાત્રો બની રહેશે.

મોઢા ભાગના લેખકો પાસે નવલકથાનો 'કસબ' હાથ આવી ગયો છે. તે પ્રસંગોનું, ઘટનાઓનું આલેખન સારી રીતે કરી શકે છે. રંજકતા અને રસિકતા પણ લાવે છે. એમની કૃતિમાં 'કલા' કરતાં 'કસબ'ની કરામત વિશેષ દેખાય છે.

આપણા વાર્તાકારો તેમને લાઘવેનું જીવનરહસ્ય કથામાં અભિવ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ ધ્વનિ કે વ્યંજનાથી કહેવાને બદલે તે માંડીને બધી વાત કરી દે છે. લેખકને જે કંઈ કહેવાનું છે તે કલાત્મક રીતે, વ્યંજનાથી જ અભિવ્યક્ત થવું ધટે. જેમ ફૂલનું રૂપ અને સુગંધ અભિન્ન હોય તે રીતે જ 'દર્શન' અને 'વર્ણન' અભિન્ન બની રહેવાં જોઈએ.

ફેટલાક લેખકો પ્રેમની કથા કથા વિના વાર્તા લખી શકતા જ નથી, પ્રણયનું ઝોણું લઈને કથાને રસાળ બનાવે છે. જે સ્વ. રમણલાલની મર્ષાદા હતી તે ફેટલાક નવીનોની અને પીક લેખકોની પણ મર્ષાદા બની રહે છે. નવોદિત નવલકથાકાર શ્રી સુહાસી 'મેઘલી રાતે' નામની કથા લઈને આવ્યા છે. તેમની નેમ હાળી લોકોની કથા કહેવાની છે, પણ તે પ્રણયની વાતમાં સરી પડે છે... એટલે સુધી કે પેલા હાળીઆ બિચારા પાછળ, ધણા પાછળ, માત્ર છાયા જેવા બની રહે છે. જાણું ધણી નવલકથાઓમાં બને છે. પ્રણયનો સહારો લીધા સિવાય માનવમનની, મનના અંતરંગની રસમય કથા કહેનાર બહુ ઝોણા લેખકો છે. માત્ર બહારનું વૈવિધ્ય લાગ્યે શું વળે? આંતર મનનો અનલ તાગ પામવાની મયામણ પણ થતી જોઈએ. લેખકે પ્રમાદથી તો સો ગાઉ દૂર ભાગતું ધટે. સતત અવ્યાસ, અપ્રુટ પરિશ્રમ, નિરંતર જાગૃતિ

લેખકને અપેક્ષિત છે જોકે આ હારે કપડું કામ છે લેખકનો જીવનસાગ્રામ એવો વિકટ બન્યો છે કે તે પતાંડી વાળીને નિરાતે બેસી શકતો પણ નથી લેખક પણ આખરે તો માનવી છે ને! આપણા લેખક પામે સારી ટેલી છે, કથાનો કસમ છે, જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ છે, ખૂટે છે માત્ર કળા પ્રત્યેની નિષ્ઠા આનેખનની સમ્માર્ધ, વિગતની ચોકસાઈ અને પરિશ્રમનો ઉમગોદ્દાસ તો લેખકમાં કદી ઓછો ન થવો જોઈએ લેખક અર્થદાસ ન બને

શ્રેષ્ઠ સર્જન એ કંઈ જેવી તેવી વાત તો નથી જ! આજે નહિ તો આનતી કાને પન્નાનાલ અને દર્શક, મકિયા અને પેટલીકર અને ખીજા આશાસ્પ સર્જકોના હાથે સમર્થ કતાકૃતિ નહિ સર્જાય એવી નિરાશા એવવાતુ ઠોઈ કારણ નથી ગુજરાતી નવલકથા વિશ્વસાહિત્યની અમરકૃતિઓની હરણમાં બેમે એ સોનરી દિવસ વહેલો આવે એમ ધમ્મીએ

નવલકથા-અનુવાદો

આ દાયકામાં અનુવાદપ્રવૃત્તિ ખૂબ વિકસી છે દેશવિદેશના સમર્થ સાહિત્યકારોની સમર્થ કૃતિઓ ગુજરાતીમાં સારી સખ્યામાં અવતરી છે અન્ય ભાષાની ઉત્તમ કૃતિઓનું વાચન-અધ્યયન આપણા ભુદિ-હૃદયના સીમાકાને અવલમ્બ વિસ્તારે છે વિશ્વના સમર્થ નવલકથાકર્તાઓ જેનું માનવત્વ સ્થાન છે એ ટોસ્ટોયની મહાનવલ મુદ્દ અને સાતિ'નો ચાર ભાગમાં શ્રી જયતી દલાયે કરેનો અનુવાદ આ દાયકાની એક સિદ્ધિ ગણીને જોઈએ નેપોલિયને રશિયા પર કરેલ આક્રમણ, રશિયાએ એનો ઠડી તાકાતથી કરેલ સામનો અને મુદ્દની એ બેકાર પથાહૂબ્રિકામાં જિવાતા રશિયન પ્રજાના ખમીરવતા જીવનની અનેકાનેક પાત્રોની વણગાર દ્વારા ટોસ્ટોયે કરાવેલ ઝાંખી સામે જ એ કૃતિને રશિયન 'મહાભારત' બનાવે છે અનુવાદકતામાં લગભગ સિદ્ધહસ્ત કહી શકાય એવા શ્રી જયતી દલાનનો આ અનુવાદ એમના લગીરમ પુરુષાર્થનું સુદ્ધ છે

આ જ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ લેખક રૂઝા રૂઝાની મહત્ત્વપૂર્ણ કતાકૃતિ 'જિન કિરતોઈ'નો શ્રી ચક્ર ગોહિયે કરેલ અનુવાદ પણ એકદરે સુવાચ્ય અને સુતર છે

શ્રી ભોગીલાલ ગાધીએ ટોસ્ટોયની એના કરેનીના અને નોબેલ ઇનામ વિજેતા પારતરનાકની 'ડો જિવાગો'નો 'ઉપ્દ્રસ્ત આકાશ' નામે ભાવાનુવાદ સફળતાથી કરેલ છે ખીજા નોબેલ વિજેતા હરમાન હેડની નવલકથા 'સિદ્ધાર્થ' નો શ્રી નીરુ દેસાઈએ કરેલ અનુવાદ ગણનાપાત્ર છે.

શ્રી વિનોબાની નીચકંઠે જેન ઓસ્ટીનની પ્રસિદ્ધ કૃતિ 'Pride and Prejudice' નો અનુવાદ 'પરાજિત પૂર્વગ્રહ', શ્રી જ્યાગેન દોકોએ ઇટાલીના પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર આલ્ફર્ડ મોરેવિયાની કથાકૃતિ 'Woman of Rome' નો 'સી' નામથી કરેલ અનુવાદ અને ફ્રાન્સના સાહિત્ય-રવામી ગુરતાવ ફ્લોમર્ટની અમરકૃતિ 'Madame Bovary' નો 'માદામ બોવરી' નામે કરેલ અનુવાદ ખાસ ઉદ્દેશ્ય માંગી લે છે. શ્રી સુરેશ જોશી અને રમણલાલ પાંડે રશિયન નવલકથાકાર ગોલોબોવની કૃતિ 'Quiet Flows the Don' નો 'ધીરે વહે છે દોન' નામે કરેલ અનુવાદ પણ સુવાચ્ય છે. આપણા સાહિત્યમાં આવી કથાકૃતિઓ અવતરે છે એ ધટના આપણી વિકસતી વાચનદષ્ટિની દ્યોતક છે.

બંગાળી સાહિત્યમાંથી, બંકિમચંદ્ર, ચરનનાથ, રવિનાથ ઉપરાંત માણિક બેનરજી, નરેશચંદ્ર સેનગુપ્તા, તારાચંદ્ર, પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય, વિમૂર્તિભૂપણ બદોપાધ્યાય, પ્રબોધ સન્ધ્યાલં, દેવેશ દાસ આદિની કૃતિઓના અનુવાદ સારી એવી સંખ્યામાં શ્રી 'શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી, શ્રી રમણલાલ સોની, શ્રી 'રમણીક મેહાણી, શ્રી ટાપણુ ઘેલાણી, શ્રી લાલુભેન મહેતા આદિ કરી રહ્યા છે. આ જ પ્રમાણે મરાઠી નવલસાહિત્યમાંથી શ્રી ખાડકર ઉપરાંત 'સ્વ' શ્રી સાને ગુચ્છ, શ્રી ફડકે, શ્રી પેંડમે, શ્રી ખાડખોલકર, શ્રી દાડકર, શ્રી ક્ષેત્રભાડે, શ્રી વિજાવરી શિશરકર (શ્રી માવતી બેડકર), શ્રી બોરકર આદિની ચુંનંદી કૃતિઓના અનુવાદો શ્રી ગોપાવરાવ વિદ્વાસ પૂરી નિઝાથી આપી રહ્યા છે.

ઉપરાંત હિંદી સાહિત્યમાંથી પ્રેમચંદ્ર ઉપરાંત યશપાલ, જૈનેન્દ્રકુમાર, જનકાવનવાય વર્મા, રાહુલ સાંકૃત્યાયન વગેરેની નવલકથાઓના અનુવાદો શ્રી માણિકલાલ જોશી, શ્રી સુબદ્રા ગાંધી, શ્રી નવનીત મદ્રાસી આદિ દ્વારા પ્રેકટ થતા રહ્યા છે.

આમ, આપણી અનુવાદપ્રવૃત્તિ ખૂબ ફાણીફૂલી છે, પરંતુ અનુવાદોએ અન્ય ભાષાના રત્નો કે ઔકિતકોને જ સ્વભાષામાં અવતારવાનો આગ્રહ સેવવો જોઈએ મહાન સાહિત્યકારોની કૃત્રિયા મોતી જેવી નમણી કૃતિઓને વિવેકપૂર્વક ખાતુએ મૂકવી જોઈએ બંગાળી, મરાઠી, હિંદી ઉપરાંત અન્ય ભગિનીભાષાઓ તરફ ચીટ માડવાનો સમય હવે પાકી ગયો ગણ્યા આપણે આશા રાખીએ કે અન્ય ભાષાઓની ઉત્તમ કૃતિઓ જ આપણને આરવાદવા મળે.

નવલિકા

ગયા દાયકા કરતાં લગભગ બમણા નવલિકાસંગ્રહો આ દાયકા દરમ્યાન પ્રકટ થયા છે. બમોએક નવલિકાસંગ્રહો અને પચાસેક નવલિકા-લેખકો વિશે સમગ્રપણે વિગતરતાં સૌ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે નવલિકા-સ્વરૂપ પ્રત્યે લેખકો અને ભાવકોની સહજ પ્રીતિ. વાર્તાઓ ચોક્કસ લખાયે જાય છે, દમલાખંધ પ્રકટ થયે જાય છે અને તોપ ચિરંજીવ કહી શકાય એવી વાર્તાઓ બહુ ઓછી જોતરે છે. આ દાયકામાં આપણી ગુજરાતી દુઢી વાર્તાએ વિષય પરત્વે અપૂર્વ વૈવિધ્ય અને સંખ્યા પરત્વે ઠીક ઠીક વૈપુલ્ય દાખવ્યું છે. દુઢી વાર્તાની ટેકનિક પરત્વે પણ અભૂતપૂર્વ પ્રયોગો થયા છે; એટલું જ નહિ, દુઢી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં વિશ્વભરના નામી વાર્તાકારોની કૃતિઓના વાચન-મનનને પરિણામે આપણે ત્યાં પણ અવનવીન રીતિની વાર્તાઓ પ્રકટ થઈ રહી છે. આ બધું એક જ વાત કહે છે — દુઢી વાર્તાની આવતી કાલ યુગ જીજ્ઞા છે.

આ દાયકાના નવીન વાર્તાકારો અને તેમની કૃતિઓને સૌ પ્રથમ સંભારીએ. શ્રી શિવકુમાર જોશીકૃત ‘રજનીમન્દા’ અને ‘રહસ્યનગરી’; શ્રી મુરેશ જોશીકૃત ‘ગૃહપ્રવેશ’ અને ‘બીજી ચોડીક’; શ્રી ચંદ્રકાંત બક્ષીનો ‘ખાર’; રણ. કેતન મુનશીકૃત ‘અધારી રાતે’ અને ‘સ્વપ્નનો ભંગાર’; શ્રી મોહનલાલ પટેલકૃત ‘હવા તુમ ધીરે બહો !’, ‘વિધિનાં વર્ણુલ’ અને ‘દુઢી રસ્તા’; શ્રી રમણલાલ પાઠકકૃત ‘સખસે જીન્દગી પ્રેમસગાઈ’; શ્રી સગેજ પાઠકનો ‘પ્રેમ ઘરા ઝુક આઈ’; શ્રી વિનોદિની નીલકંઠકૃત ‘કાર્પાસી અને બીજી વાતો’ તેમ જ ‘દિલદરિયાવના મોતી’; શ્રી કુન્દનિકા કાપડિયાકૃત ‘પ્રેમનાં આસુ’ તેમ જ ‘દાર અને દીવાલ’; શ્રી સરોજિની મહેતાકૃત ‘ગાર પથરાની મા’; શ્રી ધીરુબહેન પટેલના ‘અધૂરો કાલ’ અને ‘એક લહર’; શ્રી મદાપ્તેતા પંડ્યાકૃત ‘દર્પણ’; શ્રી મોહમ્મદ મોકકૃત ‘ઝાકળનાં મોતી’; ‘શ્રી ચંદુલાલ પટેલકૃત ‘રંગ અને દીવા’ તથા ‘ઉગાડા આકાશ નીચે’; શ્રી જયંત પરમારકૃત ‘બીજરેખા’ અને ‘નદીનાં નીર’; શ્રી કે. જી. મહેતાકૃત ‘સમર્પણ’; શ્રી ચંદુલાલ

સેલારકાનો 'દુરના કુંભરા'; શ્રી ટી. પી. સૂચકની 'છેલ્લી રાત'; શ્રી શનાભાઈ પટેલકૃત 'સાચાં જીવતર'; શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલકૃત 'કલાવતી' 'પદ્માવતી', 'આગમન', 'શર્મિષ્ઠા'; શ્રી રમણીક પટેલકૃત 'ધરતીની પ્રીત'; શ્રી કનૈયાલાલ રાવળકૃત 'છૂંદણા'; શ્રી રતિલાલ દેસાઈકૃત 'રામ-વિરામ'; શ્રી દામુભાઈ શુક્લ અને કુમુદ શુક્લનો સહિયારી નવલિકાઓનો સંગ્રહ 'ગુલામની ટેકરી'; શ્રી રમેશ સંધીકૃત 'દેશ અને ચૂંદડી'; શ્રી જૂપત વડોદરિયાકૃત 'કસુંબીનો રંગ', 'જીવનનાં જળ'; શ્રી ભગવત બટ્ટનો 'કોરી અને ધાગા', શ્રી વિશ્વકુમાર પંડ્યાનો 'દિલની સમાઈ'—આ છે આપણાં જીગતાં વાર્તાકારો અને એમની કૃતિઓ. આમાનાં કેટલાંકની વાર્તાઓ પરંપરાગત છે તો વળી કેટલાંકે નવા ત્રીજા પાક્યા છે. આ દાયકાનો સૌથી નોંધપાત્ર અને અર્થાર્પક અનેક નવલિકાસંગ્રહ છે 'ગૃહપ્રવેશ'. શ્રી સુરેશ જોશીના આ સંગ્રહમાં વાર્તાના રૂપ અને રંગ તેમ જ આકારમાં આમૂલ પરિવર્તન થયેલું નજરે પડે છે. એમાં નવા અક્ષરકારો, નવાં પ્રતીકો, નવી શૈલી અને નવીન રજૂઆત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષીનો વાર્તાસંગ્રહ 'સ્વાર' પણ 'ગૃહપ્રવેશ' જેવો વિવિધ અને વિચિત્રભર્યો છે. જાતીય પ્રશ્નોની, જિન્સી સંબંધોની વાર્તામાં નીડર અને વેધક રજૂઆત આ બંને વાર્તાકારોને સહજસાધ્ય છે. મનનાં આજસુધી અગોચર રહેલાં જોડાણોમાં દૂધની લમાવીને આજનો વાર્તાકાર નવી જ સૃષ્ટિનો નિર્માતા બન્યો છે. નવી વાર્તા પાત્ર મા પ્રસંગથી વિમુખ બનીને માનસશાસ્ત્રીય નિરૂપણમાં વધુ રાચે છે. પશ્ચિમના વાર્તાકારો અને વાર્તાપ્રચારકોની અસર નીચે આપણે નવીન વાર્તાકાર અનુકરણ કરે છે નિજની અભિવ્યક્તિ માટે મથે છે એ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવો સરળ નથી. ક્ષણિક આકર્ષણ કે મોહ પામીને stream of consciousnessકાને નામે કેટલાક વાર્તાકારો પશ્ચિમનો રંગો પણ લાવે છે એ હકીકતનો ધંધારો અહીં કરી લઈએ. આખરે તો નિર્ભળ, નિતાન્ત સુંદર વાર્તાઓ જ ટકશે એ નિઃસંક. ઉપર ઉલ્લેખેલાં અનેક વાર્તાકારો આપણા આ રચનને વિકસાવવા પોતપોતાની રીતે કાળો આપી રહ્યાં છે. એમાંનાં કેટલાં ટકશે, આગળ વધશે મા અજવારી એ તો કાળ જ કહેશે.

આટલી બધી સંખ્યામાં વાર્તાઓ અને વાર્તાકારો વધતાં જાય છે એનું એક કારણ છે વાર્તાસામ્રિકા. ચોમાસામાં જોગી નીકળતા મિલાડીના ટોપ જેમ અનેક વાર્તાસામ્રિકા આજે ચતાવણિ વાર્તાઓ પ્રમટ કરી રહ્યાં છે. વાર્તા દ્વારા જલદી જલદી સરતી પ્રસિદ્ધિ પામવાની લોલુપતા પણ આજે

હીક હીક જોવા મળે છે. સંખ્યાદષ્ટિએ ખૂબ ખેડાતો લાગતો આ સાહિત્ય-પ્રકાર ગુણવત્તાની દષ્ટિએ પાંખો પડે છે. વાર્તાક્ષેત્રે અનેકવિધ પ્રયોગો ચતા રહેતા હોય છે, છતાં ગર્હાલના સમર્થ વાર્તાકારોને જુલાવે એવી કલમ હજી પ્રગટવી બાકી છે.

નવસિદ્ધાક્ષેત્રે નામી લેખકોએ આ દાયકામાં એક યા વધુ નવસિદ્ધા-સંગ્રહોની બેઠ ધરી જ છે. શ્રી ધૂમકેતુ વાર્તાસંગ્રહો નિયમિત આપ્યે જ જાય છે. 'તેજનિંદુ', 'જલદીપ', 'વનરેખા', 'ઇતિહાસની તેજમૂર્તિઓ' 'વનવેણુ', 'મંગલદીપ' અને 'ચંદ્રરેખા'માં ધૂમકેતુની વાર્તાકલાના ઉન્નયો કયાંક કયાંક કમઠી જાય છે, પણ સમગ્રતયા એમના અસલ નરની ઓટ જ વરતાય છે. ધૂમકેતુ પાસે વાર્તાનો કસબ અને દલાદમકતા બને છે. આજે પણ એમને કાઈ બાંતી ચક્રવું નથી. એમણે પોતાની બહુસંખ્ય વાર્તાઓમાંથી વીણીને, ચૂંટીને બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ 'ધૂમકેતુની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ' ૧૯૫૮માં પ્રગટ કર્યો છે. આ જ પ્રમાણે આપણા પ્રસિદ્ધ વાર્તાકારો સ્વ. દેસાઈ, ગુલાબદાસ બોઝર, પન્નાલાલ પટેલ, સુનીલાલ મડિયા, ઉશ્વર પેટલીકર, પીતાંબર પટેલ આદિના 'શ્રેષ્ઠ વાર્તાસંગ્રહો' પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. એકંદરે આ સંગ્રહોને સારો આવકાર મળ્યો છે.

શ્રી જયંતી દલાદકૃત 'આ ઘેર પેસે ઘેર', 'મૂકું કરાતિ' અને 'શહેરની શેરી'; શ્રી બ્રાહ્મકૃત 'પુણ્ય પરવાસું' નથી' અને 'પ્રકાશનું રિમત'; શ્રી પન્નાલાલ પટેલકૃત 'વાગકને કાંઠે', 'ઝોરતા', 'દિલની વાત', 'પારેવડાં'; શ્રી પેટલીકરકૃત 'શ્રેષ્ઠ વાતો'; શ્રી પીતાંબર પટેલકૃત 'અદાદીપ', 'છૂટા-છેડા', 'સોનાનું ઈંકું', 'કલ્પના' અને 'કર લે સિંગાર'; શ્રી સુનીલાલ મડિયાકૃત 'તેજ અને તિમિર', '૩૫-અર્ધ', 'સરજાર્ધના સર', 'અંતઃસ્રોતા'; શ્રી જીતુભાઈ મહેતાકૃત 'ખરતા તારા'; શ્રી સારંગભાણેકૃત 'ઝોરતાં અસિ', 'વિમોચન', 'કાઈ ગોરી કાઈ સાવરી' અને 'નારી નમણું ફૂલ'; સ્વ. બકુલેશકૃત 'કંકુડી'; શ્રી કિશનસિંહ આવકાકૃત 'અમાસના તારા'; શ્રી ઉમાચંદ્રકૃત 'વિસામો'; શ્રી જયંત ખત્રીકૃત 'વહેતાં ઝરણાં'; શ્રી જયભિખુકૃત 'અંજના'; શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકૃત 'બાંધણી', 'શુકનવંતી', 'ખેતરનો ખેડૂ' અને 'અંતરદીપ'; શ્રી સોપાનકૃત 'કલ્યાણમૂર્તિ', 'અખંડ જ્યોત', 'છેલ્લો પ્રયોગ', 'વિદાય'; શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાકૃત 'ખોજો ભર્યો'; સ્વ. ર. વ. દેસાઈકૃત 'સતી અને સ્વર્ગ' તેમ જ 'હીરાની ચમક'; શ્રી યશોધર મહેતાકૃત 'પ્રેમગંગા' અને 'રસનંદા'; શ્રી યુ. વ.

સાહકૃત, 'વર્ષા અને બીજી વાતો' તથા 'કાળની કક્ષમે'; શ્રી ગુણવંતરાપ આચાર્યકૃત 'આ જાણે આખાનું ઝાડ'; શ્રી કરસનનાસ માણેક કૃત 'અમર અજવાળા'—આં છે આપણા જૂના વાર્તાકારોનું અર્પણ.

આ સર્વમાં વાર્તાના આંતરબાહ્ય તત્ત્વોની સારી સમજણ છે, છતાં સંયોજિતાર કલાકૃતિઓ પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી જોતરી છે. કેટલાક સમર્થ વાર્તાકારોના આ હાથકે મજેસા નગજા વાર્તાસંગ્રહો આ હકીકતની ચાડી ખાય છે. જૂના વાર્તાકારોમાંથી સર્વશ્રી પન્નાલાલ પટેલ, ગુલાબદાસ બોહર, ધીર પેટલીકર, યુનીલાલ મડિયા, જ્યંતી દલાલ, પીતાંબર પટેલ, સારંગ બારોટ વગેરે ઓછેવત્ અંગે પ્રસાદની સાથે રહ્યા છે. પ્રતિભાખીનની માવજત કરતાં કરતાં સાહિત્યકાર આંતરવાત્રી બને અને વિશ્વસાહિત્યની વાતોઓનું પરિશીલન કરે તો આપણું વાર્તાધન સમૃદ્ધ બને ખરું.

આં હાથકામાં 'લોકમિલાપ' કાર્યાલય તરફથી 'ગુજરાતી વાર્તા-સમૃદ્ધિમાળા'માં સર્વશ્રી ધૂમ્રેતુ, મેઘાણી, રા. વિ. પાઠક, સુન્દરમ, ઉમાશંકર, પન્નાલાલ, પેટલીકર, મડિયા, વિનોદિની આદિની પસંદ કરેલી વાર્તાઓ 'પ્રૌઢો માટે' સંગૃહીત થઈ છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યની શિષ્ટ કૃતિઓ સામાન્ય વાચકવર્ગને મુલભ થઈ પડે એ હેતુથી નાનાં નાનાં પુસ્તકોમાં પ્રગટ થઈ છે. આ પ્રવૃત્તિ ખાસ ઉદ્દેશ્ય માંગી શકે છે. આથી પ્રગતો વાનારસ પોપાય છે અને પ્રગતમાં સંસ્કારસિંચન પણ થાય છે. માનવતાનું મુલ્યમ દર્શન કરાવતી સત્યચાઓ લઈ આવેલું સ્વ. મણેશ વાસુદેવ માવસંકરકૃત 'માનવતાનાં ઝરણાં' તેની વિશિષ્ટતાના કારણે ખ્યાન એવે તેવું પુસ્તક છે. જીવનમગ્નિ અને માણસાર્ધને કેન્દ્રમાં રાખી શ્રી પીતાંબર પટેલસંપાદિત 'માણસાર્ધની વાતો' પણ આપણું જ હેતુલક્ષી પ્રકાશન છે.

નવી અને જૂની પેઢીના વાર્તાકારો વચ્ચે તુલના કરવાનું સહજ રીતે મન થાય છે. વ્યષ્ટિસમક્ષિના જીવનના ચરેચરનું નિરૂપણ વાર્તામાં હવે જૂનું થયું એટલે મૂનનાં અનંત જોડાણોમાં કૂચકી લગાવવામાં આવતો વાર્તાકાર ઠીક સકળ થયો છે. આજે તો વાર્તામાં વસ્તુ કે ઘટના કે પ્રસંગ કે પાત્ર સુધ્ધાં ન હોય તો ચાલે છે. અંગ્રેજીયર પ્રદેશના અધિકારનું નિરૂપણ કરવામાં મુદેશ જોશી અને ચંદ્રકાંત બક્ષી અગ્રપદે છે. ઇતિહાસ રાચતી, નવાં જ પ્રતીકો સર્જતી, નવીનતાભર્મા દર્શતો દ્વારા અધૂરું જીવન કે વ્યંજના સાપતી, બૌદ્ધિક ઉન્નયોથી ગોઝતી, પ્રગટ કે પ્રચ્છન રીતે જિન્સી આવેગોનું

ચિત્રણ કરતી અને ભાવકોને આધાત; કે આંચકો આપવાની વૃત્તિથી લખાતી આજની વાર્તા કાલે કેવા વળાંક લેશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જુમાને જુમાને નવા પ્રશ્નો અને નવી સમસ્યાઓ જાગે જ. ૧૯૨૬ થી ૧૯૫૦ સુધીની પચીસી દરમ્યાન વાર્તાક્ષેત્રે 'તથુખા'થી માંડી 'સુખદુઃખનાં સાથી', 'લોહીની સગાઈ' અને 'ધૂધવર્તા પૂર'માં કચ્છાચેલાં, ત્વજગેલાં, તરછોડાયેલાં દલિતો અને પીડિતો તરફ અનુકંપા; મધ્યમવર્ગીય પાત્રો-પ્રસંગોનું અશીષ નિરૂપણ; સ્વતંત્રતા, ખંધુતા, સમાનતાની ભાવનાનું વાસ્તવિક આલેખન; પ્રગતિશીલતા અને પ્રયોગશીલતા વગેરેનું યથાર્થદર્શી ચિત્રણ સફળતાપૂર્વક થયું છે. તો, ૧૯૫૦ પછીની વાર્તાઓમાં આઝાદ ભારતની અનેક સમસ્યાઓનું આલેખન, વિશ્વયુદ્ધોથી ત્રાસેલી પ્રજાઓની આશા-નિરાશાનું આલેખન, સમાજના કોઈ પણ સ્તરના માનવીની આંતરમનની છબીનું નિરૂપણ, પ્રજાપતી—સનાતન છતાં નૂતન પ્રજાપતી—ભાવનાનું કે વાસનાનું અતિરાગી આલેખન; સફ્રમાતિસફ્રમ ભાવ કે વિચારનું વિશ્લેષણ વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

આ દાયકામાં વિશ્વ-પ્રતિષ્ઠિત વાર્તાકારો મોપાસાં, એમ્પોવ, સ્ટીફન ઝુવિગ આદિની વાર્તાઓના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયા છે અગર રૂપાંતર. શ્રી જયંત પાઠક અને 'શ્રી રમણલાલ પાઠક' એમ્પોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ '૧૯૫૭માં આપી છે, તો મોપાસાંની કેટલીક વાર્તાઓનો 'અંપાકલી' નામે રૂપાંતરિત વાર્તાસંગ્રહ શ્રી રમણીકલાલ જ. દલાલે પ્રગટ કર્યો છે. સ્ટીફન ઝુવિગની બે પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓ Amok અને Letter from the Unknown Womanનો અનુવાદ 'હંયાની થાપણ' નામે શ્રી. યુનીલાલ વર્ધમાન શાહે આપ્યો છે. શ્રી યુનીલાલ મડિયાએ 'કાળજી' કારાણાં'માં વિશ્વના નામી વાર્તાકારોની કૃતિઓ સંગ્રહી છે. શ્રી મડિયાએ 'શ્રેષ્ઠ' અમેરિકન વાતો'નું પણ સંપાદન પ્રગટ કર્યું છે. અનુવાદપ્રવૃત્તિ વિકસે એ આપણી ભાષાની ધારણશક્તિને બળવતી કરવા માટે જરૂરી છે.

અહીં શ્રી ગુલાબદાસ ઓઝરસંપાદિત 'આપણી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ' અને સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત તેમજ શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી-સંપાદિત 'ગુજરાતી દુકી વાર્તા'ને પણ નોંધી લઈએ. જાને સંપાદકોએ પોતપોતાની રુચિ અનુસાર ઉત્તમ કક્ષાની કૃતિઓને સંગૃહીત કરી છે. આ દાયકામાં 'શ્રેષ્ઠ'નું લેખક બહુ લખતું જતી ગયું છે. કાળના પ્રવાહમાં આ 'શ્રેષ્ઠ' સંગ્રહોમાંથી કેટલા ટકશે એ ભવિષ્ય કહેશે.

૧૯૫૧ ના વર્ષમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓમાંથી વીણીને શ્રી ઉમારાંકર

જોશીએ 'વરસની એક વાર્તાઓ'નું સંપાદન કર્યું છે. એ રીતે 'વરસની એક વાર્તાઓ'નાં વર્ષે વર્ષે ત્રણ ચાર સંપાદનો થયાં છે. શ્રી તખ્તસિંહ પરમારે ૧૯૫૫ માં 'દસ એક નવલિકાઓ'નું સંપાદન કરેલું. 'સવિતા' માસિક દ્વારા યોગ્યવેલ વાર્તાદરીશાઈની પ્રથમ ૫૪ વાર્તાઓનું 'મોગરાન ફૂલ' નામથી શ્રી ધીરજીજીને પારેએ સંપાદન કર્યું છે. એમાં ભિગતા, આશારપદ, વાર્તાકારોની મધ્યમ કક્ષાની વાર્તાઓ છે. 'સંસ્કૃતિ', 'લુહિપ્રકાશ', 'કુમાર', 'ક્ષિતિજ', 'નવચેતન', 'અખંડ જ્ઞાનંદ', 'ગૃહમાધુરી', 'જનકદાસ', 'આંત્રી', 'આરામ આદિ સામયિકોમાં તેમ જ દૈનિકોમાં પણ વાર્તાઓ આવતી રહે છે. એમાં જૂના-નવા અનેક પ્રવાહોનું દર્શન થાય છે. વાર્તા-માસિકોની સંખ્યા ઠીક ઠીક વધતી રહી છે. આવા સામયિકો 'ખાસ અંકો'—હાર્ષિક, વિદેશ-વાર્તા અંક—પ્રગટ કરતાં રહે છે. દુકંમાં, દુકં વાર્તાનું—નવલિકાનું મેદાન મોકળું છે પ્રત્યેક પ્રયોગવારને માટે. નવલિકાની જેમ જ દુકં વાર્તા લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે. કાવ્યજાન્ય એકપાત્ર વાર્તા-સંગ્રહો આટલા : તમામ 'એક વાર્તાસંગ્રહો', 'ઝોરતા', 'વાગકને કાંઠે', 'આ ઘેર પેલે ઘેર', 'અંત સોતા', 'ગૃહપ્રવેશ', 'ધાર', 'રવિનને ભંગાર', 'સખસે જીવી પ્રેમ સમાઈ', 'પ્રેમ થટા શુક આઈ'.

નાટક

આ દાયકામાં શુભારે સો નાટ્યપુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. તેમાં એકાંકી, ત્રિઅંકી, ચતુરંકી, પાંચઅંકી નાટકો, રેડિયો રૂપકો યા રેડિયો નાટિકાઓ યા રેડિયો ધ્વનિકાઓનો સમાવેશ થાય છે. નાટ્યસાહિત્યનો વિકાસ હવે આપણે ત્યાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ચલે જાય છે. ધંધાદારી રંગભૂમિ અને અવેતન રંગભૂમિના કલાકારો હવે એકબીજાની વધુ નિકટ આપ્યા છે અને કથારેક તો સહિમારા પ્રયોગો પણ રજૂ થાય છે. નાટ્યક્ષેત્રે પ્રતિભાશાળી લેખકો, દષ્ટિસંપન્ન દિગ્દર્શકો, કુશળ કલાકારો અને નાટ્યપ્રેમી જનતા વચ્ચે સારી એવી 'એકતા' અનુભવાય એવાં નાટીયો વધુ ને વધુ લખાતાં, લખવાતાં જાય છે. સિનેમાના અમોઘ આકર્ષણ વચ્ચે પણ રંગભૂમિ ટકી રહી છે; એટલું જ નહિ, નાટક પ્રત્યે પ્રેક્ષકોની અભિરુચિ ખૂબ ખૂબ જાગ્રત થઈ છે. એક ચિંતાજનક હકીકત સર્વને વિચાર કરતાં મૂકી દે એવી છે. આજકાલ પ્રહસનોની માંત્ર એટલી બધી વધી પડી છે કે મંબીર અને શિષ્ટ કૃતિઓની રજૂઆત કરવાનું સાહસ બહુ ઓછાં કરે છે. હાસ્ય, પ્રહસન ધડી ગરમત કે બ્યાનંદ આપે છે એ સાચું, પણ એથી કથારેક મુરુચિનાં ધોરણો નીચાં ઊતરતાં જણાય છે. આ કાયરશાન નાનુંમનું નથી જ.

આ દાયકાના ધ્યાનપાત્ર નાટ્યલેખકોને યાદ કરતાં સૌ પ્રથમ શ્રી ચંદ્રવદનને જ મૂકવા પડે. એમની આ ક્ષેત્રની વિશિષ્ટ સેવાઓનું અહીં પુનરાવર્તન ન કરીએ. આ દાયકા દરમ્યાન એમણે 'રંગભંડાર' જેવો રેડિયો નાટિકાઓનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ, 'કિશોર નાટકો'ના બે ભાગ, 'હોહોલિકા', 'પરમમહેશ્વર', 'માઝમ રાત' અને 'સોના-વાટકદી' તેમજ 'સતી' જેવાં નાટકો આપ્યાં છે. આ સર્વમાં 'હોહોલિકા' તથા 'રંગભંડાર'માંનાં રેડિયો રૂપકો, 'પ્રમાદ આવડો', 'અત્ર ક્રુપ્તા સરસ્વતી', 'મુર્ઝેદરયાદ', 'એચ. એમ. આર્ષ. એસ. બંગાલ' ખૂબ સફળ રહ્યાં છે.

શ્રી. કૃતિવાલાલ મુનશીએ 'વાદ રે મેં વાદ' નામનું એક વિલક્ષણ નાટક આપ્યું છે. આમ તો એ fantasy છે. ચારઅંકી આ નાટકમાં

મુનશીએ પાત્રમિલન યોગ્ય છે—પોતાની જ કૃતિઓનાં પાત્રોનું અને જીવનગત રેનેડીસંબંધીઓનું. એમાં ઠક્કાખોરી જે મોટા માણસોની, પૂન્ય પાત્રોની અને સૌથી વધુ મુનશીની પોતાની. આ બધાને એમણે ‘અંજલિ’ અર્પા છે તે વાંચતાં સાચે જ રસ પડે છે. મરકરા મુનશી જીવનની એક ગંભીર, કરુણતમ કર્તવ્ય પળે પળ કેવા, ખીલી શકે છે તેનું સ-રસ નિરૂપણ એટલે ‘વાહ રે મેં વાહ’.

શ્રી જયંતી દલાલે આ દાયકામાં ‘જ્વનિદા’ પછી અનકમે ‘બીજો પ્રવેશ’, ‘ત્રીજો પ્રવેશ’, ‘ચોથો પ્રવેશ’ આપીને એકાંકી નાટકો તેમ જ રેડિયો ખનિકાઓના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર અર્પણ કર્યું છે. શ્રી જયંતી દલાલ, શ્રી ચંદ્રવર્તન મહેતાની જેમ નાટ્યક્ષેત્રના કસબી છે અને અવનવા-અયોગો કુશળતાથી કરે જ જાય છે. આ સંગ્રહોમાં એમની કેટલાકેલા, કથનકલા અને રેડિયો-ફીચર-સ્કૂઆત-કલાનો સ્પષ્ટ વિકાસ જોઈ શકાય છે.

શ્રી મુનીલાલ મડિયાએ ૧૯૫૧ માં ‘રંગદા’ નામનો એકાંકી નાટ્ય-સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો અને એને નર્મદ્યંદ્રકે પ્રાપ્ત થયો. સફળ નવલિકાકાર મડિયા એટલા જ સફળ નાટ્યકાર પણ છે. આ દાયકામાં એમણે ‘રંગદા’, ‘વિધવિમોચન’, ‘હું ને ભારી વહુ’, ‘શૂન્ય શેષ’, ‘નાટ્યમંજરી’ આદિ નાટ્યસંગ્રહો આપીને એકાંકીક્ષેત્રે સુંદર અર્પણ કર્યું છે. ‘શ્રેષ્ઠ નાટિકાઓ’નું એમણે કરેલ સંપાદન પણ નોંધપાત્ર છે. એમાં ૨૧. યશવંત પંડ્યાના ‘ઝાંઝવાં’ નાટકથી માંડી શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના ‘ગતિ-મુક્તિ’ સુધીનાં, ૧૯૨૫ થી ૧૯૫૦ લગીનાં, વિવિધ લેખકોનાં ૧૩ એકાંકીનો સમાવેશ કર્યો છે. એમાં બજવી શકાય એવી, તખ્તાલાયક, કલાત્મક એકાંકી નાટિકાઓ છે.

શ્રી શિવકુમાર જોશી આ દાયકાને સાંપડેલા એક નવા નાટ્યકાર છે. ‘પાંખ વિનાનાં પારેવાં’, ‘અનંત સાધના’ અને ‘સોનાની, હાંસડી, રૂપાની હાંસડી’ જેવા એકાંકીસંગ્રહો અને ‘સુમંગલા’, ‘સાંખ્યદોષિકા’, ‘દુર્વાકુર’, ‘અંગારઅસ્મ’, ‘એકને ટકારે’ અને ‘ઘટા ધીરી ધીરી આઈ’, જેવાં ત્રિઅંકી, પંચઅંકી, ચતુરંકી નાટકો શિવકુમારને સફળ નાટ્યકાર તરીકે સ્થાપે છે. એમની કૃતિઓમાં ચચરાક સંવાદો, સૌજવ્યનું મઘ, જીવનને જોવાની મર્મગામી દષ્ટિ, કરુણ અને હાસ્ય ઉપર એકસરખું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. રેડિયો નાટિકાના વિકાસમાં એમની ‘અનંત સાધના’ કૃતિ સ્મરણીય અર્પણ છે. જહીં એક હકીકત ખાસ નોંધવી જોઈએ. નાટ્ય-રમણીએ શિવકુમારને ઉત્તેજ્યા જણાય છે. સરકારી પારિતોષિક એમની

કૃતિઓને મળતાં જ રહ્યાં છે, એ ઘટના એમની સર્ગક્રમિતાને જેળ આપનાર ગણવી જોઈ એ.

શ્રી રંભાજીને ગાંધીએ પણ આ દાયકા દરમ્યાન ઉદ્દેશપાત્ર એકાંકીઓ આપ્યાં છે. નારીજીવન, ગૃહજીવનની અનેક સમસ્યાનું રંભાજીને હૃદય નિરૂપણ એમની કૃતિઓમાં કરે છે. 'કાઈને કહેશો નહિ' પછી 'શાન્તી રામાયણ' અને 'ચક્રમક' એ સંગ્રહોમાં એમણે નવ નવ એકાંકીઓ આપ્યાં છે. 'દેવ તેવી પૂજા'માં અગિયાર એકાંકી છે. 'પરણુ' તો એને જ'માં સાત એકાંકી છે. રડિયો ઉપર એમની કૃતિઓ હીક હીક વૈવિધ્ય પૂરું પાડે છે. નારીની અનેક ચૂંચવણોનું સહૃદયી નિરૂપણ કરનાર રંભાજીને પાસે વધુ કલાત્મક અભિવ્યક્તિની અપેક્ષા રાખીએ.

'સાપના ભારા' પછી વર્ષો બાદ શ્રી ઉમાચંદર જોશીએ 'શહીદ' નામે સફળ એકાંકીસંગ્રહ આપ્યો છે. શ્રી ગુલાબરાસ જોશીને પ્રથમ એકાંકીસંગ્રહ 'જ્વલંત અમિ'; શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાનો 'રંગોત્સવ' અને 'કુરસદના ફટાકા'; શ્રી યશોધર મહેતાકૃત 'થેસો બમલ' અને 'ધાધરાથેસો' તેમ જ ઐતિહાસિક નાટક 'સમર્પણ'; સ્વ. બસુભાઈ શુક્લકૃત 'હરિચ અલે'; શ્રી બાણુભાઈ વૈદ્યકૃત 'એ—આવજો' અને 'પ્રેરણા'; શ્રી પ્રાગજી ડોસાકૃત 'છોટુ કછોટુ' અને 'મંગલમંદિર'; શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય-કૃત 'અખોવાન' અને 'મા'રાજ', શ્રી જયલિખ્મકૃત 'રસિયો વાલમ અને બીજા' નાટકો; શ્રી દુર્ગેશ શુક્લકૃત 'હિંદુસિકા', 'રૂપ' પ્રથમમ્ અને 'પક્ષથી પરણી ગઈ'; શ્રી સુરેશ ગાંધીકૃત 'વૌશનો મેજા'; શ્રી મધુકર રાંદેરિયાકૃત 'અંતે તો તમારી જ'; શ્રી ચંદ્રવાદરકૃત 'પથ' અને 'મહીના ઓવારે'; શ્રી વસુભાઈ ટાંકેકૃત 'વૈભવનાં વિપ', સ્વ. રમણલાલ દેસાઈ-કૃત 'બેનુ પઢાવરો' અને 'વિદેહી'; શ્રી રમણ પટેલકૃત 'પેસે પાર'; શ્રી નંદકુમાર પાંડકૃત 'વૈશાખી વાણ', શ્રી જૂળજીભાઈ પી. શાહકૃત 'તાજમહાલ'; શ્રી દામુભાઈ શુક્લકૃત 'રૂપા અને બીજા ત્રણ'; શ્રી જૂખણવાળાકૃત રૂપાંતરો 'જમાઉધાર' અને 'વારસદાર' શ્રી હકુમત દેસાઈકૃત 'મનના મેલ' અને 'ધરતીનાં ધણી'; શ્રી સુ. વ. શાહકૃત 'દેવનર્તકી'; શ્રી દરુણાચંદર સાતાકૃત 'વિશ્વવિજેતા'; સ્વ. કવિચિત્રકાર ફૂલચંદલાઈ શાહકૃત 'મહાવેતા કાદંબરી', 'માલતીમાધવ' અને 'મુદ્રાપ્રતાપ'; શ્રી જયમલ પરમારકૃત 'બૂનાન'; શ્રી નાથલાલ દવેકૃત 'બૂનાનપથ'; શ્રી રમેશ જનીકૃત 'હુતાશની'— આ કૃતિઓ નાટ્યસાહિત્યના પ્રવાહને આમળ ધપાવવામાં પોતપોતાની રીતે ફાળો આપે છે.

સ્વ. મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદીરચિત 'નૃસિંહાવતાર' નામે ત્રિઅંકી નાટકનું શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે કરેલું સંપાદન પણ નોંધપાત્ર છે. 'કાન્તા'ના લેખકની આ બીજી કૃતિનું વસ્તુ પૌરાણિક છે, ખાસ રંગભૂમિ માટે તૈયાર થયેલ મંગલાન્ત નાટક છે. (શ્રી ધીરુભાઈએ આ દાયકામાં એક મુંદર કાર્ય કર્યું છે. એમણે 'અભિનેય નાટકો'ની ઉપયોગી સૂચિ તૈયાર કરી છે. ભજવનારાઓને સુગમ પડે એ દષ્ટિએ એમાં પ્રત્યેક કૃતિનો આછો રેખાત્મક પરિચય આપાયો છે.) શ્રી અનંત આચાર્યની પારિતોષિક પામેલી કૃતિઓ 'કરિયાવર' અને 'અખીલ શુલાલ' નોંધપાત્ર છે. શ્રી હંસાબહેન મહેતાએ કરેલ અનુવાદ 'મોલિયેરનાં બે નાટકો' અકાદમીનું પ્રકાશન છે. શ્રી દિશંઝ આંદિયાએ સ્વરચિત કૃતિઓનો સંગ્રહ '૭ નાટકો' અને બીજા '૧૫ નાટકો' અને '૧૧ ટ્યુકડીઓ' નામે પ્રકટ કરેલ છે. લેખક કુશળ નટ, નિર્માતા અને દિગ્દર્શક છે એટલે તખ્તાની દષ્ટિએ એમની તમામ કૃતિઓ સફળતાને વરી છે. શ્રી ચીતુભાઈ પટવાકૃત 'શકુન્તલાનું જૂત', શ્રી અનિલ પટેલકૃત 'જીવન નાટક અને બીજાં એકાંકી' પણ સફળ નાટિકાઓ છે.

શ્રી રસિકલાલ પરીખની આ દાયકાની મહત્ત્વની નાટ્યકૃતિ 'શર્વિલક'ને સાહિત્ય અકાદમીનું રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક મળ્યું છે. 'દરિદ્ર ચારુદત્ત' તેમ જ 'મૃચ્છકટિક' એ બે નાટકોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને 'શર્વિલક' લખાયું છે. વિવિધ સંસ્કૃતિમાં માનતાં પાત્રો દ્વારા લેખકે એ કળાનો સંસ્કૃતિસંઘર્ષ કુશળતાથી રજૂ કર્યો છે. 'મૃચ્છકટિક'માં ગૌણ પાત્ર તરીકે દેખાતો શર્વિલક આ નાટકમાં નાયક છે, એની પ્રિયા મદનિકા નાયિકા છે. રાજપરિવર્ત એ આ નાટકનું મુખ્ય વસ્તુ છે. 'શર્વિલક' સંસ્કૃત નાટકોની ઢરણમાં બેસે એવી સમર્થ કૃતિ છે. પાત્ર, પ્રસંગ, રસ—સર્વ દષ્ટિએ આ નાટ્યકૃતિ સફળ રહી છે. બીજા એવા જ પ્રૌઢ નાટ્યલેખક સ્વ. રામનારાયણ વિ. પાઠકકૃત 'કુલાંગાર અને બીજી કૃતિઓ' એ પણ દાયકાનો નોંધપાત્ર નાટ્ય-સંગ્રહ છે. એમાં પાઠકસાહેબ જેવા સમર્થ સર્જકની દસ રચનાઓ છે. 'કુલાંગાર', 'દેવી કે રાક્ષસી' અને 'શુદ્ધકલ્પો પ્રેક્ષિતર' એ ત્રણ મૌલિક રચનાઓ છે; અને 'કરુણંગ', 'ભગ વદન્નુકીર્તન' આદિ પાંચ, મૂળ સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદિત નાટકો છે અને બાકીની બે શૈક્ષણિકચરની બે નાટ્ય-કૃતિઓના પ્રવેશો છે — 'બાગમાં મિલન, અને 'શૈર માંસનો મુકદ્દમા'. આમાંની મોટા ભાગની કૃતિઓ રેડિઓ યા તખ્તા ઉપર સફળતાથી ભજવાઈ ચૂકી છે.

આ દાયકામાં એકાંકી નાટિકાઓના સંગ્રહોનાં સંપાદનો પણ થયાં છે. શ્રી મડિયાસંપાદિત ‘શ્રેષ્ઠ નાટિકાઓ’ ઉપરાંત શ્રી ગુલાબદાસ ધોક્કરનું સંપાદન ‘ગુજરાતનાં એકાંકી’; શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકરસંપાદિત નટીયન્ય નાટિકાઓનો સંગ્રહ ‘રંગલીલા’; શ્રી મડિયા સંપાદિત ‘નટીયન્ય નાટકો’, ‘માર્ગ પ્રિય એકાંકી’ના સંપાદકો છે. સર્વ શ્રી જયભાઈ પટેલ, શાનુ યોક્તેસી અને મધુરમ્. આ સિવાય શ્રી વજુભાઈ ટાંક સંપાદિત ‘નાટ્યવિહાર’ નોંધપાત્ર છે.

નવલક્યામર્થી નાટ્યરૂપાંતરો થયાં હોય એવી બે કૃતિઓ છે. રમણલાલ દેસાઈની ‘પૂર્ણિમા’નું નાટ્યરૂપાંતર કથું છે શ્રી વિણ્ણકુમાર બ્યાસે અને શરદ્ભાષુના ‘દેવદાસ’નું રૂપાંતર કથું છે શ્રી દ્વિવકુમાર જોશીએ. બંને રૂપાંતરો સુંદર બન્યાં છે.

‘ગુજરાતનાં નાટકો’ (ગીતોની સારીગમ)નું સંપાદન શ્રી જયશંકર ‘મુલ્કરી’એ કથું છે. એમાં જૂની રંગભૂમિનાં નાટકોનાં મીતો એકઠાં કરીને સંગીત શાળાનો માટે એક જ સંગ્રહમાં એ સુલભ કર્યાં છે. ‘નાટક ભગવતાં પહેલાં’ એ શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાની અનુભવપૂર્ણ પ્રસ્તિત્ત છે. ‘નાટક ભગવતાં’ એ શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ તૈયાર કરેલ પ્રસ્તિત્ત છે. નાટ્યેતર ગણાય એવી આ કૃતિઓ એટલા માટે નોંધી છે કે તે નાટકની કલાને સમજવામાં ઉપયોગી નીવડી છે. નાટકની તખ્તાલાયકી અને આપણી અભિનય-ક્ષમતાની સમજણમાં એથી જરૂર વધારો થાય છે. માત્ર નાટકનાં બે વિશિષ્ટ સામયિકો થોડો કાળ ચમકી ગયાં તેમને અહીં નોંધવાં જ જોઈએ. ગુલાબદાસ ધોક્કર અને મુશીલ ઝવેરીસંપાદિત ‘એકાંકી’ અને પ્રાગજી ડોસા આદિ સંપાદિત ‘ગુજરાતી નાટ્ય’ થોડી પણ અમૂલ્ય સેવા નાટ્યક્ષેત્રે કરી ગયાં છે. સમગ્રે લેતાં આ દાયકાનો નાટ્યકાલ-સંખ્યા અને મુણ્ણવતા બંને દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર બન્યો છે. શાળા-કોલેજોના સમારંભો-ઉત્સવો નાટ્યકેળમ-પ્રવૃત્તિને વેગ આપે છે; એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્યધોરણે નખળી ગણાતી કૃતિઓ કેટલીક વાર તો તખ્તા ઉપર, રંગભૂમિ ઉપર વધુ સખળ પુરવાર થઈ છે. રેડિયોનું માધ્યમ રૂપકોના સર્જન માટે મહદંશે નિમિત્ત બન્યું છે. આ દાયકાના નવીનોમાં બે કલમો વધુ તેજસ્વી ગણાવી શકાય. એક શિવ-કુમાર જોશી અને બીજા યુનીલાલ મડિયા. જૂનામાં શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા અને જ્યંતી દલાલ સમય સાથે તાલ મિલાવી શક્યા છે. આ અને અન્ય જૂના-નવા નાટ્યકારો પાસેથી આપણે મોરવ કે મર્વ ગ્રેરે એવી સિદ્ધિ માટે રાહ જોઈએ.

હજી આપણે-ત્યાં શિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ નાટકરૂપે પ્રમાણમાં ધણી ઓછી રજૂ થાય છે. જંગાણા અને મરાઠી રંગમૂર્તિ ઉપર તો સંખ્યાબંધ નાટકો સમર્થ કૃતિ ઉપરથી, સમર્થ રીતે રજૂ થાય છે. ગુજરાતી રંગમૂર્તિમાં ધંધાદારી, અવેતન, અર્ધ-વેતન સંસ્થાઓ અને કથાકારો પોતપોતાની રીત-રસમ પ્રમાણે પ્રયોગો કરે જાય છે; પણ એમાં પરિવર્તન આણવાનો સમય પાડી ગયો છે. રંગમૂર્તિ નવજીવન પામે તે માટે સૌ નાટકપ્રેમીઓએ સહિયારો પુરુષાર્થ પ્રમાણિતપણે કરવાની જરૂર છે. નાટકના ઉત્સાહી દિગ્દર્શકો ધણી વાર નાટકસર્જકો તરફ આશાભરી મીટ માંડી કહે છે: અમને હોસિતેર ભજવવાનું મન થાય એવાં નાટકો આપો.

અનુવાદો

સંસ્કૃતમાંથી કાલિદાસ, ભવમૂર્તિ જેવાની નાટ્યકૃતિઓ સાહિત્યકારોને હંમેશા આદ્યવાન આપતી રહી છે 'શાકુન્તલ' અને 'ઉત્તરામચરિત'ના અનેક અનુવાદો આજમુધીમા આપણે ત્યાં થયા છે. આ દાયકા દરમ્યાન શ્રી ઉમાશંકર' જેશીએ આ બંને નાટકોના સુંદર અનુવાદ આપ્યા છે. 'કવિવર્તની છાંટભર્ગી' ટીકા-ટિપ્પણ અને હૃદયંગમ પ્રસ્તાવના આ અનુવાદોની ઝલક ઝોર વધારે છે. શ્રી કે. જી શાસ્ત્રીએ કરેલ 'લાસ નાટ્યયંત્ર'નો અનુવાદ પણ અહીં સંભારી લઈએ. શ્રી પદ્માવતી દેસાઈનો 'ઉત્તર-રામચરિત' અનુવાદ પણ સુવાચ્ય છે યુનંદી સરસ્વ કૃતિઓ યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં અવારનવાર ભણવાની હોય છે એટલે તમામના ગુજરાતી અનુવાદો થાય છે ખરા, પણ તે બધા મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓએ હોય છે.

વિવેચન

પંડિતયુગમાં અવલોકનાત્મક, પૃથક્કરણાત્મક, બાળ્યાત્મક તેમજ નિજની સુદ્રાવાળી સમન્વયદર્શી વિવેચનપદ્ધતિઓ આપણે ત્યાં કૃષીશાસ્ત્રી છે; અને એ સર્વ પર ભારતીય તેમજ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમીમાંસાની પદ્ધતિઓનો પુટ એકસો છે. ગયો દાયકો આનંદશંકર, હાકોર, કેશવલાલ, રામનારાયણ, મુનશી, વિશ્વનાથ, વિષ્ણુપ્રસાદ, નવલરામ ત્રિવેદી, ડોલરરાય, મેઘાણી, અનંતરાય, મનસુખલાલ, ઉમાશંકર જેવા વિવેચકોના વિવેચન-સંગ્રહોથી સમૃદ્ધ હતો. એમાં નીકર, વિરહ, પૃથક્કરણશીલ, સૌન્દર્યલક્ષી, મૂલભામી એમ વિવિધ પ્રકારનાં વિવેચનોથી સરવશીલ બનેલું વિવેચન-સાહિત્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું હતું. આ દાયકામાં પણ આનંદશંકર, હાકોર, રામનારાયણ, વિજયરાય, સંજના, ઉમાશંકર, મનસુખલાલ, રામપ્રસાદ બક્ષી, કે. કા. શાસ્ત્રી, મંજુલાલ મજુમદાર, રતિલાલ બાની, સુરેશ જોશી જેવા વિવેચકોના વિવેચનસંગ્રહો સાંપડ્યા છે, તે કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અને રામલાલ મોદીના અભ્યાસયુક્ત લેખસંગ્રહો પણ પ્રકટ થયેલા છે. ન્હાનાલાલ, મેઘાણી, મણિલાલ, બાલાશંકર અને ગોવર્ધનરામના રમારક-રમૃતિ તેમ શતાબ્દી ગ્રંથો પણ આ દાયકાએ ઉપલબ્ધ કરી આપ્યા છે. એમાંના કેટલાક લેખો તે તે સર્જકના અભ્યાસ માટે ઉપકારક થાય એવા સ્વાધ્યાય-લેખો છે, ગોવર્ધન શતાબ્દી ગ્રંથ તે આપણા શ્રેષ્ઠ સર્જક ગોવર્ધનરામ વિશે લખાયેલા વિવેચન-લેખોને એક જ ગ્રંથમાં સુગ્રામ્ય કરી આપે છે. ગુજરાત સાહિત્યસભાની કેટલેક અંશે અનિયમિત બનેલી છતાં અત્યારસુધીમાં પ્રગટ એવી ૭ જોડલી વાર્ષિક સમાલોચનાઓ, ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી પ્રયોજનાં અને ગ્રંથસ્થ યતાં 'વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો' તેમજ 'વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા', ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રગટ યતા તેનાં સંમેલનોના અહેવાલ-નિબંધસંગ્રહ—આ સઘળું આ દાયકાને પણ જમે પડે છે. આમાંના કેટલાક અધ્યયનલેખો આપણી વૈચારિક જાગૃતિ અને વિદ્વત્તાના પ્રતિનિધિરૂપ બની રહે એવા છે.

આ દશકાના વિવેચન-સાહિત્યને કંઈક આ રીતે અવલોકી શકાય:

(૧) આપણા ગર્ભ પેઢીના પીઠ અને વર્તમાન પેઢીના વિદ્વાન વિવેચકો તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા વિવેચનસંગ્રહોમાં આનંદશંકરનો 'વિચાર-માધુરી' ભાગ-૨, બળવંતરાયના 'વિવિધ વ્યાખ્યાનો' ગુરુ-૩ અને 'પ્રવેશકો' ગુરુ-૧ તે તે વિવેચકની સંપત્તિનો પૂરતો પરિચય આપી રહે છે. આનંદશંકરનો લેખસંગ્રહ મુખ્યત્વે કેળવણીવિષયક, અંધપરિચયો અને વ્યક્તિ પ્રસંગોને લગતી 'વસંત' નોંધો છે, જ્યારે બળવંતરાયે ૧૯૧૨થી ૧૯૪૯ના ૩૭ વર્ષના ગાળા દરમિયાન 'ગુજરાતના પ્રશસ્તિકાવ્યો', 'સાહિત્ય અને શીલ', 'આપણા ઇતિહાસના યુગો', 'એક લિપિ-એક ભાષા' જેવાં જુદાં જુદાં રચણે આપણાં વ્યાખ્યાનો વિચારક અને વિવેચક ઠાકોરનું દર્શન કરાવે છે. એમના 'પ્રવેશકો', 'પારિજન', 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ', 'દિવ્યચક્ષુ' વગેરે કવિતા, નવલકથા, નવલિકા આદિ પુસ્તકોના એમણે લખેલા ૧૭ અભ્યાસનિક પ્રવેશકો છે. ગુજરાતી ઉપરાંત સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને બંગાળી પુસ્તકોના અનુવાદો માટે લખેલા આ 'પ્રવેશકો'માં ઠાકોરની, અને રામનારાયણના 'સાહિત્યાલોક'ના 'કાવ્ય અને સત્ય', 'ક્ષેમેન્દ્રની ઔચિત્યવિચારચર્યા' જેવા મૂલ્યવાની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાના લેખો તેમજ 'સરસ્વતીચન્દ્ર', ગાંધીજી, કાલેવકર અને આનંદશંકરવિષયક એમના અધ્યયનલેખોમાં પાઠકસાહેબની-સાહિત્યપદારથ વિશેની સૂક્ષ્મ સમજનો પરિચય થાય છે. ડાહરરાયની 'સાહિત્યમીમાંસાના બે પ્રશ્નો' વાળા નાનકડી પુસ્તિકા એમની સંસ્કૃત સાહિત્યમીમાંસાની જાંડી પર્યેવણ અને મૌલિક સાહિત્યદષ્ટિનો પરિચય આપી રહે છે; રામપ્રસાદ બક્ષીનું 'નાટ્યરસ' પણ એ વિદ્વાન વિવેચકની સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રમાંની જાંડી ગતિનો ખ્યાલ આપવા સાથે કવિતા-નાટકમાં થતી રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા વિશ્વતાથી રખટ કરી આપે છે. રતિલાલ જાનીનું 'કાવ્યાલોક' પણ લેખકના ભારતીય સાહિત્યમીમાંસાના અભ્યાસને સુવલ કરે છે.

ખીજા બાજુ, શ્રી જ. એ. સંજનાનો 'અનાર્થનાં અકપલાં અને ખીજા પ્રકાજી' લેખો' વ્યુત્પન્ન વિદ્વાનના લેખોનો સંગ્રહ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના એમના અનુશીલનનું અંગ્રેજી પુસ્તક 'રટડીઝ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર' પણ, ક્યાંક દષ્ટિભેદ રહે છતાં, એમનાં રાષ્ટ્રીય મૂલ્યાંકનોની મૂલ્યવત્તાવાળું છે. એમનાં કેટલીકવાર એકતરફી લાગતા અભિપ્રાયો સાચે જ આપણને વિચાર કરતા કરી મૂકે એવા છે. શ્રી વિજયરાયનું 'મત ચતકનું સાહિત્ય'

કેટલાક શિક્ષણાર્થે, સાંસ્કારિક જગો તેમ જ જૂના-નવા પત્રસાહિત્યનો અગ્રેષ્ઠ પરિચય કરાવે છે રમણલાલ દેસાઈની સાહિત્યવિષયક વિચારણા તેમ જ ધર્મવિષયક ચિંતન રજૂ કરતું 'સાહિત્ય અને ચિંતન' પણ અહીં રમરી લઈએ. અનંતરાય રાવળના 'સાહિત્યવિવેક' અને 'સાહિત્યનિકપ' માંનાં કૃતિનિષ્ઠ અને કર્તાનિષ્ઠ તેમજ પ્રવાહદર્શન કરાવનારાં સહૃદય વિવેચનો એક આજ-મ અધ્યાપકની અભ્યાસપરાયણતાનાં દ્યોતક છે. મનસુખલાલ ઝવેરીનું 'પર્યેપણા' વિવેચકની નીકરતા અને વિશદ તેમ જ કૃત્રિમ રજૂઆતથી આકર્ષી રહે છે. અંબાલાલ પુરાણીનું 'સાહિત્યની પાંખે' મનનીય સાહિત્યલેખોનો સંગ્રહ છે. એમાં કાવ્યકલા, નર્મદ-મણિલાલ જેવા સાહિત્યકારો તેમ જ 'સમૂળી ક્રાંતિ' જેવાં પુસ્તકો વિશે જાંડી વિચારણા છે. કનૈયાલાલ મુનશીનું 'પરિપક્વના પ્રમુખરચનાંથી' એમણે પરિપક્વનાં ત્રણ અધિવેશનો પ્રસંગે તેમ જ અન્યત્ર આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. ધનસુખલાલ મહેતાના 'સર્જનને આરે'માં કાવ્યેતર સર્જનોની સમીક્ષા અને સ્વરચ અંધવશોકનો સંગ્રહાર્થ છે. ભાઈલાલ કોઠારીનો 'વિવેચનસંચય' સહૃદય અધ્યાપકના અભ્યાસલેખોનો, તો મગનભાઈ દેસાઈનો 'વિવેકાંજલિ' ૧૩૫ જેટલાં વિવિધ કૃતિઓનાં અવલોકનોનો સંગ્રહ છે. આ સિવાય 'ત્રિવેણી' [અનામી], 'આસ્વાદ' [જિતેન્દ્ર દવે] અને 'સાહિત્યસુધા' [જનાર્દન પંડ્યા]માં પણ કેટલાક સાહિત્યવિષયક લેખો નોંધપાત્ર છે. ધનસુખલાલનાં 'રંગોત્સવ', 'નાટ્યવિવેક' તેમ જ એમનાં અને શ્રી ચન્દ્રવર્ણ મહેતા, સુનીલાલ મડિયાનાં નાટકની ભજવણી અંગેનાં લખાણો અને હીરાલાલ કાશ્મી 'ગુજરાતી રંગમૂર્તિ' પરની પુસ્તકો માહિતીપ્રદ છે. આ સર્વમાં પોતાના મનોહર તેજથી દેહીધ્માન શ્રી ઉમાશંકર જોષીના 'અભિરુચિ', 'શેષી અને સ્વરૂપ' તેમ જ 'નિરીક્ષા' એ ત્રણ વિવેચનસંગ્રહો આપણા વિવેચનસાહિત્યના અલંકારરૂપ બની રહે છે. એમાં વિષય 'મહાભારતમાં માનવતા' હોય કે 'પૂર્વ' પશ્ચિમની સાહિત્યક્ષેત્રમાં પારસ્પરિક અસર'નો, લેખ કાલિદાસ, રવીન્દ્રનાથ કે ન્હાનાલાલ વિશે હોય, અવલોકન 'અલિસાર', 'છંદોલય', 'ભગવાનની સીલા' કે 'ગાતાં ઝરણાં'નું હોય, પરિચય આન્દ્રે જુદ, એલિયટ કે રોબર્ટ ફોસ્ટરનો હોય—લેખકની મૌલિક અને વેધક સાહિત્યદષ્ટિ અને એમની તાજગીસરી પ્રસન્નચારુ મલૈશી એ વિવેચનલેખોને સર્જનની સમકક્ષ લાવી મૂકે છે. સાહિત્યના નિર્ગંધ, એકાકી, દૃઢ વાર્તા, સોનેટ આદિ સાહિત્યસ્વરૂપો, બળવંતરાય, ત્રીધરાણી, હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ જેવા કવિઓની કવિતા, ગોવર્ધનરામનું મનોરાજ્ય, પચ્ચીસીની કવિતા, સરસ્વતીચન્દ્ર, માનવીની ભરાઈ કે ભારીજી

જેવી નમસ્કથાઓ—આ સર્વ વિશેના એમના રમણીય નિમિષો એમની ઝીણી મર્મગામી સાહિત્યદષ્ટિનો પરિચય આપી વર્તમાન યુગના અગ્રિમ વિવેચક તરીકે એમને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. શ્રી સુરેશ જોશીનો દાયકાના અંતલાગમા પ્રગટ થયેલ ‘કિમિત્’ બૌદ્ધિક જગૃતિની વાટને સંકેતવાનું શક્ય બનાવે એવા અભ્યાસનિષ્ઠ સાહિત્યલેખોનો સંગ્રહ છે ‘ઠાવ્યનો આસ્વાદ’ કે ‘પ્રતીક-રચના’ જેવા એમના લેખો આપણી નવ-વિવેચનાને ગૌરવ અપાવે એવા છે પૂર્વ-પશ્ચિમના સાહિત્ય-‘મુનિ’ઓના ચતુરે એસતા પ્રાપ્ત થયેલી સાહિત્ય-પદારથની સૂઝ એમને નવતર પેઢીના અમણી વિવેચકરૂપે રચાપે એવી છે.

(૨) આ દાયકામા કેટલાક સાહિત્યસર્જકો વિશેના સમગ્રદર્શી અધ્ય-યનના મન્થો પણ પ્રગટ થયા છે. વિજયરાયનો ‘નાનાલાલ કવિની જીવનદષ્ટિ’ને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન સમગ્રદર્શી અધ્યયનમન્થ નથી, તેમ છતાં એક જ સર્જકને અવલખીને આ સ્વતંત્ર પુસ્તિકા પ્રગટ થઈ છે, અને એમા લેખકે આપણા એ કવિવર પર ટેનિસન, માર્ટિનો આદિ કવિઓ—સતોની અસરને, એમના જીવનના મંદરનના પ્રસંગોના વર્ણન સાથે, અપત લાઘવથી દર્શાવી છે રતિલાલ મો. ત્રિવેદીએ પણ ‘મીરા’ વિશે પોતાના વ્યાખ્યાનને એક જ પુસ્તિકામા ઉપસાધ કરી આપ્યું છે.

મુનિવર્સિતીની પીએચ ડીની પદવી અંગે રજૂ થયેલા મહાનિમિષો આ દાયકામા પ્રકાશિત થયા છે, એથી આપણા કેટલાક સાહિત્યસેવીઓ અને આપણા કેટલાક સાહિત્યસ્વરૂપોના સામોપાગ અધ્યયન અભ્યાસીઓ માટે સુકર બન્યાં છે કયા કયાકે એ અધ્યયનમન્થો અપેક્ષા કરતાં ઓછા જીતરતા હોય એવી છાપ પણ પડે છે, તેમ છતાં આવા સમગ્રદર્શી અધ્યયનો વિશેષ પ્રમાણમા સુચલ થાય એ દષ્ટિ છે ધીરુભાઈ ઠાકરનો મણિલાલ નભુભાઈ પરનો સમતોલ સ્વાધ્યાય અધ્યયનનો સારો આદર્શ રજૂ કરે છે નિપિનભાઈ ઝવેરીનો રમણુભાઈ નીનકક પરનો, મુરિમતાખહેન મેદનો નરસિંહરાવ ત્રિવેદિયા પરનો અને શાંતિનાથ દેસાઈનો ગાંધીજી પરનો મહાનિમિષ — આ દિશાના આવકાર્ય પ્રયત્નો છે શ્રી કે. ઠા. શાસ્ત્રીના પ્રેમાનન્દ અને બાલજી પરનાં અધ્યયનો પર પરાના ધોરણોથી એ બંને કવિઓ નો વિસ્તારથી પરિચય કરાવે છે એમા લેખકે અત્યંત શ્રમ લઈને એકત્રિત કરેલી માહિતી સુસંકલિત કરી આપી છે, પરંતુ આપણા આ બંને સમર્થ ખમતીધર કવિઓ વિશે મૌલિક મૂલ્યાંકનની અપેક્ષા હજી વલ્લસતોપાયેલી જ રહે છે. શ્રી ખાલચ દ્ર. પરીએ ‘રસદ્રષ્ટા કવિવર માં ન્હાનાનાથે એડેલા વિવિધ

સાહિત્યપ્રકારોની ચર્ચા કરીને એ દ્વારા કવિની કાવ્યકલાનો સહૃદયતાભર્યો અભ્યાસ કરવાનો સંનિષ્ઠ યત્ન કર્યો છે. તેમ છતાં ન્દાનાલાલ વિશે ૬૭ સ્વસ્થ સમતોલ વિવેચનગ્રન્થને પૂરતો અવકાશ છે. દસિત બૂચનું ‘દલપતરામ—એક અધ્યયન’ દલપતરામના સમગ્રદર્શી અભ્યાસનું, પદ્મી-અપેક્ષા વિના એક અધ્યાપકના સ્વતંત્ર અધ્યયનનું આપ્ત થયેલું ફળ છે.

માત્ર સાહિત્યપ્રકારો જ નહિ, પણ સાહિત્યસ્વરૂપોને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ આ દાયકામાં કેટલાક સ્વતંત્ર પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. એમાં ચન્દ્રકાન્ત મહેતાનું ‘અધ્યાત્મના સાહિત્યપ્રકારો’ સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, અને આ પ્રકારનાં અધ્યયનો માટે નમૂનારૂપ બની રહે એમ છે. મંજુલાલ મજુમદારે પણ ગુજરાતી સાહિત્યનાં પદ્યસ્વરૂપો પર સુદૃઢ પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું છે, પણ એમાં વિસ્તાર ઝાઝો અને કેટલેક સ્થળે શાસ્ત્રીયતાનો પણ ભોગ અપાયો છે. છતાં ખંડીખંડીને બદલી માહિતી, અભ્યાસીઓને, એમાં એક જ સ્થળે ઉપલબ્ધ થાય છે એ મોટો લાભ છે. નંદકુમાર પાઠકનું ‘એકાંકી—સ્વરૂપ અને સાહિત્ય’ આ વિષયનું સુરેખ અને સમૃદ્ધ પુસ્તક છે. એમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એકાંકીની ઉત્પત્તિ અને એના પ્રકારો તેમ જ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ એની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ દર્શાવી આ સ્વરૂપની ઝીણવટભરી ચર્ચા કરી છે. એક જ સ્વરૂપની ચર્ચાનું આ સળંગ પુસ્તક આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં અત્યંત આવકારપાત્ર છે. જયવંત ઠાકરનું ‘નાટ્યશિક્ષણનાં મૂળ તત્ત્વો’ પણ એ વિષેનું ઉપયોગી પ્રકાશન છે. ‘ગુજરાતી નાટ્ય સત્તાબ્દી મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ’માંના કેટલાક લેખોમાં નાટ્યસ્વરૂપ અંગેની સુંદર વિચારણા છે. ‘નાટ્યશાસ્ત્ર અને આચાર્ય’ અભિનવગુપ્તાચાર્ય’માંનાં વ્યાખ્યાનોમાં કે. કા. શાસ્ત્રીએ નાટ્યશાસ્ત્રનો સચનાકાળ, અભિનવગુપ્ત અને કાવ્યશાસ્ત્ર અંગે દારી હજીવટ કરી છે.

(૩) યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં સ્નાતકકક્ષાએ ગુજરાતી વિષય લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી રહી હોવાને કારણે એમને ઉપકારક થવાના આશયથી પણ કેટલાક પુસ્તકો આ ગાળામાં પ્રકાશિત થયાં છે. એમાંનાં કેટલાકમાં વિદ્યાર્થીઓત્થતા પ્રતિ વિશેષ ઝોક અપાયો છે, તે કયાંક કયાંક શુદ્ધ વિવેચનનું ધોરણ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કુન્જવિહારી મહેતાનાં ‘સાહિત્યરત્ન’ અને ‘સાહિત્યસ્વરૂપો’, જિતેન્દ્ર દવેનું ‘સાહિત્ય-ધડતર’, રણજિત પટેલ અને રામચન્દ્ર પંડ્યાનું ‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય-સ્વરૂપોનો વિકાસ’ આ રીતે નોંધપાત્ર છે. તે ભારતીય

સાહિત્યમીમાંસામાં વિદ્યાર્થીઓને શ્રદ્ધેય માર્ગદર્શન આપવાના ઉદ્દેશથી ઈશ્વરલાલ ર. દવેએ મગમટના 'કાવ્યપ્રકાશ'ના ત્રણ ઉદ્દેશોને સંપાદિત કર્યા છે અને વાસુદેવ શાસ્ત્રીએ પણ પછીના કેટલાક ઉદ્દેશો ગુજરાતીમાં સંપાદિત કર્યા છે. જ્યંત કાઠારી અને નટુભાઈ રાજપરાએ ભારતીય કાવ્યમીમાંસાનો વિશદ અને અભ્યાસપૂર્ણ પરિચય એમના પુસ્તકમાં પ્રથમવાર જ કરાવ્યો છે. ગુજરાતી, ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ જનતાં, સંસ્કૃતના કેટલાક અલંકારમંથોની પણ ગુજરાતી-આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ છે.

સદેજ આગ કંટાઈને અનુવાદના ક્ષેત્રમાં ડોકિયું કરી લઈએ તો વર્સફોલ્ક અને એગરફોર્મની સાહિત્યવિચારણાની બે પ્રસિદ્ધ પુસ્તિકાઓનો શ્રદ્ધેય અનુવાદ નગીનદાસ પારેખે અનુક્રમે 'સાહિત્યમાં વિવેક' અને 'સાહિત્યવિવેચનના સિદ્ધાંતો' એ નામે સુલભ કરી આપ્યો છે. એમણે કરેલો અનુલયદ્વ ગુપ્તનો 'કાવ્યજિજ્ઞાસા'નો અને સુરેશ જોશીએ આપેલ વિળ્લુપદ ભટ્ટાચાર્યની 'સાહિત્યમીમાંસા'નો અનુવાદ પણ આપણા વિવેચન-સાહિત્યમાં આવકારપાત્ર ઉમેરણો છે. કે. કા શાસ્ત્રીએ 'સંક્ષિપ્ત ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર'માં ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો—તદ્વિષયક અધ્યાયોનો સમ્મલોકી અનુવાદ સુલભ કરી આપ્યો છે.

*

વિવેચનક્ષેત્રોનો સંગ્રહ ખીજી આવૃત્તિ પામે એ ઘટના પણ આપણે ત્યાં નોંધપાત્ર ગણાવી જોઈએ. મનસુખલાલ જવેરીનો 'થોડા વિવેચન-લેખો' સંગ્રહ એની નવી આવૃત્તિમાં ચારેક નવા લેખોના ઉમેરણ સાથે પ્રગટ થયો છે, અને વિવેચક મનસુખલાલનું એમાં જીજ્ઞાસું દર્શન થાય છે.

આ દાયકામાં જેમણે પોતાના વિવેચન કે લેખસંગ્રહો પ્રગટ કર્યા નથી પણ જેમની અવિરત સાહિત્યસાધનાનાં ફળ સામયિકોમાં કે અન્યત્ર અધ્યયન-લેખરૂપે મળતાં રહ્યાં છે એવા અનેક—આગળ નહિ ઉલ્લેખાયેલા—સંનિષ્ઠ સાહિત્યસેવીઓનું અહીં સ્મરણ કરી સકાય. સર્વ શ્રી વિળ્લુપ્રસાદ ત્રિવેદી, રસિકલાલ છો. પરીખ, 'દર્શક', નગીનદાસ પારેખ, ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા, વજરાય દેસાઈ, કાંતિલાલ વ્યાસ, ડૉ. સાહેબરા અને ડૉ. લાલાણી, યશવંત શુક્લ અને રામપ્રસાદ શુક્લ, ગુલાબદાસ બોકર, ભૃગુરાય અંજારિયા, નિરંજન ભગત અને ખીજી કેટલાક લેખકોના પ્રગટ થયેલા લેખો આપણી વિવેચનામાં માનભર્યું સ્થાન પામે એવા છે. નવતર પેઢીમાંથી જેમણે જેચાર લેખો દ્વારા પણ પોતાનું હીર બતાવ્યું હોય એવા યુવાન સાહિત્યસેવીઓ પણ આપણે

ત્યાં ઠીક ઠીક સંખ્યામાં છે, પરંતુ એ સર્વનો ઉલ્લેખ કરવો અહીં ઉચિત ગણ્યો નથી. આ દાયકે એમની સિદ્ધિઓનો વિશ્લેષ જોવો એ કદાચ વધુ પડતી ઉતાવળ ગણાય.

*

આપણાં શિષ્ટ સામયિકો અત્યાર સુધી આપણી વિવેચનાના પ્રકટન માટેનાં વાહન રહ્યાં છે. સાહિત્યપરિષદનો નિગંધ વિભાગ કે લેખકમિલનની ચર્ચાઓ, વિવિધ રચણાની વિદ્યાસંસ્થાઓ દ્વારા યોજાતાં વ્યાખ્યાનો કે વ્યાખ્યાન-માળાઓ, રેડિયો પરના વિષયો સૂચવીને યોજાતા વાર્તાલાપો, યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિષયના અભ્યાસક્રમના અધ્યયન-અધ્યાપન અંગે થતા સ્વાધ્યાયો—આ અને આવાં બીજાં આ દાયકાની વિવેચનાને સમૃદ્ધ કરવામાં ઠીકઠીક ફાળો આપ્યો છે. સામયિકોનો સમીક્ષાવિભાગ કે દૈનિક પત્રોનાં આદ્યાર્થિક સાહિત્યવિભાગો આપણા અંધાવલોકન વિભાગને સત્વરે વંત કરવામાં હજી પૂરેપૂરા સફળ થયા નથી, તેમ છતાં એમનો ફાળો ઉલ્લેખપાત્ર તો છે જ.

*

કદાચને આપણી એ કમનસીબી છે કે આપણા કોઈ વિદ્વાન તરફથી ગુજરાતને હજી સાહિત્યમીમાંસાનો સળંગ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યસિદ્ધાંતોનું પરિશીલન કરીને ઉજ્જવળદષ્ટિ બનેલા વિવેચકોની પરંપરા આપણે ત્યાં આનંદચંદ્રથી ઉભાચંદ્ર સુધી વિસ્તરેલી છે. તેમ છતાં આવો કોઈ શ્રદ્ધેય ગ્રંથ આપણને મળ્યો નથી એ હકીકત છે. આપણા વિવેચનમાં સત્વગર્ભ તાત્ત્વિક ચર્ચાના, મસલકી—સૌન્દર્યલક્ષી વિવેચનાના પ્રમાણશૂન્ય અને ઉત્તમ લેખો છે; એના એ ખંડર્શનમાં નિર્મળ કાચનની વૃત્તિ વિલસે છે, પરંતુ ‘સાહિત્યપદ્ધતિ’ની સાગોપાંગ ચર્ચા—વિચારણાનો વધુ નહિ તો એકાદ ગ્રંથ પણ આવતે દાયકે વર્તમાન પેઢીના પીઠ કે નવનર વિદ્વાનો પૈકી કોઈક તો પૂરો પાડશે જ એવી આશા સેવીએ તો એ વધુ પડતી નહિ જ ગણાય. અત્યારે તો વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને જીવનદાસ પરીખના નર્મદથી આરંભી કેટલાક વિવિધ વિવેચકોના સાહિત્યવિચારણાના બાર લેખોના સંપાદન — ‘સાહિત્ય મીમાંસા’ (પ્રથમ ખંડ) થી જ સંતોષ માનવો રહ્યો અલગત, આવા સંપાદનની મુદ્દપત્તા કોઈ ઓછી નથી; એનો પ્રવેશક એની શુશ્રુષાને દ્વિગુણિત કરે છે.

સંશોધન—સંપાદન

આપણે ત્યાંના વિદ્વાન સંશોધકોએ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં, આ દાયકે, સ્વાધ્યાયના ફળરૂપ ઉત્તમ કૃતિઓ આપી છે. એમાં પિંગળ અને સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને ભાષાશાસ્ત્ર જેવા વિષયોમાંનું અધિકારી વિદ્વાનોનું અર્પણ આપણા સારસ્વત તપની ઉજ્જવલતા પ્રકટ કરે છે. આ વિભાગમાંનું કેટલુંક સંશોધન માત્ર ગુજરાતને જ નહિ, સમગ્ર ભારતવર્ષને ગૌરવ અપાવે એવું છે. એક જ કૃતિનો નિર્દેશ કરવો હોય તો રામનારાયણ પાઠકના 'બૃહત્ પિંગલ'ને, વિના સંકોચે, આપણે આગળ ધરી સકીએ. મધ્યકાળનાં સંશોધિત સંપાદનોમાંનાં કેટલાંક આપણા વિદ્વાનોના તેજસ્વી અધીતનું દર્શન કરાવનારાં છે.

આપણે ત્યાં દલપત-નર્મદથી પિંગળનો કંઈક વ્યવસ્થિત અભ્યાસ આરંભાયો, અને એ પછી રણછોડલાઈએ 'રણપિંગલ'ના ત્રણ ભાગ આપ્યા. કેશવલાલ ડ્રુવે 'પદ્યરચનાના પ્રકાર' અને 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના' આપ્યા, અને ત્યારબાદ રામનારાયણ પાઠકે 'અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય,' 'પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો—એક ઐતિહાસિક સમાલોચના,' 'ગુજરાતી પિંગલ—નવી દૃષ્ટિએ' અને 'બૃહત્ પિંગલ'—એ ક્રમે 'પિંગળનો સુવ્યવસ્થિત શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો. આ દાયકામાં સહ. પાઠકસાહેબનાં ઉદ્દેશો એ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. એમાંનું પહેલું—'ગુજરાતી પિંગલ—નવી દૃષ્ટિએ' મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા સુવર્ણ મહોત્સવ સમારકની વ્યાખ્યાન-માલાની યોજનામાં અપાયેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો છે. અક્ષરમેળ વૃત્તો, માત્રામેળ કે જાતિછંદો અને પદ કે દેશી ઉપરનાં એ ત્રણે વ્યાખ્યાનોમાં યતિ અને સંધિની એમણે તાત્વિક ચર્ચા કરી છે. એ પછી એમના જીવનભરના અભ્યાસના પરિપાકરૂપ 'બૃહત્ પિંગલ' પ્રકટ થયું. લગભગ ૭૦૦ પાનાંનો એ ગ્રંથ ૧૫ પ્રકરણો અને ૨૦ પરિશિષ્ટોમાં વહેંચાયેલો છે. અવિરત શ્રમ લઈ એકત્રિત કરેલાં અસંખ્ય દૃષ્ટાંતોને તપાસી-ચકાસી એમાંથી જ નિયમ તારવી આપવાની સદ્ગુણઝલરી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિયુક્ત શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાયેલો આ ગ્રંથ, છંદોના મુખ્ય પ્રકારો, વૈદિક છંદો, યતિભંગની

અદોષતા અને સદોષતા, અનુબંધપત્ર સ્વરૂપ, સધિ, માનામેળ-મતિછ દો, પિંગલ, ગઝન, સખ્યામેળ છ દો, દેશી, પ્રવાહી છ દો—એમ અનેકની ઝીણવટભરી સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરે છે આ દસકાના ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકે ‘બૃહત્ પિંગલ’ આપણા સમાનનો અધિકારી છે

‘કચ્છનું સંસ્કૃતિર્દ્યોત’માં રામસિંહજી રાઠોડે કચ્છ વિશે સર્વગ્રાહી સુસંકલિત માહિતી રજૂ કરીને એને કચ્છનો આકરગ્રંથ જ બનાવ્યો. એમાં એના ઇતિહાસનું, એની વિવિધ કલાઓ અને સાહિત્યનું, એના સામાજિક જીવનનું—એમ પ્રદેશસંસ્કૃતિના સર્વાંગી સુલભ ચિત્રને એમણે ઉપસાવ્યું છે. દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રીએ ‘આપણી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક વહેણો’માં સંસ્કૃતિક સામાજિક, ઐતિહાસિક એમ વિવિધ વિષયો પરના લેખો આપ્યા છે તો ‘૨૫ રામનાનંદુ મોદી લેખસંગ્રહ’માં સ્વર્ગસ્થના સશોધનનેખોમાંથી ગુજરાતના ઇતિહાસ અને જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય—એ બંને વિષયો પરના કેટલાંક અભ્યાસનિષ્ઠ લેખો ગ્રંથસ્થ થયા છે. બાલજી અને લીમ ત્રેમાનદનુ શિષ્યમંડળ ઐતિહાસિક નવલમાં ઇતિહાસનિરૂપણ આવડાઓની વફાવળી અને સોલકીયુગને લગતા એમના લેખો ખૂબ ઉપયોગી છે એમ તો દી બ કૃષ્ણનાથ મો. ઝવેરીના લેખસંગ્રહમાંના કેટલાંક લખાણો પણ મૂલ્યવત્તાવાળા છે.

મહાઅભાત્ય વસ્તુપાળનું સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો એ ડૉ. જોગીલાલ સાહેબરાનો ગ્રંથ ગુજરાતની સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક જૂથિકા સાથે વસ્તુપાલ અને તેના સાહિત્યમંડળ વિશેની સારી માહિતી અને પરિચય આપી તેમના વિવિધ ક્ષેત્રોના ફાળાને અનુલેખે છે.

શ્રી ઉપેન્દ્રરાય જી સાહેબરાએ મહાભારત અને ઉત્તરાર્ધવનમૂલ્ય માં કેટલાંક વિષયોને લગતાં બંનેનાં ઉક્તિરત્નો તુલના માટે રજૂ કર્યાં છે અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી પણ સ્વાધ્યાય માં એવાં વચનો ટાંક્યાં છે કે જે હોટુકાર્ષ નામકનું સુદીપ્ત વિશેના થયેલા સશોધનોને આધારે સમજ આપતું પુસ્તક સુદીપ્ત’ અને ડૉ. મણિભાઈ સિ. પટેલનું ‘મહાત્મા ગાંધીની કેળવણીની દિલસૂદી—આર્વા પુસ્તકો તે તે વિષયના અભ્યાસી અને માહિતીનક પુસ્તકો છે. ઈશ્વરલાલ ર. દવેએ દક્ષિણ ભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓ માં ભારતના દક્ષિણ પ્રદેશમાં વસેલા સૌરાષ્ટ્રીઓ વિશેના ખતલચોં અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે, જયતીલાલ મલકાણાએ ‘પચમહાવના આદિવાસીઓ’માં બાલ જાતિની સામાજિક-આર્થિક તપાસનું પરિણામ આપ્યું છે ત્રિભુવન વ્યાસે શ્રી સ્વામિનારાયણ સમઘડની ઐતિહાસિક આનોચના કરી છે,

ગોવિંદલાલ ગો. શાહે 'શ્રી ખારનાત મહાજનનો ઇતિહાસ'માં, મહારાષ્ટ્રમાં વસીને વેપાર કરતા ગુજરાતીઓના મહારાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષમાંના ફાળાની વાત કરી છે.

ડૉ. ભોગીલાલ સાહેબસારનાં 'જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત' અને 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર' પૈકી પહેલું આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત વિશેની માહિતી આપે છે, અને બીજાનું સુંદર સંપાદન તેમની વિદ્વતા અને સશીલનશક્તિનો પરિચય આપે છે. એમનું 'વર્ણક-સમુચ્ચય' ૧-૨ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં 'વર્ણક' નામક વિશિષ્ટ અષ્ટપ્રકારનું સંપાદન છે. રચનાઓના મૂળ પાઠ સહિત ગદ્યવર્ણકસમુચ્ચયનું સાંસ્કૃતિક અધ્યયન કરાવતું હોઈ એ પુસ્તક, વર્ણકો અંગેનો અધ્યયનગ્રંથ બની રહે છે. આચાર્ય જિનભદ્રના 'ગણધરવાદ'નો દલસુખભાઈ માલવણિયાનો અનુવાદ પણ અહીં રમરવે જોઈએ. જયમંજી પરમારે 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ'માં લોકસંસ્કૃતિનાં તરવોની અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી આપી છે. એમાંની રાસ-ગરના વિશેની વિચારણા તેમ જ લોકનૃત્ય અને સંતરાણી વિષયક સમીક્ષા ગમી જાય એવી છે.

આ દાયકામાં આપણે ત્યાં અનેક સુંદર કાવ્ય-સંપાદનો પ્રગટ થયાં છે. એમાંના કેટલાંકની સાહીય સંપાદનપદ્ધતિ નમૂનેદાર છે, અને આપણા અભ્યાસીઓને ગ્રેરક થઈ પડે એવી છે. મધ્યકાળના સાહિત્યની અનેક કૃતિઓ વિવિધ સંપાદકો દ્વારા સંપાદિત થઈ છે. એમાં શ્રી કાન્તિલાલ બ. વ્યાસનું 'કાન્દકદે પ્રબંધ' (અંગ્રેજી આવૃત્તિ) એક આદર્શ સાહીય સંપાદન છે. આ સંપાદન સંપાદકની જોડી અભ્યાસનિષ્ઠા અને વિદ્વતાના નમૂના તરીકે સદૈવ રમરણ્યમાં રહેશે. એ જ કૃતિના પ્રથમ બે ખંડોનું એમનું ગુજરાતી-સંપાદન અને 'પંદરમા સતકનાં ચાર ફાગુ કાવ્યો' નું સ્વચ્છ સંપાદન પણ આપણા મહત્વનાં સંપાદનો છે.

ડૉ. હરિવંશજી ભાયાણીએ સ્વયંબૂદ્ધ 'પદ્મચરિત્ર'—નવમી શતાબ્દીનું જૈન સામાયણ વિષયક અપભ્રંશ સંધિમદ્ મહાકાવ્ય—વિસ્તૃત બુમિકા સાથે પ્રથમવાર સંપાદિત કર્યું છે. સંપાદકની સાહીય દૃષ્ટિનો પરિચય આપતું આ સંપાદન એમાંની વ્યાકરણ-કાવ્યવિષયક ચર્ચા અને શબ્દકોશ તેમ જ અંગ્રેજી સારને પરિણામે સમૃદ્ધ બન્યું છે. આ જ સંપાદકે આપણને 'ત્રણ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો' (સ્વંતઃચિરિરાસ, નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા અને રથુલિ-ભદ્રકાશ્ય)નું સવ્યુત્પત્તિક કાવ્ય સાથે સુંદર સંપાદન આપ્યું છે. એમાં 'પુસ્તક-નો સંયોગ' તેમ જ સામગ્રી 'સિંહાસન બનોથી'ની પદ્યવાર્તાનાં સાહીય સંપાદનો પણ અહીં ઉલ્લેખનાં જોઈએ. બીજા સંપાદનમાં એમણે સિંહાસન

બત્રીશીની પૂર્વપરંપરા અને કથાકથકો વિશે અત્યંત ઉપયોગી અને નવીન વિચાર કર્યો છે એ નોંધપાત્ર છે

ડૉ. ભોગીલાલ સાહેસરા અને સોમાલાલ પારેખ સંપાદિત 'પ્રાચીન કાગુસંગ્રહ' પણ આપણાં ૪૦ કાગુઓનું શાસ્ત્રીય અને ઉપયોગી સંપાદન છે. એનો વિસ્તૃત શબ્દકોષ એનું મોટું આકર્ષણ છે. ડૉ. સાહેસરાનાં 'પદ્ધિચતક પ્રકરણ' અને 'નભસ્વદંતીરાસ' (ગદીરાજ)નાં સંપાદનો પણ સુદર છે. બળવંતરાય કોઠાર સંપાદિત 'વિક્રમચરિત્રરાસ (ઉદયભાનુકૃત)' અને 'અંગકવિલાધરરાસ' (મગલભાણિકવ) પણ અઢી રમરના જોઈએ. ભાલજીકૃત 'નળાખ્યાન'નું કેશવરામ શાસ્ત્રીનું ભાષાભૂમિકા અને વ્યાકરણના વિસ્તૃત પરિચય અને નલકથાના તુલનાત્મક અભ્યાસયુક્ત સંપાદન, 'પ્રેમાનંદનાં ત્રણ આખ્યાન', તેમ જ કે. હ. કુવ સંપાદિત ભાલજીકૃત 'કાવ્યધરી'નો ઉત્તરાર્ધ પણ આપણા આ વિદ્યાન સંપાદકોની શ્રમનિધાના ઘોતક સંપાદનો છે. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ મહાભારત પદ્યધની સંપાદનપ્રવૃત્તિના ફક્ત ત્રંચમા નાકર, વિષ્ણુદાસ, દિગ્ગજિ દરશસુત કલાનર્તી દેટલાક પર્વો પ્રકાશમા આપ્યા છે. રમણલાલ ત્રી શાહસંપાદિત 'નભસ્વદંતીરાસ' (સમયસુસ્મૃત), નિપિન ઝવેરીસંપાદિત 'દેવકીજી ૭ ભાષારો રાસ', જશભાઈ પટેલસંપાદિત 'જનધરાખ્યાન', 'પરીક્ષિતાખ્યાન' અને 'ચિત્રસેનનું આખ્યાન' પણ આપણી નવી પેઢીના સંપાદનરસની ઝાંખી કરાવે છે. જશભાઈ પટેલ અને હસિન બૂચે 'સિદ્ધહિમ'ના અપભ્રંશ વિભાગનો પદ્યાનુવાદ પણ આપ્યો છે.

ઉમાશંકર જોશીનું 'અખ્યાના ઇત્યા'નું શાસ્ત્રીય સંપાદન એ જ્ઞાનના ગરવા વડવા સમા કવિ અખ્યાન સમુચિત સતર્પણ છે. સંશોધક ઉમાશંકરની મૂલગામી અને વિવેચક ઉમાશંકરની તેજસ્વી દૃષ્ટિ એમાં દર્શન થાય છે. બળવંતરાય કોઠારના ૧૫૦ ઉપતત સોનેગાનુ એમનું સંપાદન 'મહારા સોનેટ' પણ એનું જ તેજસ્વી છે. મધ્યકાળના અન્ય કવિઓની કૃતિઓના યથેતા સંપાદનોમાં 'નળાખ્યાન' અને 'મદનમોહના'ના સંપાદનો વિવિધ રીતે આકર્ષે છે. પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'નું મગનભાઈ દેસાઈનું અને અનંતરાય રાવળનું એમ બંને સંપાદનો પેલપેલાની રીતે ઉપયોગી છે. મગનભાઈની શાસ્ત્રીય સંપાદનરીતિ અને અનંતરાયની અભ્યાસનિષ્ઠ સમાલોચના એ બંને સંપાદનોની તરી આપતી વિશેષતાઓ છે. એ જ રીતે કવિ સામળની વાર્તા 'મનમોહના'નું ડૉ. હરિવલ્લભ ભાપાણીનું શાસ્ત્રીય

સંપાદન અને અનંતરાય રાવળનું રસિક સંપાદન એક જ કૃતિનાં એકમેકને પૂરક બનતાં સુભગ સંપાદનો છે. ઉચ્ચ શિક્ષણના અભ્યાસમાં મધ્યકાળની શિષ્ટ કૃતિઓને રચાન મળતાં આ પ્રકારનાં ધર્મ સંપાદનો આ માળામાં પ્રાપ્ત થયાં છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું તેજસ્વી પ્રસ્તાવનાવાળું અને જૂએન્દ્ર ત્રિવેદીનું વિદ્યાથીઓને સુગમ યર્ષ પડે એવી સમજૂતીવાળું ‘અખેગીતા’નું સંપાદન પણ આ વિભાગને સમૃદ્ધ કરે છે. કુ. શાર્લોટે કાઉઝનું, ‘તથ્ય પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ’નું વાચના, પાઠાંતર, ટિપ્પણ, પ્રસ્તાવનાયુક્ત સંપાદન પણ પરદેશીના આવકારપાત્ર પ્રવર્તનનું ફળ છે.

કૃષ્ણલાલ શેઠે ‘રસમય ઘોળા પદસંગ્રહ’ આપ્યો છે, તો મધુભાઈ પટેલે ‘ગુજરાતનાં લોકગીતો’ સુલભ કરી આપ્યાં છે. યુગ્ગર ચંદરવાકરે ‘નવો હલકો’માં લોકગીતોનું આરવાણ સંપાદન કર્યું છે. ગુજરાત લોક-સાહિત્યમાળા ૧-૨ પણ લોકસાહિત્યસંપાદનનાં સુભગ પરિણામ છે. રમેશ હ. પાઠકે ‘આપણાં હાલરકાં’ અને સ્વ. ધીરજીજીને ‘ગીતસંહિતા’ મંડલ ૧-૩ માં વિવિધ અવસરનાં ગીતો સંગૃહીત કર્યાં છે. રમેશ હ. પાઠકે ‘ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિરહગીતો’ સંગ્રહિત કર્યાં છે અને રામ-નારાયણ વિ. પાઠક અને ગોવર્ધન પંચાલે ‘રાસ અને ગરબા’નું સંપાદન કર્યું છે. મંગલજી શાસ્ત્રીએ ‘ભક્ત સુરસનાં પદો’ પ્રકટ કર્યાં છે અને ‘સરતું સાહિત્ય’ તરફથી મધ્યકાળની ‘નળાખ્યાન’ અને કેટલીક પ્રસિદ્ધ કૃતિઓની સરતી આવૃત્તિઓ પણ પ્રગટ થઈ છે. મયાદાસે ‘કળીર ભગનમાલા’ અને જોરામજી માદને ‘કળીરવાણી’ સંપાદિત કરી છે, અને કાલિદાસ શ્રીધરાણીએ ‘સોરઠી કુહાસંગ્રહ’ સુલભ કરી આપ્યો છે. ‘સરતું સાહિત્ય’ તરફથી ‘લોભ ભગનના ચાળખા’ અને ‘ધીરાનાં પદો’ પણ સંપાદિત થયાં છે. આપણાં, ઉખાણાં અને હાલરકાં પણ આ દાયકે પ્રકાશિત થયાં છે.

મધ્યકાળની કેટલીક પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ આ દાયકામાં વિદ્વાન સંપાદકો દ્વારા સુપ્રાપ્ત થતાં આપણું મધ્યકાળનું હીર સુપેરે પ્રકાશિત થયું છે. એમાં પંડિતયુગના કે. હ. કુવથી આરંભી વર્તમાન પેઢીના પ્રો. કે. બી. વ્યાસ, ડૉ. સડેસરા, ડૉ. લાવાણી, અને પ્રો. ઉમાશંકર જોશી જેવા તેજસ્વી અનુભવી સંપાદકોની મર્મગામી સંપાદનદષ્ટિ નવીન પેઢી માટે અનુકરણીય અને પૂરક બની રહે એવી છે. નીચે પેઢી હજી આ વિષયમાં પોતાનું ઉત્તમ સરવ દર્શાવી શકી નથી. જે પ્રવર્તે તથા છે એમાં આશાનાં ચિહ્ન નથી

વરતાતા એમ નથી, પણ ઉત્તમ કોટિનાં સંપાદનો પાછળ જે અપાર શ્રમ, વૈયં અને તુલનાત્મક લાપાસાન જોઈએ, એને માટેની સજ્જતા જોઈએ, એની કંઈકે જણ્ય દેખાય છે. કદાચ, નવીન પેઢી એની આગલી પેઢી પાસે ‘ સમિત્પાણિ ’ ચર્ચને જતી નથી કે એ પ્રકારની તાલીમ મળે એવી કોઈ પરંપરા આ વાતાવરણમાં જામી નથી;—કારણ મમે તે હો, પરિસ્થિતિ આવી જ રહેશે તો આપણું મધ્યકાળનું કેટલુંક તેજસ્વી સાહિત્ય સાંભળીપતાનો મુટ પામ્યા વિના અણધારી રીતે જ પ્રકાશમાં આવશે અને આપણા માટે એ નીચાજોણું ગણાશે.

અર્વાચીન સાહિત્યમંથી કેટલાક કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોમાંથી એમનાં ઉત્તમ કહી શકાય એવાં કાવ્યોના સંચયો પણ પ્રકટ થયા છે. એમાં મુખ્યત્વે કલાપી, ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ, જોટાદકર જેવાના કાવ્યસંચયો પ્રકાશિત થયા છે. અનંતરાય રાવળનાં ‘ કલાપીનો કાવ્યકલાપ ’, ‘ જોટાદકરની કાવ્યસંરિતા ’ અને ‘ ન્હાનાલાલ મધુકાવ્ય ’નાં સંપાદનો સંપાદકની અભાસ-પૂર્ણ પ્રસ્તાવના અને અર્થલક્ષી ટિપ્પણોથી મૂલ્યવાન બન્યાં છે; જોકે કેટલાકે કારણોસર ન્હાનાલાલનાં બીજાં ઉત્તમ કાવ્યો ‘ મધુકાવ્ય ’માં સ્થાન પામ્યાં નથી એનો વસવસો રહે છે. સાહિત્ય અકાદમીનું એ પ્રકાશન ન્હાનાલાલની ગદ્યરચનાઓનું પણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. બાલચંદ્ર પરીએ પ્રકટ કરેલું ‘ રસગન્ધા ’ પણ ન્હાનાલાલના પ્રતિનિધિ-કાવ્યસંગ્રહની ગરજ સારે એમ છે. આઠ ખંડોમાં વિષયવિભાગ પ્રમાણે ન્હાનાલાલનાં મુંદર કાવ્યો એમાં સંગ્રહાયાં છે અને પ્રત્યેક ખંડનાં કાવ્યો પર સંપાદકે વિસ્તારથી ટિપ્પણો પણ આપ્યાં છે. મુસ્લિમતાબદેન મેટે પણ ‘ નરસિંહરાવનાં કાવ્યકુસુમ ’ના સંચયદ્વારા નરસિંહરાવનાં કેટલાંક સારાં કાવ્યોને એક સાથે મુદ્રાપ્ત કરી આપ્યાં છે. ‘ કલાપીનો કેકારવ ’ પણ આ દાયકામાં ધ્રુવદન દવેના પ્રવેશક અને ટિપ્પણો સાથે નવી આશુતિ પામ્યો છે. એથી એની મૂલ્યવત્તા વધી છે. ધીરુભાઈ ઠાકરે મણિલાલ દ્વિવેદીનો ‘ આત્મનિમજ્જન ’ કાવ્યસંગ્રહ, ‘ જ્ઞાનમુખી કવિતા ’ના પ્રવેશક અને ‘ મિતાક્ષરી ’ નોંધથી મદીને, અને અનંતરાય રાવળે પણ પ્રવેશક અને વિવરણ સાથે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ‘ રનેહમુદ્રા ’ને સુવજ્ર કરી આપેલ છે.

સ્વરૂપને કેન્દ્રમાં રાખીને થયેલા જે કાવ્યસંચયો પણ આવકારપાત્ર છે. ‘ મનીષા ’ (સં. મીતુ દેસાઈ અને રમણ સાહ) એ આપણાં કેટલાંક મુંદર સોનેટ-કાવ્યોનો સંગ્રહ છે, જ્યારે ‘ આપણા ખંડકાવ્યો ’ (સંપાદકો-

ધીરુભાઈ દાકર, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ચંદ્રસેનર ભટ્ટ) એ મુખ્યત્વે કાન્ત-
શૈલીનાં બગીચાં ખંડકાવ્યોનો સંચય છે. દિગ્મતલાલ મજેથજી અંબારિયાએ
'કાવ્યમાધુર્ય'ના અનુસંધાનમાં ઈ. સ. ૧૯૧૦ થી ઈ. સ. ૧૯૪૯
સુધીનાં કાવ્યોમાંથી પસંદ કરેલાં ૧૫૦ ઉપરાંત કાવ્યોનો 'કાવ્યસૌરભ' નામે
સંગ્રહ ઈ. સ. ૧૯૪૯ માં પ્રકટ કરેલો; એની ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૪
સુધીનાં કાવ્યોને સમાવે છે અને એમાં 'અર્વાચીન કવિતા'નું સંપાદક
કરેલું 'એક વિહંગાવલોકન' અને ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ કરાવેલો પ્રત્યેક
કાવ્યનો આસ્વાદ એની ઉપયોગિતા વધારે છે. મનસુખલાલ ઝવેરી અને
રમણ વક્રીશનું 'નવી કવિતા'નું સંપાદન પણ આવકારપાત્ર છે, અને
ઝવેરીનો પ્રવેશક નવી કવિતાના પ્રવાહોને સમજવામાં ઉપકારક થાય
એવો છે. 'વગ્નમ્ પુષ્પમ્'માં વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને સારદાપ્રસાદ વર્માએ
ભક્તિકાવ્યોનો સંચય, સહુદય વાયકને નગર સમક્ષ રાખીને, સંપાદિત કર્યો
છે, અને હીરામહેન પાઠકે 'ગાવા જેવા ગરબા'નું સંપાદન કર્યું છે.

આ દાયકામાં સુરેશ દલાલે વર્ષ-વર્ષની ('કવિતા ૧૯૫૩' થી
૫૭-૫૮-૫૯) કાવ્યકૃતિઓના સંચયો પ્રકટ કરીને એક ઉપયોગી કાર્ય
કર્યું છે. વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં કાવ્યોમાંથી ચયેલા આ સંચયો
આપણી કવિતાની વર્ષે વર્ષે પ્રગટ થતી તારીરને સમજવામાં સહાયશ્રૂત
થાય છે. ભુષકાવ્યસભા (કુમાર કાર્યાલય) તરફથી પ્રગટ થયેલી અનિયત-
કાલિક પ્રકાશનશ્રેણી 'કવિતા'ના વિવિધ મહુક્કા, 'કવિતોક'ની પથ્ય
એવી જ દ્વિમાસિક પ્રકાશનની યોજના અને અનિયતકાલિક 'મંજરી'ના
અઠો આપણે ત્યાં કાવ્યક્ષેત્રે ચાલી રહેલી સર્જનપ્રતિયાનું મધુર ચિત્ર
ઉપસાવે છે. 'કવિતા'પ્રકાશન પ્રવૃત્તિને આપણે ત્યાં ઉમળકાભર્યો સત્કાર
મળતાં એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વિવિધ સ્થળે વિકસી એ આત્યંત ઉજાળા
ભાવિની અપેક્ષા જગાડે છે.

*

ગુજરાતનો પરિચય આપતા કેટલાક વિચિત્ર ગ્રંથો પણ આ દાયકામાં
પ્રકટ થયા છે. સિવપ્રસાદ રાજગોરનો 'ગુજરાત એક દર્શન' ગુજરાતની
ઐતિહાસિક-ઔચિત્યિક માહિતી—તેની અનિજસંપત્તિ, તેનું પરિવર્તન, લોકો
વગેરે—વ્યવસ્થિત રૂપમાં રજૂ કરે છે. એ જ રીતે ધનવંત ઓઝાનું
'ઊર્વીસાર ગુજરાત' અને ભોગીલાલ માંધીનું 'ગુજરાત દર્શન' પણ
ગુજરાતના પરિચય માટે ઉપયોગી વિચારણા પૂરી પાડે છે. [આ પ્રકારનાં
પ્રકાશનોમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ૬૬મા અધિવેશન પ્રસંગે પ્રગટ

થોલ રમૂતિઅન્ય 'ગુજરાત એક પરિચય' (સ રામલાલ પરીખ) ગુજરાતના વિવિધ પાસાનો પરિચય દર્શાવતો ૭૦૦ ઉપરાંત પાનાનો માહિતીપ્રધાન બૃહદ્ અથ જન્યો છે, પણ એનું પ્રકાશન જાન્યુઆરી '૬૧માં થયું છે]

'આપણી મહેવતો' (શ કરભાઈ પટેલ), 'કહેવતો અને કથાનકો' (સ્વામી પ્રભુનતીર્થજી) જેવા સ પાનો પણ આવકારપાત્ર છે ખીજ સ પાનમાં કહેવતોનું અર્થ સહિત સારું સકનન થયું છે અને એમાં કહેવતો પાછળનાં કથાનકો અને પ્રજાની સરકારિતાનો પણ પરિચય છે

ઉદનાં સો વર્ષના આપણા ગદ્યસાહિત્યના મહત્વના નિમિષાત્મક બેજોનું સ પાદન ત્રજરાય દેસાઈ અને કુલવિહારી મહેતાએ 'ગદ્યરંગ' નામની સચય-કૃતિમાં કયું છે 'અભિનેય નાટકોમાં' માં ડૉ. ધીરુભાઈ દામરે અત્યંત અમૂર્ત ૩૬૦ ગુજરાતી નાટકોની રમણિ આપી છે એની અભ્યાસયુક્ત પ્રસ્તાવના પણ એનું આકર્ષક અંગ છે

ખ્યાતનામ સાહિત્યકારોના કેટલાક સતાબ્દી-રમૂતિ-અભિનય-જયંતી અંગે પણ આ દામકામાં પ્રકટ થયા છે વિવેચનવિભાગમાં એમાંના કેટલાકનો નિર્દેશ કર્યો છે ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ-માનાશ કરના સતાબ્દીઅથ, ખગરદાર, રમણલાલ, અણુભાઈ પુરાણીના પટ્ટિપૂર્તિ અથ, મેનાણીનો રમૂતિઅથ તેમજ મગનભાઈ દેસાઈ (રણવણીકારનું પોત અને પ્રતિભા) નો અભિનયન અથ, દીવાન બદનુભાઈ સાળાના સુવર્ણ જયંતી મહોત્સવનો રમારક અથ, નૃસિંહાચાર્યજી સતાબ્દી-રમૂતિઅથ 'નવચેતન'ના તરીનો પટ્ટિપૂર્તિ અથ—આ સઘળા અથો ચરિત્રગેખાઓથી, મરમરણોથી, તે તે લેખકો વિશેના કે અન્ય અભ્યાસનેમોથી સમૃદ્ધ થયેલા છે તેમ છતાં આ પ્રકરના અથોને અધ્યયન-અથોજ જનાવાય તો એમની ગુણવત્તા વધે એમ વાગે છે (૧૯૬૧માં પ્રગટ થોલ કાનેનકર-અધ્યયન અથ એનો આદર્શ નમનો મણુપ)

ચરોતર સર્વસમ્રદ જ્યાં ૧-૨, પાનીવર અર્વનમ્રદ, અમીવાદ ડિરેગરી, આજનુ અમતવાદ લુહાણા સર્વસમ્રદ જૈનતીર્થ સર્વસમ્રદ, ગુજરાત વેપારી મકળના પ્રમુખ-ઉપપ્રમુખનાં જાણેા સૌરાષ્ટ્રની પઞાન કામો, ભારતીય સરતિ દિગ્દર્શન (સ લક્ષ્મીરામ શાસ્ત્રી), કત્પમૂલનાં મોનેરી પાનાઓ તથા ચિત્રો (સ સારાભાઈ નવાળ) —આ સર્વ સ પાદનો પણ પોતપોતાની રીતે મહત્તર ધરાવે છે

સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાંથી એમની વિચારકળિકાઓને સંકલિત કરી મંથરથ પણ કરવામાં આવી છે. 'સુવર્ણરત્ન' એ રમણલાલ વ દેસાઈના સુવિચારોનો સંગ્રહ છે, તે 'મધુમંથર' કાકાસાહેબ કામેતકરના. 'ગોરસ'માં રમણલાલ એનીએ સરદાશાસ્ત્રીના સાહિત્યમાંથી ચૂંટી કારેલા વિચારો સંગ્રહ છે; રતીન્દ્રનાથ ટાગોરના મયોમાંથી 'રત્નકંઠજી' (મનુ દેસાઈ)નો વિચારરત્નસંગ્રહ અને શ્રી ખડિંગરના વિચારરત્નોનો 'મુનર્જી-રત્ન' સંગ્રહ પણ પ્રગટ થયા છે.

પિંગળ-અક્ષર જેવા વિષયોમાં કેટલીક જે તે વિષયની પ્રવેશ પુસ્તિકાઓ પણ પ્રગટ થઈ છે એમાં 'પિમ્પલ દર્શન' (ચિમનલાલ ત્રિવેદી), 'અક્ષરદર્શન' (ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને ચંદ્રસેન કર ભટ્ટ), 'સરળ અનંકાર વિવેચન' (ઉપેન્દ્રભાઈ પડયા) નોંધપાત્ર છે.

*

અનુવાદ

અન્ય ભાષામાંથી કાવ્યોના અનુવાદોનો પ્રવાહ પણ આ દાયકે આપણે ત્યાં વલો છે ઉચ્ચશિક્ષાનુમા માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાને રથાન મળતા સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાકાવ્યોના વિવિધ સર્ગો કે 'મેધકૃત' જેવું અડકાગ્રંથ જુદા જુદા અધ્યાપકોએ ગુજરાતીમાં સંપાદિત કરેલ છે એમાંના ધર્મા-ખરાનો મુખ્ય એક વિદ્યાર્થી-આવૃત્તિઓ પ્રકટ કરવા તરફ જાય છે અને સંપાદનની શાસ્ત્રીયતા તરફ નહિવત્ ધ્યાન અપાયું છે 'સસ્તું સાહિત્ય' તરફથી રામાયણાદિ પ્રચીની, ગીતાની અને અન્ય પુરાણોની મથાપૂર્વ આવૃત્તિઓ પ્રકટ થતી રહી છે ઉપરાંત, 'સુભાષિતરત્નમંજરી' (વિશ્વજીવ પડિત)નો ગદ્યાનુવાદ, ભર્તૃહરિનાં 'ત્રણ ચતકો અને શુક-રજાસંવાદ (તનમનીશ કર શિવ) અને શ કરાચાર્યના 'સૌંદર્યલહરી' તેમ જ 'શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ રતોન'ના અનુક્રમે શાંતિકુમાર ભટ્ટ અને પ્રતાપરાય દેસાઈના અનુવાદો ઉ નોંધપાત્ર છે પરંતુ હ સામઢેન મહેતાએ રામાયણના (ખાત, અયોધ્યા, અરણ્ય, કિષ્કિંધા, સુત્ર આદિ કંડો) વિવિધ કંડોનો સમજીનેકી ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકટ કર્યો છે એ આ વિભાગનું મહત્વ સંભારણું કહી શકાય; આ મોટા પટ પરનો એમનો પ્રયત્ન આપણે ત્યાં જીન એવા પ્રસિદ્ધ કા વચ્ચે એને અવતારિત કરવામાં ટ્રેરક બનશે એવી આશા જન્મે છે કાલિદાસવિરચિત 'ઋતુસહાર'નું ત્રિભુવન ગૌ વ્યાસે પ્રાસાદિકે પણ મુક્ત ભાષાનંતર

આપ્યું છે એ પ્રયોગની દૃષ્ટિએ આવકારપાત્ર છે. અંગ્રેજી કે અન્ય પાશ્ચાત્ય ભાષાના કાવ્યોના છૂટક છૂટક અનુવાદો સામયિકોમાં પ્રગટ થતા રહે છે, પરંતુ એકસાથે અંશરથ બહુ જોાજ યાય છે. આપણા કવિઓના કાવ્ય-સંગ્રહોમાં પણ એવાં છૂટક છૂટક અનૂદિત કાવ્યો પ્રગટ થયેલાં આપણે જોઈએ છીએ. શ્રી સુંદરમે ક્રમેક્રમે શ્રી અરવિંદના મહાકાવ્ય ‘સાવિત્રી’ના અનુવાદ-ખંડો ‘દક્ષિણા’માં પ્રકાશિત કર્યા છે. કીટ્સના ‘ધ ઇવ ઓફ સેન્ટ એન્નીઝ’નો ‘ગૌરીની સંખ્યા’ નામે ડૉ. એમ. એ. સુરૈયાએ પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરેલો અનુવાદ (કે રૂપાંતર ?) એમની આ પ્રકારની અંગ્રેજી-ગુજરાતી અનુવાદપ્રવૃત્તિ સાથે સાતત્ય ધરાવે છે. એમણે છેલ્લા બે દાયકામાં આ પ્રકારનાં ટોક ડઝન જેટલાં પ્રકાશનો આપ્યાં છે. ‘સુમખકુ’માં એમણે શેલીનું ‘ધી રકાયલાઈ’ અને વર્ડ્સવર્થનાં ‘હુ એ હાઈમેન્ડ ગર્લ’, ‘હુ એ કંકુ’ અને ‘એ પર્ફેક્ટ લુમન’ એ ચાર કાવ્યોને અનુક્રમે ‘ચંડોલને’, ‘ગિરિઆળાને’, ‘કાયલને’ અને ‘સિદ્ધત્રિપા’ નામે અવતાર્યાં છે.

કવિવર ટાગોરની ‘ગીતાંજલિ’નો શ્રી ધૂમકેતુએ ભાવવાહી ગદ્યમાં અને ‘તુલસી સતસર્ધ’નો નાગજીભાઈ મહેતાએ અનુવાદ આપ્યો છે. ‘ધમપદ’ના શ્રી હસિત બૂચના અને મધ્યકાળના અસિદ્ધ કાશુકાવ્ય ‘વસંતવિલાસ’ના શ્રી ચીત્રુ મોદીના પદાનુવાદો પણ આવકાર્ય છે.

સાહિત્ય-ઇતિહાસ

આ દાયકે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસલેખનના કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે, પરંતુ મોટાભાગના પ્રયત્નો જનજો વિદ્યાર્થીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને જ થયા હોય એવી ઢાપ પડે છે. પરિણામે નરી અભ્યાસદૃષ્ટિથી પ્રેરાઈને લખાયેલા સ્વાધ્યાયના સૂક્ષ્મરૂપ ઇતિહાસની આપણી આકાંક્ષા વ્યથિતોપાયેલી જ રહે છે. આપણે ત્યાં વિદ્યાસંસ્થાઓ છે, મધ્ય ત્રણ યુનિવર્સિટીઓમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના ખાસ વિભાગો છે, અને છતાં ગુજરાતી સાહિત્યનો સુસંઠકિત પ્રભાવજૂન ઇતિહાસ હજી પ્રકટ થયો નથી એ આપણી કમનસીબી છે. વિવેચનવિભાગમાં ઉદ્ભેદજ્યુ છે તેમ સાહિત્યવિવેચનના સિદ્ધાંતોનું સંગઠન પુસ્તક હજી આપણે ત્યાં લખાયું નથી એ જેમ દુઃખદ હકીકત ■ તેમ એક વ્યક્તિ કે અનેક વ્યક્તિઓનો સદાકાર મેળવીને પણ કોઈ સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસલેખન માટે કદિબદ્ધ થઈ નથી એ આપણી મોટી કડચતા છે. અમારે તો જે પ્રયત્નો થયા છે એથી જ સંતોષ માનવાનો રહે છે.

મધ્યે દાયકે ‘અર્વાચીન કવિતા’ અને ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ એ બે જ મંથો એ વિભાગની સમૃદ્ધિ દર્શાવવા પૂરતા હતા. આ દાયકે ઇતિહાસલેખનના દમોક જેટલા પ્રયત્નો થયા ■ એમાં પ્રાચીન-મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસ વિશે આપણે કંઈક ઊગળું મોઢું રાખી શકીએ એમ છીએ.

‘ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન’ ખંડ ૧ (શ્રી કેશવરામ ડા. શાહી) એ હેમયુગ, રાસયુગ, આદિભક્તિયુગ અને આખ્યાનયુગ—એમ લેખકની ૧૮ પ્રકરણોની યોજનામાંના ૮ પ્રકરણો અહીં સાહિત્યસ્વરૂપ પ્રમાણે નામકરણ પામીને પ્રસિદ્ધ થાય છે. પુસ્તકની વિશેષતા એની કેટલીક પ્રથમ-વાર અહીં રજૂ થતી સામગ્રીમાં છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ (મધ્યકાલીન-શ્રી અનંતરાય રાવળ) હેમચંદ્રથી દ્વારામ સુધીના ઇતિહાસલેખનનો એક સુભાગ પ્રયત્ન છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસ જે રીતે વાંચવો, શીખવો અને શીખવવો જોઈએ એ દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિને કેન્દ્રમાં રાખીને લેખકે મધ્યકાળની

ગજકીય-સામાજિક પશ્ચાદ્દશ્ય, એ સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ અને મર્યાદાઓ, એના વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો વગેરેની ચાર પ્રકરણોમાં ચર્ચા કરીને પછીના આઠ પ્રકરણોમાં ચતુરવાર અને વ્યક્તિત્વક્ષી સાહિત્યપરિચય કરાવ્યો છે એના સકનના અને નિરૂપણ શાસ્ત્રીય છે, અને લેખકે મધ્યકાળના સાહિત્યને જનતા વાચીને પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા છે પરંતુ પૃઠમર્યાદા એમની કલમને બંધનમાં જકડી રાખતી હોવાથી ચૈલી પણ જાણે પ્રાસાદિક રહેતી નથી અને ક્યાંક ક્યાંક તો મર્તા કે કૃતિની યાદીઓવાળી વાક્યાવલીઓથી શુશ્કતાનું વાતાવરણ જન્મે છે

આ સિવાય શ્રી ઇન્દિરનાથ ૨ દ્વેએ ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો સક્ષિત ઇતિહાસ’ ભા ૧ અને ૨, શ્રી મનસુખતાલ ઝવેરી અને શ્રી રમણલાલ શાહે ‘ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન’, શ્રી રામપ્રસાદ શુક્લ અને શ્રી બિપિન ઝવેરીએ ‘આપણું સાહિત્ય’ ભા ૨ (‘આપણું સાહિત્ય ભા ૧ બિપિન ઝવેરી’, શ્રી ધીરુભાઈ દાકરે ‘ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા’ ભા ૧ અને ભા ૨, શ્રી દિલાવરસિંહ જાડેજીએ ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન’—એ સર્વેમાં આપણને મધ્યમકાલીન-અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય આપવાનો મત્ત કર્યો છે પરંતુ આગળ કહ્યું તેમ, આમાના ધણાખરા પ્રયત્નો, વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતને જ સતોપવાની મનોવૃત્તિવાળા છે એમાના કેટલાકમાં તારીખો અને વિગતોની અક્ષમ્ય બૂનો પણ છે અને મોટેભાગે સ્વતંત્ર અભિપ્રાયદર્શનને સ્થાને પોપટિયા અભિપ્રાયોનું હિન્ચારણ છે તેમ છતાં આ સર્વ પ્રયત્નો મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને અને સામાન્ય વ્યક્તિઓને ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય કરાવવામાં એક મા ખીછ રીતે સહાયજૂત થાય તેવા છે એમાં કોઈએ વચ્ચે વચ્ચે વિવિધ રૂપરેખાને કેન્દ્રમાં રાખીને આપેનો વિકાસ કોઈએ ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓનું કલાવેનું આચ્છન્ન કે કોઈની આકર્ષક નિરૂપણગ—તે તે પુસ્તકોની આગવી વિશેષતાઓ છે ‘આપણું ઓકવિઓ’ (શ્રી કુલીન પોતા) તેમ જ ‘જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ-૧’ (શ્રી હીરાલાલ કાપડિયા) અને ‘ગુજરાતી જિનધધાદારી રમજૂમિનો ‘ઇતિહાસ’ (ધનસુખતાલ મહેતા) વગેરે તે તે વિષયના આવગરપાત્ર પુસ્તકો છે

વિવેચન વિભાગમાં નિર્દેશિતા કેટલાક પુસ્તકોમાં, ખાસ કરીને સાહિત્યસ્વરૂપ વિષયક ચર્ચા કરના પુસ્તકોમાં, પણ ઇતિહાસલક્ષી નિરૂપણ થયું છે શ્રી ધનવંત જોશીએ પણ રસિક રીતે ‘સાહિત્યકથા’ આલેખી છે,

અને શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને શ્રી સુરેશ જોશી જેવાં ' ઊંડતી નગરે ' અત્યંત સંક્ષેપમાં આપણા સાહિત્યનો લેખરૂપે મધુર પરિચય કરાવ્યો છે. સ્વરૂપનિપયક વિકાસ દર્શાવના પશુ કેટલાક સ્વતંત્ર લેખો સામયિકોમાં પ્રકટ થયેલા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યક્ષ અને અર્વાચીન કાવ્ય—એ બંનેનો સવિસ્તર શાસ્ત્રીય અને નવા મૂલ્યાંકનો યુક્ત ઇતિહાસ આપણા ઠાઈ વિદ્વાન આપે અને એ શક્ય ન હોય તો અનેકાના સહકારથી એ સત્વરે લખાય એ દિવસની આપણે પ્રતીક્ષા કરીએ.

ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણ-કોશ

આ વિભાગમાં ડૉ. જોગીલાલ સાહેસરાનું ‘શબ્દ અને અર્થ’ ડૉ. હરિવંતભાઈ ભાયાણીનું ‘વાગ્ધ્યાપાર’, શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીના ‘ગુજરાતી રૂપરચના’ અને ‘વાગ્ધ્યાપાર’, તેમ જ ડૉ. ભાયાણી સંપાદિત ‘સિદ્ધહેમગત અપભ્રંશ વ્યાકરણ’ આગળ તરીકે આવતાં પુસ્તકો છે.

‘શબ્દ અને અર્થ’ તેમ જ ‘ગુજરાતી રૂપરચના’ બંને મુખર્ષ મુનિવર્ત્તીમાં અપાયેલ કક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો છે. ડૉ. સાહેસરાનું પ્રથમ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રમાં મહત્વના અર્પણરૂપ છે. એમાં લેખકે મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શબ્દોના અર્થપરિવર્તનના ઇતિહાસ પ્રધાન વ્યાખ્યાનો, વિશેષ કરીને ગુજરાતી ભાષાને અનુલક્ષીને, ચર્ચા કરી છે. અર્થસંકાય અર્થવિસ્તાર, અર્થસંકાતિના કારણો અને પરિણામ શબ્દ અને સંસ્કૃતિ જેવા વિષયો ગ્રીષ્મવૃદ્ધી ચર્ચામાં આ વ્યાખ્યાનો શબ્દાર્થ-શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મહત્વનું સીમાચિહ્ન છે. જ્યારે શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીના પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દસ્વરૂપોને કેન્દ્રમાં રાખી એનો પારપરિક વિકાસ દર્શાવે છે. ‘રૂપરચના’ની અલગત ચર્ચા કરતો આ પ્રથમ આ દિશામાં નવીન યત્ન છે અને એમાં લેખકે શબ્દસ્વરૂપોની સિદ્ધિ, પ્રાતિક રૂપોના પરિચય સુધ્ધા સમગ્રમાત્ર રીતે આવેખી છે. સ્વરભાર, શબ્દગણસિદ્ધિ, નામિકી અને વ્યાખ્યાતિકા વિલક્ષિતઓ—એ સર્વની ચર્ચા આ આરંભ ભાષાશાસ્ત્રીએ વિવેકપૂર્વક કરી છે અને એમાં સ્વરભાર વિશેની એમની ચર્ચા એમના આ દિશાના એક સ્વતંત્ર પ્રયત્ન તરીકે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. આ જ લેખકનું ‘વાગ્ધ્યાપાર’ પણ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોના ક્રમિક વિકાસનો શાસ્ત્રીય પરિચય આપતું અને એના સિદ્ધાંતોની ગ્રીષ્મવૃદ્ધિમાં ગતિરતુ ઉપયોગી પુસ્તક છે. શ્રી ગોકુળજી પટેલનું ‘સ્વરભાર અને તેનો વ્યાપાર’ સ્વરભારની વિજ્ઞાના અભ્યાસનો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન છે, જેકે એમાં પૂરેપૂરી શાસ્ત્રીયતા જળવાઈ નથી. ડૉ. ભાયાણીનું ‘વાગ્ધ્યાપાર’ ભાષાવિજ્ઞાનવિષયક લેખોનો સંગ્રહ છે. સિદ્ધાંત ઇતિહાસ ધ્વનિવિચાર, પ્રત્યયવિચાર ક્રમવિચાર વ્યુત્પત્તિવિચાર—એવા ઉપશીર્ષકો નીચે એમને

ભાષાવિજ્ઞાનના સામાન્ય સિદ્ધાંતો વિશે પ્રમાણભૂત વિચારણા રજૂ કરી છે. વ્યુત્પત્તિયર્થો આ ગ્રંથનું વિશિષ્ટ અને મૂલ્યવાન આકર્ષણ છે. ગુજરાતીભાષાનાં અનેક પાસાંનો આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ એમણે અહીં અભ્યાસ કર્યો છે. લેખક અપભ્રંશના સારા અભ્યાસી છે અને એમના જ્ઞાનનો લાભ આ પુસ્તકમાં સર્વત્ર વરતાય છે. ભાષાવિજ્ઞાનીની એકસાઈ અને ચીવટ, ખંત અને નિષ્ઠા, વિદ્વતા અને મૂલ્યભામી દૃષ્ટિ—આ સર્વના સુખમ સુરણ જેવો આ ગ્રંથ, એમાંના કેટલાક ચિરંજીવ અર્પણ-વાળા લેખોથી, આપણે ત્યાં આ વિષયમાં સીમાચિદ્રરૂપ બનીએ છે. આ જ લેખકનું લેખચંદ્રના અપભ્રંશ વ્યાકરણ—‘સિદ્ધકેમગત અપભ્રંશ વ્યાકરણ’—નું વિસ્તૃત ભૂમિકા (અપભ્રંશ સાહિત્ય અને ભાષા તેમ જ હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ વિશેની), શબ્દાર્થ, ળાપા, ગુજરાતી ભાષાંતર, ટિપ્પણ અને શબ્દસૂચી સહિતનું રાષ્ટ્ર શાસ્ત્રીય સર્વાંગપૂર્ણ સંપાદન પણ આપણા સંશોધન-સંપાદન વિભાગની સમૃદ્ધિ વધારનારું છે. નરસિંહરાવ ત્રિવેદિયાનાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય વિશેનાં વ્યાખ્યાનગ્રંથોનો શ્રી ક. દા. શાસ્ત્રીએ કરેલો સંક્ષેપ પણ અહીં માદ કરવો જોઈએ. એમાં શ્રી શાસ્ત્રીજીએ નવા સંશોધનના પ્રકાશમાં પોતાના અભિપ્રાયો પણ વ્યક્ત કર્યા છે, એ એની ઉપયોગિતા વધારે છે.

શ્રી હોદુભાઈ નાથકુંડ ‘ગુજરાતી પર અરબી-ફારસીની અસર’ એ બે ભાગમાં પ્રગટ થયેલું પુસ્તક ઇરાનના ઇતિહાસની રૂપરેખા સાથે, એનાં ભાષા-લિપિ-સાહિત્યનો દ્રઢ પરીચય આપી, ઇરાન-અરબસ્તાનની પ્રજાઓનું ગુજરાતમાં આગમન નિર્દેશી, ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ વિષયોને લગતા અરબી-ફારસી શબ્દો અને આપણી ભાષા પર ફારસીની અસરનો પરીચય આપે છે. ગુજરાતી શબ્દકોશ, વ્યાકરણ અને સાહિત્ય પર એ બંને ભાષાના મહત્ત્વના ફાળાની એમાં વિગતપૂર્ણ ચર્ચા છે. ઉપરાંત પારસી બોલી અને સાહિત્યનો તેમ જ મુસલમાનો દ્વારા ગુજરાતીમાં પ્રવેશેલા અરબી-ફારસી શબ્દોનો અને હિંદુ લેખકો પર એમની અસરનો પણ ઝીણવટભર્યો ખ્યાલ આપ્યો છે. એ જ રીતે ‘ગુજરાતના નાગરોનું ફારસી ભાષા અને સાહિત્યનું ખેડાણ’ પણ એમના સંશોધનરસનો પરીચય કરાવે છે.

ડૉ. પ્રભોધ પંડિતે નવી દૃષ્ટિએ ગુજરાતી પ્વનિર્મિતના વિષયમાં ઉત્તમ ઠાટિનું કાપ કર્યું છે, પરંતુ વીતેલા દસકા દરમિયાન એમનું લેખન મુખ્યત્વે અંગ્રેજીમાં જ થયું છે.

શ્રી સુનીતિકુમાર ચેટરજીના અંગ્રેજી પુસ્તકનો ડૉ. ભોગીલાલ સાહેસરાએ દરેકો અનુવાદ 'ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી' ભાષાવિષયક પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે ખૂબ ઉપકારક છે. એ પુસ્તકનો અનુવાદ આપણા ભાષાશાસ્ત્રવિષયક સાહિત્યમાં કિંમતી ઉમેરણરૂપ છે.

*

આર દામકા પૂર્વના શ્રી કમળાશંકર ત્રિવેદીના 'બૃહદ્ વ્યાકરણ'ના પ્રકાશન પછી એ વિષયમાં આપણે ત્યાં આ પ્રકારના પ્રયત્નો થયા નથી. પાઠ્યપુસ્તકોના રૂપમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોએ એ દિશામાં કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ વ્યાકરણવિષયક શાસ્ત્રીય પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું નથી. શ્રી હરિવલ્લભ ભાપાણીએ "'બૃહદ્ વ્યાકરણ' પછીની કાર્યદિશા" નામના એમના લેખમાં ('સંસ્કૃતિ' અંક ૧૭૧) આ અંગે વિગતે ચર્ચાવિચારણા કરી છે. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના ૩૨૮માં પુષ્પરૂપે 'શુન્દરાતી ભાષાશાસ્ત્ર' ભાગ ૨, ખંડ ૩માં શુન્દરાતી ભાષાનું પારંપરિક વ્યાકરણ પ્રગટ કર્યું છે. એમાં એમણે વિશ્વવિદ્યાલયોની ઉચ્ચ દક્ષાઓમાં શુન્દરાતીના વિષયમાં શીખવવામાં આવતા વ્યાકરણને અદ્યતન દક્ષાએ મૂકી આપવાનો આવશ્યક પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૩ પ્રકરણોમાં એમણે પદવિચાર અને નિબંધિત વિચારથી આરંભી પ્રત્યયો અને શુન્દરાતી સમાસો સુધીની ઇચ્છાવટ સમુચ્ચિન રીતે કરી છે.

*

આ દામકે 'ભગવદ્ગોમંડલ' કોશના બાકીના ચાર અંશો પ્રગટ થતાં આ ભગીરથ કાર્યની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે. કુલ નવ મહાઅંશોમાં વિસ્તરેલો આ શુન્દરાતી સંપ્રદાય આપણે ત્યાં અમૂળપૂર્વ છે. ભગમગ બધી લાખ શબ્દો સમાવેલો આ સર્વસંપ્રદાયક કોષ શબ્દોના મૂળ અને એના વિવિધ અર્થ ઉપરાંત અનેક માહિતી અને વિગતોનો સંભાર સંગ્રહ છે. શ્દિપ્રયોગો એનું આગતું આકર્ષણ છે. શબ્દકોષ બનાવવાની દૃષ્ટિને જાહેરે એને માનકોષ બનાવવાનો ઉદ્દેશ છે, અને એ કેટલેક અંશે ફળામૂળ પણ થયો છે. 'સાર્થ નેઝણી કોશ' (નવજીવન)ની ૧૯૪૯ની ચોથી આવૃત્તિ પછી દલ નરી આવૃત્તિ થઈ નથી. એ હાલ અપ્રાપ્ય છે. એની વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ જેવો 'વિનીત નેઝણીકોશ' નવજીવને પ્રગટ કર્યો છે. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીનો 'લઘુ સંપ્રદાય' ને એ પછી વિદ્યાર્થીઓને ઉપકારક થવાના આયયથી પ્રગટ

થયેલા 'ખિરસા કોશ', 'જોડણીપ્રવેશ' (રતિલાલ નાયક) અને 'નાનો કોશ' (ભટ્ટ અને નાયક) ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે.

ગુજરાતી ભાષા ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ થતાં એમાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકોમાં અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્વાઓમાં હજી અત્યંતતા પ્રવર્તે છે, અને એક જ શબ્દ માટે વિવિધ ગુજરાતી પર્વાઓ જુદા જુદા લેખકો પ્રયોજે છે. કાલક્રમે એ પંક્તીના કેટલાક પર્વાઓ સ્વીકૃત થઈને રૂઢ બનશે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ગણિત, પદ્યર્થવિજ્ઞાન, વનરપતિશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, નાગરિક-શાસ્ત્ર, વૃત્તવિવેચન, વનરપતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર એમ કેટલાક વિષયોની પરિભાષા-પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરી છે એ આ દિશાનું એક સુત્ય પગલું ગણાય. આ પ્રકારની વિવિધ પુસ્તિકાઓનું પ્રકાશન પરિભાષાની એકવાક્યતા જાળવવામાં સહાયરૂપ થઈ, આપણા ભાષાભંડોળને સમૃદ્ધ કરશે અને ભાષાની ક્ષમતાનો વ્યાપ પણ વિસ્તૃત કરશે.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશની આપણી જરૂરિયાત હજી વજ્રસંતોષાપેક્ષી રહી છે.

ચરિત્ર

આ દાયકાનો ચરિત્રવિભાગ સખ્યાની દૃષ્ટિએ વિપુલ છે નાનકડી પુસ્તિકાઓથી માંડી બૃહત્કાય ચરિત્રપ્રયો આ દાયકામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. પૂર્વ-પશ્ચિમની ખગતીધર વ્યક્તિઓ કે કોઈ કોઈ ધરદીવડાનાં ચરિત્રો પણ આ દાયકાએ આપણને સપડાવી આપ્યા છે એ આશ્ચર્યદાયક ચિહ્ન છે. ઉપરાંત કેટલાક સાગ ચરિત્રપ્રયોના અનુવાદો પણ પ્રગટ થયા છે એ બિનાનું મહત્ત્વ પણ ઓછું આંકી શકાય એમ નથી.

આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે એવા મળે છે તેમ કોઈ રાજકારણની વ્યક્તિ કે કોઈ સતપુત્રુપ, કોઈ સમાજસેવક કે કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ એમ ચરિત્રનાયકોની પરપરા અમુક જ ક્ષેત્રની, પહેલી નમ્મરે તો દેખાય છે અને એમાં અત્યંત પ્રતિભાવત સંસ્કારસંવેદનાં કવચિત્ દર્શન થતાં પણ દુર્લભ લાગે છે તેમ છતાં, આ દાયકાએ એવા વિશ્વ અપવાદોને પણ નોખ્યા છે એ આનંદપ્રદ ધર્મના છે એમ જ નહિ કેટલાક ચરિત્રનાયકોએ તો ચરિત્રનાયકના જીવન વિશે શ્રેય માદિતીને સાત્ત્વાચ રીતે રજૂ કરી, એને વિશે પ્રવર્તતા અરપણ બાલોને દૂર કરી, નમ્મરેદાર જીવનચરિત્રો પણ આપ્યાં છે.

આ દાયકામાં પણ નિર્ગથ જગવાન મહાત્મા અને શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય, શ્રીમત્ સહરાચાર્ય અને રિઝ્યમેપમૂરીશ્વરજી મદારાજ, નરસિંહ મહેતા અને હેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રી સંપ્રિયાબા અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, શ્રી મા આનંદમી અને જાકત પીપાજી મોરારના મિલ્કો અને કચ્છના સતો—એમ અનેક ધર્મસંસ્થાપકો, સતો, ભક્તોના ચરિત્રો ઉપલબ્ધ થયાં છે શ્રી જયભિખુ નિખિન ‘નિર્ગથ જગવાન મહાત્મા’ માદિતીપ્રચુર ચરિત્ર છે, તો શ્રી અશ્વિન શક્ત્યાસીનું ‘શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય’ એમની જીવનસૌરભને આગ્રેએ છે. મદ્મવીર પર તો શ્રી ધીરજતાલ શાહે અને શ્રી ન્યાયવિજયજીએ પણ ચરિત્ર-કૃતિઓ આપી છે અને ૫ સુખતાલજી સંપતીને પણ ‘ચાગ તીર્થ કર’ નામે પુરતક પ્રકટ કર્યું છે ભદ્રકરવિજયજીનું ‘વિજયમેપમૂરીશ્વરજી મદારાજનું જીવનચરિત્ર’, શ્રી શુકદેવજીનું ‘નવનાથ ચરિત્ર’ અને રાઘવલાલનું ‘તપરતી માજિકથયદનું ચરિત્ર’ આ મદર્મમાં સમગ્રે ચડે એવા છે, તો

ખીજ બાલુ શ્રી કે કા શાસ્ત્રીએ તવારીખી દર્શાવેલો પર આધારિત 'શ્રી વદનભાગ્યાર્થ' મહાપ્રભુ 'તુ' લખેનું જીવનચરિત્ર અને એમનો જીવનસ દેશ, શ્રી વાસુદેવ જોડીનાં 'મહાત્મા દાદુ દયાળ' અને 'મહાત્મા સરપૂતસ', કે જલિની લાખિયારચિત્ર બગાળના 'ધર્મપુરુષ મહાત્મા દેવેન્દ્રનાથ', સરતુ સાહિત્ય તરફથી સ્વામીજીના વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર પરથી રસિક સક્ષેપરૂપે આવતું 'સ્વામી વિવેકાનંદ' અને શ્રી અમૃતનાથ બ્રહ્મમંદુરુ રામાનંદી સાધુ-મહત્ત્વામી નૌકારામનું ચરિત્ર તેમ જ વિષ્ણુવ પડિનતુ 'ચૈતન્ય મહાપ્રભુ' એમ અનેક પ્રયત્નો, આપણી આ પ્રકારની ચરિત્ર પરપરામાં દેખા દે છે ત્રી સાંધિબાળા, શ્રી સકરાચાર્ય અને પ્રેમાવતાર ઇશુ (લે દેસાઈબાઈ પટેલ) વગેરે ચરિત્રનાયકો પણ આ પરપરામાં પોતાનું સ્થાન લે છે આ સર્ગમાં મુખ્યત્વે ચરિત્રનાયકના જીવનની માહિતી આપી ચરિત્રનાયકના મુજોથી વાચકને સમજાવવાની, પ્રેરક ચર્ચ પડવાનો આશય હોય

■ પરતુ શુદ્ધ ચરિત્રમથો તરીકે બહુ ઓછી કૃતિઓ સતર્પક નીનડે છે સમગ્રવર્તી મર્યાદા કે લેખકનો અલોભાવ એમાં પડીવાર મદદરતો ભાગ લખવાનો હોય છે અને એમાં આવના અમરકાગેને કારણે કોઈ જુદીજ, અત્યારે છુદ્ધિપ્રાપ્ત ન બને એવી, હના જન્માવે છે તેમ જનાં મહાવીર જેવા સરકૃતિના જ્યોતિર્ધરનું (દહજ્ય એમના સંગ્રાપામ ચરિત્રની અપેક્ષા વધુ સતોષાયેની રહે છે તે જનાં) ચરિત્ર આ પ્રકારના ચરિત્રોમાં નિશ્ચય ધ્યાન ખેંચી રહે છે

ચરિત્રનાયકનાં વિધાવધ પાસાને આલેખીને નમૂનેદાર ચરિત્રો બનવા મળતી કેટલીક કૃતિઓ આ દાયકામાં પ્રગટિત થઈ છે એમાં ચરિત્રનાયક તરીકે સાહિત્યકારો જે રાજકારણની ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓ છે તેમ જ સમાજ અને સરકારના સેવકો પણ છે એમાં માહિતીનું જેટલું પ્રાયુર્થ છે તેમજ કલાત્મકતાનું પરતુ નમતું દેખાતું નથી હિપરાત ચરિત્રનેખકો તત્કાલીન રાજકીય કે સામાજિક પ્રવાહોનું નિરૂપણ કરવામાં એમના લીન બની જાય છે કે ચરિત્રનાયકનું વ્યક્તિત્વ બરાબર બિરસ્તું કે કેમ એ તપાસવા જેટલું તાટસ્થ વીસરી એમે છે તેમ જના આ નિભાગને સત્ત્વરતો બનાવનાર કેટલાંક ચરિત્રોમાં આ પાહુરમ દેશપડિનું 'લોકમાન્ય ટિળક', શ્રી નરહરિ પરીખનું 'શ્રેયાર્થની સાધના', શ્રી ધીરુભાઈ દાકરનું 'મહિનાન નબુલાર્થ' જીવનરમ', શ્રી 'સ્વર્ગ'નું 'ત્રિવેણીતીર્થ', શ્રી નરહરિ પરીખનું 'સરદાર વદનભગાઈ ભા-૨', શ્રી અબેવાલ જોશીરચિત 'પ્રાત સમરણીય મહાત્મા ગાંધી (પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ)', અને 'રાષ્ટ્રપ્રિય જવાહરલાલ નહેરુ (પૂર્વાર્ધ

અને ઉત્તરાર્ધ), શ્રી પ્રબોધ ચોકસી અને શ્રી નારાયણ દેસાઈરચિત 'સામ્યયોગી વિનોબા', શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ અને શ્રી પાકુરંગ દેસાઈનું 'સાધુચરિત્ર ત્રિવેદીસાહેબ, અને 'ત્રિભુવનદાસ ગજાનની જીવનકથા' જેવી કૃતિઓ આગળ તરી આવે છે. લોકમાન્ય દિળકનું ચરિત્ર આપણે ત્યાં પ્રથમ વાર જ, આ દાયકામાં અનેક આધારો પરથી પરિશ્રમપૂર્વક લખાયું છે. પરંતુ ચરિત્રલેખકની ક્ષમ તે યુગપ્રવાહોનું નિરૂપણ જેટલી આસાનીથી કરે છે એટલી આસાનીથી ચરિત્રનાયકના ચિત્રને ઉઠાવ આપતી નથી. શ્રી કિશોરલાલ મશાણાના અનેક જીવનપ્રસંગો આલેખીને ચરિત્રલેખકે ચરિત્રનાયકનાં લખાણો દ્વારા એમના વિચારો પણ સમજાતાં સંકલિત કરી, આપણને આપ્યા સુલભ કરી છે અને આપણા એ રિચતપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિયોગીની સમત્વર્ત્તિ ભૂતિને સુરેખ રીતે ઉપસાવી આપી છે.

ગાંધીસુગના એક તેજસ્વી વિચારક તત્ત્વજ્ઞની—ગ્રેવાર્ધીની સાધનાનો આ શ્રદ્ધેય ચરિત્રપ્રથમ આપણા વિચાર અને આચારજીવનને પ્રેરક બની રહે એવો છે. આપણી સાક્ષરપેઢીના જ્ઞાનવીર શ્રી મણિલાલ નબુભાઈનું જીવનચરિત્ર શ્રી અંબુભાઈ પુરાણીએ પણ આ દાયકામાં આપણને આપ્યું છે, પરંતુ શ્રી પુરાણીએ લખેલા ચરિત્રપ્રથમે મણિલાલની આત્મકથાને પૂરેપૂરો લાભ મળી શક્યો નથી, જ્યારે ડૉ. ધીરુભાઈના બૃહન્નિમંધના એક ભાગ-૩૫ પણ સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થયેલ આ જીવનચરિત્રને એ ઉપરાંત પણ ખીજી કેટલીક ઝીજીવટભરી પ્રમાણસૂત્ર માહિતી પ્રાપ્ત થઈ હોવાથી એની શાસ્ત્રીયતાના ટકા વધે છે. લેખકે સમજાવ અને તાત્પર્યથી મણિલાલના વ્યક્તિત્વને આકર્ષક રીતે ઉપસાવ્યું છે અને એમ કરતાં મણિલાલની મદતાને અને અર્પણોને તપાસવાનો સમિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે. શ્રી 'દર્શક' સોફેટીસ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને મહાત્મા ગાંધીજી એ ત્રણે વ્યક્તિઓના જીવનનાં વિવિધ પાસાંને માર્મિક આલેખ આપીને જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણે ભાવોનો રસપૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો છે: અને એ દ્વારા ત્રણે ભાવોના પ્રતીક જેવા આ ત્રણે મહાનુભાવોના જીવનમાંથી પ્રેરક પાથેય પૃથુ પાડી ત્રિવેણીસંગમનું પુણ્ય વાચકને રજી આપે એવી સરસ્વતી કૃતિ આપી છે. સરદાર વલ્લભભાઈ જા. ૨, ખાસ તો ૧૯૨૯ સુધીના સરદારના જીવનને આલેખતી આ કથા, યુજ્જરાતની ધડનરકથા હોઈ, એવું દરતાવેજી મૂલ્ય વિશેષ છે. શ્રી અંબેલાલ જ્ઞેશીકૃત મહાત્મા ગાંધી અને જવાહરલાલ નહેરુનાં જીવનચરિત્રો આટલા વિસ્તૃત પદ પર પહેલી જ વાર પ્રાપ્ત થાય છે. લેખકે અપાર શ્રમ લઈને ઐત્રિત કરેલી સામગ્રી અહીં સંકેપી પૃષ્ઠોમાં પાથરી

છે. આ બે વિરલ વિમૂતિઓ ઉપરાંત આ લેખકે રાજકારણની અન્ય વ્યક્તિઓ—પદ્માબિ સીતારામૈયા અને મોરારજી દેસાઈનાં પણ વિસ્તૃત જીવન-ચરિત્રો આપ્યાં છે. લેખકનાં શ્રમ અને ધૈર્ય નદ માગી લે એવાં છે. અતિ વિશાળ પદ પર રચાયેલાં આ ચરિત્રો રસભર હોવા છતાં કેટલીકવાર વ્યસ્ત પણ લાગે છે. લેખકના ઉચ્ચાચયને કારણે અતિ આદર અને અહો-ભાવમૂલક આ કૃતિઓમાં અત્યુક્તિઓનું પ્રમાણ પણ ઠીક ઠીક હોવા છતાં આપણા ચરિત્રસાહિત્યમાં એ વિશેષ ધ્યાન ખેંચી રહે છે. જુદાનયમના પ્રણેતા શ્રી ધિનોબાજીનું ચરિત્ર સામ્યયોગી ધિનોબાનો અમ્મો પરિચય આપે છે અને એમના જીવનપ્રસંગોને વર્ણવે છે. મહાન વ્યક્તિના જીવન અને એના દર્શન માટે આપણે ત્યાં આ પુસ્તક કિંમતી ઉમેરાઈ પ છે. ઉદારચરિત, સાધુવ્રત સેવાભાવી વ્યક્તિના ચરિત્રનો સુંદર નમૂનો 'સાધુચરિત ત્રિવેદીસાહેબ' પૂરો પાડે છે, તો આપણા ઉચ્ચકોટિના વૈરાનિક શ્રી મજજરની જીવનકથા, આ પ્રકારના મહાનુભાવોના જીવનને પ્રમાણ્યૂત રીતે રજૂ કરીને, આપણા પ્રજાજીવનને સાર્યા જીવનમૂલ્યો પ્રબોધી રહે છે.

શ્રી અરવિંદના જીવનની પ્રધાન ઘટનાઓ દ્વારા એ મહાયોગીના જીવનચરિત્રને સંક્ષેપમાં નિરૂપતી શ્રી સુન્દરમકૂત 'મહાયોગી અરવિંદ', આદિવાસીઓ અંગેના કાર્યોનો ઉપયોગી ઇતિહાસ આલેખી સ્વ. અમૃતલાલ ઠક્કરનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવતી શ્રી કાલિલાલ શાહરચિત 'ઠક્કર-બાપા', અમેરિકાના પ્રમુખ એલેક્ઝેમ લિંકનની ઉત્સાહ અને આશા પ્રેરતી શ્રી રમણલાલ શાહે લખેલી જીવનકથા 'ગુલામોનો મુક્તિદાતા' પણ આપણા આ વિભાગની આવકારપાત્ર કૃતિઓ છે. ગાંધીજીને કેન્દ્રમાં રાખીને આ દાયકામાં પણ ઘણા લેખકોએ ચરિત્રાત્મક કૃતિઓ આપી છે. શ્રી મનુઅહેન ગાંધીનું 'બાપુ—મારી મા', શ્રી જુગતરામ દવેનું 'ગાંધીજી', શ્રી ત્રિજીવનદાસ પાનવાલાનું 'ગાંધીજીની ઉત્તર જીવનકથા' અને 'સંસ્મરણો'નો પરિચય આપતાં નોંધીશું તે અનેક કૃતિઓ એ મહાપુરુષના સહસ્ત્રદલપદ્મસમા વ્યક્તિત્વના વિવિધ અંશોને પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. એ સાથે જ 'મહાદેવભાઈનું પૂર્વચરિત', શ્રી જગદ્ગાદ્ગ મહેતાકૃત (શ્રી દેસાઈભાઈ પટેલકૃત 'મહારાજ થયા પહેલાં' અને 'રવિશંકર મહારાજ' એ બંને કૃતિઓનો ૧૫૦ જેટલાં પૃષ્ઠોમાં) 'રવિશંકર મહારાજ' નામે પ્રકટ કરેલો સંદોષ, શ્રી મણિભાઈ દેસાઈની 'દિન્દના જવાહર', શ્રી જોગીલાલ ગાંધીની 'નહેરુ'—આ સર્વ કૃતિઓ વર્તમાન યુગની વિમૂતિઓના જીવનનો પરિચય કરાવે છે. શ્રી બિપિન ઝવેરીનું 'મહારાજ અને મહાત્માજી' એ બંનેને સમજવામાં

ઉપકારક થાય એવું છે. આ સિવાય રોમાં ગેલાં અને યુગપુરુષ રતાલિન (જોગીલાલ ગાંધી), એતાજ વાદચ્છાહ (કિરોજશાહ મહેતાનું ચરિત્ર— ચૂનીલાલ વારોટ), સ્વ. સર લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસ (શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા), કર્મચોગી વૈકુંઠભાઈ (શ્રી હોમરલાલ હોમર), નવ સંતો (શ્રી યશોધર મહેતા), કચ્છના સંતો (શ્રી દુલેરામ કારાણી), સરદારશ્રીની પ્રતિભા-૧ (શ્રી મુકુલભાઈ કલાથી), દુર્ગાશંકર રંગનાથજી દવે (શ્રી કાશીરામ ઝોઝા), શિક્ષકવિમૂર્તિ કુરુણાશંકર (શ્રી દેસાઈભાઈ પટેલ), સહીદવીર વિનોદ કિનારીવાલા (શ્રી બિપિન આંબલુકર), સહ. છાત્રભાઈ કોરા (પ્ર. રામપ્રસાદ બક્ષી), અંધકાર ભીમાશંકર (સં. ગોકુળભાઈ ભટ્ટ), સાગરકાંઠાના કર્મવીર અયુરદાસ લા. ગાંધી (પુરુષાર્થની પ્રતિભા : જોગીલાલ અને રમણલાલ ગાંધી), ઉદ્યોગપતિ જમશેદજી ટાટા અને ખીર્મ અનેક ચરિત્રો પ્રકટ થયાં છે. તેમ જ કેટલીક અંતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રોમાં ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ (જયભિખુ) પણ ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

આ વિભાગમાં એક તરફ રાધાકૃષ્ણનું તો ખીજી તરફ શેઠ હરિદાસ (' જીવનપ્રવાગ ' : વિષ્ણુદેવ પંડિત) ગ્રો. હેરફડ હેરફા (પુરુષોત્તમ માવળંકર), ' સૌરાષ્ટ્રના મંત્રીશ્વર ' (વિજયરાય વેઘ) ગ્રા. ઝોઝા અને પુરુષોત્તમલાલ મહારાજ (પુરુષોત્તમ પ્રતિભા : પ્રેમલાલ મેવયા), હળસી શિક્ષિકા (મુક્તિદાર : માધવસિંહ સોલંકી), બેન્ગાલિન ફેન્કલિન (સાંતિ ના. શાહ) અને આદ્યમર્દ રિપદ્ધર (અંકુસાલ પરીખ) એમ ચરિત્રનામકોનું વૈવિધ્ય જોડીને આંખે વળગે એવું છે. કેટલીક નાનકડી ચરિત્રાત્મક પુસ્તિકાઓ પણ આ હાથે પ્રકટ થઈ છે. એમાં શ્રી ધનવંત ઝોઝા, શ્રી રસુલભાઈ બોરા અને અન્યોએ હેમચંદ્રાચાર્ય, નર્મદ, મહાદેવભાઈ, મજાવાળા, ભિક્ષુ અખંડાનંદ, હંકરબાપા, દિળક, સંત વિનોબા અને પ્રેમાનંદ, ન્દાનાલાલ જેવા કવિઓના જીવનનો કિશોરોતે પ્રેરક થઈ પડે એવો પરિચય કરાવ્યો છે. અંકુભાઈ ભટ્ટનું ' સોફ્ટીસ અને રસેટા ', શ્રી શેઠના અને ડો. ન. મ. સાહનનાં ' મદાન વેદાનિકા-૧, ૨ ' જેવી કૃતિઓનું આ દષ્ટિએ ધણું મૂલ્ય છે.

' ગુજરાતી સાહિત્યના સર્ગકા ' એ ગુજરાતના, નરસિંહધી રાજેન્દ્ર સુધીના ચાળીસ સાહિત્યસેવીઓનું ચરિત્રાત્મક તેમ જ આલોચનાત્મક સચિત્ર પુસ્તક છે, અને એમાં ટુચ્છોદ રહેતો હોવા છતાં આ પ્રકારનો પ્રથમ પ્રયત્ન પ્રયત્ન હોઈ આવકારપાત્ર છે. આ અંશ ચરિત્ર અને વિવેચન એમ

બંને વિભાગમાં પોતાનો દાવો નોંધાવી શકે એમ છે, પરંતુ એનો એક વિશેષ પરિચયાત્મક હોવાથી એને અહીં સ્થાન આપવું ઉચિત ધાર્યું છે. આ સિવાય ‘ઉત્તર ગુજરાતના ધરદીવડા’ (શ્રી પટેલ અને શ્રી દાણી), હેનરી ફોર્ડ (ન. મૂ. શાહ) જેવી અનેક પરિચયાત્મક ચરિત્રકૃતિઓ આ દાયકામાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

ગુજરાતી ભાષામાં, આ દાયકામાં પ્રકટ થયેલાં ચરિત્રો આ રીતે ચરિત્રનાયકોની વૈવિધ્યભરી ભાત ઉપસાવે છે. એમાં સાંપ્રદાયિક વલણ છે, તે ભક્તિધર્મનો ઉચ્ચાચ પણ છે; વિવિધ ક્ષેત્રો—પછી એ રાજકારણ હોય, સાહિત્ય હોય, વિજ્ઞાન હોય કે સરકાર હોય—માંથી થયેલી ચરિત્રનાયકોની પસંદગી આપણા ઇશોરેથી આરંભી સર્વને બોધક અને પ્રેરક થઈ પડે એવી છે. કયાંક વ્યક્તિના વિકાસની કડીબદ્ધ માહિતી કે કયાંક એમાંથી પમરતી માનવતાની સુવાસ, કયાંક વ્યક્તિનાં રખલનો અને એની વચ્ચે મોરતું એનું આંતર સર્વ, કયાંક રોગ અને વ્યાધિઓનાં અસહ્ય દેહકષ્ટો અને એની વચ્ચે વિલસતી અપ્રતિમ વૈચારિક સંપત્તિ, કયાંક જીવનમાંથી સ્તવતી નરી બદ્ધતા તે કયાંક ભર્ગીરથ પુરુષાર્થ—માનવજીવનનું આ બહુમુખી ચિત્ર આ દાયકાનું ચરિત્રસાહિત્ય ઉપસાવે છે.

આ સર્વ કૃતિઓમાંથી કેટલીક આપણા પ્રભુજીવનને અવશ્ય પ્રેરણારૂપ બનશે. હા, પશ્ચિમની જેમ રસાત્મક કલાકૃતિઓના વર્ગમાં પોતાનું સ્થાન લઈ શકે એની ચરિત્રકૃતિઓ આ દાયકામાં આપણને મળી નથી. તેમ છતાં જે પ્રપત્નો થયા છે એમાંના કેટલાકની ચાતુર્યતા હવે પછી અનુકરણીય બની રહે એવી છે. હજી તળ ગુજરાતના કેટલાય મહાનુભાવોનાં જીવન ચરિત્રકારને પડકારતા પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે. ગમે દાયકે ૧૦ માં અંથના સંપાદકોએ બંધ કરેલી અભિપ્રાયો હજી આ દાયકે સંતોષાર્થ નથી; તેમ છતાં જે કેટલીક સુદર ચરિત્રકૃતિઓ આ દાયકે પ્રાપ્ત થઈ છે એ ઉગ્ગ્રવળ ભાવિની આશા તે આપે જ છે.

*

સ્મૃતિચિત્રો—સંસ્મરણ—રોજનીશી વગેરે

આ દાયકામાં સ્મરણચિત્રો કે સંસ્મરણનાં પુસ્તકો પણ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થયાં છે. રેખાચિત્રોને પણ આ વિભાગમાં જ સમાવી લેતાં જોઈએ. શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાનાં હૃદયગમ સ્મરણચિત્રો ‘અપાસના

તાત' (એને નવલિખન-વિભાગમાં રચાન આપ્યું છે) કે દાદાસાહેબ
 માવળ કરતું 'માનવતાના ઝરણાં'ને અઢી રમરી સકાય શી ચાવડાનું
 આનુરમણીય ગદ્ય એની અનોખી સિદ્ધિ છે, તો શી માવળ કરના પ્રસંગ
 ચિત્રોમાં વ્યક્ત થતો માનવતાનો આદર્શ આસ્વાદ્ય છે એ લેખકનાં
 ગાંધીજી સાથેના 'સરમરણો'માંથી પણ સમ્બાધનો રણકો સભળાય છે,
 પણ એમાં ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ પ્રત્યક્ષ થતું નથી અને પ્રસંગોમાં જાણે
 લેખક જ મધ્યમાં રેતના હોય એવું લાગ્યા કરે છે તેમ જનાં ગાંધીજી-
 વિનમક ખીજા અનેક સમરણોની સાથે આ પુસ્તક પણ આપણને મૂલ્યવાન
 દસ્તાવેજ સામગ્રી પૂરી પાડે છે શ્રી મનુ હોન ગાંધીનાં 'બાપુની શીશી
 ડાયામાં', 'બાપુનાં સભારણાં', 'બાપુજીના જીવનમાંથી', 'બાપુના
 જીવનપ્રસંગો', 'બાપુના જીવનમાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધા' જેવી કૃતિઓ પણ
 દસ્તાવેજ મૂલ્યવાળી છે અને એ મહાત્મા પુરુષના વ્યક્તિત્વની વિવિધ
 ઉપાઓને મધુર રીતે પ્રગટ કરી આપે છે આ નાનકડા વિભાગમાં જાણે
 કે ગાંધીજી જ કેન્દ્રમાં રહેતા હોય એવું લાગ્યા કરે છે અને એ સ્વાભાવિક
 છે એમના સાનિધ્યમાં રહેનાર અને એમના નિકટ સહવાસમાં આવનાર
 કેટલાક સદ્ગુણી જીવો એ વિરલ વિભૂતિના સરમરણો આલેખીને, એમની
 સાથેના કેટલાક વિવિધ પ્રસંગો રજૂ કરીને આપણા પ્રભજીવનને એમના
 આત્મસંસ્પર્શથી ભરી દે એ સર્વથા ઇષ્ટ છે શ્રી મનુભાઈ પડિતે 'બાપુ
 આવા હતા'માં, શ્રી મુકુન્દભાઈ કલાર્થીએ 'બા અને બાપુ'માં, શ્રી
 લલ્લુભાઈ મકનજીએ 'ગાંધીજીના પાવન પ્રસંગો—૧'માં, શ્રી સરોજિની
 મહેતાએ 'બાપુજીની શીતળ ડાયા'માં (સ), શ્રી રામનારાયણ ચૌધરીએ
 'બાપુ—મારી નજરે માં—આવાં સુભવ પ્રસંગચિત્રણો આપ્યા છે શ્રી ધનવત
 ઝોઝાએ તો ગાંધીજી વિશેની પુસ્તિકાશ્રેણી પ્રગટ કરી છે પણ શ્રી મકાસાહેબ
 કોનેલકરકૃત 'મીઠાના પ્રતાપે' આ વિભાગનું (જોકે કાર્ષ્ણે રાજનીશી
 વિભાગમાં પણ મૂકવાનું થન થાય) સમૃદ્ધ પુસ્તક છે ૧૯૩૦ માં મીઠા
 સત્યાગ્રહને કારણે ધરનડા જેલમાં ગાંધીજીના અતેવાસી તરીકે રહેવાની તક
 કાકાસાહેબને મળેલી અને એ સમયની ડાયરી એમણે રચિત પરથી અઢી
 લખી છે પાંચેક માસના ગાળાને વ્યવનખીને લખાયેલી આ ડાયરી
 ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વના કેટલાક પાસાને સમજવામાં મદદરૂપની સામગ્રી પૂરી
 પાડે છે અનન્ય મહાદેવભાઈની ડાયરી સાથેની આની સરખામણી કરવી
 અઢી ઉચિત નથી શ્રી સુશીતાબહેને 'બાપુના કારાવાસની કહાણી'
 આપી છે, એમાંનો ખૂબો સમય-ગાળો આ પ્રકાશનથી પુરાય છે

આ ઉપરાંત શ્રી રમણલાલ દેસાઈનું ‘મધ્યાહ્નનાં મૃગજાળ’ એમના પુસ્તક ‘મધ્યાહ્ન’ના અનુસંધાનમાં રમૃતિકથાને—જીવનસરમરણોને નિરૂપી એમની સંસ્કારિતાની સૌરજ પ્રસારાવે છે આ કૃતિને રમણોજી કેન્દ્રમાં હોવાથી, અહીં રથાન આપણે ઉચિત ધાર્યું છે શ્રી પ્રાણચક્ર સો જોશીએ પણ આશ્ચર્યની પ્રગ્નના રાજકીય-સામાજિક ઇતિહાસ તરફ વિશેષ ઝોક આપતા ‘રમૃતિ પ્રસંગો’ આલેખ્યા છે શ્રી રઘુનાથદાસ જોશીએ ‘મા આનંદ મળીના સાનિધ્યમાં-૨’માં પણ રમણોને વાચ્યા આપી છે,

હી જ કૃ મો જવેરીના લેખસમૂહ-૨માં પણ વિપુલ પ્રમાણમાં સરમરણો આલેખાયા છે શ્રી રિઘાબહેન નીલકંઠનું ‘ફોરમ’ એકત્રીસ મહાનુભાવોનાં રમૃતિચિત્રો આપે છે, શ્રી લીના મગસ ‘વ્યક્તિચિત્રો’ માં પાંચ વ્યક્તિઓનાં રેખાચિત્રો દોરે છે, શ્રી ચારદાબહેન ‘સભારણાં-૨’ રજૂ કરે છે, શ્રી વિજયકુમાર ત્રિવેદી ‘મારા અનુભવો’ આલેખે છે, શ્રી ચિમન લાલ પરમાર ‘કુર્મારામ મહેતાજીનાં જીવનપુષ્પો’ વેરે છે, શ્રી ઈશ્વર પેન્થીકર ‘ધૂપસળી’માં મુનાકાત માટે પસંદ કરેલ અઢાર સેવાભાવી પુરુષોના વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવતી પ્રસંગોની ચિત્રાવલિઓ દોટે છે, તો શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ ‘રમણમંજરી’માં રમણમિના રમણો આલેખતા પોતાના અનુભવોનો પરિચય કરાવે છે નારાયણ દેસાઈના ‘પાવનપ્રસંગો’ કે હિંદિયા મુદ્રાકરના હિમાલયયાત્રાનાં સરમરણો ‘પણ અહીં યાદ કરી લઈએ પ્રવાસનાં સરમરણો એક તરફ, તો ‘નિવાપાજ્વલિ’ (સ મગન ભાઈ દેસાઈ)—ગાંધીજી, ટાગોર, શ્રી અરવિંદ વગેરે મહાન વ્યક્તિઓને અપાયેલી શ્રદ્ધાજ્વલિઓ—બીજી તરફ આ વિભાગના વિષયવૈવિધ્યનો પણ ખ્યાલ આપે છે

આ સર્વમાં મનીષી શ્રી જોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની રોજનીશીઓ ‘રકેષ છુફસ’ (વૉલ્યુમ ૧-૬) (સ પાઠક કાન્તિલાલ પડયા) એ ગુજરાતના પતોતા પુત્રના જીવનનાં વિવિધ પાસાંને સમજવામાં ઉપકારક સામગ્રી પૂરી પાડતી, એમની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય કરાવતી એમના પ્રત્નો, એમની મુશ્કેલીઓ અને એમના મનોમથનોનો ચિતાર રજૂ કરતી અને એ દ્વારા માનવ જોવર્ધનસમુ ગિન સ્પષ્ટ કરી આપી એમના હૃદયદ્રવ્ય સુધી પહોંચવાની તક પૂરી પાડતી સ્વત્યવાન કૃતિઓ છે

મહાદેવભાઈની ડાયરીના ચાર ભાગ આગળે હાથે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા, આ હાથકામા એનો પાંચમો ભાગ પ્રકટ થતાં આ રોજનીશીની પરપરા

આગળ વધી પોતાના દરતાવેશ મૂલ્યની વિશેષ પ્રતીતિ આપે છે. આપણા પંડિતયુગના સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવની રોજનીશી પણ (સંપાદક શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી અને શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા) આ દશકર્મા પ્રકટ થઈ છે; અને એમાં ખુદશા હૃદયે પોતાના ભાવને વ્યક્ત કરતા નરસિંહરાવ આપણને આકર્ષી રહે છે. એ સમયના લગભગ પાંચ દાયકા પહેલાંના વાતાવરણમાં, આ રોજનીશી વાંચતાં, આપણે ટહેલતા હોઈએ એવો લાવ અનુભવી રહીએ છીએ. એમનો અદ્ભૂત અહોં અછતો રહેતો નથી, છતાં એ દ્વારા પણ એ પંડિતના માનવભાવને આપણે પામી શકીએ છીએ એ ઝાણું નથી.

પત્ર

આ દાયકે પ્રગટ થયેલા પત્રસંગ્રહોમાં મુખ્યત્વે ગાંધીજીના પત્રોનો ફાલ વિપુલ છે. ‘બાપુના પત્રો’ના વિવિધ સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે, એમાં સરદાર વલ્લભભાઈને ઉદ્દેશીને લખાયેલા પત્રો, એ સમયના ભારતના ઇતિહાસના હૃદય સુધી આપણને ખેંચી જાય છે. ‘બાપુના પત્રો’ (સંપાદક શ્રી મણિખહેન પટેલ), આ રીતે, ગાંધીસાહિત્યમાં મૂલ્યવાન ફાળો આપે છે. એનો પાંચમો ખંડ આ દશકાના છેલ્લા વર્ષમાં પ્રકટ થયો છે. આ માળામાં ગં. સ્વ. ગંગાખહેનને તેમજ કુસુમખહેન દેસાઈને ઉદ્દેશીને લખાયેલા પત્રો, છેલ્લે તો, ગાંધીજીના આંતર વ્યક્તિત્વની રેખાઓને જ ચમકાવે છે. શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના પત્રોનો સંચય ‘સરદારની શીખ’ પણ આ માળામાં પ્રકાશિત થયો છે. સ્વજનો પ્રતિની એમની કાળજી અને એમનાં મંથનો, એમનો દેશપ્રેમ અને શ્રદ્ધાન્વિત દૃષ્ટિ—આ સઘળું એમાં પ્રકટ થાય છે. આ બધા પત્રસંચયોનું દરતાવેશ મૂલ્ય પણ રમરણમાં રાખવું ધીર. શ્રી કાકાસાહેબ કામેલકરના પત્રોના બે સંગ્રહો પણ પ્રકાશિત થયા છે. કુ. પ્રેમાખહેન કંટકને અને ચિ. ચંદનને ઉદ્દેશાયેલા આ પત્રોથી આપણું પત્રસાહિત્ય સંમૃદ્ધ થયું છે. ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રકટ થયેલા એમના પ્રવાસપત્રો પણ અહીં રમરણે ચડે છે. કાકાસાહેબનું હૃદયમધ્ય એમના આ પત્રોમાં સુલભ રીતે ઝિલાયું છે અને આ સ્વરૂપમાં પણ આપણા આ ઉત્તમ મદદકારનું દર્શન થાય છે.

આ સિવાય પ્રવાસ નિમિત્તે લખાયેલ પત્રોમાં શ્રી, છોડલાઈ અનડાના પ્રવાસપત્રો, એમાંની ઝીણીગોટી વિખતો અને પ્રવાસીના કવિહૃદયથી ખ્યાન ખેંચી રહે છે, તો બીજી બાજુ શ્રી ચંપકભાઈના ‘પરમાનંદના પત્રો’

ભક્તિમાર્ગના ઉપાસકના પત્રો હોઈ શાસ્ત્રના અભ્યાસને બદલે ઈશ્વરમાં મગ્ન રહી ભક્તિ કરવાનું ઉદ્દેશ્યોધન કરે છે. એમ તો કૃષ્ણચંદ્રના 'બાવન પત્રો'નો શ્રી હરીશ નાથકે કરેલો અનુવાદ પણ અહીં સંભારવો જોઈ એ.

પત્ર-સ્વરૂપમાં, આમ, હૃદયના અને ચિત્તના વિવિધ વ્યાપારો પ્રકટયા છે. રાજકારણ કે ઇતિહાસ, સમાજજીવનનો સંઘર્ષ કે સંસ્કારની મુક્તામતા, પ્રકૃતિની ચારુતા કે ભક્તિની નિષ્ઠાઃ આનું ધણું બધું અહીં આત્મીય મતાના આંદોલનો ઝીલીને લેખકના અપરોક્ષ અવાજમાં સાંભળવા મળે છે. આપણું પત્રસાહિત્ય હજી વિશેષ વિકસી રૂઝીદારી અને અકૃત્રિમ-સ્વાભાવિક હૃદયથી રેલાવી આપણી સંસ્કારસંપત્તિને સમૃદ્ધ કર્યા કરશે એવી આશા અત્યારે તો પડે છે.

આત્મકથા

ગાંધીજીની આત્મકથા પછી, એને આંખી શકે એવી કોઈ આત્મકથા હજી સુધી આપણે ત્યાં પ્રગટ થઈ નથી. આ પ્રકારમાં જાણ્યેઅજાણ્યે નવલકથાનાં તરવેનો વિશેષ સમાવ્ર થતો જતો હોય એવી છાપ પણ આપણી કેટલીક આત્મકથાઓ વાંચતાં પડે છે. ઉપરાંત, આત્મકથાલેખક શુદ્ધ આત્મકથા આપવાને બદલે પોતાનાં સંસ્મરણોનાં જ પ્રતિબિંબ ઉપસાવતો જતો હોય એમ લાગ્યા કરે છે. પરિણામે, એ રમૂતિચિત્રો આત્મકથાની પૃથક્કથાને વધારતાં રહી રથૂળ કદમાં જ વૃદ્ધિ કરે છે. અંતર્મુખ બનવાને બદલે જગત તરફ જ એની દૃષ્ટિ સતત મંડાયેલી રહેતી હોવાને કારણે આત્મકથામાં આપણને લેખકના આંતરવિકાસનું સત્યનિઘાનુકૂળ ચિત્ર જોવા મળતું નથી. જીવનકથાના સ્વરૂપ વિશે વાત કરતાં ક્યું છે તેમ, આ સ્વરૂપમાં પણ પોતાના સમયના સામાજિક-રાજકીય કે સાંસ્કારિક પ્રવાહો એવા વેગનંધ વહેના હોય કે જૂળ તરવની સરવાણી જળે દગોચર જ થતી નથી. આસપાસની કથાનો રસ ઉત્કટ બનતાં આંતરમંથનની પ્રક્રિયા સદંતર બંધ પડેલી વરતાય છે. કોઈ નર્મદ કે કોઈ ગાંધીજી જ એવી તાવણીમાંથી પસાર થઈને પોતાના આત્મમોચરના દલેદલને પ્રકટ કરી શકે.

આ દાયકાની આત્મકથાઓ તરફ એક દૃષ્ટિપાત કરતાં પણ સંતોષની લાગણી જન્મે કે ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ જોડે એવું વિત્ત અવસ્થ જોવા મળે છે. શ્રી ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી નાનાલાઈ બટ્ટ, શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી ધૂમકેતુ જેવા લેખકોની આત્મકથાઓ આ દસકાની મહામૂલી સંપત્તિ છે. શ્રી ઇંદુલાલ યાજ્ઞિકની 'આત્મકથા' આ દાયકાની આ વિભાગની

મુંદર સાહિત્યકૃતિ છે. લેખકનો ઉપક્રમ આત્મકથા નિમિત્તે સમગ્ર પેઢીની ધડતરકથા આલેખવાનો છે અને નાયકરચાને પોતાની જાત કરતાં ગુજરાતની પ્રગતને ગણવાનો છે. લેખકે અર્ધી સદીની આપણે ત્યાંની રાજકીય, સાર્કારિક પ્રવૃત્તિઓને અર્ધી અઝળી રીતે ગૂંથી લીધી છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રને સ્પર્શતા પ્રસંગો અને પાત્રોથી તેમ જ લેખકના વ્યક્તિત્વથી અને એની તાજગીપૂર્ણ શૈલીથી આ કથા આપણને આકર્ષી રહે છે. જીવનના વૈષમ્ય અને વ્યવિચ્છેદને આલેખતો લેખક વાચકના હૃદયને પણ વિષાદથી સહાર બનાવી દે છે. નડિયાદના સાક્ષરો અને એમનાં માનસ, શિક્ષણના અનુભવો, પોતાનો રાજકારણપ્રવેશ વગેરે વિષયાલેખનથી આરંભાયેલી આ આત્મકથા પોતાના સમજીવનના અત્યંત ઝડપીકરણ પ્રસંગને વેધકતાથી રજૂ કરી વાચકને પણ વેદનશીલ બનાવે છે. એમાં ગાંધીજી સાથેના પ્રસંગોનું ઉદાત્ત આલેખન અને કેટલાક પ્રસંગોના નિરૂપણમાં વિરલ કહી શકાય એવો સંયમનો ગુણ એમની આ કૃતિને શોભાવે છે. એમાંનું ખીનઓ સાથે લેખકનું પોતાનું મનોવિશ્લેષણ અને આત્મનિરીક્ષણ પણ કૃતિનું ઉજ્જવળ પાસું છે. ખીજી બાજુ, શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટની આત્મકથા ‘ધડતર અને ચણતર’ પણ સમકાલીન સાર્કારિક જીવનના પ્રવાહો આલેખે અને રસસભર આત્મકથા તરીકે સંતોષે છે. એમાં આપણા એક ઉચ્ચ કોટિના કેળવણીકારની આત્મશ્રી પ્રતિબિંબિત થઈ છે, જે આપણા હૃદયને બળવંત બનાવી પ્રેરણા આપે છે. એમાંના કેળવણીમાં નવી દિશા ખોલનાર દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના જન્મ-ધડતરનો ઇતિહાસ અતિ ઉપયોગી છે.

શ્રી દનૈયાલાલ મુનશીની અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલી ‘અડધે રસ્તે’ અને ‘સીધાં ચઢાણ’ એ આત્મકથાના બે ભાગના અનુસંધાનમાં આ દાયકે પ્રકટ થયેલો એનો ત્રીજો ભાગ ‘સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં’ એની ભાવનામયતાથી જખરું આકર્ષણ જમાવે છે. લેખકનું ધ્યેય જાણે એને સર્જનાત્મકે ઓકે આપવાનું હોય એમ સતત લાગ્યા કરે છે. એમાં ઝિલાયેલાં બાહ્ય સૃષ્ટિનાં પ્રતિબિંબો એને સ્મરણોની માળા પણ બનાવે છે. તેમ જતાં ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૬ના ત્રણવાર વર્ષની જ પોતાની જીવનકથા રજૂ કરતી આ કૃતિ એની વેગપૂર્ણ શૈલીથી, નવલકથા જેવી રસમય કલાત્મકતાથી, નાજુકે પ્રસંગોના નિરૂપણમાં જળવાતી ઊંચી કક્ષાથી, હૃદયપુલકના ગૌરવપૂર્ણ આલેખનથી આપણી એક યાદગાર આત્મકથા બની રહે છે. તેા એ સાથે જ સ્મરણે ચડી આવે એવી છે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાની આત્મકથા ‘ખાંધ મહરિયાં’ (૧-૨) અને ‘છાંધ મહરિયાં’ આપણા એક

રસિક સર્જકની આ કૃતિ છે, જે કવિ છે, નાટ્યકાર છે, ગુજરાતી રંગ-
ભૂમિના સ્વપ્નસિંધી છે. આત્મકથાથી એટલે જ ગુજરાતની રંગભૂમિ
અળગી રહેતી નથી, અને એનાં વર્ણનોમાં અને એના સંવાદોમાં
અંદ્રવદનનો કવિ-નાટ્યકારનો જીવ ઝળક્યા વિના રહેતો નથી. અહીં પણ
લેખકના ધડતરની કથા છે, એમાં ફેટલાક કામળ પ્રસંગોનું નિરૂપણ છે,
આકર્ષક શબ્દચિત્રો છે. વિનોદ છે, વિવિધ રસોનું આસ્વાદન છે, વિગતોનો
સંભાર છે અને વિશાળ અનુભવોની સૃષ્ટિ છે. વિવિધ છટાઓ ધારણ કરી
લાડકું બનતું અંદ્રવદનનું ગદ્ય આ કૃતિનું એક અવિસ્મરણીય અંગ છે.
ઈ. સ. ૧૯૪૯માં જીવનસ્મરણોની આપકથા ‘જીવનપંથ’ આપ્યા પછી
શ્રી ધૂમકેતુએ ૧૯૫૬માં એનો બીજો ખંડ ‘જીવનરંગ’ નામે પ્રકટ કર્યો
છે. પોતાનો અભ્યાસકાળ, નવલિકાની પ્રાપ્તિ અને એ ક્ષેત્રે થયેલી
પ્રગતિ, ‘તણખા’નું પ્રકાશન અને એને મળેલો આવકાર વગેરેનું નિરૂપણ
સ્મરણોની ભૂમિમાં કરેલા લેખકના પર્પટન સમાન તાજગીપ્રદ છે.

આ સિવાય પણ નાનીમોટી ફેટલીક આત્મકથાઓ આ દાયકે પ્રકટ
થઈ છે. અડગ ધ્યેયનિષ્ઠાવાળા શ્રી ચાંપરીભાઈ ઉદેશીનું ‘સ્મૃતિસંવેદન’,
શ્રી ભરતરામ મહેનાનું ‘મારી સાહિત્યસેવા’, શ્રી મયુરદાસ ત્રિકમજીની
આંતર મનોમંથનને વિશેષ મહત્ત્વ આપતી લઘુ આત્મકથા ‘આત્મનિરીક્ષણ’,
શ્રી હોદાલાલ ન. બટ્ટનું ‘આત્મવૃત્તાન્ત’, શ્રી રાવજીભાઈ પટેલનાં
‘જીવનનાં ઝરણા-૨’, શ્રી. જી. હ. પંડ્યાનો ‘મારો સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત’,
શ્રી વીરજી ગં. માહેશ્વરનું ‘હિલોળા’—આ સઘળી કૃતિઓ વૃત્તાન્ત કે
સ્મરણરૂપે લખાઈ છે. જોકે શ્રી ચાંપરીભાઈની આત્મકથા અકબંધ આત્મ-
ચરિત્ર જ છે, પણ એનો પથારો મોટો છે, અને એાં એની મર્યાદા પણ બની
રહે છે. આ સઘળી આત્મકથાઓમાં, આમળ કહ્યું છે તેમ, ગાંધીજીની
આત્મકથાને માનદંડ તરીકે લઈએ તો, બધી ઊણી જતારે છે. તેમ છતાં
પોતપોતાની રીતે એ સર્વ લેખકોએ પ્રવાહદર્શન કરાવવા સાથે કે સમાજ-
ચિત્ર આલેખવા સાથે પોતાના બીતરને પણ સંનિધાપૂર્વક પ્રકટ કરવા
પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્યાં એ પ્રગટ થઈ શક્યું છે ત્યાં લેખક વિજયી બન્યા છે.
જ્યાં ક્યારેય અને નાટકીય તરનો પ્રતિ વિશેષ ઝોક દેવાયો છે ત્યાં આત્મ-
કથાનું સુદૃઢ સ્વરૂપ કથક્યું છે. રાજકારણ, શિક્ષણ, સાહિત્ય, પત્રકારત્વ,
સમાજજીવન—એમ અનેકવિધ ક્ષેત્રોની વ્યક્તિઓએ લખેલી આ દાયકાની
આત્મકથાઓ આપણા જીવનપ્રવાહોની વિવિધ સેરો દર્શાવવા સાથે માનવ-
જીવનના ખમીરનું પણ અમૂલ્ય ચિત્રણ આપે છે.

અનુવાદો

આપણા ચરિત્રવિભાગમાં રચાત પામતા અનેક ભાષાઓમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અનુવાદોની સંખ્યા, તેમ ચરિત્રનાથકો અને આત્મકથા-લેખકોની સંખ્યા વૈવિધ્ય પણ જોણું નથી. સાહસિક યંત્રવિદ્યનો ચિતાર આપતી 'યત્રસિયો હેત્રી ફોર્ડ' (અનુ. મગનભાઈ નાયક), રશિયાની પરિચિતિ આપેખતી 'મેનિન' (શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી), અમેરિકાના રાજકોણમાં ભાગ ભજવનાર 'જેફરમનના જીવનકથા', 'જ્યોર્જ' વોશિંગ્ટન' (શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી), અબ્રાહમ લિન્કન (જ્યા ઠાકોર), 'માનવતાની દેવી' (શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી) અને માદામ ક્યૂરી (બળરંતરાય મહેતા)—આ સર્વ જીવનકથાઓના અનુવાદો આપણા ચરિત્રસાહિત્યમાં આવકારપાત્ર હોયેલો છે. એમાં જુદા જુદા લેખકોએ લખેલાં એકની એક વ્યક્તિઓના ચરિત્રો પણ પ્રકટ થયા છે. ઉત્તર જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનના ફોર્સ્ટર ગીનીવીએચકૃત ચરિત્રનો અનુવાદ શ્રીકાન્ત ત્રિવેદીએ આપેલો છે; તે જ વ્યક્તિના જોનેટ ઈટનકૃત ચરિત્રનો અનુવાદ અબક મહેતાએ પ્રકટ કર્યો છે.

પૂર્વની વ્યક્તિઓ વિશે પશ્ચિમના લેખકોએ લખેલી ચરિત્રકૃતિઓમાં તેમાં તેમાં 'રામકૃષ્ણ પરમહંસ' (અનુ ચંદ્રસેકર શુક્લ) ધ્યાન ખેંચે છે. ભૂર્ષ હીસરની 'ગાંધીજીની જીવનકથા'નો શ્રી સોમાભાઈ પટેલ અને શ્રી મગનભાઈ નાયકે અનુવાદ મુબલ કરી આપ્યો છે; અને ગાંધીજીવનના ઇતિહાસ અતિ મહત્વના પ્રસંગોથી આપણને પરિચિત કર્યા છે. ટોલસ્ટોય સાથેના પત્ન્યવહાર કે તેમાં તેમાંની મુનાકાત એનાં આગવા આકર્ષણો છે. ધનરપામલાય બિરપાકૃત 'મહાત્માજીની ઇચારા' (અનુ મણિભાઈ દેસાઈ) સ્વાતંત્ર્ય લડતના અતિમ તમકાનો નિગતપ્રચુર આલેખ આપે છે. દિ દીમાંથી 'બાપુની ઇચારા' (લે બલવતસિંહ)નો અનુવાદ ગાંધીજી સાથે ગાંધીજી સમરો વર્ણવે છે, તે 'બાપુને પમતે પમતે' (લે. રાજેન્દ્ર-પ્રસાદ—અનુ કૃષ્ણભાઈ વોરા) પણ ગાંધીજીના પુનિત સમરણો, પોતાની જાતને તમને વાગ્યા વિના, આવેએ છે. દિ દીમાં લખેલાં શ્રી ગમનારાયણ ચોધરીનાં ગાંધીજી વિષયક સમરણોનો ખીને અનુવાદ 'બાપુ—મારી નજરે' માં પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી ગુરુવાલ મલ્લિકની 'ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા' પણ પ્રેરક અને એવી કૃતિ છે. ગુજરાતીમાં જ નહિ, જગતની ભાષાઓમાં વિશ્વસની મહાપુરુષ ગાંધીજીની જાણ, અંતે તેા પુણ્યાત્માના અલ જોવા જોડાણની જ ગાંધી દેશવે છે તે ।

ધર્માનંદ કોસંખીકૃત ‘ઔતમ છુદ’ (અનુ. ગોપાળરાવ કુસકણી) નો મરાઠીમાંથી થયેલો અનુવાદ કેટલીક દૃઢ માન્યતાઓને પાયા વિનાની ઠેરવી એ સમયની શ્રદ્ધેય માહિતી પૂરી પાડે છે. આપ્ટે ગુરુશ્રુત ‘સ્વરાભ્યના માર્ગદર્શક ટિળક’ (અનુ. ગોવિંદદાસ બાગવત) નો અનુવાદ ટિળકના શ્રવનના અનેક પાસાંને રજૂ કરે છે, તો ‘સાક્ષાત્કારને પંચે છુદારામ’ (વા. મ. જોશી) સંતનો વિકાસકેમ રજૂ કરે છે. સુશીલા નયર લિખિત ‘અમારાં બા’ (અનુ. વનમાળા પરીખ), ઉપરાષ્ટ્રપતિ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન (શારદા-પ્રસાદ વર્મા), સ્વામી બારકરાનંદ (સુરેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય-અનુ. નાજુક-લાલ ચોક્સી), કેળરકર લિખિત ‘શિવાજી જનપતિ’ નો ચૂ. વ. શાહનો અનુવાદ તેમ જ આત્મકથાઓમાં હેલન કેલરની આત્મકથા (અનુ. જયંતી દલાલ), કાકરલરની આત્મકથા, (અનુ. વામુદેવ મહેતા), શ્રવનરમૃતિ (ટાગોર-અનુ. રમણલાલ સોની), અષાઢમ લિંકનના ચરિત્રલેખકની આત્મ-કથા ‘રજુવગડે ઉછરેલો છોકરો’, અખતારનગીસની આપવીતી (વિલિયમ એલન બ્લાઇટ) — આ સઘળી અનૂદિત કૃતિઓ આપણી પ્રગ્નને એક મા ણીજી રીતે પ્રેરક બનશે. કેટલીક નાનકડી કૃતિઓ અને તદ્દન ખૂણેખાંચરે રહી ગયેલા અનુવાદોની પૂર્ણ યાદી આપવી શક્ય નથી.

નિબંધ અને નિબંધિકા

હવે આપણે નિબંધ તરફ વળીએ. મહારાજાનાં ચર્ચા કે સાહીબ વિષયોના નિબંધો અંગે અહીં નિબંધ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. દળવા નિમધા માટે આપણે ત્યાં નિબંધિકા કે લલિત નિબંધ હવે પ્રચલિત થતો જાય છે. મહારાજા અને વ્યવસ્થિત ચર્ચાના લેખોને આપણે, સામાન્ય રીતે, નિબંધ તરીકે ઓળખીએ છીએ, અને એ રીતે આપણું ધણુંખરું લેખસાહિત્ય આ વિભાગમાં સ્થાન પામે તેમ છતાં, વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ આપણે દશકાના સાહિત્યનું પ્રવાહદર્શન આગળ કમું છે, અને હવે પછી ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન-ચિંતન વિભાગ નીચે એના પ્રવાહો પણ અવલોકીશું એટલે આગળ નિર્દેશાયેલાં કે હવે પછી અન્ય વિભાગ નીચે ઉલ્લેખ પામનાર પુસ્તકો વિશે અહીં લખવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો નથી એવી પુનરુક્તિ ટાળવાનો જ આશય છે આગળ, વિવેચન-વિભાગમાં, એવા અનેક નિબંધો છે, જેમને માત્ર સ્વરૂપદષ્ટિએ જોઈએ તો અહીં સ્થાન આપવું જોઈએ. કેટલાંક વિવેચકન વ્યવસ્થિત—મુદ્દાસરના મહારાજા લખાણને—વેખને—નિબંધ તરીકે આપણે ઓળખાવતા હોવાથી આગળ ઉલ્લેખેલ આનંદગ કરના ‘વિચારમાધુરી’ના લેખોથી આરંભી નવતર વિવેચકના વિવેચનલેખોને આપણે ફરીની અહીં સ્થાન જોઈએ પરંતુ આટલી સ્પષ્ટતા પછી વિવેચન વિભાગ અને તત્ત્વજ્ઞાન-ધર્મ-ચિંતન જેવા વિભાગોમાં હિ નેખાએન કૃતિઓને અહીં સ્થાન આપવું નથી.

આ વિભાગ, અત્યંત વ્યાપક રીતે જોતા, અનેક લેખસચયોથી સમૃદ્ધ છે. ગૃહસંસાર અને સમાજજીવન, તત્ત્વચર્ચા અને કલા, કેળવણી અને સાહિત્ય, પ્રકૃતિપ્રેમ અને સર્કૃતિ, ધર્મ, સત્યાગ્રહ અને જૂઠાન—એમ અનેકાનેક વિષયોની ચર્ચા નિમધોના રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સાહિત્યવિવેચન અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવા વિભાગો તો, આગળ કહ્યું તેમ, લુપ્ત દર્શાયા છે એક યા ખીજે પ્રમંડે અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો પણ નિમધના જ હાથાનાં હોઈ એમની સ્વરૂપ તરીકે જુદી ગણના કરી નથી. કારણ, વિવેચનવિભાગમાં પણ એવા કેટલાય વ્યાખ્યાનસમૂહો છે, જેમાં સાહિત્યતત્ત્વ, સાહિત્યકૃતિ, સાહિત્યકાર કે

સાહિત્યપ્રવાહોની ચર્ચા છે; અને એટલે જ એવાં વ્યાખ્યાનો એ વિભાગમાં નિર્દેશ્યાં છે. અને એ રીતે અન્ય વિષયોની જાળતમાં પણ. બાકીનાં અહીં સમાવી લેવાનું ઉચિત ગણ્ય છે.

આ દાયકામાં આપણા એક ઉત્તમ નિબંધકાર શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરના કેટલાક લેખસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે : જીવનપ્રદીપ, જીવનચિન્તન, ધર્મોદય અને અવારનવાર. ‘જીવનપ્રદીપ’ ગીતાવિષયક પ્રકીર્ણ લેખોનો સંગ્રહ હોવા છતાં એ સુસંકલિત છે. ‘જીવનચિન્તન’ લેખકની ધર્મજીવન, પ્રાર્થના, સત્ય, અહિંસા વગેરે વિષયો પરની વિચારણા રજૂ કરતા ૮૫ લેખોનો સંગ્રહ છે; તો ‘ધર્મોદય’માંના નિબંધો પ્રસંગોર્થી જીવનને સ્પર્શતા ધર્મસંસ્કાર સ્પષ્ટ કરે છે. ‘અવારનવાર’ કેટલાંક પ્રાસંગિક લખાણો અને વિવિધ વિષયો પરના લેખોને સંગ્રહે છે; એમાંના કેટલાક ઇતર ભાષાઓના એમના લેખો અહીં અનુવાદ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વમાં કાકાસાહેબની તાજગીભરી રમણીય ગદ્યશૈલીનો આપણને આસ્વાદ મળે છે, અને એ નિબંધો ચિન્તક કાકાસાહેબનો પણ પરિચય આપી રહે છે.

શ્રી રામનારાયણ પાઠકના ‘મનોવિદ્યાર’માં શિન્ન શિન્ન વિષયો—પછી એ તત્ત્વચર્ચાના હોય કે કલા કે સ્થળવિષયક, સંસ્મરણાત્મક હોય કે આપણા લોક કે અજીવનને લક્ષ્યતા—પરના લેખો હોવા છતાં લેખકના એ મનવિદ્યારમાં ગાંધીયુગના તેજસ્વી ચિન્તનની મુદ્રા છીપમે છે. એમાંના ‘ત્રેમ’ પરનો એક જ લેખ વાંચીએ તોપણ આપણા એ સમતોલ દૃષ્ટિવાળા વિચારકની મૂર્તિ ખડી થયા વિના રહેતી નથી. એમાંના કેટલાક લેખો વિચારના વૈભવથી ભર્યાસર્યા છે, અને લેખકની જલ જોવી પુનિત શૈલી આપણને બીજવી રહે છે.

શ્રી ઉમાશંકર જોશીના લઘુ નિબંધો (‘સંસ્કૃતિ’ના પ્રથમ પૃષ્ઠ) ‘ઉધાડી બારી’માં સંગ્રહાયા છે; વિદ્યા, કલા અને રંગમૂર્તિથી ડગવધૂરી અને લોકચાહી સુધીના વિવિધ વિષયો પરના લેખકના મનનીય અને પ્રેરણાદાયી વિચારો આપણને સંસ્કૃત કરે છે. ગુજરાતી ગદ્યની આકર્ષક લદ્દો, વક્તવ્યને સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરનાં સમુચિત સૌન્દર્યસિત વાક્યો અને સમગ્રપણે જન્મતું પ્રસન્નચારુ વાતાવરણ—આપણા આ નિબંધકારની ગદ્યશૈલી ગુજરાતી ગદ્યની વિકાસયાત્રાનું મધુર દર્શન કરાવે છે. સ્વામી આનંદના સામયિકમાં પ્રગટ થતા લેખોએ આપણને તળપદી સુમધથી મહેકતી નવા જ વળોટવાળી ગદ્યશૈલી આપી છે એનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. કાલેલકર,

મશરૂવાળા, રામનાસમણ, ઉમાચંકર, સ્વામી આનંદ જેવા નિબંધલેખકો દ્વારા ગુજરાતી મઘની વિવિધ લીલાઓ પ્રગટ થઈ છે, અને ભાષાની અભિવ્યક્તિની ક્ષમતાનો આદ્ભૂત પરિચય એ દ્વારા ચામ છે.

શ્રી વિદ્યામહેન નીલકંઠકૃત 'જ્ઞાનસુધા'માં કેળવણી, સાહિત્ય, સમાજ જેવા વિષયોને આવરતા લેખો છે. 'જીવનદોષ'માં શ્રી ધર્મિર પેટલીકરે ગૃહસંસાર, સમાજજીવન અને અંગત જીવન વિશેના તેત્રીસ નિબંધો આપ્યા છે; અને 'આપણે ફરી ન વિચારીએ?'માં શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યે રાષ્ટ્રના વિવિધ પ્રશ્નો—આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય—ચર્ચા છે, અને ચૂંટણીથી પંચવર્ષીય યોજના પર પોતાના નીકર વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે.

નિબંધિકા અને હાસ્યરસની કૃતિઓ

અંગલીર મનોવૃત્તિથી લખાયેલા નિબંધો આપણે ત્યાં નિબંધિકા (૩ નિબંધિકા) નામથી ઓળખાય છે. આ પ્રકારનાં લખાણો લલિત નિબંધની કાઠિમાં આવે; એમને માટે 'લઘુ નિબંધ' શબ્દ પણ પ્રયોજાય છે. નામ મને તે આપીએ, એમાં અંગીર વિચારોના કમિક નિરૂપણને સ્થાને એક પ્રકારનું રસલક્ષી વાતાવરણ ઇવાયેનું હોય છે, અને એમાં ઉચ્ચતા જળવાઈ રહી હોય તો સર્જક-નિબંધ તરીકે એ આપણું મન દરી લે છે. એમાં વિનોદનું—હાસ્યનું તત્ત્વ સુપેરે પ્રવેશનું દેખાય છે. નર્મ, મર્મ અને કટાક્ષ તેમ જ હાસ્યના વિવિધ પ્રકારોનો એમાં આશ્રય લેવાય છે. પણ વિરલ અપવાદો બાદ કરતાં આપણે ત્યાં કટાક્ષ, ઉપહાસ કે સ્થૂળ હાસ્ય જન્માવતા દુચકાઓ આ પ્રકારના લેખોમાં વિશેષ જોવા મળે છે. લેખક વિચિત્ર લક્ષીઓ કરીને, વિવિધ પ્રકારના તર્કબુદ્ધાઓનો આશ્રય લઈને કે કવચિત્ પોતાની જાતને હાસ્યાસ્પદ બનાવીને એમાંથી હાસ્ય જન્માવતો હોય છે. નર્મ શબ્દસેષ કે અક્ષરોના રચાનપદ્ધતિથી હાસ્ય તો જન્મે છે, પણ એનો સમાવેશ ચાતુરીમાં કરી શકાય. હાસ્યલક્ષી દુચકાઓ વિશેષ માત્રામાં આપતા જવાથી પણ એથી ઉપરવટ ન જઈ શકાય. સમગ્ર લેખમાંથી એક પ્રકારની પ્રસન્નતા ફોરતી રહે તો એમાં સર્જક-નિબંધની સિદ્ધિ છે. આપણે ત્યાં નિબંધિકાનો લેખક માનવસ્વભાવનાં દંભ અને પેકળતા ખુલ્લા કરી એના પર કટાક્ષ કરતો, મેજ-મ-રોજના જીવનમાંથી પ્રસંગો વીણી લઈ એમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરતો કે માનવસ્વભાવની અવળચડાઈની અને એની નિર્જનતાની વિવિધ રીતે રમૂજ કરી હાસ્ય જન્માવતો દેખાય છે, અને એ રીતે આપણું કેટલુંક લઘુ નિબંધનું—નિબંધિકાનું સાહિત્ય સારી રીતે ફાટ્યુંફાટ્યું છે.

આ સ્વરૂપમાં આપણે ત્યાં શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દ્વેનું અર્પણ ચિરસ્મરણીય રહેશે ગયે દાયકે જ્યોતીન્દ્ર, મસ્તકધીર, નવતરામ ત્રિવેદી, વિજયરાય, ખેડાર, મુનિકુમાર, મૂળરાજ, 'નકીર' વગેરેની કનમો આ પ્રકારના સ્વરૂપના સાહિત્યમાં આસ્વાદવા મળેલી ઉમાચકર, મનસુખલાલ, ભગવત ભટ્ટ, નમ્પરતાત ખૂચ, રમણનાથ મહેતા, ખડુલ ત્રિપાઠી ચિનુભાઈ પટવા, પ્રબોધ જોશી લાજુમહેન મહેતા વગેરેએ પણ કટાક્ષાત્મક અગભીર-વિનોદપ્રધાન નિમધિકાઓ રચી છે.

આ દશમના લઘુનિમધોના લેખકોમાં શ્રી જ્યોતીન્દ્ર સિવાયના ખીજા આર લેખકો સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ઉમાચકર જોશી, ચિનુભાઈ પટવા, ખડુલ ત્રિપાઠી અને વિનોદિની નીલકંઠ 'ગોષ્ઠિ' એ ઉમાચકરની નિમધિકા એનો સમ્રઠ છે એમાંનો કોઈ નિમધ અગત છે તો મેઝાણીભાઈ જેવા કોઈક ચરિત્રાત્મક છે કોઈ અહેવાલરૂપ ('અમદાવાદ') છે, તો કોઈક વ્યાખ્યાન પણ છે એમાંનું દારૂ પ્રસન્નમધુર છે અને વાચકની સાથે અનીપચારિક વાતચીત થતી હોય એવું એમનું સ્વરૂપ છે એમાં મળીર વિચારની નાનકડી સેર આગ્રી રિમતરેખાઓ ચમકાવતી વિનોદલહરીઓ વચ્ચે વહીને લેખોને લલિત નિમધની જોડી કક્ષાએ મૂકી આપે છે 'ધી મમલાટુકે લિમિટિક', 'મિતતાની કલા,' 'પરીક્ષા' જેવી કૃતિનો આસ્વાદ વાચકને પ્રસન્ન કર્યા વિના નહિ રહે શ્રી ચિનુભાઈ પટવાએ 'પાનસોપારી,' 'દિવસદિવાણી,' 'આનો, સળોડે સુખી થઈએ' 'અમે અને તમે' એ વિનોદપ્રધાન કૃતિઓના સમ્રઠ પ્રકટ કર્યા છે 'ગુજરાત સમચાર' દૈનિકમાં 'દિલમુક'ના તખ્તપુસથી એ વર્ષોથી નિયમિતપણે 'પાનસોપારી'ની કટારો લખે છે આપણા કુટુંબજીવનના અને સામાજિક વ્યવહાર તેમજ રોજ-બ-રોજના જીવનમાંથી પ્રસંગો બીણી લઈને તેમાંથી એ વિનોદની સામગ્રી પીરસે છે, કહો કે એમાંથી જ એ દારૂ પ્રગળાવે છે એવા બનાવોને તેઓ આકર્ષક રીતે—હાથી રીતે રજૂ કરે છે ખાસ કરીને અમદાવાદના સમાજજીવન પર આ 'દિનસૂક'ની દૃષ્ટિ વેધક રીતે ફરતી જણાય છે અને એને દેખાતી માનવજીવનની અસમિતિ કે નિલક્ષણના દારૂ રૂપ પામે છે માનવસ્વભાવની વિલક્ષણતાને તેઓ અત્યંત રસમય રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે આવા લેખોનું ભયરયાન પ્રાસંગિકતા છે તેમ છતાં આવા લેખો જ્યારે નિર્દોષ વિનોદથી રસમડિત થયા હોય છે ત્યારે એ મર્યાદાથી મુક્ત રહેનાર પણ દેખાય છે લેખક પાસે વિચક્ષણ કહેવાય એવી અવલોકનશક્તિ છે, અને વિનોદમુક્ત વાતાવરણ ઉપસાવવામાં એનો ફાળો પણ નાનોમૂનો નથી શ્રી ખડુલ ત્રિપાઠી પણ

આપણી યુવાન પેઢીના અગ્રણી હાસ્યકાર છે. ‘સચરાચરમાં’ એમની ૩૦ નિબંધિકાઓ અંચરથ યર્ષ છે. એ પણ ‘ગુજરાત સમાચાર’માં ‘સોમવારની સવારે’ નિયમિત વિનોદ-કૃતિઓ આપે છે. ‘સચરાચરમાં’નું શીર્ષક જ નિબંધિકાના વિશાળ વિષયવ્યાપનો ખ્યાલ આપે છે. એમાં સૂત્રની એટી, શરદીનો દરદી, હાથ જોવાની કળા, ભંધ અને ઊનાળો કે એક જોવા વિવિધ વિષયો લઈને લેખકે વિનોદપ્રધાન લઘુનિબંધો સર્જ્યા છે. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે પછી, સ્વરૂપ અને શૈલી પરત્વે, શ્રી બકુલ ત્રિપાઠી આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. શ્રી જ્યોતીન્દ્રની હાસ્યશૈલીનાં કેટલાંક લક્ષણો શ્રી ત્રિપાઠીમાં પણ સુલભ રીતે ઊપસી આવતાં દેખાય છે. ‘નિમ્નનંદ’ એ શ્રી વિનોદિનીયહેન નીલકંઠની નિબંધિકાઓનો સંગ્રહ છે. એમાં પ્રવાસધામોનાં વર્ણનો ઉપરાંત રમણોત્તુ પણ આલેખન છે, અને કેટલીકવાર ડોકાઈ જતું કાવ્યત્વ, નિમ્નનંદે સર્જાયેલા આ લઘુનિબંધોને, વિશેષ આસ્વાદ્ય બનાવે છે. આ ચાર નવીન કલ્પો સાથે ‘ત્રીશુ’ સુખ’માં શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની સિદ્ધ કલમનાં પણ દર્શન થાય છે. ‘રંગતરંગ’નું મર્મ અને ભુક્ષિલક્ષી, સૂક્ષ્મ અને કર્પક સ્થૂળ તત્ત્વોવાળું હાસ્ય અહીં પણ છે. એમની આ પ્રકારની શક્તિને હજી આપણે ત્યાં ધીલું ડાઈ આપી શક્યું નથી એ આ લેખકની આ ક્ષેત્રમાંની શ્રેષ્ઠતાનું સ્પષ્ટ છે.

શ્રી રમેશ મ. જાદે ‘મોજ, મળહ અને મહેફિલ’ માં કેટલાંક વિનોદભર્યા પ્રસંગો દ્વારા વિનોદની મોજમગ્ન કરાવી છે, તો શ્રી રંજાબહેન ગાંધીએ ‘તીર અને તુછા’ માં સામાજિક કટાક્ષમેળો સંધ્યા છે. શ્રીમતી ગાંધી, મોટે ભાગે, શહેરીજીવનના સ્ત્રી-પુરુષજીવનની ત્રુટિઓ પર કટાક્ષનાં બાણ ફેંકે છે. એમાં કેટલીકવાર ઉપદેશ પણ પ્રવેશતો દેખાય છે. ‘પંચાશ્રી’ માં શ્રી રમણલાલ છો. મહેતાએ વિનોદલક્ષી કૃતિઓ આપી છે. એમની સ્વૈરવિહારી શૈલી અને માનવસ્વભાવ પર આધારિત એમનું નિર્દેશ હાસ્ય એમના હાસ્ય-લેખોને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. એમાં સાહિત્યલેખકોની નિર્જાળતા પર કટાક્ષ કરતી લેખકે લેખમાળા જ આપી છે! ‘હાસ્યસાધના’ માં શ્રી પ્રસન્ન-દસે હાસ્યલક્ષી દુયકાઓ રજૂ કર્યા છે. એ આપણને હજી વિનોદયુક્ત વાચન પૂરું પાડે છે. પણ આ પ્રકારની કૃતિઓમાં અક્ષરોના સ્થાનપલટા કરીને કે સહેજ અમસ્તી મળક દ્વારા જાણે હાસ્યરસ નિર્દાન થઈ જતો હોય એમ લેખક માની લેતા હોય એમ લાગે છે. રમણભર્યા પ્રસંગોના નિરૂપણથી વિશેષ એમાં લાગ્યે જ કશું સિદ્ધ થતું હોય છે. શ્રી હરિપ્રસાદ બામે પણ ‘પોથીમાંનાં રીંગણાં’માં કેટલાંક વિનોદલક્ષી પ્રસંગો આલેખ્યા

છે. એમાં માનવસ્વભાવના દંભ અને પોહળતા પર લેખક કટાક્ષ પણ કરી લે છે. આ હળવા નિર્મધો અત્યુક્તિઓમાં વિશેષ રાચતા હોઈ કૃત્રિમતા એનું મોટું લક્ષણ બને છે. શ્રી ગુનીલાલ મડિયાના (‘સંસ્કૃતિ’માં ‘વક્ત્રગતિ’ તખ્તસુસથી લખાયેલા લેખો) ‘ગોપાલીને ખાંડે’થી પણ આ વિભાગમાં રચાન પામી શકે. એમાંના હળવી પણ કટાક્ષાત્મક શૈલીના પ્રસંગોચિત લેખોએ વાચકોનું સારું આકર્ષણ જમાવેલું.

હાસ્યકથાઓ, હાસ્યપ્રસંગો તેમ જ નિર્મધિકાઓના સંચયો પણ આ દાયકે પ્રકટ થયા છે. શ્રી મીનુ દેસાઈ અને શ્રી રમણલાલ શાહે ‘શ્રેષ્ઠ નિર્મધિકાઓ’માં ૧૮ અગંભીર, કટાક્ષયુક્ત, વિનોદપ્રધાન નિર્મધિકાઓ સંગ્રહી છે. શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠથી શ્રી બકુલ ત્રિપાઠીનાં આ પ્રકારનાં લખાણોમાં સંપાદકોએ વિષયવૈવિધ્યને પણ લક્ષમાં રાખેલ છે. આરંભે ‘નિર્મધ અને નિર્મધિકા’ વિશે દૃઢા અભ્યાસમેળ છે, પણ એમાં નિર્મધિકાના આપણે ત્યાં થયેલા વિકાસની રૂપરેખા આપી હોત તો કૃતિની મૂલ્યવત્તામાં ઉમેરો થાત. એ જ રીતે શ્રી બિપિનભાઈ ઝવેરીએ ‘હાસ્યકથાઓ’ અને ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ હાસ્યપ્રસંગો’ના સંગ્રહ પ્રકટ કર્યા છે. શ્રી નવનીન સેવકે શ્રી નવલરામ પંડ્યાની ‘ભટ્ટનું ગોપાળુ’ નાટ્યકૃતિને વાર્તારૂપમાં મૂકી આપી છે.

આપણાં દૈનિક પત્રોની કટારોમાં પણ નિયમિતપણે હાસ્ય-કટાક્ષાત્મક લખાણો પ્રગટ થતાં રહે છે. એમાં પત્રકારી લખાણ હોઈ એના વિષયોમાં પ્રાસંગિકતાના અંશો વિશેષ હોય છે, તેમ છતાં એ સર્વ વિષયોમાં લઘુ બધા રસ લેતા હોવાથી એ લખાણોને લોકપ્રિયતા પણ વિશેષ મળતી જોવા મળે છે. ‘દિલસૂક્ષ્મ’, બકુલ ત્રિપાઠી, ‘વક્ત્રગતિ’નાં દૈનિક પત્રો કે સામયિકોમાં આવતાં આવાં લખાણો અંગે હિપર નિર્દેશ કર્યો છે. ‘પ્રિયદર્શી’ નામે ડૉ. મધુસૂદન પારેખે પણ ‘ગુજરાત સમાચાર’માં ‘હું શાણો અને શકરાભાઈ’ નામની હળવી વિનોદી લેખમાળા આરંભી છે.

શ્રી વિ. સ. ખાંડેકરનો હળવા નિર્મધોનો સંગ્રહ ‘હરિયાળા’ શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્યાસે આપણને સુલભ કરી આપ્યો છે. લેખકના વિશાળ વાચન અને સંસ્કારની સૌરભ એ લેખોમાં પ્રસરેલી છે.

પ્રવાસ

પ્રવાસનું આકર્ષણ એક યાં બીજી રીતે હવે વધતું જાય છે અને એ મટિની તંકા પણ પ્રમાણમાં વધતી રહી છે. એ ખરું કે વ્યાપારકુશળ ગણાતી ગુજરાતની પ્રગતિએ એના વ્યાપાર-પ્રવાસો કે આ ધર્મપ્રિય જનતાએ પોતાની ધાર્મિક યાત્રાઓ ભાગ્યે જ પ્રવાસપ્રથોમાં સમ્પન્ન કરી છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ હાર પૂર્ણ થયે એટલું અને એ પછી ગુજરાતી લેખકો પોતાના પ્રવાસો અંતરથ કરવા તરફ વળ્યા. તેમ છતાં કાકાસાહેબની પ્રવાસ-કૃતિઓ આ પ્રકારના સાહિત્ય માટે હજી માનદંડ જેવી રહી છે એ હકીકતનો સ્વીકાર ક્યાં વિના ચાલે એમ નથી. એટલું જ નહિ, કાકાસાહેબની પ્રથમ પ્રવાસકૃતિ ‘ હિમાલયનો પ્રવાસ ’ આપણા પ્રવાસસાહિત્યમાં જ નહિ, કાકાસાહેબની પોતાની પ્રવાસકૃતિઓમાં પણ હજી વયે અને ગુણે અગ્રજ રહી છે. કાકાસાહેબ એ પછીની પ્રવાસકૃતિઓમાં પોતે પોતાને આખી સક્રિય નથી એ આ સ્વરૂપ માટે પણ ધણું સ્પષ્ટ છે.

આ દાયકે કાકાસાહેબે સ્પષ્ટ રીતે બે પ્રવાસ-પુસ્તકો આપ્યાં છે. હા, ‘ જીવનશીલા ’ને ત્રીજી કૃતિ તરીકે એમાં ગણાવી શકાય, પણ એ તો ‘ મોહમાતા ’ની જ સંવર્ધિત આવૃત્તિ છે. તેમ છતાં એમાં જીવન=જલની લીલાનું વૈવિધ્ય લેખકે વિશેષ ઘખવ્યું છે—ખીજાં એ પ્રકારનાં ચિત્રો ઉમેરીને આ સરિત્સ્રોતોને કે જલસ્રોતોમાં કાકાસાહેબનો પ્રકૃતિપ્રેમ અને સંસ્કૃતિપૂર્ણ, એમનો વિનોદ અને એમનું ચિંતન, એમની દેશભક્તિ અને એમની રમણીયચારુ શૈલી—આ સર્વનું મનોહર દર્શન થાય છે અને ભાવ-પ્રેરતા અને ભાવવહતાં પ્રવાસગિતો તરીકે આપણને આકર્ષાં રહે છે. ઉપર ઉદ્દેશ્યેલી એમની બે પ્રવાસકૃતિઓ તે ‘ પૂર્વ આફ્રિકામાં ’ અને ‘ ઉગમગ્રો દેશ. ’ કેવળ દેશદર્શનના ઉદ્દેશને જ પ્રધાન ગણીને કાકાસાહેબ પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસે ગયેલા અને ‘ પેલી પારના પાડોશીઓ ’ સાથે પાડોશીધર્મથી બંધાઈને પાછા આવ્યા. ત્યાં એમણે ધોધ જેવાં પ્રાકૃતિક દસ્તોનાં અને ગામડાંનાં દર્શન કર્યાં, વન્ય જીવજંતુઓ અને આફ્રિકન નેતાઓની મુલાકાત લીધી, ત્યાંનાં ધર અને ત્યાંની જનતા, એમનાં નૃત્યો અને એમની મહેરબાની—આ

અને આયું બધું વિગતે જોયું, માણ્યું. હૈયું કારતી નીલોત્તી અને અભવારણ્ય, ગંભીરભવ્ય કિલિમાનરો અને શાંતિધામ દારેસ્સલામ અને ખીન્ન અનેક આ પ્રવાસઅંથમાં રુચિર રીતે વર્ણવાયાં છે. આરણ્યક કાકાસાહેબનું દર્શન તુમિકર છે. ધર્મચિંતન અને વિનોદ આ પ્રવાસઅંથમાં પણ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન જાળવી રાખે છે. ‘ઉગમજો દેશ’ એ જાપાનનો પ્રવાસઅંથ છે, અને લેખકે ત્યાંની સંસ્કારયાત્રા અહીં વર્ણવી છે. જાપાની પ્રજાની વિશેષતાઓ અને ત્યાંનાં સૌંદર્યધામોનાં વર્ણનો, હજારો ફારાં જેવું ચિંતન અને પ્રવાહી કાવ્યસ્વાદ કરાવતી ગદ્યશૈલી ‘ઉગમજો દેશ’ને આપણા પ્રવાસસાહિત્યમાં માનવંતું સ્થાન આપે છે.

આ દાયકાની ત્રીજી આકર્ષક પ્રવાસકૃતિ તે ડૉ. જોગીલાલ સાહેબરાની ‘પ્રશ્નિકા.’ આ કૃતિ કોઈ એક જ દેશના પ્રવાસ પૂરતી સીમિત નથી. આ પ્રવાસનો ઉદ્દેશ નર્મ દેશદર્શનનો પણ નથી. સાચી રીતે તો આ વિદ્યાયાત્રા છે, અને લેખકે એ નિમિત્તે યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન અને અસિ-એશિયાના દેશોનો કરેલો પ્રવાસ અહીં અત્યંત રસમય રીતે વર્ણવ્યો છે. પ્રાચ્યવિદ્યા, પ્રવાસના કેન્દ્રબિંદુમાં હોઈ, એની ફરફર સમગ્ર પુરતકને વિશિષ્ટ વાતાવરણથી રસાર્દ બનાવે છે.

શ્રી અંજુભાઈ પુરાણીની ‘ઇંગ્લેંડની સંસ્કારયાત્રા’ અને ‘પચિકનો પ્રવાસ’, શ્રી રવિશંકર મહારાજની ‘આરો ચીનનો પ્રવાસ’, શ્રી દાદુભાઈ પટેલની ‘યુરોપની વાટેથી,’ શ્રી કપિલાબહેન મહેતાની ‘મારી યુરોપયાત્રા,’ શ્રી મણિલાલ પુરાણીની ‘બ્રહ્મદેશદર્શન’ જેવી પ્રવાસકૃતિઓ આપણા પ્રવાસસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે. એમાંની કેટલીકમાં ભારતીય દૃષ્ટિએ થયેલું અન્ય દેશોનું દર્શન માહિતીપ્રદ અને રુચિર છે. એમાં મહારાજશ્રીનો ચીનનો પ્રવાસ નૂતન ચીનદર્શનનો અગ્રજો ખ્યાલ આપે છે. શ્રી રવિશંકર શાવળે કરેલો વિષેના અને મોરકોનો પ્રવાસ—‘દીક્ષા મેં નવા માનવી’,—આપણને એક કલાકારના સંસ્કારદર્શનનો પરિચય કરાવે છે, અને ત્યાંનાં સિદ્ધાંત તેમજ સંસ્કાર જેવા પ્રશ્નોના નિરૂપણ સાથે રશિયાના ક્રાંતિકારી વિકાસનું પણ રેખાદર્શન કરાવી રહે છે. શ્રી કાળુભાઈ બસિયાની પ્રવાસકૃતિ ‘જગત પ્રવાસ-પ્રસાદી’ લેખકની રશિયા, અમેરિકા, બ્રિટન, આસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ જેવા દેશોની આનંદયાત્રા-મુગ્ધભાવે આલેખે છે અને તે તે દેશની માહિતી સંકલિતરૂપે રજૂ કરે છે. પરંતુ લેખક પાસે જેટલું ઉત્સાહનું બળ છે તેટલી નિરૂપણની ચોટ નથી.

ભારતનાં વિવિધ સ્થળોની યાત્રાવિષયક કે પ્રવાસવિષયક કૃતિઓનું પ્રમાણ પણ હીક કહી શકાય એવું છે. શ્રીમતી શાન્તાનુદેવિયનના કવિએ ‘કાશ્મીર’માં ત્યાંના પ્રકૃતિવૈભવનો ખ્યાલ આપવા સાથે બહુ ઉપયોગી માહિતી રજૂ કરી છે અને જોવાલાયક સ્થળોનું માહિતીપ્રદ ‘પરિશિષ્ટ’ પણ સાથે આપ્યું છે. શ્રી પ્રણવતીર્થનાં ‘દક્ષિણકૃષ્ણાસદર્શન,’ ‘ઉત્તરાપય’ અને ‘અસો બદ્રિ કેદાર,’ શ્રી મણિલાલ પુરાણિકનું ‘કેદારબદ્રિયાત્રા,’ શ્રી નવનીત પારેખનું આલ્મોડાથી કૈલાસ સુધીના માર્ગનું, માહિતીસભર છતાં વિવિધ પ્રકૃતિદ્રશ્યોના વર્ણનથી સોઢતું, ત્રીણવટવાળું છતાં રસિક ‘કૈલાસદર્શન,’ અન્ય આણુવિષયક કેટલીક માહિતીપ્રદ પુસ્તિકાઓ તેમજ શ્રી રસિકલાલ પરીખનો ‘ભારે હિમાલયનો પ્રવાસ’ અને શ્રી હિંડિયા સુધાકરનું ‘હિમાલય-યાત્રાના સંસ્મરણો,’ શ્રી રમણલાલ શાહનું ‘એવરેસ્ટનું આરોહણ,’ શ્રી દલપતરામ મહેતાનું ‘ભારતયાત્રા,’ નવાં નગરો અને બંધધોજનાઓ વિશેનું પીતાબર પટેલનું ‘ભારતનાં નવાં યાત્રાધામો,’ શ્રી વજુભાઈ દવેનાં ‘પ્રવાસપરાગ’ અને ‘પ્રવાસપ્રસાદી’ ઉપરાંત શ્રી હોટુભાઈ અનડાના ‘પ્રવાસપત્રો,’ શ્રી ધર્મોદય મહેતાનાં ‘ત્રીનંદા’ અને ‘જૂજ રાત્રિઓ’—આ સર્વ પ્રવાસપુસ્તકો પ્રવાસીઓને એમાંની વિગતપૂર્ણ માહિતીથી ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. એમ તો, શુદ્ધ પ્રવાસકૃતિ ન કહેવાય છતાં ‘રેવાને તીરે તીરે’માં શ્રી મંજુલાલ મજમુદારે પણ નર્મદાના રમણીય પ્રદેશની વિગતભરી માહિતી આપી છે. ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રગટ થયેલા શ્રી સુનીલાલ મડિયાના ‘એટલાંટિકનું ઉદ્દાધન’ તેમજ શ્રી ઉમાશંકર જોશીના ‘પશ્ચિમયાત્રી’ના પ્રવાસલેખોનો અભ્યાસ કરીને જ સંતોષ મળીએ.

આમ, આ દાયકાની પ્રવાસકૃતિઓમાં વૈવિધ્ય ધણું છે. આફ્રિકા અને જાપાન, ચીન અને રશિયા, ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ, બ્રહ્મદેશ અને ભારત : લગભગ સમગ્ર જગતને આવરતા પ્રવાસો આપણે ત્યાંથી થયા છે. એમાં કોઈક વિદ્યાયાત્રા છે તો કોઈક સંસ્કારયાત્રા, કોઈક ધર્મયાત્રા છે તો કોઈક આનંદયાત્રા. પ્રવાસ પાછળની દૃષ્ટિનો વ્યાપ કેવો વિસ્તર્યો છે. એની આવી કંઈક ઝાંખી થાય છે.

કેળવણી

આ દરેકે કેળવણીવિષયક કૃતિઓ પશુ ઠીકઠીક સંખ્યામાં પ્રગટ થઈ છે. ખાળકેળવણી, શિક્ષણના વર્તમાન પ્રશ્નો, પશ્ચિમની કેળવણીની વિવિધ પદ્ધતિઓ, પાયાની કેળવણી—આશ્રમી કેળવણી—એમ શિક્ષણના વિવિધ સ્તરો તેમ જ વિવિધ વિચારદૃષ્ટિઓને એ ચર્ચે છે.

ગાંધીજીના શિક્ષણવિષયક વિચારોને સુલભ કરી આપતી ‘ખરી કેળવણી’ની સુધારાવધારાવાળા નવી આદર્શિત આ કામકે પ્રગટ થઈ છે, તેમ જ શ્રી શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલે ‘પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ’માં ગાંધીજીના પ્રેરણા હેઠળ પાયાની કેળવણી વિશેના પ્રયોગોની જે ચર્ચા થઈ છે તેનું સંદોહન રજૂ કર્યું છે. સર્વશ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, જુગતરામ દવે અને મનુભાઈ પંચોળીએ ‘ગ્રામ વિદ્યાપીઠની ભૂમિકા’માં ગ્રામ વિદ્યાપીઠના સાચા અર્થની, સમજ સ્પષ્ટ કરી આપી છે. શ્રી જુગતરામ દવેએ ‘આશ્રમી કેળવણી’ પર તેમ જ ‘અધ્યાપનકળા’ પર પશુ પોતાના વિચારો તે તે પુસ્તકોમાં સરળતાથી વ્યક્ત કર્યા છે. શ્રી વિનોબા ભાવેના શિક્ષણવિષયક વિચારો શ્રી નારાયણ દેસાઈએ ‘શિક્ષણવિચાર’માં સુલભ કરી આપ્યા છે.

શ્રી ધનવંત દેસાઈ અને શ્રી અરવિંદ ત્રિવેદીએ ‘મુંબઈ રાજ્યમાં શિક્ષણસંચાલનના પ્રવાહો’નું દિગ્દર્શન કર્યું છે અને ‘નૂતન શિક્ષણ અને આધુનિક મનોવિજ્ઞાન’માં એ બંનેના પરસ્પર સંબંધની આલોચના પણ કરી છે. આ ઉપરાંત શ્રી ધનવંત દેસાઈ તેમ જ શ્રી ખુશમનભાઈ વડીએ ‘ભારતીય શિક્ષણના વર્તમાન પ્રશ્નો’ તેમ જ ‘ભૂગોળ શિક્ષણના આધુનિક વહેણો’ વિશે પણ સારી ચર્ચા કરી છે. આ પ્રકારનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો કે સંદર્ભગ્રંથોની ગરજ સારે છે. અધ્યાપકોના અનુભવ તેમ જ વાચનનો લાભ, આ રીતે, પુસ્તકો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ શિક્ષણના મૂળભૂત પ્રશ્નોની તાત્વિક આલોચના કરતાં કે એ દિશામાં કશુંક નવું પ્રદાન કરતાં મૌલિક પુસ્તકોની જાણપ વરતાયા કરે છે. અલગત, આ પ્રકારની કેટલીક કૃતિઓથી, આપણા શિક્ષણવિચારને અમુક અંશે વેગ જરૂર મળે છે; તેમ છતાં, એમાંના પરાવર્તનો વિચારોનું ભવિષ્યન પણ ઓછું નથી.

શ્રી મધુકર કૃષ્ણિક અને શ્રી મધુભાઈ ચૌકસીની અનુક્રમે ‘પશ્ચિમની શિક્ષણ-પદ્ધતિઓ’ અને ‘આધુનિક શિક્ષણસાત્ર’ પણ, આ રીતે, આ વર્ગની જ કૃતિઓ છે.

શ્રી પાનવાલાએ ‘કેળવણીશીર્ષામાં’માં ઋષિમુનિઓના કાળથી આજ દિન સુધીની ભારતની તેમ જ યુરોપની કેળવણીની સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે, તો શ્રી રમણલાલ નવનીતલાલે ‘અર્વાચીન યુજરાતી શિક્ષણનાં સવાસો વર્ષ’માં ઐતિહાસિક હોયે સારું સંગ્રહનકાર્ય કર્યું છે. ‘અમેરિકામાં શિક્ષણ’ (અનુ. ઇશ્વરભાઈ પટેલ)માં અમેરિકાની શિક્ષણપદ્ધતિની વિચારણા છે, તો ‘કેળવણી’માં શ્રી માતાજીએ, કેળવણીની સફળતા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં નિહાળી છે, અને એ સમ્બંધેના બ્યાપક પ્રવેશ સમગ્રવી પ્રાપ્ત, મન, અંતઃગતમાં અને આધ્યાત્મિક એ પ્રકારે કેળવણીનો સંબંધ જોડ્યો છે.

શ્રી રમણલાલ ત્રિવેદીએ ‘ભાષાનું અધ્યાપન’ અને ‘માતૃભાષાનું અધ્યાપન’માં તે તે વિષયની ઉપકારક ચર્ચા કરી છે. એમ. એફ.ની પદ્ધતિ અંગે લખાયેલ ‘ડિસ્ટેન્શન’ પણ આપણા શિક્ષણ કે અધ્યાપનના પ્રશ્નોની આલોચના કરે છે. શ્રી જગદીશચંદ્ર દવેકૃત ‘યુજરાતી કાવ્યો પ્રત્યેના વલણની વિવેચના,’ શ્રી નરવરલાલ પ્રા. જોશીકૃત ‘ભાષાવિષયક પાઠ્યપુસ્તકોની સમાલોચના’ (પદ્ય) તેમ જ શ્રી ઉપા જોશીકૃત ગદ્યવિષયક પાઠ્યપુસ્તકોની સમાલોચના આ દિશાના આવકારદાયક અપરનો છે. પહેલામાં અમદાવાદના માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓના યુજરાતી કાવ્ય પ્રત્યેના વલણનું વિવેચન છે, તો બીજાં બેમાં માધ્યમિક કક્ષાનાં ભાષાવિષયક પાઠ્ય-પુસ્તકોની વિવિધ દૃષ્ટિકોણોથી અભ્યાસી શિક્ષકને અનુરૂપ ચર્ચા છે. ‘બાળ કેળવણી અને મોન્ટેસરી પદ્ધતિ’માં શ્રી સોમાભાઈ પટેલે બાલ શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે વિચારણા કરી છે, તો ‘ચિત્રોનું રમકકું’નું સંપાદન (શ્રી જયંતીલાલ મહેતા) બાળકને અક્ષરાર્થિના શિક્ષણપ્રવેશ માટે ઉપયોગી છે.

તત્ત્વજ્ઞાન-ધર્મ-ચિંતન વગેરે

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ તરફ દષ્ટિ કરતાં પ્રધાન્યક્ષુ પંદિત સુખલાલજીનું અર્પણ આપણને તૃપ્ત કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના આ જોડા અભ્યાસીની ત્રણ કૃતિઓ આ દાયકે આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે : ‘દર્શન અને ચિંતન’ (બે ભાગ), ‘અધ્યાત્મવિચારણા’ અને ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા.’ પહેલું પુસ્તક તો રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક પણ પામ્યું છે. એના વિવિધ લેખોમાં જૈન ધર્મ અને દર્શનના જોડા અભ્યાસનું, વેદ-ઉપનિષદ અને અન્ય ધર્મોના પરિશીલનનું આપણને દર્શન થાય છે. પ્રાચીન રૂપોના એ શુદ્ધિગમ્ય ઉક્તિ આપે છે, કોઈપણ ધર્મની તટસ્થ આલોચના કરે છે અને એના જોડાણમાં ઊતરી વર્તમાનને અનુરૂપ વિચારો પ્રકટ કરી આપે છે; ધર્મ ઉપરાંત દેશ, સમાજ, કેળવણી વિશેનું ચિંતન પણ મૂલ્યવાન છે. માનવતાથી ઊંચકાતા લેખકના હૃદયભાવ આ પુસ્તકના લેખોમાં ઢોળાયેલા છે. ‘ગુજરાતી ભાષામાં દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન’, ‘ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ’ જેવા લેખો લેખકની શક્તિના તરી આવતા નમૂનાઓ છે. ‘અધ્યાત્મ વિચારણા’માં આત્મતત્ત્વ, પરમાત્મતત્ત્વ અને અધ્યાત્મવિચારણા વિષયક એમનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો સંગ્રહાયેલા છે. એમાં અનેક ભ્રમોનું નિરસન કરીને સત્ય સારવ્યું છે. તત્ત્વ-વિચારને પ્રસાદ-મધુર શૈલીમાં તેઓ સફળતાથી નિરૂપી શક્યા છે. ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’નાં વ્યાખ્યાનો પણ તત્ત્વવિદ્યાનો અર્થ સમજાવી જીવ, જગત અને ઈશ્વરનાં તત્ત્વોનું મહત્ત્વ સમજાવે છે અને વિવિધ દર્શનોનો તુલનાત્મક પરિચય કરાવી એમની સમજ આપે છે. ગાંધીયુગના આપણા આ દર્શનાચાર્ય, દર્શનપરંપરાના પોતાના જોડા પરિશીલનનાં ફળ આ પુસ્તકોદ્ધાર ગુજરાતને આપ્યાં છે. એમનાં અર્થઘટનો અને પૂર્વગ્રંથરહિતતા, વિચારપ્રકટીકરણમાં દેખાતી નીકરતા અને તેજસ્વિતા, વિષયના જોડાણમાં ઊતરતાં પ્રગટતું મૌલિક ચિંતન અને તત્ત્વના સૂક્ષ્મ ભાવને સફળતાથી વ્યક્ત કરતું ભાષાપ્રભુત્વ : આપણા તત્ત્વ અને ચિંતનના સાહિત્યની આ સર્વ મોઢિરી સંપત્તિ છે.

શ્રી અંબુભાઈ પુરાણીનું ‘પૂર્ણયોગના પ્રકાશમાં’ નામનું પુસ્તક શ્રી અરવિંદ

અને માતાજીની, ચેતનાના અવતરણની દિલસૂઝી સમજવામાં સદાયમૂત સાય છે. શ્રી પુરાણીની મઘછાઓ ગમી જાય એવી છે. ‘ભાવિ હિંદુનું દર્શન’માં શ્રી કિશોરલાલ મશરવાળાની તત્ત્વચિદ્રિતસક સક્રિતાનાં દર્શન થાય છે. પત્રરૂપ એ લેખો એમની તટસ્થ વિચારણા રજૂ કરે છે. આ જ લેખકનું ‘અહિંસાવિવેચન’ એમના અહિંસાવિષયક લેખોનો સંગ્રહ છે, અને એમની ઉન્નતગામી વિચારસૃષ્ટિનો ખ્યાલ આપે છે.

શ્રી કનૈયાલાલ બોજકે ‘વિવેકવિચાર’માં વિવેક પદાર્થની તાત્ત્વિક ચર્ચા કરી છે; શ્રી પ્રેમયોગીએ ‘આધ્યાત્મિક ભૂમિકા’માં સામાન્ય વ્યક્તિઓમાં ધર્મભાવના પ્રગટાવવાનો યત્ન કર્યો છે. શ્રી વ. ગ. માડેએ ‘સાંખ્યકારિકા વિવરણ’માં શ્રી દિગંબરજીનાં સાંખ્ય વિશેનાં પ્રવચનો આપ્યાં છે. કયાંક ‘એક સંતનો અનુભવ’માં છે તેમ કોઈક આધ્યાત્મિક અનુભવ, તે કયાંક પરશોકવિદ્યાના નિરૂપણના પથ યત્નો થયા છે. દાદા ધર્મોદિકારીનું ‘વિચાર-ક્રાંતિ’ તેમ જ શ્રી રાજચંદ્રનું ‘તત્ત્વજ્ઞાન અને કલ્યાણનો માર્ગ’ પણ એ વિષયનાં સુંદર પ્રકાશનો છે. ‘રઠુસ્થિતિ’ (મંડળ ૪)માં શ્રી શાંતિલાલ દાકરે નિખંધો, અવશોકનો અને પ્રસ્તાવનાઓ સંગ્રહી છે. ‘જીવનપથ’માં શ્રી કનૈયાલાલ રાવળે જીવનને વિકાસમાર્ગે પ્રેરણા આપે એવા વિચારપ્રેરક નિખંધો આપ્યા છે.

‘ગીતામાં જીવનની કળા’ અને ‘લેખસંચય’માં શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયાના, પહેલામાં મૂળ અંગ્રેજી પરથી ગીતાની જ્ઞાનકર્મમીમાંસાના અને બીજામાં પ્રકીર્ણ, લેખો છે. શ્રી પુરાતન બૂચે ‘અહિંસા વિશે’માં પોતાના મનનની નોંધો આપી છે. ‘સત્યાગ્રહ ખંડ-૧’, ‘ગીતા પ્રવચનો’, ‘સ્થિતપ્રજ્ઞદર્શન’ જેવાં પુસ્તકો શ્રી વિનોબા ભાવેની મૂળગામી વિચારણા અનુવાદ દ્વારા ગુજરાતીમાં સુલભ કરી આપે છે. આ વિનોબાજીનાં પ્રવચનોના સંગ્રહો છે. પહેલામાં સત્યાગ્રહ, અહિંસા, જુદાન, અહિંસક ક્રાંતિ વગેરે અંગેના વિચારો વિચરૂપે વ્યક્ત થયા છે અને વક્તાની મૌલિક વિચારસરણીનો, ગાંધીવાદની અસર છતાં, પરિચય આપે છે. ગીતાવિષયક બીજાં બે સત્ત્વર્ણ પુસ્તકો ગીતાના ધર્મને સમજવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. શ્રી અરવિંદના ‘ગીતા નિખંધો’નો પણ અહીં જ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. શ્રી ગો. હ. ભટ્ટે ‘અરવિંદનો સંદેશ’ સમજાવ્યો છે; શ્રી પ્રતાપરાય મોદીએ ‘ભગવદ્ગીતા’ પર અભિનવ દષ્ટિબિન્દુ રજૂ કર્યું છે. ગાંધીજીનું ‘ગીતા સિદ્ધાંત’ (સં. નરહરિ પરીખ), ‘સત્ય એ જ ધર્મર છે’

(સં. આર. કે. પ્રભુ)માં ગાંધીજીના ગીતા, ઈશ્વર, સત્ય, ધર્મ, બ્રહ્મચર્ય, પ્રાર્થના-પૂજા વગેરે વિશેના વિચારો સંકલિતરૂપે રજૂ થયા છે. 'સમન્વય દર્શન'માં શ્રી શાંતિલાલ દેસાઈના માનવધર્મવિષયક વિચારો વ્યક્ત થયા છે. શ્રી ઈશ્વરલાલ ર. દવેનું 'ગાંધીદર્શન' ગાંધીજીની વિચારણાને વિશદરૂપે સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરતું એ વિષયનું આકર્ષક પુસ્તક છે. 'શાંતિનો માર્ગ' (અનુ. મણિભાઈ દેસાઈ) અને 'જીવનમીમાંસા' (હી. બક્ષી) જેવી અનુવાદિત કૃતિઓ પણ અહીં નોંધપાત્ર છે.

આગળ જોયું તેમ, અનુવાદદ્વારા પણ તત્ત્વવિચારનું આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયેલું છે. શ્રી કિશોરલાલ અને શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ શ્રી દેહારનાથજીના વિચારો અને લેખોને 'વિવેક અને સાધના' દ્વારા સુલભ કરી આપ્યા છે. વિવેકદર્શન, ગુણદર્શન, ધર્મ વ્યવહાર અને ચિત્તનો અભ્યાસ—એ ખંડ—વિભાગોમાંના ૪૪ લેખો ધર્મવિચાર અને સંસ્કૃતિવિચાર વિશેની વિચારણામાં સહાયશ્રુત યાય છે, વ્યક્તિ-સમાજનો અન્યોન્યાશ્રય બતાવી વ્યક્તિધર્મ તરફ અંશુભિનિર્દેશ કરે છે, જોગપરાયણ અને પરંપરાગત ધર્મ—ભક્તિપરાયણ સંસારીને જાગૃત કરે છે, વિવેકની દૃષ્ટિ આપે છે અને સાધનાના ઉત્સાહીને વિવેકયુક્ત રીતે દર્શાવી પ્રેરણા આપે છે. માનવજાતિના ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિમાં આમાંના વિચારો અનેક રીતે ઉપયોગી થાય એવા છે. એ જ રીતે દેહારનાથજીના બીજા લેખો શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ 'વિચાર-દર્શન'ના બે ભાગમાં સંપાદિત કર્યા છે. ધર્મ, નીતિ અને જીવન સંબંધી તેમ જ આત્મદર્શન માટેની સાધનાની આવશ્યકતાઓ વિશેના ધીરગંભીર વિચારોમાં મૌલિક જીવનદૃષ્ટિ અને એ સમજા શ્રેયઃસાધક વિચારો અત્યંત વિશદ રીતે વ્યક્ત થયા છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની રૂપરેખા ખંડ ૧-૨ (પૂર્વાર્ધ) એ શ્રી એમ. દિરિયવણ્ણના વેદકાળથી આરંભી ઉપનિષદો, ગીતા, બૌદ્ધ-જૈન તત્ત્વદર્શન સુધીનો સુંદર પરિચય આપતા પુસ્તકનો શ્રી ચંદ્રસેન શુક્લે આપેલો અનુવાદ, હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થયેલા વેદાંતવિષયક વિચારોનો અંથ 'પક્ષપાત રહિત અનુભવપ્રકાશ' (સ્વામી શ્રી વિશુદ્ધાનંદજી, અનુ. ચુનીલાલ ઝોઝા), પ્રમેયરૂપ આત્માના નિરૂપણથી જીવ-મુક્તિના સુખ-આવિર્ભાવના પ્રયોજન સુધીના ગદ્ય વિષયોને રજૂ કરતા વિચારોનું પુસ્તક 'તત્ત્વાનુસંધાન' અને વેદાંતના મુખ્ય સિદ્ધાંતોના નિર્ણયની યુક્તિઓ રજૂ કરતું 'મુક્તિપ્રકાશ' (સાંતુ નિશ્વરદાસ—અનુ. વાસુદેવ જોશી), શ્રી સ્વાતંત્ર્યજેતુ (અનુ. શ્રી

વિદ્યાંસ)નું 'બ્રહ્મવિદ્યાપ્રકરણ', ખરીબ જ્ઞાનના પરિચય આપતું શ્રી ધૂમકેતુઅનુવાદિત 'જ્ઞાનનું જીવન સ્વરૂપ', 'જીવનવાટિકા'; ડૉ. રાધાકૃષ્ણન (અનુ. શ્રી ચંદ્રશંકર)નું 'હિંદુ જીવનદર્શન', અને શ્રી નગીનદાસ પારેખ અનુવાદિત 'કલ્કી અથવા સંસ્કૃતિનું ભાવિ' અને 'મધ્યયુગની સાધનામારા' (અનુ. જયંતીલાલ આચાર્ય) જેવી કૃતિઓ આ વિભાગની સમૃદ્ધિ વધારે છે.

આપણાં કેટલાંક ઉપનિષદોના અનુવાદો અને વિવેચનવાળાં સંપાદન પણ આ ગાળામાં પ્રગટ થયાં છે. 'મૌડ્ઠ્યોપનિષદ' શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ અને સ્વામી પ્રજ્ઞવતીથે બંનેએ અનુવાદિત કરી આપ્યાં છે, અને ઈશ, કેન અને કલ્ક ઉપનિષદ શ્રી વા. મ. જોશીએ. શ્રી મગનભાઈએ કેનોપનિષદનું સુંદર સંપાદન પણ આપ્યું છે. આ ઉપનિષદોના જીજ્ઞા કેટલાંક અનુવાદો પણ પ્રગટ થયેલા છે. 'આચાર્ય અને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'નું ગુજરાતી ભાષાંતર (સંતબાલજી), 'ઉત્તરમીમાંસા બ્રહ્મસૂત્ર (શિવાનંદ)', 'કલ્પસૂત્ર-૨' (અનુ. ધાર્મીલાલ) અને 'વા. મો. શાહની તત્ત્વકથાઓ' (સં. ત્રિભુવન હેમાધી) જેવી કૃતિઓ આ વિભાગને સત્ત્વશાળી બનાવે છે. ગીતાવિષયક તો અનેક અનુવાદો, વિવરણો અને વિવેચનો વર્ષેવર્ષે પ્રગટ થતાં જ રહે છે. 'ગીતાદોહન વા તત્ત્વાર્થદીપિકા' (કૃષ્ણાનંદ) જેવાં પુસ્તકો આનાં નિદર્શનો છે. શ્રી લાલશંકર પાઠકના 'યોગવાસિષ્ઠનાં સૂત્રો'ને પણ અહીં ઉલ્લેખવાં જોઈએ.

ધર્મવિષયક અનેક લખાણો આ ગાળામાં પ્રગટ થયાં છે. શ્રી શાંતિલાલ ઠાકરે 'વેદમંજરી', 'યોગમંજરી', 'ધર્મનું સ્વરૂપ અને યોગ્ય સંસ્કારો' અને 'ચેતના'એ ચાર પુસ્તકોમાં ધર્મવિચારણાનું દોહન સજ્જ કરવાનો યત્ન કર્યો છે; સ્વામી માધવતીથે ત્રિકાળજ્ઞાનનો મહિમા 'ત્રીજી આંખ'માં સમજાવ્યો છે; 'હવે તો જગો'માં જૈનમુનિ ચિત્રભાતુએ ધાર્મિક-સામાજિક જીવનનાં પાત્રાંતરે રખરખાં છે. તદુપરાંત 'શ્રીઓનો ગાયત્રી અધિકાર' (શ્રી જટાશંકર નંદી); 'ધન્ય અક્ષયતૃતીયા', 'ગાયત્રીવિજ્ઞાન', 'ગાયત્રીઉપાસના', 'દેવી ઉપાસના' જેવાં પડિત વિષ્ણુદેવનાં પુસ્તકો; 'સોળ મોખવારની કથા' કે 'સિવ મહાપુરાણ', 'ઈદ, નમાઝ તથા નિઝાહ' જેવાં અનેક પુસ્તકો ધર્મ-ભાવના અંગેના વિવિધ વિચારોને સ્પષ્ટ કરે છે. 'નૃદત્ત શિક્ષાપત્રી' (અનુ. સુંદરલાલ), શ્રી કે. ડા. શાહીનું 'પુણિમાર્ગ' અને લોકપણા', શ્રી ભેચરદાસ પંડિતનું 'મદાવીસ્વાળી', શ્રી ભગવાનદાસ મહેતાનું 'આનંદધનજીનું 'દિવ્ય જિનમાર્ગ' દર્શન' અને 'પ્રભુમેવાની પ્રથમ બૃમિકા' જેવાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ આપક રીતે આ જ વિભાગમાં સ્થાન પામે છે.

શ્રી સત્યવેદીએ ‘પારસીધર્મ’નું અવલોકન કર્યું છે. સ્વામી માધવતીથે સનાતનધર્મનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે, શ્રી હરિરામ શ્વેદિએ ‘હિંદુધર્મ-દર્શન’ કરાવ્યું છે, અને શ્રી આર. પી. અવાણે ‘ખ્રિસ્તીધર્મ’ વિશે લખ્યું છે. ભક્તિપ્રબોધની કેટલીક કૃતિઓ પણ પ્રકટ થઈ છે. સંસ્કૃત મહારાજની ‘પ્રભુદર્શન અને પ્રાર્થના’ એનું ઉદ્ગદરણ છે. મુસ્લિમ ધર્મ માટે ઇસ્માઈલી ધાર્મિક શિક્ષણમાળાના મણકા તેમ જ ઇસ્માઈલી ઇમામેનો ઇતિહાસ પણ પ્રકટ થયેલ છે.

આ વિભાગની કેટલીક પુસ્તકોમાં ધણીવાર પરંપરાની ધર્મદૃષ્ટિનું, આચારવિચારનું અને સંસ્કારોનું નિરૂપણ હોય છે, અને વ્રતકથાઓ, માહાત્મ્યકથાઓનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. કવચિત્ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કે નૂતન વિચારસરણી સાથે એ પરંપરાની દૃષ્ટિને મેળ બેસાડવાના પણ એમાં પ્રયત્નો હોય છે. કવચિત્ એમાંથી નવીન અર્થઘટનો પણ તારવવામાં આવે છે. કેટલીકવાર ધર્મની વિકૃત સમજણ વિશે પણ લખાણો પ્રકટ થાય છે. શ્રીમતી સરોજિની મહેતાએ એવા કેટલાક કિસ્સાઓ ‘સંસારના રંગ’માં પ્રકટ કર્યા છે, જ્યારે શ્રી પ્રકાશાનંદે ‘આપણો ધર્મ’ પ્રબોધ્યો છે.

સદાચારવિપચક કેટલીક કૃતિઓ પણ પ્રગટ થઈ છે. સ્પેનના વતની રેવ. હાધર સી. વાલેસે વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક આર્થદર્શન કરાવતી પુસ્તિકા ‘સદાચાર’ ગુજરાતીમાં જ લખીને પ્રકટ કરી છે એ અનેક રીતે આવકારપાત્ર છે. ગુજરાતને પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા પછી થોડા જ સમયમાં ગુજરાતી બાપામાં માનુષાયા જોટલી જ સરળતાથી પોતાના સુંદર અને પ્રેરક વિચારો આ પુસ્તિકામાં તેઓ વ્યક્ત કરી શક્યા છે. ઉચ્ચજીવનને પ્રેરણા આપતું ‘સદાચારને પગલે’ પણ શ્રી શશિન્દ્ર ઝોઝાએ અનુવાદ દ્વારા સુલભ કરી આપ્યું છે. ધર્મભાવને કેન્દ્રમાં મૂકતાં કેટલાંય કથાનકો અને છટીજ્વાઈ પુસ્તિકાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રગટ થયાં છે, પણ એ સર્વનો નામનિર્દેશ શક્ય નથી.

ઇતિહાસ

ગુજરાત, ઇતિહાસ—સંશોધન અને નિરૂપણના ક્ષેત્રમાં જીજ્ઞાસુ મોં ખતાવી શકે એમ છે, કારણ કે એની પાસે રત્નમણિરાવ જોડે, રસિકતાય પરીખ, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી જેવા ઇતિહાસવિદો છે રત્નમણિરાવ હવે આપણી સમક્ષ કારંદેહે નથી, તેમ જતા આ કાયકે એમનો ‘ગુજરાતનો સાર્કૃતિક ઇતિહાસ’ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે એમના ઇસ્તમ મુગના પુસ્તકના અનુસંધાનમાં ગુજરાતના મુઝફ્ફરશાહ બીજાથી મહમૂદ ત્રીજા સુધીના સમયનો, આરંક દાયકાનો, ઇતિહાસ એમણે અહીં આલેખ્યો છે એમાંથી ગુજરાતના સુવર્ણયુગનું વિગતપ્રચુર ચિત્ર ઉઠાવ પામે છે અને ગુજરાતની સંસ્તનતના ચડતીપડતીના સમયનું સુરેખ જમાન મળે છે. ‘ઇસ્તમ મુગ’ ખડખડમાં એમણે મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાના સમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ નિરૂપ્યો છે કૃતિનું નામ નર્મી સાર્કૃતિક પ્રવાહોની અપેક્ષા જગાડે એવું છે, પણ લેખનનું લક્ષ્ય તો સાર્કૃતિક કરતા રાજકીય ઇતિહાસના નિરૂપણ તરફ વિશેષ લાગે છે આ માળાના પુસ્તકોમાં ઇતિહાસવિદની સ્વરથ અને સંયમકારી દૃષ્ટિનો આપણને સુભગ પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે

શ્રી રસિકતાય પરીખે આપેલ ઠંકર—વ્યાખ્યાનો, ‘ગુજરાતની રાજધાનીઓ’, આ કાયકે પ્રથમથ થયા છે લેખકનો ઉદ્દેશ માનવજાતે સાર્કૃતિક વિગત સાધી નમરરચનાઓમાં કેવો પુરુષાર્થ દર્શાવ્યો તે સમજાવવાનો છે એમાં એમણે માનવવર્ગની ત્રણ અવસ્થાઓ, નમરની વ્યાખ્યા અને રાજધાનીઓની સમજ વીગતે આપી છે અને ગુજરાતની વસાહતો અને વડનગર, દારકા એ બે પૌરાણિક રાજધાનીઓનો સાર્કૃતિક ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ પરિચય કરાવ્યો ■ ગિરિનગર, વનબી, બિન્નમાલ, અણ્ણિનપુર—એ સર્વના પરિચયમાં લેખકની માર્મિક ઇતિહાસદૃષ્ટિ દેખાય છે અનેક દૃષ્ટિકોણોથી ચર્ચેલી ચર્મા આપણા આ સમર્થ ઇતિહાસવિદની મુદ્દમ સંશોધનદૃષ્ટિથી પ્રભાવિત કરે છે

શ્રી હરિપ્રસાદ મં. શાસ્ત્રીએ મૈત્રકક્ષાધના ઇતિહાસ વિશે 'મૈત્રક-
કક્ષાધીન ગુજરાત' ભા. ૧ અને ભાગ ૨ માં અનુક્રમે રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક
ઇતિહાસ પ્રગટ કર્યો છે. ડૉ. શાસ્ત્રી આપણા ઉચ્ચ કોટિના ઇતિહાસવિદ
છે. આ પુસ્તકમાં એમણે વલ્લભીપુરના મૈત્રક રાજવંશના સમયને અનુક્રમે
રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ આપનાં મૈત્રકોની ઉત્પત્તિ, વલ્લભીસંગના
સમયનો નિર્ણય, પ્રાચીન લેખવિદ્યાની દૃષ્ટિએ તાત્પર્યસનો અને એના
લખાણના સ્વરૂપનો અભ્યાસ, વલ્લભીસંગનો આરંભ વગેરે અનેક રથાનોની
ઝીણવટભરી વિવેચના કરી છે. દસકાનાં પૂર્વાર્ધનાં ઇતિહાસ-સંશોધનાત્મક
પ્રકાશનોમાં આ કૃતિ યોગ્ય રીતે જ એક ગણાઈને નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક-
વિજેતા બનેલી. આ જ લેખકનું 'હડપ્પા ને મોહેજો-દડો' પણ આ
સ્વરથ અને સન્નિધિ ઇતિહાસાભ્યાસીનાં શ્રમ અને વિદ્વતાનો ઘોતક અભ્યાસ-
ગ્રંથ છે. એમાં એમણે હડપ્પા સંસ્કૃતિ ને એનાં બે મુખ્ય સ્થળ હડપ્પા
અને મોહેજો-દડો, એમની નગરરચના, બાંધકામ, લખાણો-લિપિ, માટી,
પથ્થર અને ધાતુકામ, મનુષ્યો, પ્રાણીઓ અને ધર્મ, ધંધારોજ્યમાર, મોજશીખ
ને રહેણીકરણી ઉપરાંત એમના સમયનિર્ણય વિશે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ
કયું છે. ગ્રંથને અતિ આપેલી પરિભાષાની યાદી ગ્રંથની મહત્વવત્તા વધારે
છે. આ ઉપરાંત, 'ઇન્ડોનિસિયામાં' પણ આ જ ઇતિહાસકારની તટસ્થતા,
ચોક્કસાઈ અને ઉત્સાહનાં દર્શન કરાવે છે. અત્મંત રસમય રીતે એમણે આ
પુસ્તકમાં ઇન્ડોનિસિયાના પ્રાચીન-અર્વાચીન યુગમાં ધર્મ, સાહિત્ય, શિષ્ય
અને ભાષા વગેરેનો મંક્ષિત પરિચય આપ્યો છે. સંશોધન વિભાગમાં
નિર્દેશક 'વસ્તુપાત્ર અને તેનું સાહિત્યમંડળ' પણ ઇતિહાસવિષયક
અભ્યાસપૂર્ણ સામગ્રી પૂરી પાડે છે. પ્રો. શ્રી દિરોઝ કા. દાવરનું 'ઇરિનનો
ચેરાગ' (૧૯૫૦) ઇરિનના આજ સુધીના સમગ્ર સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને
આવરી લેતો મહત્વવાન ગ્રંથ છે.

શ્રી 'દશકે' (મનુભાઈ પંચોણી) 'આપણો વારસો અને વૈભવ'-૧ નાં
૧૩ પ્રકરણોમાં સમગ્ર પ્રમજીવનવ્યાપી સંસ્કારને સ્પર્શતા સંસ્કૃતિનો
ઇતિહાસ રમણીય રીતે આલેખ્યો છે. વેદપૂર્વેના યુગથી આરંભી મધ્યકાળ
સુધીના કાળપટને સ્પર્શતા સંસ્કૃતિચિત્રો એમણે અહીં સાધાર આલેખ્યા
છે. આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસલેખનનો આ અતિ આવકારપાત્ર અને
ઉત્તમ કોટિનો ગ્રંથ એમની પાસેથી આ પ્રકારના વધુ ગ્રંથો મળે એવી
અભિલાષા જન્માવે છે શ્રી વીરજી માહેશ્વરકૃત 'જૂઝું મુંગઈ', શ્રી શાંતિલાલ

ઠાકરનો 'નડિપાદનો ઇતિહાસ', શ્રી રમણલાલ દેસાઈનું 'ભારતનું ઐતિહાસિક રેખાદર્શન', '૧૮૫૭-આટલુ તો બાલુગ્ગે' જેવી કેટલીક કૃતિઓ આ વિભાગમાં આવકારપાત્ર છે. શ્રી દર્શનવિજય મુનિએ 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' આપ્યો છે વડોદરા યુનિવર્સિટી તરફથી 'ગુજરાતની ઐતિહાસિક તથા સંસ્કૃતિક સાલવારીનો પ્રથમ ત્રય' પ્રગટ થયો છે અને એ પ્રાચીનતમ કાલથી ઇ. ૩૬૪૨ સુધીની સમયાવધિને આવરે છે. શ્રી મણિભાઈ દેસાઈ અનુવાદિત 'જગતના ઇતિહાસનું સંક્ષિપ્ત રેખાદર્શન'નો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ વિવિધ સ્થળોનાં નામો વિશે પણ આખ્યાનમાળાઓ આરંભાઈ છે એમાંથી 'વડોદરાના સ્થળનામો' વિશે શ્રી રમણલાલ મહેતાનું અર્પણ નોંધપાત્ર છે.

સમાજવિદ્યા-વિજ્ઞાન-પ્રકીર્ણ

શ્રી વિઠ્ઠલદાસ કોઠારીની ‘અર્થશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા’ જેવી કૃતિઓ આપણે ત્યાં અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં સારી પેઠે જાણીતી થઈ છે. અન્ય અધ્યાપકોની એ વિષયને લગતી—વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાયેલી—કૃતિઓનો કોઈ પાર નથી. એટલે એ સર્વની નોંધ ઉચિત ગણી નથી. અનુવાદરૂપે ‘આર્થિક વિચારની પ્રવેશિકા’ (અનુ. યશવંત દોશી), ‘નવી દુનિયામાં નવું અર્થશાસ્ત્ર’ (અનુ. વાડીલાલ ડગલી), ‘માનવીની આર્થિક સંપત્તિ’ (અનુ. બદરીપ્રસાદ ભટ્ટ)—પ્રગટ થયેલી આવી કૃતિઓ આ વિષયમાં રસ ધરાવનારને વિશેષ ઉપયોગી થશે.

રાજ્યશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ અધ્યાપકોએ ‘ગુજરાતીકરણ’ કરેલાં પુસ્તકો સુપ્રાપ્ય છે. એની યાદી આપવાને બદલે આ વિષયમાં કંઈક તત્ત્વમદાન કરનાર કેટલીક કૃતિઓનો નિર્દેશ કરીએ. ‘સામ્યવાદનાં મૂળ તત્ત્વો’, (દિનકર મહેતા), ‘ભારતનાં રાજ્યોની રચના’ (સોપાન), ‘રશિયાની કાયાપલટ’ (ભોગીલાલ ગાંધી) તેમ જ ‘ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત’ના પાંચ ભાગ અને ‘દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીનું મન અને પુનર્મનન’ (ચંદુલાલ ભ. દલાલ), ‘મહાગુજરાતનો જંગ’ (યશપાલ પરીખ), ‘મુંબઈ ગુજરાતનું જ છે’ (અમૃત પંડ્યા)—આ અને આવી કૃતિઓ ધરખાંગણના, ભારતના રાજકીય બનાવો, રાજકીય વિચારસરણી, ઐતિહાસિક રીતે મહત્ત્વની ઘટનાઓનો પરિચય આપે છે. ગાંધીજીની લડત અંગેનાં પુસ્તકો લોકતંત્ર સ્વરૂપ અને તેની પાછળના સિદ્ધાંતો, કડીબદ્ધ માહિતીને આધારે, સમજાવે છે. ‘સ્વપ્નોની સુવર્ણભૂમિ’, ‘પકકાર’ જેવી અનુવાદિત કૃતિઓ યુરોપના રાજકીય બનાવો વિશેનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ રજૂ કરે છે. ‘સર્વોદય વિજ્ઞાન’ (સં. ભોગીલાલ ગાંધી)માં રાજકારણ, અર્થકારણ જેવા વિષયો અંગે વિદ્વાનોના દૃષ્ટિકોણોની ચર્ચા છે. ‘બુદ્ધાન યય’ અને ‘મુદાનમંગા’માં બુદ્ધાન-વિષયક સમજ આપતાં અને ધર્મશાસ્ત્રોનાં દૃષ્ટાંતોથી ઉજ્જવળ બનતાં વિનોબાજીનાં વ્યાખ્યાનો સંકલિત થયાં છે, અને શ્રી યુનીભાઈ વંછે એ ગુજરાતીમાં સુત્રજ કરી આપ્યાં છે. શ્રી નારાયણ દેસાઈનું ‘સર્વોદય વિચાર’ સર્વોદયની સારી ડહાપટ કરે છે. ‘શાંતિમેના’ના વ્યાખ્યાનમાં શાંતિસેનાના આદર્શની ચર્ચા છે.

વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોમાં શ્રી કાન્તિલાલ પંડ્યાના ‘વિજ્ઞાનમંદિર’માં અર્વાચીન વિજ્ઞાનવિષયક સિદ્ધિઓનો પરિચય છે. ખગોળ અને ભૂગોળ,

ભૂતર અને રસાયનવિદ્યા, આદ્ય અને હોરમોન વગેરે અનેક વિષયોની એમા ચર્ચા છે શ્રી નરસિંહ મૂ ચાહનું ‘માનવજીવનમા વિજ્ઞાન’ તથા રસાયણવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો ચર્ચાતાં પાઠ્યપુસ્તકો, શ્રી ખસીધર હી ગાંધીની આજીવનકાલ વિશેની વૈજ્ઞાનિક સમજ આપતું ‘અણુ અને પરમાણુનું વિજ્ઞાન’ જેવી કૃતિઓ નોંધપાત્ર છે ‘ધૃતિ’ કે ‘કાલસો’ જેવી કૃતિઓ પણ અહીં જ ઉલ્લેખની જોઈએ

ગૃહવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા ‘ગૃહવિજ્ઞાન પ્રવેશિકા’ તેમ જ ડૉ. લીલાખહેન શાહની ‘ગૃહસ્થ ચાલન’ જેવી કૃતિઓ આવકારદાયક છે ખીજી કૃતિમાં ગૃહજીવનનાં અનેક પાસાં વિશે વિચાર કરી લેખિકાએ વ્યવહારુ માર્ગદર્શન પણ આપ્યું છે શ્રી ધનમાય અકલેસરિયાની ભરત ગૂચણ અને સીવણકળાને લગતી પણ કેટલીક કૃતિઓ પ્રકટ થઈ છે આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ‘હોમ સાયન્સ’—ગૃહવિજ્ઞાનના વિષયનું અધ્યયન આરભાતા અને માનુષાયા એનું માધ્યમ હોવાથી ખીજી અનેક કૃતિઓ પણ આપણને થોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થશે

ખગોળ વિજ્ઞાનમા શ્રી હોદુભાઈ સુથારના ‘અવકાશનું રહસ્ય’, ‘અન તની ભીતરમાં’, ‘આપણું વિશ્વ’, ‘આકાશદર્શન’ જેવી કૃતિઓ આપણા આ વિષયના કિંમતી પ્રકાશનો છે ‘આપણું વિશ્વ’મા શ્રી સુથારે સૂર્ય, સૂર્યમંડળ, આકાશગંગા નિહારિકા, નક્ષત્રો નક્ષત્રોના તારા, વેધશાળા વગેરે અંગે શાસ્ત્રીય રીતે માહિતી આપી છે ‘મનોવિજ્ઞાનના મૂળાક્ષર’ (ચંદુલાઈ ભટ્ટ) તેમ ‘માનસદર્શન’ અને સ્વભાવદર્શન (હર્ષિદા પંડિત) જેવી કૃતિઓ મનોવિજ્ઞાન-શાસ્ત્રને આપણી જાણમાં નિરૂપવાના પ્રારંભિક પ્રયત્નો તરીકે ઉલ્લેખપાત્ર છે

વિજ્ઞાન, સમાજવિદ્યા જેવા અનેક વિષયોના પાઠ્યપુસ્તકો ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગુજરાતી માધ્યમની જાણ તરીકે અપનાવાતાં, પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે આ પ્રકારના અનેક વિષયોમાં પરિણામ હજી સ્થિર થઈ નથી વિવિધ લેખકો ખાસ કરીને તે તે વિષયના અધ્યાપકો, વ્યક્તિગત ગીત કે (મોટે ભાગે) સામૂહિક રીતે, મુખ્યત્વે અંગ્રેજી જાણના લખાણેલાં પુસ્તકોને આધારે તેમ જ પોતાના અધ્યાપનના કૃણરૂપે (એવા પુસ્તકો તો હજી વિરલ જ છે) પોતપોતાના વિષયોનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરી રહ્યા છે ગુજરાતના પ્રકાશકો પણ આવી મજેની અર્થપ્રાપ્તિની આ તકનો પૂરતો લાભ ઉઠાવીને દરેક વિષયમાં થોડાંક પુસ્તકો પ્રગટ કરી રહ્યા છે ધર્માખરાં પુસ્તકો મદદના અનુવાદો અને તે તે વિષયની ‘માર્ગદર્શિકાઓ’ હોય એવી જાણ પ્રથમ નજરે તો પડે છે પરંતુ આવા અનેકાનેક પ્રયત્નોને અતે ગુજરાતમાં મૌલિક પુસ્તકો

સર્જાથી અને આપણા અધ્યાપકો અને તે તે વિષયના નિષ્ણાતો પોતાની વૈચારિક સંપત્તિને આપણી ભાષામાં રજૂ કરશે એવી આશા અત્યારે રાખીએ તો તે વધુ પડતી નથી. ગુજરાતી ભાષાએ પોતાની ક્ષમતા તો સિદ્ધ કરી આપી છે જ; આપણો તેજસ્વી વર્ગ ઉત્તમ ભાષાઓમાંના જ્ઞાનરાશિ પચાવી એના રસકસ આપણી ભાષાની નાડીઓમાં વહેતા કરી પોતાનું ઉત્તમોત્તમ હીર દર્શાવશે તે દિવસે ગુજરાતી ભાષા ધન્યતા અનુભવશે. અત્યારે તો અજાણ્યાની જેમ ગભરાતા અનેક વિષયોનાં ‘ખાનગી સાદસ’ સર્માં પાકપુરતકો આપણા આ યુગના વિદ્યાર્થી માટે નિર્માયાં છે. આવાં સર્વ પુસ્તકોની યાદી કરવી શક્ય નથી. ગુજરાત યુનિવર્સિટી તે તે વિષયનાં અન્ય ભાષાનાં ઉત્તમ પુસ્તકોના અનુવાદો નિષ્ણાતો પાસે તૈયાર કરાવી રહી છે એ માહિતી, અણખત, આનંદપ્રદ છે. ઉત્તમ ગ્રંથો અનુવાદરૂપે પણ આપણી ભાષામાં સુલભ હોય એ ધટનાનું મહત્ત્વ આંકીએ એટલું જોઈએ છે. આપણે ત્યાં લખાતી કૃતિઓ સમક્ષ એ માનદંડ તરીકે રહે એ પણ ઇષ્ટ છે.

*

~

*

ઇમારત બાંધકામશાસ્ત્રનો પરિચય કરાવતું એ નામનું શ્રી મૂળચંદભાઈ મહેતાનું પુસ્તક, કૃષિવિદ્યામાં ‘કૃષ્યપટ્ટીની કાયાપદ’માં કૃષિવિદ્યાજ્ઞાનનું મહત્ત્વ સમગ્રવી ખેતીનાં સામાન્ય જોખરોનો પરિચય આપતી કૃતિ, ‘બામાયત’ નામની એ વિષયની શ્રી કૃષિકાર ઈશ્વરભાઈની અને ‘ધર્મ’ નામની માર્તંડ પંડ્યાની ખેતીવાડી દૃષ્ટિએ માહિતી આપતી અને ‘દોરસુધારણા અને કુંધદોહન’ (ડૉ. લક્ષ્મીપ્રસાદ ઝાલા) જેવા વિષયો ચર્ચાતી કૃતિઓ, પશુપંખી સૃષ્ટિનો પરિચય કરાવતી શ્રી વિજયચુખ્ત મૌર્ય (‘પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં પંખીઓ’), મનુભાઈ જોધાણી (‘પાદરના’ તેમ જ ‘આંગણનાં પંખી’) અને વસંત જોધાણી (‘છપરપખાં’ અને ‘પેટે ચાલનારાં ગ્રાણીઓ’)ની પુસ્તિકાઓ, ગામડાંની વનરપતિનો ખ્યાલ આપતી રસિકલાલ વંશ (‘સાજરકાંકાની વનરપતિઓ’), ગોકુળદાસ ખીમજી (‘વનરપતિસૃષ્ટિ’) તેમ જ શ્રી જોધાણીની કૃતિઓ, ‘સહકારી ક્ષેત્રે ગુજરાત’ (શ્રી ધી ધ. સાહ), ‘સહકારી ને ખીન કાયદાઓ’ જેવી સહકાર વિષયની કૃતિઓ, લુદા લુદા કાવ્યઓનો પરિચય આપતી ‘દોર અતિક્રમણ ધાગે’, ‘મૃત્યુવેશે’, ‘વારસાવેશે’ જેવી તેમ જ મુનઈ સરકારના પ્રકાશનખાતાની પુસ્તિકાઓ (જિ. ત. ‘ગણાતી ધારાનાં લક્ષણો’ વગેરે) અને ગુજરાત સરકારના માહિતીખાતાની એની વિવિધ યોજનાપ્રવૃત્તિનો પરિચય આપતી ‘હિકાઈ બંધ યોજના’ ‘કાકરાપાર આડ-બંધ અને નહેરો’, અને નર્મદા, શેત્રુંજી, હાથમતી વગેરેની યોજનાઓવાળી

પુસ્તિકાઓ, શ્રી હરસુખલાલ ત્રિવેદીની 'આમખંડ્યાવત', શ્રી શિવાલાલ પટેલની 'કાંતણુવિદ્યા' અને 'વજ્રાટપ્રવેશ', તેમ પુરાતન ધ્યુયની 'કાંતણુ-પ્રવેશ' જેવી કૃતિઓ, પંચવર્ષીય યોજનાઓ અંગેની (ઉ. ત. વાડીલાલ ડામીની), અમદાવાદના વ્યાપાર ઉદ્યોગો વિશેની, 'વૈદિક સંગીત અને અન્ય લેખો' (વિભુકુમાર દેસાઈ), 'હિંદી સંગીત' (દેસાઈ) જેવી સંગીતવિદ્યાનો સુંદર પરિચય કરાવતી તેમ જ વર્તમાન યુગમાં અનેક વિષયોનું સામાન્ય-જ્ઞાન પૂરું પાડવા ભિન્ન ભિન્ન અધિકારી વ્યક્તિઓ પાસે તૈયાર કરાવી, 'પરિચય દ્રશ્ય' તરફથી મહિનામાં પ્રકાશિત થતી જતી બબ્બે પુસ્તિકાઓ (સં. વાડીલાલ ડામી-પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ-એડણી, સિનેમા, ક્ષયરાગ, વિવિધ પ્રાંતનાં સાહિત્ય, રસાસ્તિક, લોચલ, લશ્કર વગેરે જેવા સામાન્ય-જ્ઞાનના અનેકવિધ વિષયો)ના પ્રકાશનથી આપણું વિવિધ પ્રકારનું વાહ્યમય સમૃદ્ધ થયું છે. પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિની જેમ જ્ઞાનકૌશલ્ય પ્રકાશન એણી અને હંસ પ્રકાશનની પુસ્તિકાઓ પણ અત્રે યાદ કરવી જોઈએ.

સમ્ર, ગૃહજીવન, આમજીવન વગેરે અંગે પણ કેટલાંક પ્રકીર્ણ પુસ્તક-પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થયેલ છે; અને કેટલાંક વિવિધ વિષયોની માહિતી આપતાં કે સંસ્કારધડેતર કરતાં પ્રકાશનો પણ પ્રગટ થયાં છે. 'સમમંગલ' (ભૂપત વડોદરિયા), 'માતા યનારને' (દેસાઈભાઈ પટેલ), 'ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન' (સરોજિની મહેતા), 'સંયમ અને સંતતિનિયમન' (ગાંધીજી), 'ગામડાંનું વાસ્તવદર્શન' (ભાઈલાલભાઈ પટેલ), 'જિંદગીનું બાથુ', 'અવનવી માહિતી' જેવાં અનેક પ્રકાશનો નોંધવા જઈએ તોપણ અતિ વિસ્તાર થવાનો સંભવ હોવાથી બહી જ અટકીએ.

'નટની તાલીમ' એ રશિયન દિગ્દર્શક સ્તાનિસ્લાવસ્કીના રંગભૂમિને લગતું મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન આપતા પુસ્તકનો અનુવાદ તેમ જ 'આખા વિના મેં દીડી દુનિયા' એ શ્રી વેદ મહેતાના અમેરિકી મિત્રોના સહવાસમાં થયેલા અનુભવોનો આલેખ આપતો શ્રીકાંત ત્રિવેદીનો અનુવાદ પણ બહી રમરી લઈએ. 'સર્વ પબ્લિકેશન અને રાજકમલ પબ્લિકેશન તરફથી ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થયેલાં 'પથ્થરના દેવ', 'માનવ અધિકારો ને રાજ્ય-તંત્ર', 'સાંતિની નવી પરિગીમાઓ', 'સશ્વસ-પાસ', 'પ્રકાશમાં તિમિર', 'મોરોઝોનાં ત્રણ વર્ષ' ઉપરાંત યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઇન્ફર્મેશન સર્વિસ તરફથી પ્રગટ થયેલાં 'નિર્લપતાની તસવીરો', 'કેનેડી, જોન ફિટ્ઝેરાલ્ડ' જેવાં પ્રકાશનો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રગટ થયાં છે.

આયુર્વેદ-ન્યોતિષ

આ દાયકે આરોગ્યવિષયક કેટલીક કૃતિઓ પ્રકટ થઈ છે. એમાં શ્રી બાપાલાલ વંઘની 'આયુર્વેદ વિહંગાવલોકન', 'આયુર્વેદ નિબંધમાળા', 'ખોરાકનાં તરવો', 'આપણો ખોરાક' અને ડૉ. જી. ડી. પાઠક તથા શ્રી અનંતરાય રાવળની 'આહારવિજ્ઞાન' જેવી કૃતિઓ એમાંના શાસ્ત્રીય નિરૂપણથી આગળ તરી આવે છે. આ ઉપરાંત શ્રી હરકિશન ગાંધીકૃત 'રોગ અને કુદરતી ઉપચાર', શ્રી પ્રાગજી રાઠોડકૃત 'હીવરનાં દર્દો' અને 'આરોગ્યની ખારમાસી', શ્રી હરિત દેસાસરીકૃત 'મધુપ્રમેહ', શ્રી ગોવિંદભાઈ પટેલકૃત 'આંખ સાચવવાની કળા', ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદીની 'કુમાર'ની અંધરથ લેખમાળા 'કાવાની કરામત ૧-૨' (ચરીરરચના અને હિન્દિય-વિભાગના શાસ્ત્રને લગતું પુસ્તક), તેમ જ 'પહેલું સુખ તે જાતે ન્યાં' (ભાઈગીનાં કારણો અને ઉપચાર અંગેનું), ડૉ. જીવનજી યોગેશીનું 'બાપામ અને સૂર્યનમસ્કાર' તેમ જ બે દેવે ડોક્ટરોનું કુદરતી ઉપાયો સચવતું 'તંદુરસ્ત રહો' અને અન્ય લેખકોનાં 'કૃષ્ણજિયાત—એનાં કારણો, ઉપચારો', 'ભારતનો વેદ યાને વનરપતિના ઉપચારો', 'ગામડાંની વનરપતિ' (શ્રી માધવ મો. ચૌધરી-૨૬ વનરપતિઓનો પરિચય અને તેમના ઉપયોગ) અને 'નીરોગી જીવન' (શ્રી પુટુચોત્તમ બની) જેવી કેટલીક કૃતિઓ પણ આ વિષયમાં સાદું માર્ગદર્શન આપે છે. શ્રી જીજ્ઞા કેબુચર દોરાબજીનું 'પ્રાચીન ભારતની દંતવિદ્યા' પણ એ વિષયનું નેધિપાત્ર અર્પણ છે. શ્રી રાવજીભાઈ પટેલનું 'માનવમૂત્ર' અનુભવમૂલક પુસ્તક છે. 'મરધાને થતા રોગો ને તેના ઇલાજ' એ શ્રી પર્તગવાળાનું પુસ્તક પણ ઉપયોગી છે. શ્રી જમિયતરામ પંડ્યાએ 'આયુર્વેદિક ઉપચારો' હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી સંપાદિત કરેલ છે.

આચાર્ય માધવપ્રજ્ઞીત 'માધવનિદાન' તેમ જ 'ચાર્ડગધરસંહિતા'ના શ્રી રસિકગ્રાહ્ય પરીખના અનુવાદો, 'ભાવપ્રકાશ ૧-૨'ના તેમ જ 'ચરક-સંહિતા'ના શ્રી ત્રિરંગસંકર શાસ્ત્રીના અનુવાદ આયુર્વેદવિષયક ધણી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી એમને ગુજરાતીમાં અદ્યેય અનુવાદરૂપે સુલભ કરી આપે છે. 'માધવનિદાન' જેવાના અનુવાદમાં તો પ્રત્યેક પ્રકરણને અંતે

તે તે રાગ વિશે પોતાના તરફથી નોંધ ઉમેરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવામાં આવ્યો છે. મેરી સ્ટોપ્સનનાં 'ઉચ્ચ જાતના માતૃત્વ', 'અઘતન સંતતિનિયમન' જેવાં પુસ્તકોના અનુવાદો થી યથાવંત દોશીએ સુલભ દરી આપીને આ વિષયમાં એક ઉપયોગી કામ કર્યું છે. 'પરબા પછી' (શ્રી મહાશંકર દેવે)માં લેખકે પ્રસૂતિવિષયક ચર્ચા કરી છે.

જ્યોતિષ વિશે પણ અનેક પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે. શ્રી રેવાશંકર બરડવાળાનું 'જ્યોતિષશાસ્ત્રપ્રવેશ' એની સાત્તીયતાથી, શ્રી ઇંદુમતી પંડિતનું જ્યોતિષશાસ્ત્રને આધારે વિશ્લેષણ, શ્રી અમૃતલાલ આચાર્યનું રાશિવાર ફળાદેશ, શ્રી સહદેવ જોશીનું 'હસ્ત સામુદ્રિકશાસ્ત્ર', શ્રી શાંતિલાલ શાહનું પશ્ચિમી પદ્ધતિએ 'જ્યોતિષ આર્ગ્હર્ષણ', શ્રી દત્તાત્રેય ગણેશ ટિપ્પણનું માનવજીવન પર ગ્રહોના પ્રભાવને વર્ણવી એમના નિવારણ અંગે રત્નોના ઉપયોગની માહિતી આપતું 'ગ્રહો અને રત્નો' અને પ્રતિવર્ષ પ્રકટ થતાં અનેક પંચાંગો—આ વિષયમાં પ્રગટ થતાં રહેતાં પુસ્તકોનો અને એમના વિષયોનો ખ્યાલ આપશે. એમાં ભારતીય તેમ જ પાશ્ચાત્ય બંને દષ્ટિએ જ્યોતિષવિષયક ચર્ચાઓ જોવા મળે છે. વિવિધ દષ્ટિકાણોથી—પછી એ રાશિવાર ફળાદેશ હોય કે જીવન પર ગ્રહની અસરના ઉદ્દેશો હોય—આ વિષય દાયકે દાયકે જ નહિ, વર્ષે વર્ષે આપણે ત્યાં નિરૂપાતો રહે છે. શ્રી યશોધર મહેતાકૃત 'ભાવિના બેઠ' તેમ જ 'ભાવિનાં રહસ્યો' એ આવૃત્તિઓ પામ્યાં છે એ એની લોકપ્રિયતાનાં સૂચક છે. શ્રી ચન્દ્રકાન્ત રત્નેશ્વર ભટ્ટનું 'સરળ જ્યોતિષ' પણ જન્મકુંડળી અને ગોચરગ્રહો વિશે સારી માહિતી આપે છે.

બાલ-કિશોર-પ્રૌઢ સાહિત્ય

વર્ષે વર્ષે આપણે ત્યાં થોડાંક બાલસાહિત્ય રચાતું રહ્યું છે. આ દશકામાં નહિ નહિ તોય હજાર-દોઢહજાર જેટલી આ વિભાગની કૃતિઓનો આંકડો દર્શાવી શકાય. તેમ છતાં બાલસાહિત્ય તરફ, સામાન્ય રીતે, આપણે ઉપેક્ષા કે ઉદાસીન વૃત્તિ દાખવી છે. મોટા ટાઇપમાં અને ચિત્રો સાથે કૃતિ પ્રગટ થઈ એટલે જાણે એને બાલસાહિત્યની મુદ્રા લાગી ગઈ—કંઈક અંશે આવી છાપ દશકાની ધણીખરી બાલસાહિત્યની કૃતિઓ તરફ નજર નાખતાં કાંઈકને પડે તો નવાઈ પામવા જેવું નથી એમ પણ હોય કે આ પ્રકારના સાહિત્યના રચનારો બાલમાનસના અનુભવીઓ ન હોય, અને પ્રકાશકો એમણે રચેલી કૃતિઓને આકર્ષક ક્ષરંજમાં મઢી બાલસાહિત્ય તરીકે ખપાવી નાખતા સદા ઉલ્લુકા રહેતા હોય ! બાળકોના માનસની સૂક્ષ્મ સમજ એના રચનારા પાસે અવશ્ય હોવી જોઈએ. બાળકો કેવી કૃતિઓનો આસ્વાદ લઈ શકે, એમની કલ્પનાશક્તિને શું અનુકૂળ આવે, એમના જીવનની ભીંમીઓ કઈ રીતે પોષાય, એમનાં રસસ્થાનો કયાં, એમનાં શીય-સદાચાર-સંસ્કાર કેવી રીતે ધડાય, એમની પ્રવૃત્તિશક્તિની યોગ્યતા કેટલી—આ અને આવા કેટલાક મુદ્દાઓની સ્પષ્ટ સમજ બાલસાહિત્યના સર્જકો પાસે ન હોય તો, રેડિયાળ બાલસાહિત્ય જન્મવાનો જ ખૂંસો સંભવ છે. નાનપણમાં સુરુચિના જે સંસ્કારોનાં ખીજ રોપામાં હશે એ જ મોટી ઉંમરે ફાલવાફૂલવાનાં છે, એટલે બાળકો પાસે જતા સાહિત્યની કડક ધોરણે પરીક્ષા થવી જોઈએ. બાલસાહિત્યના લેખકોને પોતાને પણ અત્યારે કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો રહેતો હોય એ સંભવિત છે. વર્તમાન યુગમાં ધર્મશ્રદ્ધાનું બળ ઓસરતું લાગતાં કે યંત્રયુગની—રોકેટયુગની નવી નવી સિદ્ધિઓનાં દર્શન યતાં વીલાયાતી અમલકારોનાં નિરૂપણ હવે પહેલાં જેટલાં બાલમાનસને ન આકર્ષી શકે એમ પણ એમને લાગતું હોય, અને છતાં જૂની ઢબજમથી પોતે ન છૂટી શકતા હોય ! કાંઈકને જૂની અદ્ભુત કથાઓને રચાને પર્વત કે સમુદ્રની અવનવી પરાક્રમપૂર્ણ કથાઓ—પછી એ પર્વતના આરોહણની સિદ્ધિઓ હોય કે સમુદ્રના સહવાસની—આલેખવાનું મન પણ,

આ નરીન સંદર્ભમાં, યાવ. તેમ છતાં એટલું તો રમરજમાં રાખવું જોઈએ કે આપણા બાલસાહિત્યમાં બાલચિત્રને નક્કરત્વક લાવ તરફ દોરી જઈએ અને હલુપિત કે વિપાદગ્રસ્ત કરે એવું કશું એમાં ન આવેખાવું જોઈએ. એમનામાં વહેમ, લાય કે કૂરતા ન પ્રવેશી જાય એની સતત સાવધાની રાખવી જોઈએ. જૂતપ્રેત કે રાક્ષસોની સૃષ્ટિમાં એમને લઈ જતાં પહેલાં આ વિશે લેખકે જાગૃતિ સેવવી જોઈએ. એવું જ પરીકથાઓ, ચમત્કારો કે હંતકથાઓનું. શ્રી લીનાબહેન મંગળદાસે એમના એક લેખમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, ('સંસ્કૃતિ' અંક ૧૩૪, પૃ. ૪૬) 'સોનાના કિલ્લા, રત્નથી જડેલી રાજકન્યા, માલપુવાના હાપરાવાળા ઝૂંપડીઓ વગેરે એટલાની લાલસાઓ મૂર્તિમન્ત કરે છે. એને બાલમાનસ સાથે કાંઈ સંબન્ધ નથી.' અર્થાત્ આપણે આપણી લાલસાઓને બાલકથાઓમાં આરોપતાં અટકાવે અને બાળકોની જિજ્ઞાસાને ઉચિત રીતે સંતોષે અને એમના સંસ્કારને સુપેર ધડે એવી કૃતિઓ રચીએ.

આતો અર્થ હરગિજ એવો નથી કે આપણે ત્યાંનું સઘળું બાલ-સાહિત્ય નિમ્ન કાઢવું છે. આપણે ત્યાં શ્રી મિનુભાઈ અને નાનાભાઈ ભટ્ટની પરંપરા હજી પણ જળવાઈ રહી છે. આ દાયકે અનેકાનેક લેખકોએ બાલકૃતિઓ રચી છે. એમાંથી કેટલીક તો હોંશિ હોંશિ આપણે બાળકોને આપીએ એવી છે. બાળસાહિત્યમાં બાલગીતો અને બાલ નાટકો, વાર્તાઓ અને હાસ્યરસિક પ્રસંગો, નીતિકથાઓ અને ચરિત્રકથાઓ, વિજ્ઞાનની શોધખોળો અને સામાન્ય જ્ઞાન આપતી કૃતિઓ એમ વિવિધતા સારી નજરે પડે છે. ઉપરાંત શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ, બાલમુકુન્દ દવે જેવા શિષ્ટ કવિઓ પણ બાલ-સાહિત્યના સર્જન તરફ અભિમુખ થયા છે એ શુભ ચિહ્ન છે.

બાલગીતો, વાર્તાઓ અને નાટકો

આ પ્રકારની કૃતિઓમાં મકરંદ દવે, દુર્ગેશ શુક્લ, રાજેન્દ્ર શાહ, બાલમુકુન્દ દવે, રમણલાલ સોની, હરિલાલ પંડ્યા, ચંદ્રશંકર જોશી, એની સરેયા, જુગા પંડ્યા જેવાંની કૃતિઓ ધ્યાન ખેંચી રહે છે. 'ઝમૂક વીજળી ઝમૂક', 'ડોલે છે મંજરી', 'કાચીનો પંડિત', 'મોરપીંછ', 'સોનચંપો' જેવા બાલગીતોના સંગ્રહો ગમી જાય એવા છે. ગીતોને અનુરૂપ ચિત્રોથી ગીત-સંગ્રહો સોદામણા બન્યા છે. પરંતુ બાળકોને અધરી લાગે એવી લાવા એ આમાંના કેટલાકની મર્યાદા છે. એમાંથી સવેળા બહાર આવી જવું જોઈએ.

શ્રી જુગતરામ દેવેએ 'પંખીડાં'માં કાળજીપૂર્વક ફેટલાંક ગીતો સંગ્રહ્યાં છે. 'ધાણીયણા'માં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ વિશેનાં જોડકણાં છે. 'પંદર પૈસામાં ભારતપ્રવાસ' પણ જોડકણાંમાં રચેલી વાર્તા છે.

વાર્તાવિભાગમાં નાનાંભાઈ વાદ, રમણલાલ સોની, 'જીવરામ જોશી, દુર્ગેશ શુક્લ, દિનુભાઈ જોશી, નટવરલાલ માળવી, મોમાભાઈ પટેલ, પુષ્કર ચંદરવાકર, હંસાબહેન મહેતા, માયા મહેતા, કુસુમબહેન ઠાકોર, મોંઘીમહેન બધેકા અને ખીખ' ફેટલાંકની કૃતિઓ નોંધપાત્ર છે. એમાં શ્રીમપુરાણની કથાઓ છે, 'મૂછો પટેલ' કે 'લાકુની જનરા'નું મનોરંજન છે, 'છોકા અને મોકો'ની તેમ 'હેલ અને હોમો'ની બાલકલ્પને જીતી લે એવી જોડી છે, 'ઉજેણીનગરીનો વિક્રમરાજ' છે, 'ઉંદરનો દેશ' અને 'ડહાપણની દુકાન' છે, 'પ્રાણીધર' પણ છે; અને 'મિયાં કુસકી' પણ છે. આ પ્રકારના વાર્તાસંગ્રહોમાં જોડણીની અશુદ્ધિ ખૂબ ખટકે છે તેમ જ 'આતુરી'ની ફેટલીક વાર્તામાં સારાને બદલે નરસાં કામો માટે એનો ઉપયોગ થયો છે એથી રંજ પણ થાય છે. બાલસાહિત્યમાં, સંખ્યા દૃષ્ટિએ, આ વિભાગ સૌથી મોટો હોવાથી અને બાલકોને પણ એના પ્રતિ વિશેષ પ્રીતિ હોવાથી, આવી વાર્તાઓમાં લેખકોએ વિશેષ સાવધાની અને બાલમાનસના અભ્યાસની સજ્જતા ફળવવી જોઈએ. વાર્તાઓમાં કયાંક કયાંક વેરલાં મનોરંજક અને બોધક જોડકણાં પણ આકર્ષણ જમાવે છે.

નાટકવિભાગમાં શ્રીધરાણી, જ્યંતી દલાલ, રમણલાલ સોની, ચંદ્રવદન મહેતા, ઇંદ્ર વસાવડા, પ્રાગજી ડોસા, દિગંતલાલ દેવે, અમુભાઈ પંડ્યા જેવા લેખકોના 'શકડિયો ખેડૂત', 'રંગપગથી', 'રંગતોરણ', 'રંગદ્વાર', 'હખીસો લાલ', 'થયા થેઈ થેઈ થેઈ થેઈ'; 'કિશોરનાટકો-૧, ૨'; 'શાળાપયોગી નાટકો'; 'એકલગ્ય તથા ખીજ બાલનાટિકાઓ'; 'મંગલઉપા'; 'ભાઈખીજની ભેટ' જેવા સંગ્રહો આમળ તરી આવે છે. શ્રીધરાણીની 'સોનપરી' નવી આવૃત્તિ પામી છે. આમાંનાં ધણાં નાટકો કિશોરબોગ્ય છે, અને અખિનેય પણ છે. જુદી જુદી કક્ષાનાં બાળકો માટેની આ કૃતિઓ વિવિધ સંગ્રહોમાંથી પણ એકસાથે એક સંગ્રહમાં અહીં સંગ્રહાયેલી છે.

ચરિત્ર

- મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો અને એમના જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો બાલકો અને કિશોરોને બોધક થઈ પડે એ રીતે અહીં આલેખવામાં આવ્યા છે.

એમાં મહાત્મા ગાંધીજીવિષયક અનેક ચરિત્રકૃતિઓ છે, અને એમાંની કેટલીક ચરિત્રવિભાગમાં નિર્દેશાર્થ પણ છે. મહાત્માજી વિશેની શ્રી ધનવંત ઓઝાની ચરિત્રથેણી, શ્રી સત્યમે આગેબેદા તેમના ગ્રેરક જીવનપ્રસંગો, શ્રી મનુબહેન ગાંધીની 'બાપુનાં સંભારણાં', 'ગાંધીજીની વાતો' કે મુકુલભાર્ગવીની 'બાપુજીની વાતો' (તેમ સરદાર પટેલના પ્રસંગો પણ) ને લક્ષ્યભાર્થ મકનજીની 'ગાંધીજીનો વિનોદ' ઉલ્લેખપાત્ર છે. શ્રી સારદાપ્રસાદ વર્માએ ગાંધીજી સાથે દહેરમાપા, દાદાસાહેબ એમ અનેક નરવીરોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. શ્રી વનરાજ માળવીએ 'વિનોબાની વાતો' કહી છે; શ્રી પેટલીકરે પં. સુખલાલજી, કેદારનાથજી, સાતવળેકરજીનો 'રામનામના વેવારિયા' તરીકે અને માવળંકર, ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક, સાને ચુરુજી વગેરેનો 'રાષ્ટ્રના સેનાનીઓ' તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે. શ્રી 'દર્શક' જગવાન જુદનો ધર્મસંદેશ સમજાવ્યો છે, શ્રી ચંદુભાઈએ સોકેડીસ અને પ્લેટો વિશે તેા શ્રી મગનભાઈ નાયકે આપઝેક ન્યૂટન, મેડમ ક્યૂરી અને જગદીશચંદ્ર બોઝનો ખ્યાલ આપ્યો છે. જગવાન ઈંદુની બોધકથાઓ પણ અહીં છે અને સંત રાનેશ્વર અને મહાત્મા એકનાથનો પરિચય પણ બાળકોને અપાયો છે. શ્રી 'દર્શક'ની 'મંગળકથાઓ' કે શ્રી સુભદ્રા ગાંધીની 'હેલન કેસર' કૃતિ આ વિભાગમાં ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે. શ્રી વાલજી દેસાઈએ ગાંધીજીની આત્મકથાના પ્રસંગો દૂઝવીને 'પ્રેમપંથ'ના આઠ ભાગમાં આત્મકથા રજૂ કરી છે.

સામાન્ય જ્ઞાન

બાળકોને સૃષ્ટિનું સામાન્ય જ્ઞાન આપનારી કૃતિઓ પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રગટ થઈ છે. શ્રી સોમાભાઈ શાહે 'ચુજરાતનાં પક્ષીચિત્રો' આપ્યાં છે. શ્રી મનુભાઈ જોષાણી અને શ્રી વસંત જોષાણીએ પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ, વનયગડાનાં તેમ પાદરનાં પંખીનો; શ્રી માર્તંડ પંડ્યાએ શાકભાજીની વાડીનો અને શ્રી જયંતીલાલ ઓઝાએ વૃક્ષ અને વેડીનો પરિચય કરાવ્યો છે. ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી અને શ્રી ચંદુભાઈ ભટ્ટની કૃતિઓ રોગનિવારણ-તેના ઉપાયો-શોષો-ઓપષો તેમ જ વૈદકીય પ્રદેશને લગતી છે. એક રશિયન કૃતિ પરથી શ્રી ચંકરલાલ શાહે 'ધરતી મુસાફરી'માં પાણીના નળથી વાસણ, સ્મોકુ, દીવાસળી, ધડિયાળ, યંત્ર વગેરેનો પરિચય આકર્ષક રીતે આપ્યો છે. 'નૂતન ભારતનાં તીરથ'માં શ્રી પીતાંબર પટેલે દેશના નવનિર્માણ અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિનો પણ બાલસમજને ખ્યાલમાં રાખીને પરિચય કરાવ્યો.

છે. આમ, અહીં, ધરની વાડી કે પાદરના પંખીથી અણુયુગ મુધીની માહિતી બાળકોને સાંપડે છે.

સંસ્કાર

એક તરફ શ્રી હરિપ્રસાદ વ્યાસની ‘શ્રીમાન ભોટવાસંકરનાં પરાક્રમો’ જેવી હારમરસિક પ્રસંગોવાળી અને ચીની વિનોદકથાના બાલભોગ્ય સંપાદન સમી શ્રી મુકુલભાઈની ‘અવન્તીનાં પરાક્રમો’ જેવી કૃતિઓ છે, તો બીજી બાજુ ધૂમકેતુ, જયભિખુ, ‘અંબાલાલ પુરાણી, સંતબાલજી, શારદાપ્રસાદ વર્મા, રમણલાલ સોની, ગુણવંતરાય આચાર્ય’ જેવા અનેક લેખકોની સંસ્કારદાત્રી કૃતિઓ પણ છે. એમાં ‘ધૂમકેતુ’એ ‘ભૂતક કથાઓ’ અને કવિ, સાક્ષર, બોધ, ઉપનિષદની કથાઓની શ્રેણી આપી છે. બાલ-કિશોર-પ્રૌઢને ભાવના અને સંસ્કાર પ્રેરતી આવી કથનિકાઓ ધણી પ્રસિદ્ધ કરી છે. જયભિખુની ‘આપણી નીતિકથાઓ’, પુરાણીની ‘ઉપનિષદની વાતો’, રમણલાલ નાનાલાલ શાહનાં બાલજીવન નીતિકથામાળાનાં પુષ્પો, રમણલાલ સોનીની ‘શિશુસંસ્કારશ્રેણી’, અને આવી ‘શ્રેણી’ કે ‘માળા’ઓ ઉદ્દેશ્યીએ તો ‘નવધકતર અંથમાળા’, ‘જ્ઞાનોદયમાળા’, ‘લોકસંસ્કાર દીપાવલી’, ‘બોધમાળા’, ‘આમસમાજમાળા’, ‘સમાજવિકાસમાળા’, ‘બાલજીવન નીતિકથા-માળા’ ‘જીવનમશ્વિસદ્વાચનમાળા’ જેવી કેટલીક માળાનાં પુષ્પો બાલ-કિશોર-પ્રૌઢને પથ વાચન પૂરુ પાડી એમના સંસ્કારધકતરમાં સદાયરૂપ થાય એવાં છે. છે. શ્રી મૂળસંકર મો. ભટ્ટની ‘ફલપતરામની વાતો’ અતે, ‘વાંચવા જેવી વાતો’ પ્રૌઢો માટે સર્જાઈ છે.

રામાયણ-મહાભારત અને પુરાણો, ‘હિતોપદેશ’ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય, શૈક્ષણિક અને રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓ વગેરેમાંથી પ્રસંગો લઈને કે એ કથાઓને સરળ સંક્ષેપમાં રજૂ કરીને આપણાં બાળકો, કિશોરો તેમ જ પ્રૌઢોને તે તે સાહિત્યકૃતિની સૌરભાષી પ્રસન્ન કરવાના પણ અનેક યત્નો આ દાયકે થયા છે. સંતબાલજીનું ‘અભિનવ રામાયણ’ કે અન્યોના સાગ્રિની કે પ્રદ્ધાદ, સીતા, ભરત, લક્ષ્મણ કે લીળમ જેવાં પાત્રોનો પરિચય, ‘શકુંતલા’, ‘મૃચ્છકટિક’ કે ‘રઘુવંશ’ જેવાના કથાસંક્ષેપો, શૈક્ષણિકરનાં વિવિધ નાટકોની સરળ કથાઓ, સરદનાથની ‘ગૃહદાહ’, ટાગોરની ‘ધરેઆહિરે’ અને ‘નોકા રૂખી’ના તેમ જોવર્ધનરામના ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના સંક્ષેપો (સાલેય આવૃત્તિ), કાદંબરી-કથા (ઉપેન્દ્ર પંડ્યા); આદિકા, ઈરાન, રસિયા, કોરિયા, દુમાનિયા અને

વિદ્યાવતની બાલકથાઓ (સુભદ્રા ગાંધી): ચીન, પ્રાચીન ગ્રીસ, પેટેરિટાઈન, ઈરાન, મધ્ય-અર્વાચીન યુરોપ વગેરેમાંથી વસ્તુપસંદગી; દોહા માત્ર અને નંદખત્રીસીની વાર્તાઓ, ઇતિહાસની કથાઓ, આપણા ખ્યાતનામ વાર્તાકારોની વાર્તાઓમાંથી થયેલ સંચય-સંપાદન (કે. ત. 'દ્વિરેશ્વર વાર્તામધુ', 'અંબાના રોપ', 'ગામડાની દેડીએ', 'બે ભાઈખંધ', 'સોનાની કપારી', 'પંચામૃત'; મરાઠી પરથી 'સુખી જીવનની પગદંડી' જેવી કૃતિ (શશિન્દ્ર ઝોઝા)—આ અને આવી કૃતિઓ આપણી નવી તેમ જ જૂની પેઢીને સાહિત્ય-સંસ્કારની કેળવણી આપવામાં ઉપકારક થાય એવી છે.

સાહસકથાઓ અને અનુવાદો

સાહસ અને શૌર્યની સૃષ્ટિ ખડી કરતી અનેક રોમાંચક કથાઓ મોટે ભાગે અનુવાદરૂપે આ પ્રયત્ન પ્રગટ થઈ છે. શ્રી ધનરાંકર ત્રિપાઠી ('ખૂની વિમાન, કારમું કલંક, તરવીરનું તરકટ વગેરે વગેરે), જયંત બક્ષી (જંગલનો ખજાનો, શ્રેષ્ઠ શિકારકથાઓ વગેરે), ગુણવંતરાય આચાર્ય (કાળો પહાડ), રમણલાલ સોની (સુલેમાનની રીતરંજ, બાવા આદમનો ખજાનો), સત્યમ્ (ગુલીવરની ગુસાફરી, દારઝનનું શૌર્ય, અલીબાબા અને ચાલીસ ચોર, રાખિનડુડનાં પરાક્રમો વગેરે), માધવજી પટેલ (શેરલોક હોમ્સની વાર્તા), વિજયગ્રામ મૌર્ય (ધ્રુવની સફર), શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી (સાગરના સાહસિકો, ચંદ્ર પર ચઢાઈ), ઇશ્વરભાઈ પટેલ (શીગી શીત્રી), ધનંજય શાહ (રાખિનડુડનાં પરાક્રમો), જેઠાલાલ સોમૈયા (શેરલોક હોમ્સનાં પરાક્રમો ૧-૨), ચંદુલાલ વ્યાસ (ભેડી જુતાવળ વગેરે), હરીશ નાયક, જયંત બક્ષી જેવા અનેક લેખકોની કૃતિઓ, અને મહંમદ હેલ જેવા અનેકોનાં પરાક્રમોનું નિરૂપણ આ વિભાગમાં સ્થાન પામે છે. એમાં સ્ત્રીવંસન, જુલે વર્ન, રીપ્પ સાદી જેવા અનેકની કૃતિઓનાં રૂપાંતરો કે અનુવાદો સુલભ થયેલ છે. એમાં સાહસકથાઓ છે અને શિકારકથાઓ છે, જુતાવળોની સૃષ્ટિ છે અને પરાક્રમોની પરંપરા પણ છે.

આ સિવાયના અનુવાદોમાં શ્રી મૃણાલિની સારાભાઈની 'એક પોપટની યાત્રા' (અનુ. શિવશંકર શુક્લ), જંગલમાં મંગલ (અનુ. નટવરલાલ માળવી) તેમ જ મુકુલ કલાધી, પ્રફુલ્લ ઠાકોર, ધનવંત ઝોઝા, સુભદ્રાબહેન ગાંધી, શાંતાબહેન ગાંધી, મહેન્દ્ર મેધાણી વગેરે અનેકોના અનુવાદો બાલ-કિશોર-અને પ્રૌઢ સાહિત્યવિભાગમાં પ્રાપ્ત થયા છે.

‘બાલ સંદેશ’ અને ‘ઝમમ’ જેવાં બાળકો માટેનાં અઠવાડિકો આ દાયકે જ આરંભાયાં છે અને બાળકોને સુપ્રસન્ન વાચન પૂરું પાડે છે એ ઘટનાની પણ અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. એનાં મહાભારતકથાનાં પ્રકાશન એ દ્વારા મળેલો આનુષંગિક લાભ છે. બાલસામયિકામાં ‘રમઠકું’ હજી એનું આકર્ષણ જાળવી રહ્યું છે. મુંબઈ રાજ્યે ગુજરાતી બાલસાહિત્યનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો વિશેની માહિતી પણ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરેલી છે. રાજ્ય તેમ જ કેન્દ્ર સરકાર પણ પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રગટ થતાં ઉત્તમ બાલસાહિત્યનાં પુસ્તકોને પારિતોષિક અર્પણ કરી આ પ્રકારના સાહિત્યને ઉત્તેજન આપી રહી છે એ પણ આનંદપ્રદ ઘટના છે.

ग्रंथकार—सरितावलि

અબ્દુલગની અબ્દુલકરીમ દહીંવાલા ('ગની' દહીંવાલા)

[૧૭-૮-૧૯૦૮]

મઝલકાર શ્રી અબ્દુલગની દહીંવાલા સૂરતના વતની છે, અને એમનું જન્મ પશુ સૂરતમાં તા. ૧૭ ઓગસ્ટ ૧૯૦૮ ના રોજ થયેલું હતું. એમનું પિતાનું નામ શ્રી અબ્દુલકરીમ અબ્દુલરહેમાન દહીંવાલા અને માતાનું નામ દુરખીમી, માતાએ તેઓ સુન્ની મુસલમાન-મનસૂરી છે. એમનું લગ્ન ૧૯૩૦૨ શ્રી અનખખીમી સાથે થયું હતું.

શ્રી દહીંવાલાને માધ્યમિક તેમ જ ઉચ્ચ શિક્ષણનો લાભ મળ્યો નથી પ્રાથમિક ચાર ધોરણો તેઓ સૂરતની ઉર્દૂ-ગુજરાતી મિત્ર શાળા નં. ૪૧-૭૫માં હતા (૧૯૧૬). વ્યવસાયમાં તેઓ દરજીની દુકાન ચલાવે છે. શ્રીમદ્દેવાથી એમને વાંચવાનો સમય ઓછો મળે છે, પરંતુ મિત્રો સાથે વાર્તાલાપનો લાભ લઈને તેમ જ કવિતાનાં પુસ્તકો અને સામયિકો વાંચી સર્જના સાહિત્ય સાથેનો સંપર્ક જાળવે છે. પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે એમને 'મીર'નો અંથ વાંચવા મળેલો, ત્યારથી કવિત્વ એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર રહ્યો છે. કવિ 'ઇકબાલ,' એની 'ખુદી'ને કારણે એમના પ્રિય લેખક છે, અને 'બાગે દસ્' એમનો પ્રિય સાહિત્યમંથ છે.

ઈ. ૧૯૪૨-૪૩ માં સૂરત ખાતે મહાગુજરાત મઝલમ'ડગની રથાપના થઈ ત્યાર પછીના અમદાવાદ ખાતેના લેખકમિલનમાં એમણે ભાગ લીધો અને સર્વશ્રી સુન્દરમ, ઉમાશંકર અને મેઘાણીનો પરિચય થયો. તેમની તથા ગુજરાતના વડીલ સાક્ષરોના મતવનો લાભ એમને મળ્યા કયો છે એ લેખકમિલન જણે એમના જીવનની મુખ્ય વિકાસદર્શક ધટના જની ગણે છે. મઝલમે ગુજરાતમાં સાચી કવિતા તરીકે રચાન મળે અને એના પ્રત્યે મૂગ દર યાચ એ એમનું લક્ષ્ય છે.

ઈ. ૧૯૩૯ માં મુરિદઓમાં નમાઝ પઢવા અને ધર્મપરાયણ થવું આદેશન જાગ્યું ત્યારે તેમાં નમાઝ વિશેનું ઉર્દૂ કાવ્ય પ્રથમ લખ્યું. ત્યારથી શ્રી દહીંવાલાની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ થયો. એમનાં ધર્મપત્નીએ સંસારને

૧૯૩૭ એમના કિસ્સાની તપાસ કરીને એ પ્રતિનિધિ જાણે તેમ જાણે... સુધારાની માંગણી કરનાર પ્રથમ હતા સુધારા પ્રતિનિધિના વાદ્યોનું સંચાલન કરનાર સુધારા પ્રતિનિધિ, અને શ્રી 'દલ'ની દાખલ પ્રતિનિધિ સરનામું વિષયે છે. ૧૯૪૦ માં સુધારા પ્રતિનિધિ એ નીચલાં હેતુમાં સંચાલન કરી રહેતા હતા - ૧૯૪૦ પ્રતિનિધિ દેલી જાણ, અને એમાંથી ૧૯૪૩ માં એમને પ્રથમ સંપદ 'મનાં જીવ' પ્રકટ થયો.

મુળ આખરે ન્યાં થઈને વર્ષોથી એકત્રિય થી છે એમ પણ જણાઈ જાય છે. આખરે એ દલે મુદ્રિત - પ્રેમભાગીનાથી પણ છૂટીને નવા મજબૂતરોએ નવનવા વિષયો આલેખવા માંડ્યા છે. શ્રી દેલીવાલા પણ એમાંના એક છે. પ્રેમની અને વિગ્દની વેના, મદમસન યુવાની, આસા-નિગાસા વગેરે કથનનાની પણે લાલેલા મુખમાવ દાગ 'ધરાની કથની' તેઓ માવ છે એમની કેટલીક મળે. મળે મળે કૃતિઓ તરીકે પણ આસ્વાદ્ય જની મળે છે, અને ધણી મળેમાંના છૂપા છૂપા થી પણ અન્યત્ર ચોટલાં હોય છે. મળે લખનાં તેમજે કેટલાંક મુળ મીને. પણ લખ્યા છે. એમાંનું એક, 'ભિખારણુ ગીત' સાદિત્ય અક્ષરથી તરફથી પ્રકટ થના 'ભારતીય કવિતા' (૧૯૫૩)ના મુળવાની નિમાર્ગનાં દાખોમાં, હિન્દી અનુવાદ સાથે, સ્થાન પામ્યું છે. મળે કંઈ દ્વારા એમની મળે સાંભળવી એ પણ એક લલાવો છે. શ્રી મની ઉદ્ધ અને મુળવાલી મળેમાં કાવ્યરચનાઓ કરે છે. મુળવાલી સાદિત્ય પરિપક્વ, કવિભાવ, મુળનાં રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર અને નર્મદ સાદિત્ય સમા સાથે તેઓ જોડાયેલા છે અને વિવિધ સરકારપ્રતિઓમાં રસ ધરાવે છે. ૧૯૫૮ માં આ કવિના નિર્માણ નાટક 'પહેલે માળે' ને મુળ સરકાર તરફથી પારિતોષિક મળ્યું હતું.

કૃતિઓ

૧. માતા મરજી : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર સાલ ૧૯૫૩
પ્રકાશક : પોતે
૨. જમને લલાલત : મૌલિક, હિન્દી ગીતરચનાટિકા, પ્ર સાલ ૧૯૫૩
પ્રકાશક : રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર, સુરત
૩. મનાં જીવ (ગીત પ્રતિનિધિ) : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર સાલ ૧૯૬૦
પ્રકાશક : હરિદર પુસ્તકાલય, સુરત.
૪. અવે : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર સાલ ૧૯૬૧
પ્રકાશક : હરિદર પુસ્તકાલય, સુરત

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. ' ગાતાં ઝરણાં ' માટે ' અભિરુચિ ' (ઉમાચંકર જોશી).
૨. ગુ. સા. સભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૩.
' મહેક ' માટે ૧૯૬૧ ની કાર્યવહી.
૩. ' આરવાદ ' (સુરેશ જોશી).
૪. ' ગીતગઝલ ' (પાટણ) સામયિકમાંની તંત્રી અને શ્રી મકરદ દવેની ચર્ચા.

સરનામું : ગોપીપુરા, ગુલાબ ચોક, સુરત.

અમીદાસ પરમાણુદાસ કાણુકિયા

[૧૭-૭-૧૯૦૬]

કવિશ્રી કાણુકિયા સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ચિહોરના વતની છે અને એમનો જન્મ પણ એ જ ગામમાં તા. ૧૭-૭-૧૯૦૬ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પરમાણુદાસ ભગવાનદાસ કાણુકિયા, માતાનું નામ ઠાણીબાઈ અને પત્નીનું નામ ભાનુમતી. તેમનાં પ્રથમ લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૨૨માં અને ખીજી વારનાં ૧૯૩૯ માં થયેલાં.

ભાવનગરની સનાતન ધર્મ હાઈસ્કૂલમાં ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૨ સુધી એમણે અભ્યાસ કર્યો. એ વખતે ૨૫. વયવત પંડ્યા એમના સહાધ્યાયી હતા. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તેઓ મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં જોડાયા, અને નરસિંહરાવ દિવેટિયાના શિષ્ય બન્યા. ૧૯૨૬-૨૭માં મુખર્ચુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષા અને ૧૯૨૮-૨૯ માં એમ એ. ની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી. એ સમયગાળામાં જ મુખ્ય વિષય તરીકે ગુજરાતી મુનિવર્સિટી-શિક્ષણમાં દાખલ થયું હતું, અને શ્રી કાણુકિયાએ એનો લાભ લીધેલો. ૧૯૩૪ માં બી. ટી. ની ડિગ્રી પણ એમણે મેળવેલી. એમનો મુખ્ય વ્યવસાય શિક્ષણ છે. સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિમાં પણ તેઓ રસ લે છે. એમના પિતા શિક્ષક અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી હતા, અને માતા પણ કાવ્યો-આખ્યાનોનું વારંવાર માન કરતાં; પરિણામે

શ્રી કાલુકિયાને સાહિત્ય પ્રતિ પ્રીતિ જન્મી. માતૃપિતા તરફથી મળેલો સાર્વકૃતિક વારસો, સર્વશ્રી જ્યંતકુમાર લદ્દ, મુનિકુમાર, લાનુશંકર વ્યાસ, સુંદરજી બેટાર્ક વગેરે મિત્રોનો સંપર્ક અને નરસિંહરાવ જેવા ગુરુ પાસે અધ્યયન—આ સર્વ પ્રેરક બળોએ એમની જન્મગત વૃત્તિને પ્રવળ બનાવી પ્રદીપ્ત રાખી છે. કાવ્ય અને ઇતિહાસ એ બંને એમના મનગમતા લેખનપ્રકારો છે અને એ વિષયના અંથો જ તેઓ વિશેષ વાંચે છે.

શાળાજીવન દરમ્યાન જ એમણે કાવ્યલેખન આરંભેલું. આત્મતૃપ્તિ એ એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ. ૧૯૨૨માં એમણે પ્રથમ કાવ્ય પ્રગટ થયું. એ પછી ‘સુવર્ણભાળા’, ‘ગુજરાત’, ‘સાહિત્ય’, ‘કૌમુદી’ વગેરે સામયિકોમાં એમનાં કાવ્યો પ્રગટ થતાં રહેતાં. સને ૧૯૩૭માં એમનાં કાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ ‘દીપશિખા’ પ્રગટ થયો. એ પછી ઈ. ૧૯૬૨માં ‘દીપજ્યોતિ’ નામે બીજો સંગ્રહ પણ એમણે આપ્યો છે.

કવિની પદાવલી સુકુમાર છે અને કર્ચક કર્ચક કવિ કાન્તની અસર એમના પર વરતાય છે. એમનાં અંગત સંવેદનો સુધક અને સ્વસ્થ રીતે એમની કાવ્યકૃતિઓમાં રજૂ થયાં છે. હૃદય પર એમને સારું પ્રભુત્વ છે અને જાપાની પ્રૌદિ પણ આકર્ષી રહે છે. ત્રીશીના સમયના આ કવિની ઉત્તર વયની કૃતિઓમાં, વિકમેલી કવિનાલક્ષણો સામાન્ય રીતે જોવા મળતી નથી.

એમની લેખનપ્રવૃત્તિના ત્રણ પ્રવાહો છે : (૧) કાવ્યપ્રવૃત્તિ, (૨) સમાજ અને જ્ઞાતિસુધારણાની જાવનાથી જ્ઞાતિના સામયિકમાં લખેલા અનેક લેખો, અને (૩) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે, અલ્પતન સંશોધન અને શિક્ષણસિદ્ધાંતો મુજબ લખેલાં, ઇતિહાસ વિષયનાં વીસેક પાઠ્યપુસ્તકો. અત્યારે તેઓ સામાજિક વિષયો પર જ્ઞાતિમાસિકમાં અવારનવાર લેખો લખે છે. મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટીના તેઓ આજીવન સભ્ય છે.

કૃતિઓ

૧. દીપશિખા : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૩૭.

પ્રકાશક : પોતે; વિકેતા : આર. આર. સેઠ, મુંબઈ.

૨. દીપજ્યોતિ : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : પોતે; વિકેતા : આર. આર. સેઠ, મુંબઈ.

ઉપરાંત ઇતિહાસ, નાગરિકશાસ્ત્રનાં પાઠ્યપુસ્તકો અને શ્રી રમણ વર્ણન આદિ સાથે ‘કિશોરવાચનભાળા’નું કરેલું સંપાદન.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

(૧) આધુનિક કવિતાપ્રવાહ (નવમું પાઠક).

(૨) ગુ. સા. સભાની કાર્યવહી, ૧૯૬૧.

સરનામું : વિજયાભવન, તેજપાલ રોડ, વિલેપાલે (પૂર્વ) મુંબઈ-૫૭.

અમૃતલાલ લાલજીભાઈ ભટ્ટ ‘અમૃત ધાયલ’

[૧૯-૮-૧૯૧૬]

ગઝલકેષખ શ્રી અમૃતલાલ ભટ્ટ રાજકોટ જિલ્લાના સરધાર ગામના તની છે, અને એમનો જન્મ પશુ એ જ ગામમાં બ્રાહ્મણ યાત્રિમાં તા. ૯-૮-૧૯૧૬ (આવજી વદ ૬, સં. ૧૯૭૨) ના રોજ થયો હતો. એમના તાતું નામ લાલજીભાઈ અને માતાતું નામ સંતોકબાઈ. એમનાં પ્રથમ લગ્ન : ૧૯૩૩ માં તારામતી સાથે અને બીજાં લગ્ન ઈ. ૧૯૫૧ માં બાતુમતી થી થયાં હતાં.

સરધારની તાલુકા તથા મિડલ સ્કૂલમાં સાન ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ મેળવે તેઓ રાજકોટની આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા હતા (૧૯૩૫-૩૮) અને ત્યાંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાર કરી હતી. કુરતીમાં એ અંદ્રકવિજેતા બનેલા અને હાઈસ્કૂલની હિલ્કા વિજેતા ટુકડીના ‘ઓપનિંગ’ ખેલાડી હતા અને હોટીમાં પશુ ભાગ ના. ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ, રાજકોટમાં (ઈ. ૧૯૪૭) પ્રથમ વર્ષ વિનવનનો અભ્યાસ કરેલો, એ દરમ્યાન જીમખાનાના એ મંત્રી હતા. મુખ્ય વ્યવસાય રહારી નોકરી. રમતગમતની પ્રવૃત્તિમાં એમને ઘણો રસ છે.

અભ્યાસકાળ દરમ્યાન ગાંધીજીની આત્મકથા, કલાપીનો રેકાર્ડ અને ડૉ. મેથાણીનાં પુસ્તકોએ, શ્રી ગાલિય. અસમર, જિમર અને ફાની એ. કવિઓની ગઝલોએ તથા ‘રસ’ મઝલૂમી પાનેલ દરબારના માનવતાવાં સંપર્કે એમના જીવન પર પ્રત્યક્ અસર કરી છે. કવિશ્રી લલિત અને

કવિ કલાપીના પુત્ર જોરાવરસિંહજી તથા પોત્ર ગ્રંધાદસિંહજી તથા ૨૧. પિતાજીના સંસ્કારોએ, વડીલજન્મ જ્યમુખલાલના ભાનુભાવે અને પત્નીના સહનશીલ સ્વભાવે પણ એમના જીવનઘડનારમાં અગ્ર ભાગ ભજવ્યો છે. ગુજરાતીમાં એમના પ્રિય લેખક કલાપી છે અને ઉર્દૂમાં ગાલિબ. ‘દીવાને ગાલિબ’ એમનો પ્રિય ગ્રંથ છે. સ્વામી આનંદ અને શ્રી મકરંદ દવે તરફ, મોય ઝાટકીને, કલમના ગૌરવને સાચવીને, કહી દેવાની રીત માટે તેમને ખાસ પક્ષપાત છે. લેખનપ્રવૃત્તિ દ્વારા તેઓ ગુજરાતીમાં શ્રેષ્ઠ મજ્જો સર્જતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માગે છે અને તે તરવ દ્વારા પરમને પકડવાનો એમનો પ્રયાસ છે. એમનો પ્રથમ ગજલસંગ્રહ ‘શુગ અને ચમણી’ ઈ. ૧૯૫૨માં પ્રગટ થયો અને એ પછી ‘રંગ’ નામે બીજો સંગ્રહ પણ પ્રકાશિત થયો છે. કાલિયાવાડ જીમખાના, રાજકોટ દ્વારા યોગ્યેષ્ઠા ધામલ સન્માન સમારંભમાં એમને અદી દગ્ગર રૂપિયાની ચેકી અર્પણ કરવામાં આવી હતી.

શ્રી અમૃત ધામલ નવતર પેઢીના કવિ છે. આ પેઢીના અગ્રણી ગજલલેખકોમાં એમનું માનભર્યું સ્થાન છે. મજલના પ્રકારનું જૂનું માળખું વર્તમાન સમયમાં ઠરવટ બદલી રહ્યું છે. અહીંની બાનીજટાઓ અને અહીંની લઢણો એમાં ઊતરી રહી છે અને વર્તમાનનાં પ્રતિબંધો પણ એમાં ઝિલાય છે. શ્રી ધામલ આ પેઢીના એક પ્રતિનિધિ મજલકવિ છે. જીવનના રહસ્યને મર્મભરી રીતે તેઓ મજલમાં પ્રકટ કરી આપે છે અને પોતાની કૃતિઓમાં ચિંતનકણુને નિરૂપતાં, વિવિધ ભાવોને આમેખતાં, રચનાનું કૌશલ પણ દાખવે છે. ગુજરાતી મજલો સૌરાષ્ટ્રની તળપદી ભાષામાં, ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના જ વાતાવરણને અનુપંગે રહે અને આપણી જ કહેવતો અને આપણું જ વાતાવરણ મજલોમાં ગૂંથાય એ માટે પ્રયત્નથી જ તેઓ પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

મુશાયગ અને કવિસંમેલનોની પ્રવૃત્તિમાં એમને ધણું ફાવે છે, અને એ સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે.

કૃતિઓ

૧. શુગ અને ચમણી : મૌલિક, મજલ સંગ્રહ; પ્ર. સાલ. ૧૯૫૪.
પ્રકાશક : હંસ પ્રકાશન (સરસ્વતી પ્રકાશન), રાજકોટ.
૨. રંગ : મૌલિક, મજલ તથા મુક્તકસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
પ્રકાશક : હંસ પ્રકાશન (સરસ્વતી પ્રકાશન), રાજકોટ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

- (૧) 'રંગ'ના ઉપરણા પર શ્રી અનંતરામ રાવળે કરાવેલો પરિચય તેમ જ શ્રી મકરંદ દેવેની પ્રસ્તાવના.

સરનામું : ૧૬, પ્રહ્લાદ પ્લોટસ. રાજકોટ.

અભારખભાઈ ઉસમાનભાઈ પોપટિયા ('સાલિક' પોપટિયા)

[૨૧-૮-૧૯૨૭ થી ૨૪-૪-૧૯૬૨]

શ્રી 'સાલિક' પોપટિયાના તખલ્લુસથી જાણીતા ગઝલકવિ શ્રી અભારખભાઈનો જન્મ તા. ૨૧-૮-૧૯૨૭ ના રોજ વતન ભાવનગરમાં થયો હતો. પિતાનું નામ ઉસમાનભાઈ અને માતાનું નામ નૂરબહેન. માતિએ મેમણ-મુસલમાન. એમનું લગ્ન શ્રી બીબલગહેન સાથે થયું હતું. એમણે ઇન્ટરમીડિયેટ આર્ટ્સ મુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ ૧૯૪૬ થી, ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા પછી, થયો હતો. વર્ણવર્ણનાં પ્રકૃતિકાવ્યોથી તેઓ મુગ્ધ થયેલા. શેક્ષી, કીટ્સ, અમીર ખુસરો, ઉમર ખયામ અને હારિઝ સિરાઝી એમના પ્રિય કવિઓ હતા. કાવ્યલેખનની પ્રવૃત્તિમાં દિવંગત શ્રી કપિલરાય હકકર 'મજમું'ની એમને પ્રેરણા મળેલી અને અંગ્રેજી સાથે ફારસીનો અભ્યાસ પણ તેમની પાસે કરેલો.

ઈ. ૧૯૪૯માં તેઓ ભારતમાંથી પાકિસ્તાન-કરાંચી ગયા. ત્યાં 'નૂરે હવા ટોબેકો કંપની' રચાવી, અને બાકીનાં વર્ષો ત્યાં જ ગાળ્યા. ઈ. ૧૯૬૨ના એપ્રિલ માસની ૨૪મી તારીખે કેન્સરના રોગથી તેમનું મૃત્યુ કરાંચીમાં જ થયું.

શ્રી પોપટિયાએ આપણને ત્રણ ગઝલસંગ્રહો આપ્યા છે. એમની કૃતિઓમાં કવિહૃદયની બિર્મિઓ નિરાડંબર રીતે વ્યક્ત થઈ છે. શ્રી નગીનદાસ પારેખે કહ્યું છે તેમ, 'એમની કૃતિઓમાં એક પ્રકારના આલિન્ગ્યનો અને ઉદારતાનો અનુભવ થાય છે.' એમની ગઝલોમાં વિરહ છે,

પ્રેમનું ખેંચાણ છે, પ્રિયતમાના મિલન માટેની તાલાવેલી અને રહસ્યવાદ તેમ જ અન્ય ગત્રતના રંગો પણ છે. કવિએ કહ્યું છે :

મધ્ય છે હાસ્ય ઉપવનમાં સુમનને,
મધ્યા હસતા સિતારાઓ ગગનને;
ધણા ખુશ છે, ખુદા ! તારા જગતમાં
રુદન શાને મધ્ય મારા જીવનને ?

—આ પ્રકારના ભાવ એમનાં કાવ્યોમાં ઊપસી આવતા દેખાય છે. કવિની સાદગ્રિક લાગણી ભ્રમ દેવામાંથી સતતી જણાય છે. ભારે આધાત સહેલા છતાં કવિના હૃદયમાં કડવાસ પ્રગટતી નથી એ નોંધપાત્ર છે. એમની ડુબાઈઓમાંનો મુક્તકગુણ અને ફારસી-અરબી સન્દેશો વિશેષ ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચી રહે છે. સમગ્ર રીતે, એક પ્રકારની સંસ્કારમંડિત મૃદુલતા એમની કૃતિઓમાં મોઢી રહે છે.

શ્રી પોપટિયાએ પાકિસ્તાનમાં, ગુજરાતી ભાષાનો સત્તાવાર સ્વીકાર થતાં, ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો પણ તેવાર કરેલાં; ‘સાહિત્યસિંધુ’ના ત્રણ ભાગ એમની એ સેવાની સાહેલી પૂરે છે.

કૃતિઓ

૧. સંગમ : તાદરી ડુબાઈઓ (શ્રી કિરમત કુરેશી સાથે), મૌલિક (૫૨ થી ૧૦૧ ડુબાઈઓ); પ્ર. સાલ ૧૯૪૯.

પ્રકાશક : અહમદુલ્લેહ પોપટિયા.

૨. નયનધારા : મૌલિક અને અનુવાદ, ગઝલો, નઝમો અને મુક્તકો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.

પ્રકાશક : પાકિસ્તાન-ગુજરાતી પબ્લિકેશન્સ વતી ઝિયાઉદ્દીન.

૩. ખંડિત શમળા : મૌલિક, ગઝલો, નઝમો, અને મુક્તકો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : પાકિસ્તાન-ગુજરાતી પબ્લિકેશન્સ હાઉસ, કરાચી.

૪. સાહિત્યસિંધુ (ભા. ૧, ૨, ૩) : સંપાદન-પાઠ્યપુસ્તકો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭-૫૮.

પ્રકાશક : પાકિસ્તાન-ગુજરાતી પબ્લિકેશન્સ હાઉસ, કરાચી.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

(૧) ‘સંગમ’ માટે ગુ. સા. સભાની કાર્યવાહી ૧૯૪૯-૫૦.

(૨) ‘ખંડિત શમળા’ માટે ગુ. સા. સભાની કાર્યવાહી ૧૯૬૧

અને એ સંપ્રદનો શ્રી નગીનદાસ પારેખનો આયુષ.

અંબેલાલ નારણજી બેશી

[૭-૯-૧૯૦૬]

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે પારડી તાલુકાના પલસાણા ગામે થયો હતો. માતાનું નામ જમનાબેન અને પિતા નારણજી લુલાભાઈ બેશી. તેમનું લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૪૨ ના મે મહિનાની પાંચમી તારીખે શ્રી યશામતી સાથે થયું હતું. તેમણે પ્રાથમિક કેળવણી ૧ થી ૫ ધોરણ સુધી પલસાણાની નિયાળગાં, માધ્યમિક વલસાડની સર. જી. જી. સ્કૂલ અને બાઈ આવાંબાઈ હાઈસ્કૂલમાં, ઉચ્ચ કેળવણી બી. એ. સુધી મુંબઈની એડિન્સ્ટન હોલેજમાં અને એલએલ. બી. મુંબઈની ગવર્નમેન્ટ લો હોલેજમાં ૧૯૧૧ થી ૧૯૩૩ નાં વર્ષો દરમ્યાન લીધી હતી. ૧૫ વસાયે તેઓ વકીલ છે અને એ વધે એમની લેખનપ્રવૃત્તિને ખૂબ જ અનુકૂળ છે એમ તેઓ માને છે. મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં હેલ્ડાં ત્રીશ વર્ષથી તેઓ પ્રેક્ટિસ કરે છે અને મુંબઈ શહેરની અગત્યની ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના વર્ષોથી મારાઠીય સલાહકાર છે.

એમના રસના વિષયો છે વકીલાત ઉપરાંત ઉચ્ચ કેળવણી, રાજ-કારણ અને સમાજસુધારો. એ તમામ પ્રવૃત્તિઓની અસર જાણેઅજાણે એમના સર્જનમાં ધાપ છે. એમના જીવન પર નીચેનાં પુસ્તકોએ પ્રમળ અસર કરી છે : ગાંધીજીની આત્મકથા, જવાહરની આત્મકથા, ગીતા, રામાયણ-મહાભારત, ક્રેન્ચ જીવનચરિત્રકાર આન્ડ્રે મોર્વાનાં રસિક, રોમાંચક જીવનચરિત્રો, કનૈયાલાલ મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અને પૌરાણિક નાટકો, ગિજનનાં રોમ વિશેનાં ઇતિહાસપુસ્તકો, બર્નાડ શોનાં નાટકો અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નવલકથાઓ. ગાંધીજી, જવાહર, સરદાર વલ્લભભાઈ, રાજેન્દ્રભાણુ, મોદારજી દેસાઈ, સર ચીમનલાલ અને મોતીલાલ સેતલવાડે એમના જીવન પર પ્રમળ અસર કરી છે.

શ્રી અંબેલાલભાઈને ગુજરાતી, સંસ્કૃત, દિંદી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભાષા આવડે છે. ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં એમણે પુસ્તકો લખ્યાં છે. જીવનચરિત્રો લખવાનું એમને ખૂબ પ્રિય છે. એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ જીવનચરિત્રો દ્વારા માનવતાનાં ઉત્તરવંશ અને ઉત્તમોત્તમ દર્શનો આપીને જનસેવા, સમાજસેવા અને પ્રજાસેવા કરવાનો છે. એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો

આરંભ થયો ૧૯૨૯ માં, ઐતિહાસિક વાર્તાઓથી. એમના પ્રિય લેખક છે નાનાલાલ. એમનું પ્રિય પુસ્તક છે ગાંધીજીની આત્મકથા, તેઓ માને છે કે માનવજાતનો સાચો ઇતિહાસ માનવ જ છે અને એમને જીવંત તેમ જ વિદેહ વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રચિત્રણમાં પારાવાર રસ છે. ખાસ તો રાજકીય નેતાઓનાં જીવનચરિત્રો લખવાં એમને વધુ પ્રિય છે. સાહિત્ય ઉપરાંત રાજકારણ, કાયદો, ફેબ્રવેરી, ધર્મશાસ્ત્ર, સમાજજીવન અને પ્રવાસવિષયક પુસ્તકો વાંચવાનો એમને શોખ છે, અને એનો ઉપયોગ એમના સર્જનમાં કરે છે. વિવિધ રમતમમત અને પ્રવાસનો પણ એમને શોખ છે.

એમની સૌથી પહેલી કૃતિ 'ઐતિહાસિક કથામંજરી' ૧૯૩૦ માં જીવનલાલ અમરશી મહેતાએ પ્રગટ કરી. પ્રકાશન વખતે પ્રકાશકે ૪૦૦ પાનાંના પુસ્તકના સર્વ હક લઈ રૂ. ૧૦૦) આપેલ એ જીવનનો કડવો અનુભવ તેમનાથી હજી જુલાતો નથી. મુગધની સામાજિક તેમ જ સાર્વત્રિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ જોડાયેલા છે. મુંગઈ યુનિવર્સિટીના તેઓ ફેલો અને સિન્ડિક છે અને એની સંખ્યાબંધ સમિતિઓના સભ્ય છે. એમનાં જીવનચરિત્રનાં તમામ પુસ્તકોને ગુજરાતના વિવેચકો તેમ જ પ્રભાવનો તરફથી સરસ આવકાર મળ્યો છે. અત્યારે તેઓ 'ગુજરાતી પ્રજાનો સાર્વત્રિક ઇતિહાસ' ત્રણ ભાગમાં લખી રહ્યા છે.

શ્રી જોશીએ મહાત્મા ગાંધીજી, જવાહરલાલ, ડૉ. પટ્ટાભી એમ અનેક ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓનાં વિસ્તૃત જીવનચરિત્રો લખ્યાં છે. જીવનકથાના નાયકના જીવનનાં વિવિધ પાસાંનું તેઓ વિગતપ્રચુર મનહર દર્શન કરાવે છે. ચરિત્રલેખન માટેની અભ્યાસસામગ્રી તેઓ ખત અને જહેમતપૂર્વક એકત્રિત કરે છે અને એ સર્વનો વિનિયોગ એમની કૃતિઓમાં કરે છે. આટલા મોટા ખાયા પર અને આટલા વિસ્તારથી આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ જીવનચરિત્રો લખાયાં છે. કથાનાયકની સરખામણી પણ તેઓ વિનિધ વ્યક્તિઓ સાથે કરે છે અને એ દ્વારા એની વિશેષતાઓ છતી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઉપરાંત, તેઓ કથાનાયકના વિવિધ વિષયો પરના વિચારો પણ તેની જીવનકથામાં આપે છે. વિવિધ પ્રસંગોની રજૂઆતદ્વારા કથાનાયકના વ્યક્તિત્વને સ્ફુટ કરવાનો એમનો પ્રયત્ન એકંદરે પ્રશસ્ત છે. અતિ આદર અને અહોભાવથી તેઓ વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો આલેખે છે. કવચિત્ અતિ પ્રસ્તાર ખટકે છે ખરો, તેમ છતાં એમની સરળ અને સુવાચ્ય શૈલી એમનાં લખાણમાં જીવનચરિત્રોને આકર્ષક બનાવે છે. સાહિત્ય

અને કેળવણી તેમ જ કાયદો અને રાજકારણ આ ચતુર્વિધ ક્ષેત્રોમાં એમની પ્રવૃત્તિઓ વહેંચાયેલી છે અને એ સર્વમાં પહેાંચી વળવા માટે તેઓ સખત પરિશ્રમ કરે છે.

કૃતિઓ

૧. ઐતિહાસિક કથામંજરી : મૌલિક નવસિકાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૧.
પ્રકાશક : જીવનલાલ મહેતા
૨. ઇમેન્-ડનો ઇતિહાસ : મૌલિક, ઇતિહાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૨.
પ્રકાશક : ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો.
૩. વીર શાહુ : મૌલિક, નાટક; પ્ર. સા. ૧૯૩૨.
પ્રકાશક : જીવનલાલ મહેતા
૪. આપણું નાટ્યસાહિત્ય ને રંગભૂમિ : મૌલિક, વ્યાખ્યાન; પ્ર. સાલ ૧૯૩૨.
પ્રકાશક : જાતે.
૫. બોટાદકરને પુષ્પાંજલિ : મૌલિક, પ્રચરિતકાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૩૨.
પ્રકાશક : જાતે.
૬. સર હોરમસજી એકનવાલા : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૩૬.
પ્રકાશક : ધી ટર્જાન્ટ પબ્લિશિંગ હાઉસ, મુંબઈ.
૭. મહાવીર પ્રભુ : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૩૮.
પ્રકાશક : જાતે
૮. સર શાપુરજી બીલીમોરીઆ; મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
પ્રકાશક : જાતે
૯. વલ્લભભાઈ : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૭.
પ્રકાશક : જૂહુ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ.
૧૦. ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદ : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.
પ્રકાશક : જૂહુ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ.
૧૧. રામજી : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.
પ્રકાશક : જૂહુ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ.
૧૨. મહારવભાઈ : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.
પ્રકાશક : જૂહુ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ.
૧૩. ડો. પદાણી : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૯.
પ્રકાશક : જૂહુ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ.
૧૪. રાજર્ષિ ટંકનજી : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.
પ્રકાશક : જૂહુ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ.

૧૫. પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ) : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ.

૧૬. દમયંતી : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : રૂપમ્ પ્રકાશન મંદિર.

૧૭. રાષ્ટ્રપ્રિય પંડિત જવાહરલાલ (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ) : મૌલિક, જીવન-ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ.

૧૮. શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : ગૂર્જર મન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૧૯. જવાહરલાલના જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો (૧-૨) : મૌલિક, જીવન-ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.

પ્રકાશક : ગૂર્જર મન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૨૦. Life and Times of Sir Hormusjee C. Dinshaw : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૩૮.

પ્રકાશક : ડી. બી. તારાપોરવાળા એન્ડ કું., મુંબઈ.

૨૧. Sir Chimanlal H. Setalvad : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૩૯.

પ્રકાશક : ડી. બી. તારાપોરવાળા એન્ડ કું., મુંબઈ.

૨૨. Chevalier Framroze H. C. Adenwalla, : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.

પ્રકાશક : ગૂર્જર મન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

અભ્યાસ-સામગ્રી

ગુજરાત સાહિત્ય સમાજી કાર્યવહી ઈ. ૧૯૪૦-૫૦, ૧૯૫૫, ૧૯૫૬, 'સંસ્કૃતિ' ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૬.

પ્રા. દ્વિરોજ દાવર, પ્રા. અનંતરાય રાવળ, પ્રા. કે. બી. બાસ, પ્રા. કેશવલાલ દામદાર, પ્રા. ઇશ્વરલાલ દવે, શ્રી ચિત્રચંકર ગુક્લ વગેરેનાં અવલોકનો-ગુજરાતી ચાત્રેશ વર્તમાનપત્રોમાં, 'ગુજરાતના મૌલિક ચરિત્રકાર શ્રી અંબેદ્વાલ જોશી' એ પુસ્તિકા પ્રકાશક બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ ૭.

સરનામું : ૪૩, જરીવાલા બિલ્ડિંગ, ચોખાટી, મુંબઈ-૭.

ઉમેદભાઈ મોતીચંદ મણિયાર

[૨૩-૪-૧૯૦૯]

મા ઉમેદભાઈનો જન્મ ઈ. સ ૧૯૦૯ની એપ્રિલની ૨૧ીસમી તારીખે વતન જામનગરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મોતીચંદ અને માતાનું નામ મણિમેન ઉમેદભાઈ બી એ મુગઈની એટ એલિયર્સ કોલેજમાં થયા અને ૧૯૩૬માં મુગઈ યુનિવર્સિટીની એમ એ ની ઉપાધિ મેળવી બી એ થયા પછી તેઓ એલિયર્સ કોલેજમાં ફોનો તરીકે નિભાયા હતા તેઓ વૉર્થી મુગઈની ક્વે વિદ્યાપીઠમાં અગ્રેજના અધ્યાપક છે અને અત્યાદે એ જ સરકારમાં અગ્રેજના રીડર અને વાઇસ પ્રિન્સિપાલનું પદ શોભાવે છે.

એમનું લગ્ન શ્રી વિલાન્ટેન સાથે થયું છે મુજરાની ઉપરાંત અગ્રેજ, સરકાર, હિંદી અને મરાઠી તેઓ જાણે છે અગ્રેજમાં તેમણે વિદ્યાર્થીનાન્ય સમીક્ષાઓ સારી સખ્યામાં પ્રગટ કરેલ છે વાર્તાઓ અને વિવેચન એમને પ્રિય છે ૧૯૩૫ પછી એમણે લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો દૂકી વાર્તાઓનો એમનો પ્રથમ સમૂહ 'પાંખ વિનાના' ઈ સ ૧૯૪૫માં પ્રગટ થયો એની પ્રસ્તાવના શ્રી ઉમાચંદ્ર જોશીએ લખી હતી એ પહેલો જ સમૂહ આપણા દૂકી વાર્તાક્ષેત્રે અનોખી ભાત પાડી ગયો હતો અગ્રેજ સાહિત્યનું અધ્યયન અને અધ્યાપન એમને સર્જનપ્રવૃત્તિમાં ખૂબ પોષક અને પ્રેરક નીવડ્યું છે 'પાંખ વિનાના' વાર્તાસમૂહની બીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૪માં થઈ હતી શ્રી ઉમેદભાઈ સામયિકોમાં અચારનવાર લખે છે સાહિત્ય ઉપરાંત સંગીત પ્રત્યે એમને બહુ અભિરુચિ છે તેઓ એક સારા ગાયક પણ છે.

'પાંખ વિનાના' માં કુલ ૧૩ વાર્તાઓ છે, એમાંની નવું વાર્તાઓ વાર્તાકલાની દૃષ્ટિએ નહીં પણ વિષયદૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે એમાં કિશોર માનસનું નિરૂપણ થયું છે એમણે મુણ્દુરસ-પ્રધાન વાર્તાઓ ઠીક ઠીક આપી છે માનવીની દુષ્ટતા, હં વહીનતા ઇત્યાદિ ગેરસમજ આદિનું આવેખન કરતી એમની વાર્તાઓમાં કરુણની વેધકતા કે જીડાણ પ્રગટ થતાં નથી ખરું જોતાં કરુણ નહીં પણ દાસ્તરસના અલેખનનાળી વાર્તાઓમાં શ્રી મણિયાર સદૃશ થયા છે સમૂહની ઉત્તમ વાર્તાઓ દાસ્તરની જ છે સમૂહની છેલ્લી વાર્તા 'હું એકલી છું' સૌથી વધુ સુંદર બની છે બૈરક બોલીનો પણ એમણે વાર્તામાં સફળ પ્રયોગ કરેલો છે પાત્રના માનસમાં ઠીક ઠીક જીડે જવાનું કૌશલ જીવનના દાસ્તર-કારુણ્યને નિરૂપવાનો ફાનટ, ચગરાક લખાવટ

શ્રી મણિપારની વાર્તાઓને એકંદરે સફળ બનાવે છે. એમનાં કાવ્યવિવેચનો અને અંગ્રેજી સાહિત્યવિષયક અભ્યાસરેખા પણ આપણે ત્યાં સારો આદર પામ્યાં છે.

કૃતિઓ

‘ પાંખ વિનાના ’ : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૫ (પ્રથમ આવૃત્તિ); ૧૯૫૪ (બીજી આવૃત્તિ).

પ્રકાશક : પ્રથમ આવૃત્તિ; ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ; બીજી

આવૃત્તિ : વોરા, મુંબઈ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

‘ પાંખ વિનાના ’ ની શ્રી ઉમાચંદર જોશીએ લખેલ પ્રસ્તાવના.

સરનામું : એ/૧૫, તારાબામ એસ્ટેટ, ચર્ની રોડ, મુંબઈ-૪.

ગૌરીપ્રસાદ યુનીલાલ ઝાલા

[૨૬-૪-૧૯૦૭]

સંસ્કૃતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા જામનગરના વતની છે. રાત્રિએ તેઓ નામર બ્રાહ્મણ છે. પિતાનું નામ યુનીલાલ જગ-જીવન ઝાલા અને માતાનું નામ સતોક્તમદન. એમનાં જન્મ ઈ. સ. ૧૯૩૦માં (સ્વ.) દુદ્ધાળા સાથે થયેલાં. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૭ના એપ્રિલ મહિનાની ૨૬ મી તારીખે જામકલ્યાણપુરમાં થયો હતો.

પ્રાથમિક શિક્ષણ જામનગરની પ્રાગજી ભટ્ટની શાળામાં લીધું અને એ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૭ થી ૨૦ ત્યાંની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં ભણ્યા. મેટ્રિક સુધીનાં ઉદ્દર્શા ચાર વર્ષો (૧૯૨૦-૨૪) નવાનગર હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો અને અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવી. મુંબઈની મેન્ટ એવિયર્સ કોલેજમાંથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં બી. એ.ની અને ૧૯૩૦ માં એમ. એ.ની પદવી મેળવી. અધ્યાપન એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે, અને વર્ષોથી એમની માતૃસંસ્થા—મેન્ટ એવિયર્સ કોલેજ, મુંબઈમાં તેઓ સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરે છે.

પ્રા જાણા સાહિત્ય-સંશોધનની અનેક સરથાઓ સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા છે. મુગર્ધની દાર્જિંગ ગુજરાતી સભા, ઐશિયાટિક સોસાયટી અને લાડારકર ઓરિયેન્ટલ રિયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (મૂના)ના તેઓ જીવનસભ્ય છે. પી. ઈ. એન. ના સામાન્ય સભ્ય છે. વડોદરાની ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તરફથી રામાયણના સંપાદન માટે નિમણેત્રી સમિતિના પણ સભ્ય છે. વડોદરા, મુગર્ધ તેમ જ કર્વે યુનિવર્સિટીની વિવિધ અભ્યાસસમિતિઓને પણ તેમની સેવાનો લાભ મળે. ■

સંસ્કૃતના આ આરંભ વિદ્વાન અધ્યાપનના ક્ષેત્રમાં એક આદર્શ અધ્યાપકનું જ્યત્નત દર્શાવત પૂરું પાડે છે. અધ્યયન અને અધ્યાપન સિવાય બીજી આજપપાળમાં એ રસ લેતા નથી. અધ્યાપનકાર્ય કરતાં કરતાં એમણે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં અનેકાનેક સંશોધન અને વિવેચનના ક્ષેત્રો લખ્યા છે. અંગ્રેજીમાં લખાયેલું એમનું ‘મલિદાસ’ પરનું અધ્યયન અને ‘ભામિનીવિલાસ’ તેમ જ ‘સ્થુનશ’ના ૬-૧૦ સર્ગોના સંપાદનો અને સ્વાધ્યાયના ઉત્તમ ફળરૂપ એમના સંશોધનનેજો કાર્ક પણ અધ્યાપક માટે એ ક્ષેત્રમાં દીવાદાંડીરૂપ છે. સંસ્કૃતમાં ‘સુષમા’ નામે એમનો કાવ્ય સંગ્રહ પણ પ્રગટ થયો છે. ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રકાશિત થયેલ કવિ કાન્ત’ વિરચિત ‘વસંતવિજય’ કાવ્યનો સંસ્કૃતમાં એમણે કરેલો સમ્પ્રદોષી અનુવાદ અને ‘મલિદાસની હિપમાં તેમ જ ‘બાણ’ પરના એમના સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ક્ષેત્રો તો અતિ પરિમિત છે.

ગુજરાતીમાં એમનો સર્વપ્રથમ લેખ ઈ. ૧૯૩૨ માં શ્રી ખટુભાઈ ઉમરવાડિયાની નાટ્યકૃતિ ‘મત્સ્યગન્ધા અને માગેય’ પર ‘કૌમુદી’માં પ્રગટ થયો હતો. એ પછી ચક્રવાકમિથુન ‘વસન્તોત્સવ’માં અસંખ્ય દોષ ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સુન્દરમ’નું મૃત્ત્યુચરિત્રે કલાનુસ્વરૂપ એમ લગભગ બેએકે સંગ્રહો થાય એટલા એમના અભ્યાસનેજો જુદાં જુદાં સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. ૧૯૪૪ના અન્તર્ય ગુજરાતી વાંઠમળની એમની સમીક્ષા પણ પ્રગટ થયેલી છે.

પ્રા જાણનાં લખાણોમાં મર્મને પકડી કૃતિના સૌન્દર્યરચાનો પ્રગટ કરી આપતી એમની સૂક્ષ્મ સાહિત્યસૂક્ષ્મતા દર્શન યાગ છે. સંસ્કૃતના આ સમિષ્ટ વિદ્વાન ગીતાને કાવ્ય તરીકે મૂલ્યવતા હોય કે ‘આનંદમીમાસા’ ની સમાયોચના કરતા હોય, ‘ચર્ચિતક’નું રસનક્ષી વિવેચન કરતા હોય કે

‘સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાસ્યરસ’ વિશે પોતાનો દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરતા હોય— સર્વમાં, એમની સમતોલ સ્વરથ અને વિદ્વતાપૂર્ણ વેધક દૃષ્ટિનો પરિચય થાય છે. સંસ્કૃતના આપણા ધણા અધ્યાપક વિદ્વાનોએ ગુજરાતી વિવેચનને પણ સમૃદ્ધ કર્યું છે. પ્રા. ઝાલા, વર્તમાન યુગમાં એ પરંપરાને મુપેરે આગળ વિસ્તારે છે. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માંની ‘સુન્દરગિરિના સાધુઓની જીવન-ભાવના’, ‘આનંદચંકર અને મણિલાલની વિચારધારા’ અને ‘હેલ્દા પચાસ વર્ષની કવિતા : જીવનદર્શન’ જેવા એમના લેખો, ગુજરાતી સાહિત્યના કેવા કેવા વિષયો એમણે રવાંધ્યાય અર્થે લખીને એમની પર્યેપણા કરી છે એનો ખ્યાલ આપે છે. એમનું પ્રસન્નગંભીર ગદ્ય અને નિરૂપણની આકર્ષકતા ગમી જાય એવાં છે. સેન્ટ એવિયસ કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્યમંડળના આશ્રયે પ્રગટ થતા રહેતા વાર્ષિક ‘રશ્મિ’ના તેઓ મુખ્ય સંપાદક છે, અને એમાં અત્યાર સુધીમાં કેટલાય સત્ત્વગર્ભ લેખો પ્રગટ થયા છે.

કૃતિઓ.

૧. Kalidas - A Study (અંગ્રેજીમાં) : ભૌતિક, વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૪૩. ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૪૯
પ્રકાશક : પદ્મ પબ્લિકેશન.
૨. Bhaminiivilasa 1, 4 (અંગ્રેજીમાં) : સંપાદન, કાવ્ય; પ્ર. સાલ (ખીજી આવૃત્તિ) ૧૯૪૯.
પ્રકાશક : પદ્મ પબ્લિકેશન.
૩. Raghuvamsa 6-10 (અંગ્રેજીમાં) : સંપાદન, કાવ્ય.
૪. કુષમા (સંસ્કૃતમાં) : ભૌતિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : પોતે
- ✓ ૫. મહાન્તવિજય (સંસ્કૃતમાં) : અનુવાદ-કવિ કાન્તના કાવ્યનો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦ ‘સંસ્કૃતિ’માં
૬. ૧૯૪૪ની વાર્ષિક સમાક્ષા (ગુજરાતી) : ભૌતિક, વિવેચન.
પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય સમા, અમદાવાદ.
ઉપરાંત, અંગ્રેજીમાં ૯-૧૦ સંપાદન-લેખો, સંસ્કૃતમાં રવમા કાલિદાસસ્ય અને વાળોચ્છિષ્ટ જગત્સર્વમ્ એ લેખો.

ગુજરાતીમાં મત્સ્યજન્ધા અને ચક્રવાકગિયુન, વસન્તોત્સવમાં અસંભવ રોષ, સુન્દરગિરિના સાધુઓની જીવનભાવના, ગાંધીજીની આત્મકથા, હેલ્દા પચાસ વર્ષની કવિતા : જીવનદર્શન, આનંદચંકર અને

મણિલાલની વિચારધારા, સુન્દરમનું મૃત્યુકટિક, શર્વિલક (૨. પરીખ), વાદ્યમયવિમર્શ (રા. જક્ષી), આનંદમીમાંસા (૨. છા. પરીખ), અને પંચતંત્ર (ડૉ. સહિસરાસંપાદિત)ની સમાલોચનાઓ; ગીતામાં યજ્ઞભાવના, ગીતા-કાવ્ય તરીકે, કાલિદાસની કવિતા, વાદ્યમીક્રિની પ્રણયભાવના, કાલિદાસની પ્રણયભાવના, કાલિદાસનાં નાટ્યોમાં શાપ, કર્ણુભાર, દૂતવાક્ય-એક વિલક્ષણ અભિનેય નાટક, કાલિદાસ અને અશ્વધેપનાં સ્તોત્રો, ઉપનિષદ સાહિત્ય, ચણ્ડાલંકાર, સંસ્કૃતસાહિત્યમાં હાસ્યરસ, સૌંદર્યમાનતા ખાતેનો એક પ્રાચીન સંગ્રામ, પૂર્વમીમાંસા-દર્શન, કલાનું સ્વરૂપ અને બીજા અનેક લેખો.

સરનામું : એ ૧૩/૧૫ પાર્વતી મેન્શન, ગ્રાન્ટ રોડ, મુંબઈ-૭.

ચિત્રુભાઈ ભોગીલાલ પટવા ' ફિલસૂફ '

[૨૬-૧૦-૧૯૧૧]

શ્રી ચિત્રુભાઈ પટવાનો જન્મ મુંબઈમાં ૨૬ મી ઓક્ટોબર, ૧૯૧૧માં થયો હતો. સુખ્યાત ગણિતી શ્રી ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા એમના પિતા થાય. માતાનું નામ મંગળામૌરી. એમનાં લગ્ન ૧૯૩૮ માં રંગભૂમિનાં રસિયાં શ્રી કૃષ્ણજીવન સાથે થયાં હતાં. પ્રાથમિક કેળવણી અમદાવાદની નવી ગુજરાતી શાળા અને સરકારી મિડલ સ્કૂલમાં લીધેલી. મેટ્રિક ૧૯૨૯ માં આર. સી. હાઈસ્કૂલમાંથી થયેલા. એ પછી અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં જૂનિયર બી. એ. લખીને અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ ૧૯૩૦-'૩૨ની લડત વેળાએ ગુજરાત કોલેજ પર પિકેટિંગ કરવા બદલ એ સમયના પ્રિન્સિપાલ શિરાડે એમને કોલેજમાંથી બરતરફ કરેલા. એ સમય દરમ્યાન તેમ જ ૧૯૪૨માં લડત વખતે ગુજરાત કોલેજ પાસે શહીદ યનાર વિનોદ કિનારી-વાળાના મૃતદેહને, ધરની મોટરમાં, ગોળા મારનાર સાર્જન્ટ પાસેથી લઈ આવી, હોરિપટલમાં અને પછી તેનાં માતાપિતાને પહોંચાડેલા. ૧૯૨૯ માં શ્રી નીરુભાઈ દેસાઈ સાથે એમણે સાયકલ પર અમદાવાદથી મુંબઈનો પ્રવાસ પણ કરેલો. ૧૯૩૧-૩૬માં મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી તેઓ બી. એ. થયા હતા. હાલ, લાઈફ ઇન્સ્ટ્રોરન્સ કોર્પોરેશનમાં, અમદાવાદ

ખાતે, એક્સિસર—આસિસ્ટન્ટ ગ્રાન્ટ મેનેજર—છે, અને આ વ્યવસાય એમની લેખનપ્રવૃત્તિને અનુકૂળ પણ છે.

શ્રી પટવા અનેક જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં પણ રસ લે છે એક્સિસમિજ આરોગ્યસમિતિના મંત્રી અને કોપાધ્યક્ષ તેમજ યુનક સંઘના મંત્રી તરીકેની એમની કામગીરીએ અને ઘોડેરા, ધારાસભા, વીરમગામના સત્યાગ્રહોમાં ભાગ લઈને ચાર વાર મેળવેલા જોતજીવનના અનુભવે એમને સાદિય સર્જન માટે ઠીક ઠીક પાથેય પૂરું પાડ્યું છે રાજકારણ, સત્યાગ્રહ અને જોશ-સહેત એમના સર્જનનાં પ્રેરક જોશ છે એ વિશિષ્ટ વાતાવરણમાં અનેક વ્યક્તિઓનો સપર્ક થયો, અને માનવસ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાની પણ એમને તક મળી

શ્રી પટવાની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરભ તો કોલેજકાળમાં જ થયો હતો કોલેજ-મેગેઝિનમાં એમના લેખો અને એમની વાર્તાઓ પ્રગટ થતાં હતાં સહ રામનારાયણ પાઠકે 'પ્રસ્થાન' સામયિકમાં કથાકાવ્યરૂપ એમની વાર્તા 'આણુનો દેડકો' પ્રગટ કરી એટલે એમને બારે પ્રોત્સાહન મળેતું શ્રી યુનીનાય વ સાહે પણ ચિત્રમાર્ધના વાનિજ્યને એક શિક્ષકની જેમ માર્ગદર્શન આપીને, 'પ્રજ્ઞાપ્રધુ' તેમજ તેના દીપોત્સવી અંકોમાં એમની વાર્તાઓ પ્રગટ કરી; અને પરિણામે લેખન માટે એમને ધણી થકા જન્મી એ જ રીતે શ્રી જયુભાઈ રાવતે પણ એમનામાં અમન રસ લઈને આજ લગી એમને પ્રોત્સાહન આપ્યા કયું છે વાતચીત કરવાની હળવી શૈલીને કારણે શ્રી નીરુભાઈ દેસાઈએ એવી વાતોને લેખનમાં ઉતારવાની પ્રેરણા આપેલી, અને એથી શરૂઆતમાં 'નવ સૌરાષ્ટ્ર'માં 'ચા પીતા પીતા,' અને પછીથી 'ગુજરાત સમાચાર'માં 'પાનમોપારી'ના શીર્ષક નીચે હળવા લેખો—નિર્મ મિકાઓ લખવાનું એમણે આરંભ્યું 'પાનમોપારી' તો 'ગુજરાત સમાચાર'માં દર શનિવારે, તા ૨-૮-૪૧ થી, એટલે કે છેલ્લા પચીસ વર્ષથી, નિયમિત પ્રગટ થતો અત્યંત લોકપ્રિય વિભાગ છે ૧૯૫૬ માં શરૂ થયેલી મહાગુજરાતની લડત દરમિયાન અને પછી પણ 'ગોરખ મન્નિચંદ્ર' નામની એમણે લખેલી લેખમાળામાં અને તાજેતરમાં એ જ નામે પુસ્તકોમાં પ્રગર્થ થયેલ એ 'ઇતિહાસરસ પીરસતો રાજકીય કટાક્ષ'માં રાજકારણના રંગ અને વ્યંગને આળાદ રીતે, અત્યંત માર્મિક રીતે, એમણે ઝીંપ્યા છે નિવૃત્ત કોંગ્રેસી અને કોંગ્રેસ કાર્યકરની—મન્નિચંદ્ર-ગોરખની—આ ખ્યાતનામ બનેલી જોડી દ્વારા શ્રી પટવાએ પ્રવર્તમાન રાજકારણની વિશ્લેષણતાઓનાં

પ્રતિબિંબ એમાં દળદ્વ પાડ્યા છે, અને એમના એકંદરે નિર્દેશ અને દાવકા હાર્યનો અગ્રહો પરિચય એ કૃતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમની ઊંડી રાજકીય સંજ્ઞા અને ગુજરાતના પ્રજાજીવનનું દર્શન કરાવતું આ સવાદાત્મક કટાક્ષિત-એની માળાનું આપણું વિરલ કહી શકાય એવું સમકાલીન પુસ્તક છે.

જીવનમાં જે સદન કર્યા વગર છૂટકો જ નથી એવા બનાવોને દળવી દૃષ્ટિએ એવાની અને જોવાની ટેવ પાડવી અને એવી રમૂજવૃત્તિ લેખનદ્વારા વિશાળ વાચકવર્ગને પહોંચાડવી—આ એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ છે એ કારણે જ એમણે ‘ગુજરાત સમાચાર’ને એમની લેખનપ્રવૃત્તિનું મુખ્ય સાધન બનાવ્યું છે, અને આખાલવૃદ્ધ સરને એમાં રસ લેના કરીને પોતાના ઉદ્દેશને પથ સિદ્ધ કર્યો છે એમના પ્રિય લેખનવિષય અને પ્રકાર પથ્ય, એ કારણે, દળની રૈવીથી લખાયેલા નિમંષો જ છે પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનમાં આવતા દુઃખપ્રસંગો હમી કાઢ્યા વિના છૂટકો નથી, અને એમને હસી કાઢવામાં પોતાને જે સફળતા સાપડે છે તેમાં ખીળ થણા બધા ભાગીદાર બને એ એમની સ્વાભાવિક હૃદય દૈનિક પત્રના વાહનદ્વારા સારી રીતે સંતોષાર્થ પથ્ય છે પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિને ઉપકારક થાય એ પ્રકારનું વાચન-મનન નિરંતર એ કરે જ છે, પણ એમને ગ્સ પડતાં અગ્રેજી ભાષાના પુસ્તકો તેઓ વાંચે છે; એમાંયે દળનું તેમ જ વિદ્યાનું સાહિત્ય અવિરંધ.

એમના પ્રિય લેખક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી છે એમની નવનકથાઓ અને નાટકો એમને ચોટદાર લાગવાથી વિશેષ ગમ્યા ■ ‘ગુજરાતનો નાથ’, આથી જ, એના ચોટદાર સવાદો અને વાર્તા કહેવાની રૈવીથી, અને ‘ભદ્ર ભદ્ર’ એમાના દળવા કંગક્ષી, શ્રી પટવાની પ્રિય સાહિત્યકૃતિઓ રહી છે.

શ્રી મુનશી, શ્રી ચુનીલાલ વ શાહ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર ટ્વે, શ્રી રામનારાયણ પાટક, શ્રી બચુભાઈ રાવન અને એમના સ્વ પિતાશ્રી તેમ જ મોહિયેર, બાદ્શાહ અને જેમ્સ થર્નર જેવા લેખકોએ એમના જીવન પર પ્રગળ અસર પાડી છે લેખકની અભ્યાસકાળ દરમિયાન ખીજી અભ્યાસ-ભાષા કન્ય દત્તી, એથી ઉપરના લેખકોના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાની એમને તક મળેલી. પરિણામે, દળનું સાહિત્ય લખવાની એમની કુદરતી પ્રેરણા પ્રોત્સાહિત થયેલી.

ઈ સ ૧૯૪૭ માં એમની પ્રથમ કૃતિ—વાર્તાસંગ્રહ—‘નવોદા’ પ્રગટ થઈ એ પછી મુખ્યત્વે એ દળવા નિમંષો જ લખતા રહ્યા છે પરંતુ

ચિમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી 'વિવિત્સુ'

[૧૫-૯-૧૮૯૪]

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૪ના સપ્ટેમ્બરની પંદરમી તારીખે કપડવંજમાં થયો હતો. એમનું મૂળ વતન આતરસુંઘા. માતાનું નામ મહાલક્ષ્મીબહેન અને પિતાનું નામ ભોગીલાલ. શાંતિએ દશા ખડાયતા વાણિયા. એમનું લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૦૩માં શ્રી મૂળીબહેન સાથે થયેલું. શ્રી ગાંધીએ પ્રાથમિક શિક્ષણ હોંગામની ગુજરાતી શાળામાં અને માધ્યમિક શિક્ષણ પાટણ હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું. તેમણે ૧૯૩૨માં મોટી ઉંમરે મુગર્ષ યુનિવર્સિટીની ખી. એ ની ડિગ્રી 'એન્ડાયર' સંસ્કૃત સાથે લીધી હતી તેમણે કેળવણીખાતામાં શિક્ષક તથા આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે કુલ ૩૪ વર્ષ નોકરી કરી છે. અત્યારે તેઓ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. નિવૃત્તિકાળની તેમની પ્રિય પ્રવૃત્તિઓ બે છે : એક તો શ્રી અરવિંદના તત્ત્વચિંતનનું પરિશીલન અને પ્રચાર, અને બીજી પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વજ્ઞાનની પરીક્ષાઓનું સંચાલન.

ગોવર્ધનરામ, કાન્ત, નાનાલાલ, કેશવ હર્ષદ મુવ અને આનંદશંકર મુવની પ્રખળ અસર નીચે તેઓ આવ્યા હતા. કવિતાના સર્જનમાં શૈલી પરત્વે કાન્તના ખંડકાવ્યો તથા ધનર કાવ્યોનું ઊંડું પરિશીલન તેમણે કર્યું અને તેની અસર પોતાની કૃતિઓમાં ઝીલી. આનંદશંકર મુવ પાસે તો શ્રી ગાંધીએ ગુજરાત કોલેજમાં અભ્યાસ કરેલો અને ત્યારે તેમના સીધા સંપર્કમાં આવવાનું સહજાગ્ય તેમને સાંપડેલું. એટલે આનંદશંકરની વિચારધારા, સાહિત્યપ્રીતિ અને ગદ્યશૈલીના સૌખ્યની એમનાં ગદ્યલખાણો પર અસર થયેલી છે. આ ઉપરાંત કવિશ્રી 'કાન્ત' સાથે તેમ જ કવિશ્રી નાનાલાલ સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવવાની પણ એમને તક મળેલી. અમદાવાદની (૬ ફી) અને નડિયાદની (૯ મી) સાહિત્ય પરિષદોમાં તેમ જ ૧૯૫૫ માં નડિયાદની સાહિત્ય પરિષદમાં અને ૧૯૫૬માં લેખકમિલનમાં તેમણે હાજરી આપી સાહિત્યસંસ્કારો ઝીલવા નમ્ર પ્રયાસો કરેલા.

એમને સંસ્કૃત પ્રત્યે ખૂબ જ અનુરાગ હોવાથી સંસ્કૃત સાહિત્યની અસર એમના સારાજ જીવન ઉપર જોઈ શકાય છે. વડોદરાના 'સાહિત્ય' માસિકમાં, મુગર્ષના 'સમાલોચક' અને 'ગુજરાતી' સામયિકોમાં તેમ જ 'સવાજીવિજય'ના સાપ્તાહિક અંકોમાં એમની કાવ્યકૃતિઓ સારી સંખ્યામાં

પ્રગટ થઈ હતી. એમને ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી મળી છ ભાષાઓ આવડે છે. સંસ્કૃતમાં પણ એમણે ધણા ક્ષેત્રો રચ્યા છે.

એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો ચારલ ચર્ચે ૧૯૧૫માં. 'સમાલોચક'માં એમનું પ્રથમ કાવ્ય 'જૂની યાદ' પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એમના પ્રિય લેખકો છે એમર્સન, પંડિત સુખલાલજી અને કલાપી. એમર્સન એના વિચારસૌન્દર્ય અને અર્થઘનતાના અમરત્વને કારણે, પંડિત સુખલાલજી એમની લાઘવભરી અને મહન વિચારસભર લખાવટ માટે અને કલાપી તેમની સ્વાભાવિકતા તેમ જ માનવસ્વભાવના સચોટ અભ્યાસ માટે. Pushing to the Frontના ગુજરાતી અનુવાદ 'આમળ ખસો' એ અંચના વાચનથી પ્રેરાઈને શ્રી ગાંધીએ ઈ. ૧૯૧૮માં મૂકી દીધેલો પ્રીવિયસનો કોલેજ અભ્યાસ ફરી ૧૯૨૭માં શરૂ કર્યો અને ૧૯૩૨માં બી. એ. થયા. અત્યારે એમના જીવનને ઊંડો અને સાચો દિશાસો શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીનાં લખાણોમાંથી મળે છે.

કવિતા તરફ એમને અપાર પ્રીતિ છે. 'રાસપાંખડી'માં એમણે કેટલાક સુંદર ગીતો આપ્યાં છે. રવ. કેસવ હ. શેઠ, રવ. લલિતજી, રવ. હરુણાશંકર ભારતર અને રવ. ધૂમકેતુના સહવાસથી તેમ જ કુમાર કાર્યાલયની છુધવારિયાની ખેઠકામાં પ્રત્યક્ષ સતત ભાગ લેતા રહેવાથી કાવ્યરચનાની પ્રવૃત્તિમાં એમને બળ અને પ્રેરણા પ્રાપ્ત થયાં છે. એમનાં કાવ્યો 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ', 'માનસી', 'દક્ષિણા'માં પ્રગટ થયાં છે. શ્રી કેતકરના મરાઠી જ્ઞાનકોષના ગુજરાતી ભાષાંતરનો ૨૭૦ પૃષ્ઠનો અનુવાદ તેમણે કર્યો છે. બંગાળીમાંથી પણ તેમણે કેટલાક છૂટક અનુવાદો કર્યા છે. તેમનો મૌલિક કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડવામાં આવે છે.

કૃતિઓ

૧. છાંડવાનું જીવન : અનુવાદ-અંગ્રેજી (' Plant Life) પરથી, વિજ્ઞાન : પ્ર. સાલ ૧૯૩૦.
પ્રકાશક : ભાગાંતર શાખા, વિદ્યાધિકારી કચેરી, વડોદરા.
૨. કરકસર : અનુવાદ-અંગ્રેજી પરથી, અર્થશાસ્ત્ર : પ્ર. સાલ ૧૯૩૨.
પ્રકાશક : ભાગાંતર શાખા, વિદ્યાધિકારી કચેરી, વડોદરા.
૩. મધૂખ : અનુવાદ-બંગાળી પરથી (રાખાલદાસ બંદોપાધ્યાય), ઐતિહાસિક નવલકથા : પ્ર. સાલ ૧૯૩૨.
પ્રકાશક : જાતે

નાટકના શીખને કારણે રંગમંડળ માટે નાટકો લખવાની જરૂર પડતાં એમણે ભજવવા માટે એકાંકીઓ પણ લખ્યાં છે. 'સકુન્તલાનું જૂત'માં એમનાં એકાંકીઓ સંગ્રહાયાં છે. તખ્તા પર એમનાં એકાંકીઓ ખૂબ સફળ થયાં છે અને 'પાનસોપારી', 'ચાલો, સંગેડે સુખી થઈએ', 'હળવું ગાંભીર્ય' એ એમના નિર્માધિકા-સંગ્રહની જેમ, આ નાટ્યસંગ્રહ પણ મુંબઈ અને ગુજરાત રાજ્ય તરફથી વર્ષનાં શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી પુસ્તકોની સ્પર્ધામાં પારિતોષિક પણ પામેલ છે, અને વિવેચકોએ પણ એને વર્ષના અગ્રમુખ્ય પુસ્તક તરીકે પ્રશંસાર્થી આપ્યો છે. આજસુધીમાં વાર્તા અને એકાંકી સંગ્રહ ઉપરાંત એમના ૭ હળવા નિબંધના સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે અને બીજાં બેત્રણ સંગ્રહો પ્રગટ થવામાં છે. લેખકનું 'દિલસુદ' તખ્તપુસ, આ તટસ્થ હાસ્યકારને ગૌરવ આપનારું છે. શાન્તિદા બનાવોમાંથી નર્મ પાત્ર-પ્રસંગો શીધી કાઢીને, માનવસ્વભાવની નળગાઈઓ અને અવળચડાઈઓને અત્યંત હળવી ક્લમે છતાં તર્કબદ્ધ રીતે અને તીક્ષ્ણ સુદિધી એમણે આલેખી છે. એમની રજૂઆતશૈલી અને પ્રસંગની ભાવજત કરવાની વિશિષ્ટ કલાથી એમના હળવા નિબંધો વર્તમાન ગુજરાતમાં તો ઘેરઘેર અત્યંત પ્રીતિપાત્ર બની રહ્યા છે. એમની ક્લમમાંથી જેમ રચૂળ ચટકા સરી પડે છે તેમ જિંઆ વ્યંગનું સૂક્ષ્મ વૈચિત્ર્ય પણ નિર્ઝર છે. એમનું હાસ્ય, નિખાલસ અને કરકાકી વિનાનું હોવાથી એક પ્રકારની મધુર પ્રસન્નતાનું વાતાવરણ, એમના લેખો વાંચતાં વાંચતાં, આપણી આંધે પાસ પ્રસરે છે. ગુજરાતના અલ્પવંશ હાસ્યસાહિત્યને શ્રી પટવાએ નિઃશંક સમૃદ્ધ કર્યું છે.

કૃતિઓ

૧. નવોદા : મૌલિક, વાર્તાઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૭.
પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ.
૨. પાનસોપારી : મૌલિક, હળવા નિબંધો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.
પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ.
૩. દિલસુદિયાણી : મૌલિક, હળવા નિબંધો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૩.
પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ.
૪. સકુન્તલાનું જૂત : મૌલિક, એકાંકી નાટ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૫ માયો, સળોડે સુખી થઈએ : મૌલિક, હળવા નિમધો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.

પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.

૬. અમે અને તમે : મૌલિક, હળવા નિમધો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦

પ્રકાશક : ગુર્જર મંચરત કાર્યાલય, અમદાવાદ

૭ સાથે બેસીને વાંચીએ : મૌલિક, હળવા નિમધો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫

પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ

૮. હળવું ગાંભીર્ય : મૌલિક, હળવા નિમધો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ

૯. જોરખ અને મચ્છિન્દ્ર ['દ્વિસમુદ્ર'ની રાજકારણીય ગીતા] : મૌલિક,

હળવા નિમધો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪

પ્રકાશક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ

૧૦. દ્વિસમુદ્રને પૂઠો : મૌલિક, સાંસારિક પ્રસોતરી, પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.

પ્રકાશક : જાનગોવિંદ કુબેરસસની ક, અમદાવાદ

૧૧ સન્નારીઓ ને સજ્જનો : મૌલિક, હળવા નિમધો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૬.

પ્રકાશક . શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત

૧૨ અવગે ખૂણેથી : મૌલિક, હળવા નિમધો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૭

પ્રકાશક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ

અનુવાદ-સામગ્રી

૧. 'શકુન્તલાનું ભૂત' માટે મુજરાત સા. સંસ્થાની કાર્યવહી, ૧૯૫૬.

૨ 'માયો, સળોડે સુખી થઈએ' માટે ગુ. સા. સ. કાર્યવહી, ૧૯૫૯.

૩ 'સાથે બેસીને વાંચીએ' માટે ગુ. સા. સંસ્થાની કાર્યવહી, ૧૯૬૧

૪. 'જોરખ અને મચ્છિન્દ્ર'ની પ્રસ્તાવના, પ્રિ. ધરવંતભાઈ રુક્લ તેમ જ એ જ પુસ્તકના ઉપરણા પરના શ્રી બચુભાઈ રાવળ વગેરેના અભિપ્રાયો

૫ 'સાહિત્યવિવેક' (શ્રી અનંતરાય રાવળ)મંત્રી 'ભદ્ર'ભદ્રથી ખાનસોપારી' એ લેખ

સરનામું : પ્રીતમનગર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬.

૪. રાસપાંખડી : મૌલિક, અરબાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૭.

પ્રકાશક : જાતે

૫. દેવ આરાધના : મૌલિક અને સંપાદન, તત્ત્વચિંતન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.

પ્રકાશક : જાતે

૬. સામાજિક સુખરૂપતા : અનુવાદ-અંગ્રેજી પરથી, સમાજશાસ્ત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૩૫.

પ્રકાશક : બાપાતર શાખા, વિદ્યાધિકારી કચેરી, વડોદરા.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

‘રાસપાંખડી’ માટે ‘અર્વાચીન કવિતા’; ૧૯૩૬ ની ગુ. સા. સભાની કાર્યવહી; ‘રાસપાંખડી’ (પ્રસ્તાવના), શ્રી મંજુલાલ મજમુદારની.

સરનામું : ગાંધીવાડો, આતરસુંજા, તા. કપડવંજ, જિ. ખેડા.

છાટુભાઈ શંકરભાઈ સુથાર

[૨૧-૯-૧૯૧૧]

શ્રી છાટુભાઈનો જન્મ અકલાસી ગામે ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૧ માં થયો હતો. તેઓ મૂળ રાજસ્થાનના, પણ કુટુંબ ગુજરાતમાં વસેલું. માતાનું નામ રતનબહેન. એમનું લગ્ન ઈ. ૧૯૪૦ માં શ્રી રમાબહેન સાથે થયેલું.

એમની શૈક્ષણિક કારકિર્દી તેજસ્વી હતી. ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૪ દરમિયાન પ્રાથમિક સાત ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ અકલાસીની લોકલબોર્ડ ગુજરાતી શાળામાં લીધું. ૧૯૨૫ થી ૩૧ ના વર્ષોમાં નડિયાદની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં માધ્યમિક શિક્ષણ લીધું. બધા વર્ષોમાં કાયમ પહેલો નંબર રાખતા. મેટ્રિકમાં તે નડિયાદની હાઈસ્કૂલમાં સર્વપ્રથમ આવેલ અને તે બદલ ગુનર્ધ યુનિવર્સિટીની બાઉસાહેબ સ્કોલરશિપ મળેલી. કોલેજમાં સાયન્સનાં પ્રથમ ત્રણ વર્ષો વડોદરા કોલેજમાં ૧૯૩૧-૩૪ સુધીમાં ભણ્યા ત્યારે પણ છાટુભાઈને મેરિટ સ્કોલરશિપ મળતી. સિનિયર બી. એસસી.નું વર્ષ પૂના હર્ડુસન કોલેજમાં કરેલ. ત્યારપછી એમ. એસસી.માં ગણિતશાસ્ત્ર લઈ સરતની કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. માદગીને કારણે પરીક્ષા ન આપી શક્યા એટલે અભ્યાસ

છૂટ્યો તે છૂટ્યો. હિંદીમાં ઈ. ૧૯૪૦ માં 'કાવિદ'ની પરીક્ષામાં ભારતભરમાં પ્રથમ નંબર પ્રાપ્ત કરેલ. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન, પ્રયાગની 'સાહિત્ય-વિશારદ' ઉપાધિ એમણે ૧૯૪૦ માં મેળવી. ૧૯૩૯ માં એસ. ટી. સી. પણ થયા. એમણે શિક્ષકનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો છે અને એ અર્થે અમદાવાદ, સુરત, નડિયાદ, આણંદ, ચાંચા, સુકાવ વગેરે સ્થળે વસેલ. હાલમાં તેઓ વલ્લભવિદ્યાનગરની સંસ્થા શારદામંદિરમાં આચાર્યપદે છે.

એમના રસના વિષયો છે હિન્દીપ્રચાર, ખગોળપ્રચાર, પ્રકૃતિનિરીક્ષણ. ખગોળ એમનો સૌથી પ્રિય શોખ છે. વાચનની બૃખ જગ્યા પછી એમને એક વિચિત્ર અનુભવ થયો હતો. એક સાંજી તરફથી સંસ્કૃત લખવા માટેનો—એ અંગેના અધિકારનો પણ—જાકારો મળ્યો. 'સ્વત્વેદો પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વેષામ્ પૂજ્યતે'નું કાકતાલીય અર્થગ્રહણ લખવાની પ્રેરણા રૂપ બન્યું હતું. સામાન્યો (કારીગર વગેરે) અપમાનિત થાય છે ત્યારે લેખકો માન પામે છે એ પણ અનુભવેલું. એમના જીવનના મુખ્ય વિકાસદર્શક પ્રસંગો છે. હોટુભાઈ નવમા ધોરણ (જૂના પાંચમા)માં લખતા હતા ત્યારે હસ્તલિખિત માસિક શરૂ કરેલું. ૧૯૩૫ માં શ્રી અનંતરાય રાયળ દ્વારા 'કાવ્ય'ને બદલે 'ખગોળ' લખવાની ટોકાર થયેલી. ૧૯૩૫-૩૬ માં સામયિક 'કિશોર'માં સંપાદક શ્રી મગીનદાસ પારેજી 'ખગોળની વાતો' લખવા માટે આમંત્રણ અને પ્રોત્સાહન આપેલ. સુરતના 'પ્રતાપ' દૈનિકે ખગોળ પર લેખમાળા લખાવી. આ જ અરસામાં 'પ્રચાન'માં એક પ્રશ્નની ચર્ચા અંગે લેખમાળા આપી. 'બાલમિત્ર' અને પાછળથી 'અખંડ આનંદ'માં લેખો પ્રકાશિત થયા. હોટુભાઈ માને છે કે એમની લોકજોગ્ય શૈલી માટેની તાલીમનો યશ 'અખંડ આનંદ'ને ધટે છે. હોટુભાઈએ ૧૯૬૩ માં દ્વિમાસિક 'આકાશગંગા' શરૂ કર્યું, જેણે આપણા ખગોળવિષયક સાહિત્યમાં અત્યંત ગણનાપાત્ર પ્રદાન કર્યું.

'ખગોળ' વિશેની હોટુભાઈની પ્રીતિ-ભક્તિ શી રીતે વધ્યાં ? એમના જ સંબંધમાં વાંચીએ : મનોભાવ અને ભિન્ન પ્રથમ ચિત્રોદ્ધાર પ્રગટ થયામાં નિબળતા મળી ૧૯૨૯-૩૦ ના અરસામાં ચિત્ર કરવામાં કયાંયથી પ્રેરક બળ ન મળ્યું તેથી અને ૧૯૩૪-૩૫ માં કાવ્યની સરવાણી ફૂટતી હતી તેને દૂંપાવનારા પ્રસંગો બનતાં એ જાને જેમાં દર્શન દે તેવું 'ખગોળ' ગપસી આવ્યું, જે સમય જતાં ખાસ શોખ અને અભ્યાસનો વિષય બની ગયું.

ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રી નગીનદાસ પારેખની પ્રેરણાથી 'કિશોર' સામયિકમાં ઇાદુભાઈએ સચિત્ર લેખમાળા આપી એ ગુજરાતીમાં ખગોળ સાહિત્યનું પ્રથમ અવતરણ કહી શકાય. ઇાદુભાઈએ લલિત સાહિત્યના અર્થમાં લેખક થવાનું પસંદ કર્યું નથી. ખગોળસાહિત્યના ફેલાવા માટે 'સાહજિત' રૂપમાં જ એ લેખક બની ગયા છે. એમના પ્રિય લેખકો છે : ટાકાસાહેબ કાસેલકર અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. આ બંને લેખકો એમને ખૂબ ગમે છે, કારણ કે બંનેની વર્ણનશૈલી અર્થગર્ભિત અને મનોરમ છે. બંનેના કાવ્યાત્મક વિચારો વધુ ગમે છે, આકાશી કાવ્યને પૃથ્વી પર ઉતારવાની બંનેની મોહક છટાના એ પ્રશંસક છે.

જીવન માટે આલ્પજનમંથનો અર્થ લેનાં ગીતા એમનો પ્રિય ગ્રંથ છે. એમને નીચેનાં પુસ્તકો વારંવાર વાંચતાં ગમે છે, કારણ કે એ બધાંમાં વિશ્વનું વિરાટદર્શન આલેખાયું છે : 'જીવનનો આનંદ'; 'વિશ્વપરિચય'—બંગાળી અનુવાદ; 'Les Miserables', 'The Stars in the Making' અને હિન્દી 'આસુ'. શ્રી ઇાદુભાઈ ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં લખે છે, જ્યારે ખગોળના વાચન પૂરતી બંગાળી, મરાઠી અને ફ્રેંચ તેઓ વાંચી-સમજી શકે છે અને અનુવાદિત કરી શકે છે. હિન્દીમાં એમણે બાળકો માટેના વાર્તાસંગ્રહ 'હિપા ખગના' અને 'વિશ્વદર્શન' પ્રગટ કર્યાં છે. એમના પ્રિય સાહિત્યપ્રકારો છે નિઃશ્વ અને કાવ્ય, કારણ કે આ બંને પ્રકારો થોડામાં ઘણું કહેવાની કળા ધરાવે છે. ઓછા સમયમાં સાહિત્યનો આસ્વાદ માણવા માટે આ બે પ્રકાર એમને વધુ ગમે છે. એમનો મનમતો વિષય ખગોળ છે એ તો સ્પષ્ટ છે. એ માટે એઓ સતત સાધના કરે છે. તેઓ મોટે ભાગે ખગોળનાં પુસ્તકો વાંચે છે અને બંને તેટલા અગત્યન રહેવા માટે ખગોળ સામયિક સાથે સતત સંપર્ક રાખે છે. આ સિવાય યાત્રાવર્ણનો, પ્રકૃતિ અંગેના લેખો (પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે), વિજ્ઞાનસાહિત્ય, શિક્ષકસાહિત્ય, વાર્તા-કહાનીનાં પુસ્તકો તેઓ વાંચે છે. નવલકથા વાચન તો નહિવત્.

એમના સાહિત્યસર્જનમાં, એમના મિત્ર શ્રી ગોરધનભાઈ ય. પટેલે તારકમંડળ રચાવી, તે દ્વારા ખગોળજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના વિચારને બધી રીતની સદાય આપવાનો કરેલો શુભ સંકલ્પ ખૂબ પ્રેરક નીવડ્યો છે. વળી ખગોળરસિક પ્રજાએ પણ એમના પ્રવૃત્તિને પ્રેમપૂર્વક આવકાર્યા છે. સામાન્ય રીતે એમનાં પુસ્તકોને જનતા અને વિવેચકો બંનેએ સત્કાર્યા છે. વિવેચકોએ એમનાં 'ખગોળ પ્રવેશ', 'વિશ્વદર્શન', 'અવકાશનું રહસ્ય' વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં

વિશિષ્ટ પ્રદાન કરનારા ગ્રન્થગ્રાંથો છે. આ સિવાય ‘આલ અને ધરતી’ (૧૯૫૬), ‘અનંતની બીતરમાં’ (૧૯૬૧) અને ‘આપણું વિશ્વ’ (૧૯૬૨) એ ત્રણ પુસ્તકો રાજ્યકક્ષાએ શ્રેષ્ઠ ગણાયા છે. તારા, વિશ્વમંદો, આકાશગંગા, ખગોળ-સર્વસંમદ વિષયક કેટલાંક પુસ્તકો તેઓ લખી રહ્યા છે. શ્રી હોડુબાઈ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય અને મંસ્કારની અનેક મંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તારકમંડળ (આણુંદેના તેઓ મંત્રી છે, અને પ્રકૃતિમંડળ, ચારુતર વિદ્યામંડળ, ચરોતર એન્જ્યુ. સોસાયટી, જારતીય વેધશાળા, હિન્દી પ્રચાર સમિતિ, ગુ. આ. પરિષદ વગેરે મંસ્થાઓના સભ્ય છે. શ્રી મુધાર ગુજરાતના ખ્યાતનામ ખગોળશાસ્ત્રી છે અને એમની ‘આપણું વિશ્વ’ જેવી અનેક આ વિષયની કૃતિઓ ગુજરાતના રાંક ખગોળસાહિત્યના ‘રતન’ જેવી છે. આકાશી જ્ઞાનને તેઓ વિશદતાથી નિરૂપે છે અને ખગોળ વિજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાધથી રજૂ કરે છે.

કૃતિઓ

૧. વિશ્વદર્શન : મૌલિક, તારાઓનો પરિચય; પ્ર. સાલ ૧૯૪૫, ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી, આણુંદ.
૨. આકાશના તારા-નકશા : મૌલિક, નકશા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૫.
પ્રકાશક : તારક મંડળ, આણુંદ.
૩. ખગોળપ્રવેશ : મૌલિક, ખગોળનું સામાન્યજ્ઞાન; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
[હિન્દીમાં અનુવાદ થયો છે. પ્ર. સાલ ૧૯૫૯].
પ્રકાશક : તારક મંડળ, આણુંદ.
૪. ચંદ્ર : મૌલિક, પ્ર. સાલ ૧૯૪૭.
પ્રકાશક : તારક મંડળ, આણુંદ.
૫. આલ અને ધરતી : મૌલિક, બાળકો માટે; પ્ર. સાલ ૧૯૪૯.
[હિન્દી અને મરાઠીમાં અનુવાદ થયો].
૬. મૂર્મહલીય સૂર્યગ્રહણ-ગણિત : મૌલિક, (આલેખપદ્ધતિદ્વારા) શ્રી હરિહર વાદ સાથે; પ્ર. સાલ ૧૯૪૯.
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમલવાદ.
૭. ધૂમકેતુ : મૌલિક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.
પ્રકાશક : તારક મંડળ, આણુંદ.
૮. અવકાશનું રહસ્ય : મૌલિક, પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.
પ્રકાશક : તારક મંડળ, આણુંદ.

૯. અનંતની કીંતરમાં : મૌલિક, ખગોળનું સામાન્ય જ્ઞાન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : વૌરા એન્ડ કુર્ડ, મુંબઈ.
૧૦. આકાશદર્શન ■ સંપાદન (બોગીલાલ પટ્ટના સાથે), તારાઓનો પરિચય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૧૧. પરમાણુ—આજે અને આવતી કાલે : અનુવાદ—Atom To-day & To-morrow નું, પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : વૌરા એન્ડ કુર્ડ, મુંબઈ.
૧૨. આપણું વિશ્વ : મૌલિક; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
પ્રકાશક : મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.
૧૩. નક્ષત્ર પરિચય : મૌલિક; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
પ્રકાશક : પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.
૧૪. અક્ષાંડ અને જીવસૃષ્ટિ : મૌલિક; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
પ્રકાશક : જ્ઞાન કૌશલ્ય પ્રકાશન ટ્રેસ્ટી, અમદાવાદ.
૧૫. છિપા જગતના (દિન્દીમાં) : મૌલિક લેખન પદ્ય ખીજક જૂનાં, બાળ વાતો; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.
પ્રકાશક : ચરોતર એજ્યુકેશન મોસાવટી, આણંદ.
૧૬. અક્ષાંડ—વિકસતું કે વિઘાત : મૌલિક; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- ૧૭ તારા અને મહો : મૌલિક; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.
પ્રકાશક : બાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ

અવકાશ-સામગ્રી

‘ આજ અને ધરતી ’ માટે ‘ સંસ્કૃતિ ’ (૧૯૪૯-૫૦), ‘ ખગોળ પ્રવેશ ’ માટે ‘ શિક્ષણ અને સાહિત્ય ’ અને ‘ જન્મભૂમિ ’ (૧-૪-૪૮); ‘ ચંદ્ર ’ માટે ‘ પ્રજ્ઞાપ્રધુ ’ (૧૧-૭-૪૭), ‘ કૃષ્ણજન ’ (૨૭-૫-૪૮); ‘ આકાશના તારા-નકશા ’ તથા ‘ વિશ્વદર્શન ’ માટે ‘ શિક્ષણ અને સાહિત્ય ’; ‘ આપણું વિશ્વ ’ માટે ‘ નવચેતન ’; ‘ અક્ષાંડ—વિકસતું કે વિઘાત ’ માટે ‘ અંથ ’, એપ્રિલ ૧૫; આકાશવાણી, અમદાવાદ, મે ૧૯૬૫; અન્ય પુસ્તકો માટે ‘ જન્મભૂમિ ’, ‘ પ્રજ્ઞાપ્રધુ ’, ‘ શિક્ષણ અને સાહિત્ય ’ની જૂની કાપડો.

સરનામું : ચારદામંદિર, વલ્લભવિદ્યાનગર (આણંદ).

જમિયતરામ કૃપાશંકર પંડ્યા 'જિગર'

[૧૦-૮-૧૯૦૮]

શ્રી જમિયતરામ પંડ્યા ખંભાતના વતની છે, અને એમનો જન્મ પણ એ જ મામમાં તા. ૧૦-૮-૧૯૦૮ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શ્રી કૃપાશંકર લક્ષ્મણાઈ પંડ્યા અને માતાનું નામ મોતીબહેન. જ્ઞાતિએ તેઓ ઔદિચ્ય ટોળકિયા ધાણજી છે. એમનાં લગ્ન ઈ. ૧૯૨૩માં ચંદનશક્તી સાથે થયાં હતાં.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ખંભાતની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં લઈને તેઓ ખંભાત હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયેલા અને મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસ કરેલો. હિન્દીમાં 'કાવિદ'ની પરીક્ષા એમણે ઉત્તીર્ણ કરી છે અને સંસ્કૃત, ઉર્દૂ તેમ જ પરિચયન બાપાએનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. પત્રકારત્વ એમને મુખ્ય વ્યવસાય છે અને લગભગ આઠીસેક વર્ષથી માત્ર કલમને જ ખોળે છે. કવિસંમેલનો, મુશાવરા ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિમાં એમને ઉત્કટ અને જોડો રસ છે. ઈ. ૧૯૨૪ માં તેઓ વિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં દાખલ થયેલા. એની પ્રિસેન્ટ, બેલેવેટરફી, જિનરાજજીદાસ વગેરેનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો. ગુજરાતીમાં મેઘાણી, સંસ્કૃતમાં કાલિદાસ, ખંગાળીમાં ટાંગોર અને ચરદ્યંદ્ર, હિન્દીમાં પ્રેમચંદજી, પરિચયનમાં ધરિનના સહી કવિઓ, ઉર્દૂમાં ગાલિબ, ખુશનાલ વગેરે અને અંગ્રેજીમાં ઉપરનિર્દિષ્ટ લેખકો ઉપરાંત ગાદસવધી વગેરેનાં પુસ્તકોએ એમની પ્રેરણાને પોષી છે. પરિચયનમાં મૌલાના જામી સાહેબ અને ઉર્દૂમાં વાર્તાલેખક કૃષ્ણચંદ્ર એમના પ્રિય લેખકો છે. જે લેખકોમાં ખુમારી છે, જેમની કૃતિઓમાં સમવેદના, માનવતા, નીતિમતા, રસદર્શન, ફિલસૂફી, અગમવાદની ઝાંખી છે એ લેખકો એમને વિશેષ ગમે છે. 'ગીતાંજલિ' એમને પ્રિય છે, પણ 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' તે પ્રિયતર છે.

શ્રી જમિયત પંડ્યાના પિતાશ્રી અને માતામહ—જાને કવિઓ અને પત્રકાર હતા. એમના સંસ્કારનો લાભ તેા આરંભકાળથી જ એ પામેલા. ઉપરાંત, દાંડીકૂચ વખતે મહાત્મા ગાંધીજીની સાથે રહેવાનું સહભાગ્ય પણ પત્રકાર તરીકે તેમને મળેલું આરંભમાં સ્વીકારેલી સરકારી નોકરી, વળ-વળમાં બાગ લેવાને કારણે અને જોલવાસને કારણે છૂટી ગયેલી એટલે એમણે શરૂ કરેલા 'નવપ્રભાત' સાપ્તાહિકમાં ગુજરાતનાં દેશીરાજ્યો અંગે લખવાનું

આરંભેનું. સત્યાગ્રહની ચળવળે જ કાવ્ય-વાર્તા અને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં લેખકને મૂકી દીધેલા. લેખનપ્રવૃત્તિ દ્વારા એમનો ઉદ્દેશ સામાજિક કુરિવાજોને ખુલ્લા કરવાનો અને નીચલા ઘરમાં જે કાંઈ સારું છે તે પ્રકટ કરવાનો છે. ઉપરાંત અગમ્યવાદ અને દ્વિસદ્ધીમાં રસ હોવાથી નિગૂઢ તત્ત્વોને ગૂંથતી કૃતિઓ સર્જવાનો પણ છે.

ઈ. ૧૯૨૮માં ગુલબંદીમાં લખાયેલું એમનું પ્રથમ કાવ્ય ‘પ્રસ્થાન માં પ્રગટ થયેલું. એ પછી ‘નવચેતન’માં એમની વાર્તાઓ અને વિવિધ સામયિકોમાં લેખો પણ છપાતા. શ્રી પંડ્યાએ જીવનમાં ઘણાં સંઘર્ષોનું અનુભવ્યું છે અને સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારીને પોતાના વિચારો-સિદ્ધાંતોને વક્ષાદાર રહ્યા છે.

એમનું પ્રથમ પુસ્તક ‘કમનસીજનું કિસ્મત’ એ ઈ. ૧૯૩૫ માં પ્રગટ થયેલી એમની નવલકથા છે. એમાં એમણે સરોઝિયા માનસનો ખ્યાલ આપી કૃતિને કરુણાત બનાવી છે. એ પછી એમણે વાર્તાસંગ્રહો અને ગદ્યસંગ્રહો આપણને આપ્યા છે અને ઉર્દૂ તેમ જ હિન્દી વાર્તાઓના ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં અનુવાદો પણ કર્યા છે. ઉર્દૂમાં સ્વતંત્રપણે ગદ્યો અને નૃપો પણ લખી છે. શ્રી જમિયત પંડ્યાનું નામ આપણે ત્યાં, શ્રી ચમ્પાની જેમ, ગદ્યના પ્રકાર સાથે જોડાઈ મળ્યું છે. ગદ્ય તરફ એમને વિશેષ પક્ષપાત પણ છે. વાર્તાઓ ઉપરાંત ગદ્યો-નૃપો હૃદયના આધાતો સારી રીતે વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે એમ તેઓ માને છે. સુદી-વાદનાં પુસ્તકો તેઓ વિશેષ વાંચે છે. હાલ તેઓ સ્વ. શ્રી રંગેય રાધવના ‘લોઈકાતાના’નો અનુવાદ કરી રહ્યા છે. ઉર્દૂ અને ગુજરાતી ગદ્યસંલેખક એમનો સુદીર્ઘ અભ્યાસનિબંધ ‘ઉર્દૂ-ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ’ પ્રગટ થવામાં છે. ગદ્યનું પિંગળ પણ તેઓ લખી રહ્યા છે.

‘નિગર’ના તખલ્લુસવાળી એમની જાવવાહી ગદ્યો ગુલામરાના મંથ પર વિશિષ્ટ હવા જમાવે છે. એમની એક કૃતિમાં એમણે પોતાનાં ગીતને પોતાના જીવન-સંતાપ તરીકે ઓળખાવતાં કહ્યું ■ : ‘અથુ છે, અંતર-વ્યથા છે આ હૃદય-આઘાપ મારા.’ હૃદયના દર્દને ગાતી, સેવાના મધુર જાવની જીવન અભિલાષા વ્યક્ત કરતી, અને વિવિધ પ્રકારના માપબંધોમાં કુશળતાથી વિહરતી એમની ગદ્યો નિખાલસતા અને સાહજિકતાથી તર-બ-તર હોય છે શ્રી પંડ્યાનાં મુક્તકો અને રુબાઈઓ એવાં ચોટયુક્ત હોય છે કે તે વાંચનાં કે સંભળનાં જ એમના ‘દિલની ઝાળ’નો

અનુભવ થાય છે. આપણા ગઝલ-કવિઓમાં શ્રી જમિયત પંડ્યાનું નિશ્ચિત સ્થાન છે. એમની ગઝલોમાં દારસી સાથે સંસ્કૃતનો ચપેલો સુયોગ એમની આગવી વિશેષતા છે. એ ગઝલોમાં દીન-દીન કચકાચેલાં માનવીઓ માટેની ભારોભાર દમદર્દીનું આપણને દર્શન થાય છે.

શ્રી જમિયત પંડ્યાએ વર્ષો સુધી અનેક અઠવાડિકોનાં સંપાદનો કર્યાં છે. હાલ અનેક સાર્તાહિકોમાં 'કોલમિસ્ટ' તરીકે કાર્ય કરે છે, ગઝલ માસિકનું સંપાદન કરે છે અને 'હિન્દુ' સાર્તાહિકના સહસંપાદક છે. રથાનિક ગઝલ સાહિત્ય મંડળના તેઓ પ્રમુખ છે અને સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય પરિષદ, લેખક મિત્રન, વ્યવસાયી પત્રકાર મંડળ વગેરે સાથે સંકળાયેલા છે. ગુજરાતી ગઝલોના સ્વરૂપ અને વિકાસ વિશે અવારનવાર તેઓના લેખો પણ પ્રકાશિત થયા છે.

કૃતિઓ

૧. કમનસીબનું કિસ્મત : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૫.

પ્રકાશક : નવસંસ્કાર કાર્યાલય, ખંભાત.

૨. પ્રાયશ્ચિત્ત કોને ફે : અનુવાદ (શિરીષકુમાર જૈનની કૃતિ), નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૮.

પ્રકાશક : રથાનિકવાસી જૈન યુવક મંડળ, ખંભાત.

૩. સમાજથી તરછોડાયેલાં : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૯.

પ્રકાશક : નવસંસ્કાર કાર્યાલય, ખંભાત.

૪. એક પ્રાર્થના સમુચ્ચય કાવ્ય : અનુવાદ (સંસ્કૃતમાંથી), સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.

પ્રકાશક : સર્વોચ્ચ મંડળ, અમદાવાદ

૫. નાગરાણી : અનુવાદ-મૌલિક (એ અનુવાદ અને બાકીની જૂની લેખિકાઓ પરથી), વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : કિસ્મત કાર્યાલય, મુળર્ષ.

૬. તરસ્યા જીવ : અનુવાદ (હિન્દી-ઉર્દૂમાંથી), વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧

પ્રકાશક : કિસ્મત કાર્યાલય, મુળર્ષ.

૭. આયુર્વેદિક ઉપચારો : સંપાદન, આયુર્વેદ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : કિસ્મત કાર્યાલય, મુળર્ષ.

૮. વરદાન : મૌલિક, ગઝલસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : સુમન પ્રકાશન, મુળર્ષ.

૯. ઝાળ અને ઝાકળ : મૌલિક, નર્મ-મુક્તક સંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
પ્રકાશક : સુમન પ્રકાશન, મુંબઈ.
૧૦. શ્રી. અક્ષાનંદ મદારાજ : મૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
પ્રકાશક : નાનાલાલ ત્રેકસી, વડોદરા.
૧૧. નજરાણું : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.
પ્રકાશક : સુમન પ્રકાશન, મુંબઈ.
૧૨. પદ્મવ : મૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.
પ્રકાશક : ગોવિંદલાલજી ગોસ્વામી, દહેમાન.
૧૩. જન્મ આવેગી કાલધટ્ટા (ભા. ૧-૨) : અનુવાદ (રંગેય રાધવ),
નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
પ્રકાશક : હિરમન કાર્પાલવ, મુંબઈ.
- અભ્યાસ-સામગ્રી :
૧. ' વરદાન ' ની પ્રસ્તાવના શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી.
 ૨. ' નજરાણું ' ની પ્રસ્તાવના શ્રી કે. કા. સાસ્ત્રી.
 ૩. ' અંથ ' ૧૯૬૫ તથા મે ૧૯૬૬.
- સરનામું : ૩૬, નરહરિ કોલોની, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૧.

જયંત હિંમતલાલ પાઠક

[૨૦-૧૦-૧૯૨૦]

કવિ શ્રી જયંત પાઠકનો જન્મ તેમના વતન રાજગઢ (પંચમહાલ) માં, ઈ. ૧૯૨૦ ના ઓક્ટોબરની ૨૦ મી તારીખે થયો હતો. માતિએ તેઓ શ્રીમૌડ બ્રાહ્મણ છે. પિતાનું નામ હિંમતલાલ પાઠક અને માતાનું ઇન્દુબા. એમનાં લગ્ન ઈ. ૧૯૪૫માં ધનલક્ષ્મીજીવેન સાથે થયાં હતાં.

રાજગઢની પ્રાથમિક શાળામાં ચાર ધોરણ સુધી પ્રાથમિક કેળવણી લઈને તેઓ પંચમહાલ જિલ્લાના કાલોલની એમ. જી. એસ. હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા, અને ત્યાં માધ્યમિક શિક્ષણ (૧૯૩૦-૩૮) લીધું. વડોદરા કોલેજમાંથી ઈ. સ. ૧૯૪૫માં બીજા વર્ગમાં, મુમ્બઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ.ની

પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી અને ૧૯૬૦માં, એમ ટી બી કોલેજ સુરતમાંથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની પીએચ ડી.ની પદવી મેળવી સુરતની એમ ટી બી કોલેજમાં તેઓ ધણી વર્ષોથી ગુજરાતી વિષયનું અધ્યાપન કરે છે હાલ ત્યાંના ચૂનીવાલ માધી વિદ્યાલયનના અધ્યક્ષ તરીકે કામગીરી બગવે છે.

તેઓ હાઈરિક્લમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કવિતા વાચતા અને એમાંથી લખવાનું મન થતાં કાવ્યલેખન તરફ વળ્યા આરંભમાં ત્રીશીના કવિઓની કવિતાએ તેમ જ શ્રી રમણ પાઠક, શ્રી 'ઉચ્ચનસુ' જેવા રચનનો ને મિત્રોની લેખનપ્રવૃત્તિએ અને પાછળથી સર્વશ્રી વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, બચુભાઈ રાવત, વિજયરાય વેંઘ અને ઉમાશંકર જોશી આદિનાં પ્રોત્સાહ અને પ્રેરણાએ એમના સાહિત્યસર્જનમાં મહત્વનો ભાગ લગવ્યો છે શેક્સપિયર અને ટાગોર એ બે વિશ્વકવિઓએ એમને કલાદૃષ્ટિ આપીને, તો ગુરુ પ્રા વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ જીવનના સંદર્ભમાં કલાઓને જેવા-મૂલ્યવાની દૃષ્ટિ આપીને એમના જીવન પર પ્રમળ અસર કરી છે સારકારિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓ રસ લે છે લેખનપ્રવૃત્તિ દ્વારા જીવનદર્શન, કલા-પ્રવૃત્તિ દ્વારા સૌન્દર્ય અને આનંદનો અનુભવ એ એમની સર્જનપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ છે માનવહૃદય, સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિનું, સૌન્દર્યના પરિવેશમાં શેક્સ-પિયર, કાલિદાસ અને ટાગોર દ્વારા દર્શન મળતું હોવાથી એ એમના પ્રિય લેખકો છે કલા અને જીવન એકસાથે જેમાં માણવા-જાણવાનાં મળે તેવી કૃતિઓ એમને પ્રિય છે કાવ્ય, સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ પ્રકાર હોવાથી અને આપણી સવિત્તે રીધો રપશી સૌન્દર્યના અનુભવ દ્વારા તેને વિકસિત ને ઉન્નત કરતો હોવાથી, એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે પદ્યમહાલના કુગરાળ અને વનશ્રીથી સમૃદ્ધ પ્રદેશના સરખાર બાળપણથી જ એમના ચિત્ત પર પડ્યા છે. પ્રકૃતિમાંથી સરકૃતિમાં આવતા જીવનમાં એમને વિવિધ અનુભવો પણ થયા છે પરિણામે પ્રકૃતિ અને માનવહૃદય—એમના મનમગ્નતા લેખન-વિષયો છે

કવિશ્રી પાઠકનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'મર્મર' ઈ ૧૯૫૪માં પ્રગટ થયો અને ૧૯૫૭માં એની બીજી આવૃત્તિ થઈ એ પછી એમના 'સંકેત' અને 'વિરમય' એ કાવ્યસંગ્રહો પણ પ્રકાશિત થયા છે આરભથી જ શ્રી પાઠક એમની ચારુ ગીતરચનાઓથી ચારુ ખ્યાન બેચુ હલું પ્રકૃતિવીરોને નિરૂપતા ઝડપુકાવ્યો અને રેવાદસ્યો, મૃદુએમના વિવિધ ભાવો ગાતા અને

પ્રથુપાનુભવથી વિવિધ રિથેતિઓ આતેખતાં એમનાં પ્રણયકાવ્યો, દેશદર્શનને, સમકાલીન ઘટનાઓને અને પ્રાર્થનાલાવને વ્યક્ત કરતી તેમજ અરવિંદાદિને અંજલિ આપતાં ચિંતનમાં સરતી એમની કાવ્યકૃતિઓ અને થોડાક મુક્તકો—શ્રી પાઠકનો કવિ તરીકેનો અચ્છો પરિચય આપે છે. એમની કાવ્યકૃતિઓમાં રૂપનો આગ્રહ છે તેા પ્રયોગોનું કૌશલ પણ છે. લયસભર ગીતરચનાઓ અને સુષક હંદોવિધાનવાળાં કાવ્યો આપનાર શ્રી પાઠક નવતર પેઢીના ‘નાણુક કવિતા ફેરમ’ ફેરાવતા અગ્રણી કવિ છે.

કવિને વર્ષની ઉત્તમ કવિતા માટે ૧૯૫૭નો ‘કુમારચન્દ્રક’ અને એ જ વર્ષે ‘મર્મર’ને સરકારી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયેલાં. અવારનવાર રવાખાપના સુકળ જેવા વિવેચનલેખો લખાને અને ૧૯૨૦ પછીની ગુજરાતી કવિતાની સારકૃતિક ભૂમિકા—તેનાં પરિખળો ને સિદ્ધિની અભ્યાસયુક્ત વિવેચના ‘આધુનિક કવિતાપ્રવાહ’ નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ કરીને શ્રી પાઠક એમનામાંના અભ્યાસી વિવેચકનું પણ આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. એખોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ અને રશિયન લેખક શોલોખોવની નવલકથાને એમણે મિત્રો સાથે અનુવાદ પણ કર્યો છે. શ્રી વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના પછિપૂર્તિ અંથના તેઓ સહસંપાદક છે. ચાલ્સ કિન્ગ્સની નવલકથા ‘ટેપ્સ ઓફ ડું સિટીઝ’ નો એમણે તૈયાર કરેલો અનુવાદ પ્રગટ થવામાં છે કાવ્ય અને કાવ્યવિવેચનનાં પુસ્તકો તેઓ વિશેષ વાંચે છે.

શ્રી પાઠક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, નર્મદ સાહિત્ય સભા અને ગુજરાતીના અધ્યાપક સંઘના સક્રિય સભ્ય છે.

કૃતિઓ

૧. મર્મર : બૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪
પ્રકાશક : પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર, સરત
ખીછ આશ્રિત : પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
પ્રકાશક : પોપ્પુવર બુક સ્ટોર, સરત.
૨. સ કેત : બૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશનગૃહ, વડોદરા
૩. એખોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ (૨મણ પાઠક સાથે) : અનુવાદ, દ્વંકી
વાર્તા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭
પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશનગૃહ, વડોદરા.

૪. ધીરે વહે છે દોન (રમણ પાઠક અને સુરેશ જોશી સાથે) : અનુવાદ ('કવાએટ ફ્રાંસ ધ દોન' નો અનુવાદ), નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશનગૃહ, વડોદરા.

૫. ઉપાયન (વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ષષ્ટિપૂર્તિ ગ્રંથ) : સંપાદન (શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદના પ્રકાશનોભાંધી પસંદગી કરેલ સંપાદન ગ્રંથ), વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ષષ્ટિપૂર્તિ સમિતિ, સુરત.

૬. આધુનિક કવિતા પ્રવાહ : મૌલિક, વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત.

૭. વિરમય : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. ' મર્મર ' પ્રવેશક, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી; ' અભિરુચિ ' (ઉમાશંકર); ' મનીષા ', આર્ય, ૧૯૫૫; ગુ. સા. સભાની કાપ-વહી ૧૯૫૭.

૨. ' વિરમય '—' સંદેશ ' તા. ૧૦-૭-૬૪.

૩. ' આધુનિક કવિતાપ્રવાહ '—' જુહિપ્રકાશ ', ૧૯૬૪.

સરનામું : ૫૮૭, ધાતીખર મહેલ્લો, નાનપુરા, સુરત.

જ્યંત હીરજી ખત્રી

[૨૪-૯-૧૯૦૯]

શ્રી જ્યંત ખત્રીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૯ ના ૨૪ મી સપ્ટેમ્બરે કચ્છના મુદા ગામે થયો હતો. માતાનું નામ જમનાબાઈ અને પિતાશ્રી હીરજી હંસરાજ ખત્રી. શાંતિએ તેઓ શિક્ષકત્રિવ છે. જ્યંતભાઈનું લગ્ન શ્રી ઝવેરબહેન સાથે ૧૯૩૫ માં થયું હતું. એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ પાટવાણી, દરગારી રફૂલમાં અને માધ્યમિક મુગઈની બરડા ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું. ત્યારપછી મુગઈની નેશનલ મેડિકલ કોલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી ઈ. સ.

૧૯૩૫ માં દાકતરી ડિગ્રી મેળવી. વ્યવસાયે તેઓ દાકતર છે અને એ વ્યવસાય એમની લેખનપ્રવૃત્તિને બહુ જ અનુકૂળ છે.

તેમણે વહાણવટા અને બંદરી કામદારો અને ખલાસીઓના મંડળોની સ્થાપના કરી છે, અને એમનું સંચાલન પણ તેઓ જ કરે છે. ડૉ. જયંત ખત્રીની મોટાભાગની નવલિકાઓ માટે સીધી યા આડકતરી રીતે આ પ્રવૃત્તિ કારણભૂત છે. તેમનું પ્રિય પુસ્તક છે વાસ્ત્વિક રામાયણ અને પ્રિય લેખક છે મેક્સિમ ગોર્કી. જયંતભાઈએ ૧૧ વર્ષની વયે વાસ્ત્વિક રામાયણનું સમસોદી ગુજરાતી ભાષાંતર વાંચ્યું હતું; અને માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતાં લેતાં ગોર્કી, એબોવ, મોર્પાસાં, સમરસેટ મોમનાં પુસ્તકો વાંચેલ. તેમણે યુષ્મત્વે ગોર્કીની, નીચલા યરના લેકો દ્વારા જીવનની પ્રતીતિ કરવાની, શેલી સ્વીકારી છે. 'Pen and Ink'નાં મુશીબન ચિત્રો દ્વારા શ્રી રણછોડલાલ લોટવાળાના 'દિન્દુસ્તાન અને પ્રભુમિત્ર'ની ઔદિસમાં સાહિત્યકારોના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવવાની તક સાંપડી એ એમના લેખક-જીવનને પ્રેરનારો એક મહત્વનો પ્રસંગ, મણાય. તદુપરાંત શ્રી બકુભેશની મૈત્રીએ એમને નવલિકા લખવા પ્રેર્યાં.

જયંતભાઈ માને છે કે રથળ, કાળ અને ઐતિહાસિક પરિમળો પરિવર્તનશીલ સમાજરચનાને જન્મ આપે છે. માનવીનું જીવન આ પરિબળોથી પ્રત્યાઘાત પામી સંઘર્ષરૂપે વ્યક્ત થાય છે. માનવીની અનેકવિધ ઊર્મિઓ જે એકમ છે તે જ તેના જીવનની સમૃદ્ધગત સમગ્રતા છે, એ સત્ય એમણે જોયું છે અને એને ધ્યેય તરીકે સ્વીકાર્યું છે. તે ધ્યેય આપોઆપ એમની કૃતિઓમાં કલાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત થતું હોય છે. આ માન્યતાના અનુસંધાનમાં વિચારીશું તો મેક્સિમ ગોર્કી જયંતભાઈનો પ્રિય લેખક બની શકે એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે મેક્સિમ ગોર્કીએ ઉપરિચિત પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં માનવવર્તનનું સાચું મૂલ્યાંકન કર્યું ■ એમ તેઓ માને છે. ગોર્કી તરફ એમને ખૂબ પક્ષપાત છે. ગોર્કી એના પ્રામાણિક ચિંતન માટે, જીવનમાં અવરોધ ઉત્પન્ન કરતી વૃત્તિઓની આરપાર દષ્ટિ લઈ જવાની એની શક્તિ માટે તેમ જ વ્યક્તિગત જીવનમાં એનાં તપ અને સિદ્ધિ માટે જયંતભાઈને ખૂબ ખૂબ ગમે છે.

નવલિકા જયંતભાઈનો મનઝમતો વિષય છે. એમના સર્જનમાં ઉપકારક થાય તે માટે તેઓ નવલિકાઓ, નવલકથાઓ અને ઇતિહાસનું વાચન નિયમિત કરે છે. એમના સાહિત્યસર્જનમાં ૧૯૩૦ ના સત્યાગ્રહનો

જુવાળ ખૂબ પ્રેરણાદાત્રી નીવડ્યો હતો. આદર્શીના એ યુગપ્રવાહ દરમ્યાન એના અંશ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવવાનો એમનો આગ્રહ હતો. આ ખુમારીએ એમના સાહિત્યસર્જનમાં અગ્રઆગ લગવ્યો હતો.

એમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'ફેરાં' નોંધપાત્ર સિદ્ધિ દાખવી ગય છે. એમાંની એક નવલિકા 'લોહીનુ ટીપું' તો ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનાં સંપાદનોમાં રચાન પામી છે. આ વાર્તા બદલ તેમને 'મહિષ ચંદ્રક' પણ અર્પણ થયેલ, તેમણે નવલિકાક્ષેત્રે શૈક્ષી અને વિષયવસ્તુની નવી જ ભાત પાડતી વાર્તાઓ આપીને એમાં જીંચું કલાતરવ સિદ્ધ કર્યું છે. શ્રી ખત્રી આપણા અતિ આશ્ચર્ય વાર્તાકાર છે અને એમની પાસેથી ગુજરાતને ઉત્તમ કોટિની નવલિકાઓ પ્રાપ્ત થશે એવી, એમની કેટલીક સૂચવાન વાર્તાઓ વાંચતાં, આશા પડે છે. તેમનો નવો વાર્તાસંગ્રહ 'ખરા બપોર' અગત્યનામાં છે.

કૃતિઓ.

૧. ફેરાં : ભૌલિક, નવલિકાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૪.

પ્રકાશક : પદ્મ પ્રકાશન લિ., મુંબઈ.

૨. વહેતાં જરણાં : ભૌલિક, નવલિકાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૨.

પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશનગૃહ લિ., મુંબઈ.

અધ્યાસ-સામગ્રી :

'આપણી એક નવલિકાઓ' (સં. ગુલાબદાસ ઓકર)નો પ્રવેશક, ગુજરાતી નવલિકાવિષયક લખાણેલા લેખો.

સરનામું : માંડવી, કચ્છ.

જિતુભાઈ પ્રભાશંકર મહેતા

[૧૯-૯-૧૯૦૪]

શ્રી જિતુભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૬૦ ના ભાદરવા સુદ દશમે એટલે કે ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૯ થી તારીખે વતન ભાવનગરમાં થયો હતો. એમનાં માતાનું નામ તારાબેન અને પિતાનું નામ પ્રભાશંકર. રાત્રિએ તેઓ વડનગરા નાગર છે. આજથી ચૌદ વર્ષ પહેલાં જિતુભાઈનાં પત્નીનું અવસાન થયું છે.

જિતુભાઈ મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરી સત્તરમે વરમે નિરાવેલી સુગર ફેક્ટરીમાં નોકરીએ જોડાયા. વરસો સુધી ખાંડનાં જુદાં જુદાં દારખાનાંમાં કામ કર્યું અને અંતે મુમઈમાં રવાના થયા. અહીં તેમણે Moving Picture નામના માસિકમાં કામ લીધું અને થોડા જ વખતમાં શ્રી રણછોડ-ભાઈ લોટવાળાના 'પ્રગમિત્ર કેસરી'માં જોડાયા. પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં અને અલગિત્રોના કથાલેખક તરીકે જિતુભાઈ વરસોથી જાણીતા છે. 'સાગર મુવિટોન' નામની ફિલ્મસંસ્થાને એમણે એક મૂલ્યવિનની કથા લખી આપી, તેનું નામ 'મીડી છૂરી.' ત્યાર પછી 'રણજિત મુવિટોન' માટે 'ચાર ચક્રમ' નામની પહેલી હોમેડી ઓ જર્નલ દેસાઈ સાથે લખી. 'ભૂતિયો મહેલ' અને 'પરદેશી પ્રીતમ' એ પદકથાઓ પણ જિતુભાઈએ લખી આ અરસામાં 'જન્મભૂમિ' દૈનિકમાં તેમણે 'ફિલ્મ પેશ' લખવા માંડ્યું. પૂનાની પ્રસિદ્ધ ફિલ્મ સંસ્થા 'પ્રભાત'માં વિદ્યાપનખાતામાં થોડોક સમય રહ્યા. સાથે સાથે રવ. સામળદાસ ગાધીના પ્રસિદ્ધ દૈનિક 'વંદે માતરમ્'માં પણ જોડાયા. આમ ફિલ્મ-વ્યવસાય અને પત્રકારત્વ સાથેનો એમનો સંબંધ ગાઢ અને જૂનો કહી શકાય. આજે અલગિત્રના સામયિકો 'ચિત્રલેખા' અને 'જી'માં તેઓ નિયમિત લખે છે. અત્યારે 'મુમઈ સમાચાર'માં કલાવિવેચનો પંચ કરે છે. અમદાવાદના 'સંદેશ'માં પણ દર અઠવાડિયે તેઓ સંગીત-કલા-વિવેચનના સુંદર લેખો લખે છે. ચાલીસ સંગીત અને મુગમ સંગીત વિષેની તેમની જાણકારી જાંડી છે. એ વિશે એમણે અનેક લેખો લખ્યા છે. સંગીત એમની પ્રિયતમ 'ચીજ' છે. જિતુભાઈએ સંગીતનું શિક્ષણ લીધું છે, રેડિયો પર ગાયું છે અને પત્રાસ ગીતો રચીને એની બંદિશ પણ રચી છે. રેડિયો માટે એમણે બહુસંખ્ય નાટકો અને રૂપકો લખ્યાં છે. 'જેસલ-તોરણ' નાટક અને 'સત્યવાન-સાવિત્રી' એ ગુજરાતી બોલપદની કથા એમણે લખેલ છે.

જિતુભાઈએ રખડવાનો આનંદ હરપટે માણ્યો છે. પ્રસિદ્ધ પક્ષીવિદો, પિતા-પુત્રની ખેલડી, શ્રી કંચનરાય દેસાઈ અને પ્રભુચંદ્ર કંચનરાય દેસાઈ, સાથે એમણે ખૂબ ખૂબ પરિભ્રમણ કર્યું છે અને જાત અનુભવદ્વારા પંખી-વિજ્ઞાન શીખ્યા છે. ગિર અને ગિરનાં જંગલોમાં પગપાળા રહ્યાં છે. નેપાળની સરહદ પર પણ જઈ આવ્યા છે.

જિતુભાઈ રંગીન ચૈત્રીના સર્જક છે, અબ્દોના સિદ્ધી છે. એમની હજારો મામિંક નિર્ગંધિકાઓનું પુસ્તક 'આપની એવામાં' સાથે જ મનહર કૃતિ છે. દુંડી વાર્તાઓ એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર કહી શકાય. 'ખરતા

તારા' અને 'સનકારો' એ એ એમના દ્વંદ્વ વાર્તાના સંગ્રહો છે. જિતુભાઈનું ગુલાબી વ્યક્તિત્વ એમની કૃતિઓમાં પ્રગટ થયા વિના રહેતું નથી. એમની વાર્તાઓમાં શૈલી, વસ્તુ અને રજૂઆતનું વૈવિધ્ય ખ્યાન ખેંચી રહે છે.

કૃતિઓ

૧. અજવાળી કેડી : સામાજિક નવલકથા.
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની, મુમ્બઈ.
૨. વીજળીનાં અંધારાં : રહસ્યકથા.
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની, મુમ્બઈ.
૩. સાપના લિસોટા : રહસ્યકથા.
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની, મુમ્બઈ.
૪. ગુલાબી ડંખ : રહસ્યકથા.
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની, મુમ્બઈ.
૫. જોધું તખ્ત પર જાગી : સામાજિક નવલકથા.
પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુમ્બઈ.
૬. જીવનની સરખમ [૧, ૨] : બૌદ્ધિક, નવલકથા, ૧૯૬૪.
પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુમ્બઈ.
૭. ખરતા તારા : વાર્તાઓ.
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.
૮. સનકારો : વાર્તાઓ.
પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુમ્બઈ.
૯. આપની સેવામાં : નર્મ-મર્મ નિબંધો.
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.
૧૦. જિતુભાઈની વાર્તાઓ : નવભારત પ્રકાશન
૧૧. પ્રીત કરી તેં કેવી : (નવલકથા)
પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુમ્બઈ.
૧૨. સેતાનનો સંતાપ : (અતુવાદ)
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની, મુમ્બઈ.

અધ્યાસ-સામગ્રી :

‘અંથ’ જાહે ૨૫.

‘સંદેશ’, ‘જન્મભૂમિ’, ‘ભારત-ઓતિ’, ‘મુમ્બઈ સમાચાર’માં આવેલાં અવલોકનો.

સરનામું : કિરીટ કુંજ, સરોજિની રોડ, વિલે પારવે (પશ્ચિમ), મુમ્બઈ-૫૬.

દલસુખભાઈ ડાહ્યાભાઈ માલવણિયા

[૨૨-૭-૧૯૧૦]

સંશોધક શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા સાયજાના વતની છે, અને એમનો જન્મ પણ એ જ ગામમાં તા. ૨૨-૭-૧૯૧૦ ના રોજ થયો હતો. છાત્રિએ તેઓ બાવસાર છે. પિતાનું નામ શ્રી ડાહ્યાભાઈ કુંવરજી માલવણિયા અને માતાનું નામ પાર્વતીબહેન. એમનાં લગ્ન ઈ. ૧૯૩૨ માં શ્રી મથુરાગૌરી સાથે થયાં હતાં.

સાયજાની તાલુકાસાળામાં ચાર ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને તેમણે માધ્યમિક શાળાનાં પાંચ ધોરણોનું શિક્ષણ સુરેન્દ્રનગરની શેડ એન. ટી. એમ. હાઈસ્કૂલમાં લીધું, એ પછી જયપુરની જૈન ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અને બિહારમાં રહીને 'ન્યાયતીર્થ' નો અભ્યાસ કર્યો. ઇન્દોરમાં બંગાલ સંસ્કૃત એસોસિયેશનની 'ન્યાયતીર્થ' પરીક્ષા આપી તે પદવી મેળવી. ઈ. ૧૯૪૪ થી ૧૯૫૬ સુધી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં જૈનદર્શનના પ્રાધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું અને હાલ તેઓ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના ડાયરેક્ટર તરીકેની પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા છે. અધ્યાપન અને સંશોધન એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે અને તેને પરિણામે તેમની લેખનપ્રવૃત્તિનાં મુદ્દો પ્રાપ્ત થયાં છે.

મ. મ. શ્રી વિદ્યુશેખર બટ્ટાચાર્ય અને પ્રણયમુ પં. શ્રી સુખલાલજીની વિદ્યા-સાધનાએ તેમને જીવનમાં સંશોધનપ્રવૃત્તિનો રસ જગાડ્યો છે. સંશોધનવિષયક પૂર્વતૈયારીનો પ્રાથમિક પાઠ વિદ્યુશેખર બટ્ટાચાર્યની અધ્યાપનપદ્ધતિ જોઈને મળ્યો, અને એ પછી પં. સુખલાલજી સાથે સહસંપાદન કરતાં એમને એ પ્રકારના કાર્યની તાલીમ મળી. એમનું મુખ્ય અર્પણ જૂનાં પુસ્તકોનું સંશોધન કરી, અનુવાદ, વિસ્તારથી તુલનાત્મક ટિપ્પણો અને પ્રસ્તાવનાસુક્ત સંપાદનોનું છે. લેખક ગુજરાતી, હિન્દી, બંગાળી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ અને અંગ્રેજી ભાષાઓ જાણે છે. એમણે મુખ્ય લેખનકાર્ય ગુજરાતી અને હિન્દીમાં તેમજ કવચિત્ અંગ્રેજીમાં પણ કર્યું છે. ગુજરાતી-હિન્દીમાં સામાજિક કે ધાર્મિક વિષય-માંની એમની લેખનપ્રવૃત્તિ, રૂઢસમાજની વિરુદ્ધમાં અને જૂના અનાવશ્યક સંસ્કારોમાંથી સમાજ મુક્ત થઈ ઉદાર વિચારોને અપનાવતો યાવ એ દૃષ્ટિએ યાવ છે. એમનાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનાં સંપાદનો એ આ જમાનાની તેવી આવશ્યકતાને અનુરૂપ છે એમ તેઓ માને છે.

૧૯૨૭ માં શ્રી માલવણિયા બિહારનેરમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે 'જૈન પ્રકાશ' માટે અધિકારીની લેખ-માગગ્રીથી એમણે પ્રથમ લેખ લખેનો ભારતીય દર્શન-ધર્મ એ એમનો પ્રિય અધ્યયન વિષય છે, કારણ કે એ જ પ્રારંભથી શીખવાની એમને સગવડ મળી છે આધ્યાત્મિકતા, ધર્મ, દર્શન—એ વિષયોમાં એમની ગતિ રહી હોવાને કારણે એમના મનગમતા લેખનવિષયો પણ એ રહ્યા છે, અને એ વિષય પરના પ્રકાશિત પુસ્તકો તેઓ વાંચે છે

સમાજની કાંઈ દુર્ઘટના જાણુવા-વાચવામાં આવતા તેઓ સહજ રીતે એ વિશે લખવા પ્રેરાય છે એમના કેટલાક ધાર્મિક-સામાજિક લેખોએ જૈન પંતોમાં ભારે ઊઠાપોઠ મચાવેલો, ખાસ કરીને ભગવાન મહાવીર અને ગાંધીજીની તુલનાવાળા એમના લેખે સામાજિક, ખાસ કરીને જૈન સામાજિક, પ્રવૃત્તિમાં સુધારણાની દૃષ્ટિએ તેમને રસ છે

ચરિત્ર, દર્શન, સાહિત્ય-ઇતિહાસ વિષયક પુસ્તકો ઉપરાંત એમના સ્વતંત્ર સંપાદનો અને ગુજરાતીમાં 'ગણધરવાદ', 'સ્થાના -સમવાયાગ' જેવા અનુવાદોથી શ્રી માલવણિયા વિજ્ઞાન સંશોધક-સંપાદક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા છે તેઓ પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી અને જૈન કન્યરલ રિસર્ચ સોસાયટીના અગ્રી છે પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સિરીઝ, આગમ પ્રકાશન અને સન્મતિ પ્રકાશનના સામાન્ય સંપાદક છે અને ઝાનોદય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી છે ગુજરાત યુનિ.ની પ્રાકૃતની અભ્યાસ સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે એમની વરણી થઈ છે

કૃતિઓ

- ૧ ભગવાન મહાવીર (હિન્દી) મૌલિક, ચરિત્ર, ૩ સાલ ૧૯૪૬
પ્રકાશક - જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ, વારાણસી
- ૨ આગમ યુગકા અનેકાંતવાદ (હિન્દી) મૌલિક, દર્શન; ૩ સા. ૧૯૪૮
પ્રકાશક - જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ, વારાણસી
- ૩ જૈનાગમ (હિન્દી), મૌલિક સાહિત્ય-ઇતિહાસ ૩ સા. ૧૯૪૮
પ્રકાશક - જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ, વારાણસી
- ૪ જૈન દાર્શનિક સાહિત્યક સિદ્ધાવતોમ્ન (હિન્દી) મૌલિક, સાહિત્ય
ઇતિહાસ, ૩ સાલ ૧૯૪૮
પ્રકાશક - જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ વારાણસી
- ૫ આત્મગીર્તાસા (હિન્દી) મૌલિક, દર્શન ૩ સાલ ૧૯૫૬
પ્રકાશક - જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ, વારાણસી

૬. નિશીથ-એક અધ્યયન (દિન્દી) : મૌલિક, ધાર્મિક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.
પ્રકાશક : સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગરા.
 ૭. ન્યાયાવનારવાર્તિકટ્ટિ (દિન્દી-સંસ્કૃત) : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૪૯.
પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.
 ૮. ધર્મોત્તરપ્રદીપ (સંસ્કૃત) : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : જયરવાલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પટણા.
 ૯. પ્રમાણ્યુવાર્તિક (સંસ્કૃત) : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.
પ્રકાશક : જનારસ યુનિવર્સિટી, વારાણસી.
 ૧૦. ગણધરવાદ (ગુજરાતી) : અનુવાદ, પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાલય, અમદાવાદ.
 ૧૧. સ્થાનાંગ-સમવાયંગ (ગુજરાતી) : અનુવાદ, પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
 ૧૨. જૈનધર્મ ચિંતન (ગુજરાતી) : પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.
પ્રકાશક : જગમોહન કોરા સમારકમાળા, મુંબઈ.
 ૧૩. આગમ યુગનું જૈન દર્શન (ગુજરાતી) : અનુવાદ, પ્ર. સાલ ૧૯૬૬.
પ્રકાશક : સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ.
- આ ઉપરાંત અનેક લેખો અને સહ-સંપાદનો.
- સરનામું : ડા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.

દામુભાઈ માવજીભાઈ સાંગાણી

[૨૦-૧૧-૧૯૧૨]

શ્રી દામોદર સાંગાણીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૨ના નવેમ્બરની વીસમીએ, જામનગર પાસે આવેલ, સરોવક ગામે થયેલ. એમની માતાનું નામ હેમકુંવર અને પિતાનું નામ માવજીભાઈ સવજીભાઈ. એમનું લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૪૨માં શ્રી કંચનગૌરી સાથે થયું હતું. યાત્રિએ તેઓ વાણિયા છે. શ્રી દામુભાઈએ અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. વ્યવસાયે તેઓ ધંધાદારી રંગમૂમિ માટે નાટકો લખે છે. નાટકો ઉપરાંત હાસ્યરસની નવલિકાઓ અને નવલકથાઓ પણ તેમણે લખેલ છે.

એમના જીવન ઉપર ગુરુદેવ ટાગોર અને કનૈયાલાલ મુનશીનાં પુસ્તકોએ ઘેરી અસર કરી છે. તેઓ ટાગોરનાં પુસ્તકો વારંવાર વાંચે છે. એમણે

લેખનપ્રવૃત્તિનો આરભ ૧૮૩૪-૩૫થી કર્યો ધધાદારી રગભૂમિ માટે ધણાં નાટકો લખ્યાં મોટાભાગનાં નાટકો પ્રેક્ષકોને ખૂબ ગમ્યાં છે કાળગો ધધાદારી રગભૂમિમા એટલા આવતાં વેતન-અવેતન રગભૂમિનો વિકાસ કરવાના પ્રયોગો આરભાયા તેમા શ્રી હામુલાઈએ 'ધધિરે ધર બદ્ધ' નામનું દ્વિ-અંગી નાટક લખ્યું અને તે ખૂબ સફળ થયું પ્રેક્ષકોને અને વાચકોને હાસ્યરસની કૃતિઓ પીરસી તેમને ગમે છે એમની રચનાઓમા મુખ્યત્વે સ્થૂલ પ્રસંગો કે ધમ્નાઓમાથી હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ થાય છે એટલું ઓછુંસ કે એમણે એમનાં નાટકોનો એક વિશિષ્ટ વર્ગ ઊભો કર્યો છે. પોતાની કૃતિઓમાં તેઓ લગ્નજીવનની આસપાસની પરિસ્થિતિઓ લે છે નાટક, નવનકથા અને નવલિકા—એ ત્રણ એમનાં વાહનો ત્યાં છે 'મારે નથી પરણ્યું' એ એમની હાસ્યપ્રધાન નવનકથા છે મુખ્યત્વે હાસ્યલેખક તરીકે તેઓ પ્રગટ થાય છે અલગત, સાહિત્યિક ગુણો એમની કૃતિઓમાં ઓછાં જોવા મળે છે તેમ છતાં એમના બ્યંગ ધારહર હોય છે

કૃતિઓ

- ૧ મારે નથી પરણ્યું મૌલિક, નાટક ૩ સાલ ૧૯૫૫
- ૨ મોટા ધરનો જમાઈ મૌલિક નાટક, ૩ સાલ ૧૯૫૭
- ૩ પસદગીના પતિ મૌલિક નવલકથા, ૩ સાલ ૧૯૫૮
- ૪ જશુભગુની જોડી મૌલિક, બાળકો માટે ૩ સાલ ૧૯૫૯
- ૫ હું એક મુરતિયો મૌલિક, હાસ્યકથા, ૩ સાલ ૧૯૬૦
- ૬ પરણ્યા છતાં કુવારા મૌલિક, હાસ્યકથા ૩ સાલ ૧૯૬૦
- ૭ શું હતા શું થઈ ગયા? મૌલિક નાટકો ૩ સાલ ૧૯૬૦
- ૮ રેતીમા વહાણ મૌલિક નવલકથા ૩ સાલ ૧૯૬૧
- ૯ હું અને મારી શ્રીમતી મૌલિક, નવલિકાઓ ૩ સાલ ૧૯૬૧
- ૧૦ આખા એના ગયા મૌલિક નાટક ૩ સાલ ૧૯૬૨
- ૧૧ બારમો ચંદ્રમા મૌલિક નવલિકાઓ ૩ સાલ ૧૯૬૨
- ૧૨ લાગી મને લગની મૌલિક નવલકથા, ૩ સાલ ૧૯૬૨

ફરેકના પ્રકાશક નવયુગ પ્રકાશન રાજકોટ

અભ્યાસ-સામગ્રી

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી ૧૯૫૬ 'મારે નથી પરણ્યું' માટે કાર્યવહી ૧-૬૧ હું ને મારી શ્રીમતી તેમજ 'રેતીમા વહાણ' માટે સરનામું દીવાનપરા પોસ્ટ ઓફિસ પાસે ધોળકિના લવન રાજકોટ

દામોદર કેશવજી ભટ્ટ 'સુધાંશુ'

[૨૫-૧૨-૧૯૧૩]

કવિશ્રી 'સુધાંશુ'ના જન્મ પોરબંદરમાં તા. ૨૫-૧૨-૧૯૧૩ ના રોજ થયો હતો. મૂળ વનન તો કુતિયાણા, પણ ત્રણ પેઢીથી પોરબંદર જ એમનું વતન બની ગયું છે. જ્ઞાતિએ તેઓ જ્ઞાત્રમુદ છે. પિતાનું નામ કેશવજી દેવીસિંગ અને માતાનું નામ પાનકુંવર. એમનાં લગ્ન ઈ. ૧૯૩૮ માં મણિપાઈ સાથે થયાં હતાં.

પોરબંદરની તાલુકા સ્કૂલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લઈને તેઓ ત્યાંની બાવસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા હતા, અને ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા પસાર કરી હતી. એ પછી એસ. ટી. સી. માં પણ ઉત્તીર્ણ થયા હતા. વ્યવસાયે તેઓ શિક્ષક છે. માતૃસંસ્થા બાવસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં જ શિક્ષક તરીકે કાર્ય કરે છે. પત્રકારત્વમાં પણ તેઓ રસ ધરાવે છે અને તેઓ માને છે કે આમજનસંપર્કનું પ્રતિબિંબ પોતાના સર્જનમાં પડે છે.

ભૂતંદરિ અને ગોપીચંદના પ્રેમ-વૈરાગ્યે, મઝઠંદર-જોરખની અલખ-બાવનાએ અને નરસિંહ, મીરાં અને જોસલ-તોરલની પ્રેમમંડિતિએ તેમ જ તેમનાં લૌકિક ભજનોએ એમના હૃદય પર પ્રગળ અસર કરી છે. એમના મામા ભજનિક શ્રી માધવજી જગજીવનના હલકમર્વા કંઠે પ્રવાસ દરમ્યાન પ્રકૃતિના, સાન્નિધ્યમાં સંભળવા મળેલાં ભજનોના જીંડા સંસ્કાર અને રાત્રે ભજનમંડળીઓમાં માણેલી ભજનોની ગદરી હલકના પ્રમાદ સંસ્કાર પણ એમના ચિત્ત પર પડ્યા છે. ભજન એ કવિતાનું સર્વોચ્ચ વાહન છે અને એ દ્વારા આત્માનો ઉદ્ધાર થાય છે એ મનઘંપના શ્રી મેઘાણીના, અને કવિતાના હૃદયમાં આત્માનંદના ધણાખરા અંશનો સમાવેશ થાય છે એવા શ્રી દેવગજી પરમારનાં વચનોને તેઓ લેખનપ્રવૃત્તિ દ્વારા સિદ્ધ કરવા મથે છે. પ્રકૃતિ અને પરમેશ્વરને તેઓ પોતાના પ્રિય લેખક તરીકે ઓળખાવે છે. નિસર્ગ જ એમનો પ્રિય ગ્રંથ છે, ભજનના સાહિત્યપ્રકાર પ્રત્યે એમને પક્ષપાત છે, કારણ કે એમાં છે નિગૂઢ દર્શન, પરમાત્મચારત અને એ દ્વારા ઈશ્વરસ્પર્શન. માનવસંપર્ક, ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓનું વાચન અને નિત્ય પ્રભાતના સાગરસ્પર્શને તેઓ પોતાના પ્રેરણાનિર્જર તરીકે ઓળખાવે છે.

એમની લેખનપ્રવૃત્તિની શરૂઆત ઈ. ૧૯૨૭-૨૮ થી થઈ—કવિશ્રી ન્દાનાલાલ, મેપાણી, દેશજી પરમાર, ચંદ્રવદન મહેતા અને ગોકળદાસ રાવયુરાના પૂર્ણ પ્રેતસાદનથી. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘રામસાગર’ ઈ. ૧૯૫૦-૫૧માં પ્રગટ થયો અને ૧૯૫૧ નું મુંબઈ કલમમંડળનું ‘મહીડા પારિતોષિક’ એને પ્રાપ્ત થયું. એ પછી ‘અલખ તારો’ અને ‘મોહમ’ એ બે ભજનસંગ્રહો એમણે આપ્યા છે.

શ્રી સુધાર્ણુ સાચા કવિત્વના સંસ્કારવાળા કવિ તરીકે આપણે ત્યાં ઓળખાયા છે. જૂની ભજનપરંપરાને જીવંત રાખનારા કવિઓમાં એમનું નામ અગ્રધાને છે. અગમનિગમનાં ગાન ગાનાર આ કવિએ માનવહૃદયના પ્રેમ, આનંદ અને નિરાશાના ભાવોને પશુ વાચ્યા આપી છે. જૂની રીતિમાં એમણે નવીન ભાવો ગ્રીવા છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિ કે પ્રસંગ પશુ, પછી એ ગાંધીજીની શહાદત હોય કે કવિ ન્દાનાલાલનું મૃત્યુ, જૂની ભજનરીતિમાં તેઓ આભેણે છે. તળપદા સૌરાષ્ટ્રી લોકજાતીમાં કવિ સરિનાસાગરનાં પ્રતીકો કે કવચિત્ નવીન પ્રતિરૂપો યોજીને આકર્ષકતા લાવે છે. એમના પ્રકૃતિદર્શનમાં પશુ નાવીન્યનો અનુભવ થાય છે. આ આત્મમસ્ત કવિએ આપણી મરમી કવિતાની પરંપરાને ઉજ્જવળ રાખી છે. શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીએ સાચું જ કહ્યું છે કે એમનાં કાવ્યોમાં કડવાશ, અસંતોષ કે નિરાશા ખાસ દેખાતી નથી. લેખનપ્રવૃત્તિના ભ્રમકાળે એમણે છંદોબદ્ધ કાવ્યો, ખંડકાવ્યો પશુ લખેલાં (અને એ ‘ભર્મિ’માં પ્રગટ પશુ થયેલાં), પરંતુ પછી તે તળપદા દાળમાં અને તળપદા શબ્દોમાં આ ભક્તકવિએ અંતરની ભાવ-સમૃદ્ધિને, ભજનોમાં રેલાવી છે. શ્રી ન્દાનાલાલે પોરમંદરનાં મહારાણીશ્રી પરના એક પત્રમાં પોરમંદરના આ ‘હૂષા સાહિત્યરત્ન’ની કૃતિઓને ‘ગિરનારી ભજનો’ તરીકે ઓળખાવેલી.

એમની દરિયાર્ધ જીવનને લગતી દૃંડી વાર્તાઓ—સાગરકથાઓ અને સામાજિક કથાઓ પશુ સ્થગનિકોનાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે અને તે અંચરથ થવામાં છે. છંદોબદ્ધ કાવ્યો અને ભજનોનો પ્રવાહ ચાલુ છે. શ્રી ‘સુધાર્ણુ’ અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઘણાં લાંબા સમય સુધી-સભ્ય હતા.

કૃતિઓ

૧. રામસાગર : ગૌલિક, ભજનકાવ્યો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦-૫૧.

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ

૨ અલખ તારો : મૌલિક, ભજનકાવ્યો; પ્ર સાલ ૧૯૫૭

પ્રકાશક : હિન્દ પુસ્તક બકાર

૩ મોદમ્ મૌલિક, ભજન કાવ્યો; પ્ર સાલ ૧૯૬૦

પ્રકાશક : પોતે

અભ્યાસ-સામગ્રી :

(૧) 'રામસાગર'ની શ્રી દેવળજી પરમારની પ્રસ્તાવના

(૨) ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૬ ('અલખ તારો' માટે)

(૩) 'મોદમ્'નું શ્રી મનસુખનાથ ઝવેરીનું પુરોવચન

(૪) આધુનિક કવિતાપ્રવાહ (જ્ય ત પાઠક)

સરનામું . રામદેકરી, પોરબદર.

દેવળ રામળ મોઢા

[૮-૫-૧૯૧૩]

કવિશ્રી દેવળ મોઢાનો જન્મ ૮ મી મે ૧૯૧૩ના રોજ પોરબદર મુકામે થયો હતો એમના પિતાનું નામ રામળ જીવાલાઈ મોઢા અને માતાનું નામ મોઢીમહેન રાતિએ બર્ડાઈ બાહણ એમનું લગ્ન ૧૯૩૧માં અમૃતમહેન સાથે થયેનું છે

પ્રાથમિક ધોરણ એક થી ચાર સુધીનો અભ્યાસ પોરબદરની કોનેશ્વર પ્લોટ સ્કૂલમાં અને એ પછી માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસ એમણે પોરબદરની બાવસિદજી હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો જૂનાગઢની બહાઉદીન કોલેજમાં દાખલ થઈ એમણે ૧૯૩૩માં ફર્સ્ટ ઇયર આર્ટ્સની અને ૧૯૩૪માં ઇન્ટર આર્ટ્સની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી અને કરાચીની ડી જે સિધ કોલેજમાંથી દ્વિતીય વર્ગ સાથે બી એ (બીએસ) થયા મુનર્થ યુનિવર્સિટીની એમ એ ની પદવી પછી તેઓએ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની બી એડ ની પદવી પણ મેળવી છે શિક્ષણ એમનો પ્રધાન અને પ્રિય વ્યવસાય છે અત્યારે તેઓ પોરબદરના નવયુગ વિદ્યાલયના—તેના રચાપનાકાળથી—આચાર્ય છે એ પહેલાં તેઓ ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૭ સુધી કરાચીના ચારદામદિમાં શિક્ષક હતા

પોરબંદરની ભાવસિંદજી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રી હીરજીભાઈ ફરામજી માર્કેરે ચારિત્ર્ય અને અધ્યાપનરીતિ પરત્વે તેમના પર પ્રગળ અસર પાડી છે. શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર અને શ્રી ડોલરરાય માંકડ તરફથી એમને અવારનવાર ઉત્તેજન અને પ્રેરણા મળેલાં છે.

શ્રી મોદાએ પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિની શરૂઆત ૧૯૩૦ની રાષ્ટ્રીય અળવળ વખતે 'સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિકમાં પ્રગટ થતાં ૨૯. જાન્યુઆરી મેધાણીનાં કાવ્યોથી પ્રેરાઈને કરેલી. શ્રી જાન્યુઆરી મેધાણીનાં લખાણોમાંથી પ્રગટતી ધરતીની મુગંધે એ ખૂબ પ્રભાવિત થયા છે અને એ એમના પ્રિય લેખક પણ છે. શ્રી રામનારાયણ પાઠકની કાવ્યરચનાકલા એમને વિશેષ ગમે છે. 'મુગવંદના' અને 'શૈયનાં કાવ્યો'—ભાવોની અભિવ્યક્તિ અને વિશદતાને કારણે—એમનાં પ્રિય કાવ્યપુરતકો છે. શ્રી મોદાનાં કાવ્યોમાં પણ પ્રસાદનો ગુણ તરી આવે છે.

હૃદયના ભાવ કાવ્યમાં ઉત્તમ રીતે પ્રગટતા હોવાથી કાવ્ય એમને પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે. પોતાના માનસિક બંધારણને કારણે કુદરત, સામાજિક વિષમતા અને આધ્યાત્મિકતા એ એમના મનગમતા લેખનવિષયો રહ્યા છે. કવિતા, અધ્યાત્મ, પરિભ્રમણ અને જીવનચરિત્રવિષયક કૃતિઓ એ વિશેષ પ્રમાણમાં લખે છે. સ્વજનોનાં મૃત્યુએ એમના સાહિત્યસર્જનમાં ઠીક ઠીક ભાગ લગ્યો છે. લોકસંપર્કમાં એમને વિશેષ રસ છે અને એનું પ્રતિબિંબ પોતાની કૃતિઓમાં પડે છે એમ લેખક માને છે.

એમનું પ્રથમ કાવ્ય 'ભારતની વીરાંગના' 'અંદાજમેલિ' નામના માસિકમાં (જૂન, ૧૯૩૦) પ્રગટ થયું હતું. એ પછી એમણે ચાર કાવ્ય-સંગ્રહો પ્રકટ કર્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૩૬માં શ્રી બ. ક. ઠાકોરે, 'આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ' માં એમના 'ખારે સમંદર' કાવ્યને પસંદ કરેલું.

સોરઠી ભજનપરંપરાને અનુરૂપ રચનાઓ પર આ કવિની પકડ આકર્ષક છે. સોરઠી તળપદા શબ્દો અને વાણીપ્રયોગો એમની આ પ્રકારની કૃતિઓમાં સદૃશતાથી શોભી રહે છે. ભિર્મિકાવ્ય, સોનેટ, ગીત, ગઝલ, ખંડકાવ્ય, મુક્તક વગેરે કાવ્યપ્રકારોમાં એમની વિશદ અને સ્વરચ શૈલીનાં દર્શન થાય છે. સિદ્ધકજીવનના આદર્શ અને યાજ્ઞાત્રેમ વિશે પણ એમણે કેટલીક કૃતિઓ લખી છે. વર્તમાન યુગની કૃત્રિમતા અને આડંબરપ્રિયતાને એ કાવ્યને વિષય બનાવે છે. સમકાલીન ભાવો—વિશ્વયુદ્ધની યાતનાઓ, દેશના ભાગલા, સ્વરાજ્ય વગેરે—નાં પ્રતિબિંબ એમની કૃતિઓમાં ઝિંજાયાં છે.

કવિએ સફાર્થિયં છંદોબદ્ધ કાવ્યો અને ભાવધૂંટયાં ભજનોની આપણને બેટ આપી છે. સોનેટનો પ્રકાર એમને વિશેષ કાવટવાળો હોય એમ લાગે છે. ગરવા ગુરુજીએ ચૂંટી ખણીને ઉડાડેલી જોંધ ફરી કદીયે ન 'હૂંફે—એ કવિના હૃદયની આરત છે, 'કારણ કે આ 'અનિદા'થી કવિ જાગૃતિને રાસ ખેલતી—આનંદ—હાસ રેલતી નિહાળી શકે છે. નિબનંદે કાવ્યપ્રવૃત્તિ કરતા આ સાચકલા કવિહૃદયની શ્રદ્ધા એમનાં આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં વિશેષ અક્ષિત થયેલી છે. સ્વસ્થ નિઃશ્વણુસેલીથી ધ્યાન ખેંચતાં આ કવિનાં કાવ્યો જીવનનાં ભદ્ર તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા પ્રેરે છે. વિશ્વની અકળ રચનાલીસાથી એ આનંદભર્યો વિસ્મયભાવ વ્યક્ત કરે છે, તે એના વિયોગને કારણે આરતભાવ પથ્ય. કવિના જ શબ્દોમાં કહીએ તો

‘કેવું વહે કવનગ્રહેણુ પ્રસન્ન, રાહ
સીધા શ્રદ્ધા, સ્થિર-ગતિ, પ્રભુની દિશામાં !’

કૃતિઓ.

૧. પ્રવાણ્ય : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.
૨. શ્રદ્ધા : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
૩. આરત : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.
૪. અનિદા : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
૫. વનગ્રી : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.

દરેકના પ્રકાશક : પોતે

અભ્યાસ-સામગ્રી :

- (૧) ગુજરાત સાહિત્ય સભાની ધર્મવહી, ૧૯૫૯.
- (૨) 'આરત'નો પ્રવેશક (પ્રા. ઇ. ડા. દવે).
- (૩) 'આધુનિક કવિતાપ્રવાહ' (જયંત પાઠક).

સરનામું : નવયુગ વિદ્યાલય, પોરબંદર.

ધનવન્ત પ્રીતમરામ ઝોઝા

[૨૩-૯-૧૯૧૨]

ઝેમનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના મામવસાવડમાં ઈ. સ. ૧૯૧૨ના સપ્ટેમ્બરની તેવીસમીએ થયો હતો. તેઓ મૂળ રાજકોટના વતની. ઝેમનાં માતાનું નામ મણિબહેન અને પિતાનું નામ પ્રીતમરામ દોલતરામ ઝોઝા. તેમણે રાજકોટ અને સુરેન્દ્રનગરમાં માધ્યમિક અને જૂનાગઢની બહાઉદીન તેમજ અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું હતું. તેઓ વિદ્યાનના રનાતક છે. કોલેજકાળ દરમ્યાન કોલેજની 'મેરિટ સોલરશિપ' તેમને મળેલી. અભ્યાસ પૂરો કરી શક્યાં તેઓ અમદાવાદના મજૂર મહાજન સંઘમાં જોડાયા અને પછી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનો અને પત્રકારત્વ તેમજ લેખનવ્યવસાયમાં પડ્યા.

ઝેમના જીવન ઉપર સૌ પ્રથમ અસર ઝેમના વડીલ બધુ સદ્ગત શ્રી વિજયરામની પડી હતી. તે પછી મુરબ્બી શિક્ષક શ્રી જ્યેષ્ઠાશમ ઉપાધ્યાયની, પ્રોફેસર મહાદેવ મદદાર જોશીની અને શ્રી ગુલઝારીલાલ નંદાની અસર નીચે તેઓ આવેલા. છેવટે માફસંવાદી સાહિત્યે ઝેમને જીવનદર્શન આપ્યું. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ દરમ્યાન દાશવાસે ઝેમના લેખનને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું. શ્રી ધનવન્ત ઝોઝાએ પોતાની જાતને 'સર્વતંત્રસ્વતંત્ર સિદ્ધાંત-નિષ્ઠ જ્ઞાનાર્થી' તરીકે ઝાળખાવાનો સતત આગ્રહ રાખ્યો છે. લેખનપ્રવૃત્તિ ઝેમને મન સંગ્રામનું ચક્ર છે. વર્ગવિહીન સમાજરચનાની સ્થાપના માટેના સંગ્રામમાં તેમણે એ યશનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ઝેમણે લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ શાળામાં હતા ત્યારે કાવ્યો લખીને કર્યો. પછી 'મજૂર સંદેશ'ના સંપાદન કાર્યમાં તેમને ઠીક ઠીક તાલીમ મળી. ૧૯૩૩ થી પુસ્તક-પુસ્તિકા લખવાનું શરૂ કર્યું. ઝેમનું પહેલું પુસ્તક છે શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ કૃત 'સમાજવાદ શા માટે?' એ ગુજરાતી અનુવાદ. શ્રી ધનવન્તભાઈએ અંગ્રેજીમાં પણ લેખો અને પુસ્તકો લખ્યાં છે. Gandhi and Labour, Whither Jawahar, Salute to the Soviet Union, Emerging Problem, Indulal Yagnik, Neo-revisionism, Wilkie's World વગેરે.

ઝેમનો પ્રિય લેખક છે કાલિદાસ. કાલિદાસ એના નજર વાસ્તવવાદને લીધે, આજર્થત અદ્વિતીય રહેથી પ્રતિબાને લીધે, ઝેમને સતત આકર્ષે છે.

એમનું પ્રિય પુસ્તક છે ‘મેધદૂત’. કટપના, વર્ણન, શબ્દચિત્ર—એક શબ્દમાં ઠીઠીએ તો તેના પરિપૂર્ણ કાવ્યત્વ—ને લીધે એમને એ પ્રિય છે. એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે ઇતિહાસલક્ષી જીવનચરિત્ર. જીવનચરિત્ર એ જીવનદષ્ટિ આપવાનું સૌથી સફળ ને સમળ સાહિત્ય—સ્વરૂપ છે માટે એમને એના તરફ પક્ષપાત છે. તેઓ સતત સાહિત્યની સાધના કરે છે; લગભગ બધા જ વિષયોનાં પુસ્તકો વાંચે છે. તેઓ માને છે કે જ્ઞાન અખંડ છે. તેઓ આજીવન જ્ઞાનાર્થી છે. તેઓ પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિથી અજાણો અનુભવે છે; એ જ અજાણો એમનું ગ્રેરક બળ છે.

એમની સૌ પ્રથમ કૃતિ ‘સમાનતાના રાહ’ નામની સામ્યવાદની બાળપોથી, અમદાવાદના સરસપુરના કામદાર બંધુઓની સદાયથી, એમણે પ્રસિદ્ધ કરી હતી. અત્યારે તેઓ કેટલાંક વર્ષોથી ‘જીવનચરિત્રમાળા’ લખી રહ્યા છે. એમાં સુમારે ૨૫૦ ઉપરાંત પુસ્તિકાઓ આપવાનો સંકલ્પ છે.

આ ‘જીવનચરિત્રમાળા’ આંતરરાષ્ટ્રીય, ભારતીય કે પ્રાંતીય જીવનની સમૃદ્ધિમાં ફાળો આપનાર પ્રાચીન—અર્વાચીન મહાપુરુષોની મિતાક્ષર જીવન-કથા અને જીવનઆવનાનો સુમેળ સાધે છે, સાહિત્ય, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, સમાજકારણ વગેરે સર્વ ક્ષેત્રોમાં નજર ફેરવીને લેખક જ્યોતિર્દર્શની જીવન-ઝરમર આલેખી છે. નબદીવડા અને ઘરદીવડા બંને આર્મા આવી જાય છે. તેથી લેખકની વ્યાપક દૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવે છે. સંસ્કૃતિપોષક વિભૂતિ-એને અપાયેલી અંજલિઓમાં ગુણદર્શનની ઝલક આવી છે. લેખકે ક્યાંક ક્યાંક પોતાનાં મૂલ્યાંકનો આપ્યા છે તે કલાચને કોઈને ન ગમે એ સંકપ ખરું. અલગત, આર્વા સ્વમતદર્શનનાં સ્થાનો બહુ નથી. આ જીવનચરિત્ર-માળા આખાકદ્દ સર્વને ગ્રેરક અને પદ્ય સામગ્રી પીરસે છે એમાં શંકા નથી.

શ્રી ધનવંતભાઈને મુંબઈ સરકારનાં, ગુજરાત સરકારનાં અને કેટલીક સાહિત્યસંસ્થાઓ તરફથી પારિતોષિકો મળ્યાં છે. તેમને બગિની બાપાઓની પરિયોમાં પ્રવચન કરવાની તકો પણ મળી છે. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય સમાના સામાન્ય સભ્ય છે. ક્યાંય પણ હોદ્દાદાર ન થવાનું તેમણે પ્રથમથી જ ઠરાવ્યું છે. ‘અક્રિયન’ એ લેખનામથી એમણે સામયિકોમાં ચોક્કસ સ્વરૂપનાં અનેક લખાણો કર્યાં છે. વચ્ચે ‘મંથપરિચય’ નામના વિચિત્ર માસિકનું એમણે દોઢ વર્ષ સુધી કુચ્ચ સંપાદન કર્યું હતું.

એમની અસંખ્ય કૃતિઓમાંથી કેટલીક કૃતિઓની યાદી નીચે પ્રમાણે છે :

કૃતિઓ

- ૧ સુભાષચંદ્ર : મૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર સાલ ૧૯૩૭
પ્રકાશક : નવી દુનિયા ટાપાલવ, અમદાવાદ
- ૨ મારા વિના નહિ ગાયે : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર સાલ ૧૯૩૬
પ્રકાશક : નવયુગ પ્રકાશન, રાજકોટ
- ૩ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ : મૌલિક, સિદ્ધાંતમય; પ્ર સાલ ૧૯૪૨
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ
- ૪ કલંકશીલા : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૭
પ્રકાશક : સી શાંતિવાલ એન્ડ કું, મુમર્ષ
૫. ગુજરાતદર્શન : મૌલિક, સંશોધન; પ્ર સાલ ૧૯૫૪
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
- ૬ સાહિત્યકથા : મૌલિક, ઇતિહાસ; પ્ર સાલ ૧૯૫૫
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ
- ૭ નરસિંહ, નર્મદ, હેમચંદ્રાચાર્ય, ગાંધીજી, નાનાલાલ, } મૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર
પ્રેમાનંદ અને ખીર્મ ૧૫૦ થી વધુ ચરિત્રો } સાલ ૧૯૫૬ પછી
(કુલ ૨૫૦ ચરિત્રો આપવાની યોજના છે)
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ
- ૮ ઉર્વીસાર ગુજરાત : મૌલિક, લલિત ઇતિહાસ; પ્ર સાલ ૧૯૬૦
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ

અભ્યાસ-સામગ્રી :

સ્વ કકલભાર્ષ કોઠારી, ગુણવંતરામ આચાર્ય, જવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી સોપાન, શ્રી રવિશંકર મહેતા આદિના આ લેખક વિશેના પરિચયાત્મક લખાણો

ગુજરાત સાહિત્યસભાની કાર્યવહી ૧૯૫૫ ('સાહિત્યકથા' માટે), ૧૯૬૧ (વિવિધ વ્યક્તિઓના ચરિત્રો માટે)

સરનામું C/o રવાણી પ્રકાશનગૃહ, તિલકમાર્ગ, અમદાવાદ-૧.

ધીરુભાઈ પ્રેમશંકર ઠાકર

[૨૭-૬-૧૯૧૮]

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર વિરમગામના વતની છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૮ ના જૂનની ૨૭ મી તારીખે ઢાડીનારમાં થયો હતો. પિતાનું નામ પ્રેમશંકર હરગોવિંદદાસ ઠાકર અને માતાનું નામ ગોમતીબહેન. શાંતિએ તેઓ ઔદિગ્ય સહસ્ર આહુત્ય છે. એમનાં લગ્ન ઈ. ૧૯૩૬ માં શ્રી ધનુબહેન સાથે થયાં હતાં.

ઢાડીનારની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં અને પછી આણંદમાની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવીને (ઈ. ૧૯૨૭) પછીથી તેઓ આણંદમાની એ. વી. સ્કૂલમાં દાખલ થયેલા અને ઈ. ૧૯૩૪ માં સિદ્ધપુરની એલ. એસ. હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા સંસ્કૃત અને વિજ્ઞાનમાં ડિસ્ટન્કશન સાથે પસાર કરેલી. સૂરતની એમ. ટી. બી. કોલેજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો આરંભ કર્યો, બીજે વર્ષે ગુજરાત કોલેજમાંથી ઇન્ટર સાયન્સની પરીક્ષા આપી પણ એમાં અનુત્તીર્ણ થતાં મુંબઈની સેન્ટ એલિસ કોલેજમાં ઇન્ટર આર્ટ્સનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી એ. ની પરીક્ષા ગુજરાતી વિષયમાં પ્રથમ વર્ગના ગુણ મેળવીને પસાર કરી. ઈ. ૧૯૪૦ માં મુંબઈ યુનિ. ગ્રુ રા. ૨૦૦૭ નારાયણ મહાદેવ પરમાનંદ પારિ-તોષિક, '૧૯ મી સદીની પશ્ચિમ ભારતની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ' એ વિષય પર શ્રેષ્ઠ નિબંધ લખીને મેળવ્યું બી. એ. થયા પછી તેઓ ઈ. ૧૯૪૦ માં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ખડ સમયના ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે નિમાયા હતા. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી ઈ. ૧૯૪૧ માં એમ. એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. 'મણિલાલ નમ્બુભાઈ' પર એમણે લખેલા મહાનિબંધ માટે મુંબઈ યુનિ.એ એમને પીએચ. ડી.ની ડિગ્રી એનાયત કરી છે.

એમનો મુખ્ય વ્યવસાય અધ્યાપનનો છે. ઈ. ૧૯૪૦-૪૧ માં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં અને ઈ. ૧૯૪૧-૬૦ સુધી ગુજરાત કોલેજમાં (વચ્ચે એક વર્ષ ઈ. ૧૯૫૩-૫૪ દરમિયાન મુંબઈની ઇસ્માઈલ યુસુફ કોલેજમાં સરકારે તેમની જાદલી કરેલી) તેમણે ગુજરાતના અધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી છે, અને ઈ. ૧૯૬૦ થી તેઓ મોડાસા કોલેજના આચાર્ય-પદે છે.

એમનો શૈશવકાળ ગીરનાં જંગલોના સાન્નિધ્યમાં વીત્યો હોવાથી નિર્સર્ગના દુઃસ્વપ્ન વાતાવરણે ઠંડપનાને ઉત્તેજવામાં અને આત્મરત રહેવામાં મદદ કરેલી. કલકત્તા સંસ્કૃત એસોસિયેશનની સંસ્કૃતની પરીક્ષાએ આપી હોવાથી સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રત્યે એમની રુચિ દૃઢ થઈ અને રસદૃષ્ટિ કેળવાઈ. હાઈસ્કૂલમાં શ્રી ચંકરભાઈ પાખ્યાએ સંસ્કૃત, શ્રી વી. કે. દેસાઈએ અંગ્રેજી બાપા અને હેડમાસ્ટર શ્રી મધુકુમાર દેસાઈએ અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરાવ્યો, પરિણામે એમની જ્ઞાનપિપાસા તીવ્ર થતી ચાલી. કૉલેજમાં પ્રા. કાન્તિલાલ ખી. વ્યાસે ગુજરાતી બાપા-સાહિત્યમાં લેખન કરીને આગળ વધવા પ્રેરણા આપેલી. ઉપરાંત કૉલેજકાળ દરમ્યાન મુંબઈમાં ચાલતા 'કલમ મંડળ' ને કારણે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા, શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા, રવ. 'બાદશાહજી', શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે વગેરે સાહિત્યકારોના સંપર્કમાં આવતાં એમની સાહિત્યિક મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉત્તેજિત થયેલી.

કૉલેજકાળ દરમ્યાન ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તો અને સ્વાતંત્ર્ય-લડતની પ્રવૃત્તિએ તેમ જ રવીન્દ્રનાથની કવિતાએ સ્વાતંત્ર્યભાવના ખીલવી અને સત્ય ને સૌન્દર્યની ઉપાસના કરવાની એમને પ્રેરણા આપી છે.

અભ્યાસકાળથી જ તેઓ જે કંઈ વાંચતા-વિચારતા તેને વ્યવસ્થિત નોંધરૂપે દપકાવવાની તેમને ટેવ હતી, અને એમાંથી કશુંક આકાર પામે તેને પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા પણ ખરી. રસાયણશાસ્ત્રની એમણે તૈયાર કરેલી અભ્યાસનોંધ 'Simplified Course in Practical Chemistry' એ નામે ઈ. ૧૯૩૬ માં પ્રસિદ્ધિ પામેલી. પરંતુ સાહિત્યલેખનનો ગણનાપાત્ર આરંભ મુંબઈ યુનિ. ના, આગળ ઉદ્દેશ્યેલા ના. મ. પ. પારિતાપિક માટે શ્રેષ્ઠ હરેલા નિબંધથી થયો. મુંબઈ યુનિ. ના અંધાલયમાં દરરોજ દસેક કલાક બેસીને, ધણી પુસ્તકો વાંચીને એમણે નોંધો તૈયાર કરેલી, જેણે બવિધ્યમાં મણિલાલ વિશેના સંશોધનકાર્ય માટે જૂમિકા રચી આપેલી. સાહિત્ય-દૃષ્ટિએ જોતાં, એમના લેખનની ખરેખરી શરૂઆત શ્રી જયંતી દલાલના આગ્રહથી 'રેખા' માસિકમાં, ઈ. ૧૯૪૬ થી 'દૃષ્ટિકોષ' શીર્ષકથી એમણે લખવા માંડેલાં અંશાવલોકનો ગણી શકાય. લેખનપ્રવૃત્તિ દ્વારા એમનો ઉદ્દેશ સાહિત્યસમજ કેળવવાનો છે. એમને લાગે છે કે એ દ્વારા સત્ય અને સૌન્દર્યનું આત્મા સાથેનું સાયુજ્ય અનુભવી શકાય. શૈક્ષણિકર, તેની અનુપમ નાટ્યદૃષ્ટિ અને સમૃદ્ધ જીવન-અનુભવને કારણે, એમનો પ્રિય લેખક

છે, અને ખસિલ જિજ્ઞાસનું 'ધી પ્રોફેટ' તેમની મતિપ્રેરક તત્ત્વદષ્ટિને કારણે એમનો પ્રિય અંથ છે.

નાટ્યરચના અને રંગભૂમિ પ્રત્યે એમને અત્યંત અનુરાગ છે. સાહિત્ય-વિવેચન, સર્જકના હૃદય સુધી પહોંચવામાં સદાયરૂપ થતું હોવાથી એની તરફ ઉત્કટ પ્રેમ છે, અને એ એમનો મનમનો લેખનવિષય રહેલ છે. સાહિત્ય અને કલાના તાત્ત્વિક વિવેચનનાં પુસ્તકો તેઓ વિશેષ વાંચે છે.

એમનું પ્રથમ પુસ્તક ઈ. ૧૯૪૨ માં જૈન સિદ્ધાન્ત સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું 'મનુષ્યરવાદ'નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર-સંપાદન. એ દ્વારા અંગ્રેજી લેખનના મહાવરો ઉપરાંત સંપાદન-શૌધનની એમની પદ્ધતિ પણ બંધાઈ. ગુજરાતીમાં એમનું પ્રથમ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા એમને સોંપાયેલું મણિલાલના લેખોનું સંપાદનકાર્ય, જે 'મણિલાલની વિચારધારા' નામે પ્રગટ થયેલું છે. એ પછી 'મણિલાલ નવુભાઈની સાહિત્યસાધના'— પીએચ. ડી.ની પદ્વી માટે લખાયેલા નિર્મળોમાં સંશોધક-પર્યાયક દષ્ટિને કારણે વિશિષ્ટ રીતે લુપ્તો તરી આવતો—નામનો મહાનિમિષ એ ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્યને એમનું મૂલ્યવાન અર્પણ છે. મણિલાલના ચરિત્રનું કપડું કાઢી પણ તેમણે સત્ત્વનિષ્ઠ અને વિવેકપૂર્વક પૂરું પાડીને એક આદર્શ ચરિત્ર આપ્યું છે. ઈ. ૧૯૫૮ માં મુંબઈ સરકાર તરફથી એને પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું હતું- મણિલાલનાં લેખો અને કાવ્યોનાં અભ્યાસપૂર્ણ ઉપોદ્ધાત અને મર્મલક્ષી ટિપ્પણો સાથે પ્રગટ થયેલાં એમનાં સંપાદનો, 'આપણાં ખંડકાવ્યો' અને પ્રેમાનંદના 'અંદરૂપાસાખ્યાન' નાં સહસંપાદનો, 'રસ અને રુચિ' નામનો વિવેચનસંગ્રહ, ગુજરાતી સાહિત્ય-નો ઇતિહાસ—એમ અત્યાસુધીમાં એમની લગભગ ૭૧ કૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે. 'અંથ અને અંથકાર'ના ૧૦ માં ભાગનું, પ્રા. ઈશ્વરદાસ કા. દવે સાથેનું એમનું સંપાદન, દસકાના એમણે કરાવેલા સાહિત્ય-પ્રવાહોના પરિચયને કારણે, વિશિષ્ટ બન્યું છે. અગાઉનાં પુસ્તકો કરતાં આ સંપાદનથી, આ પ્રકૃતિને, જીવંત વેગ મળ્યો છે. એમણે તૈયાર કરેલાં શાળાપયોગી પાઠ્યપુસ્તકો પણ ગુજરાતમાં સારો આવકાર પામ્યાં છે. વડોદરા યુનિ. તરફથી 'સાહિત્યિક નાટકો' વિશે એમણે અભ્યાસપૂર્ણ ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. 'ગુજરાત સમાચાર'નો 'સાહિત્ય ને સંસ્કાર' વિભાગ ઈ. ૧૯૬૦ થી ઈ. ૧૯૬૬ સુધી એમણે સમર્થ રીતે સંભાળ્યો છે.

૩. ધીરુભાઈ ઠાકર સન્નિષ્ઠ વિદ્વાન અધ્યાપક તરીકે અને કુશળ આચાર્ય તરીકે સુખ્યાત છે. એમનાં પ્રયાત્નોકનોએ નવોદિતોને પ્રેરણા આપી છે. એમનાં મર્મગામી વિવેચનોએ એમને વર્તમાન પેઢીના વિવેચક તરીકે પ્રતિષ્ઠા આપી છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વિવિધ સમિતિઓના તેઓ હોદ્દાઓ છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય સભા સાથે પણ વર્ગોથી સંકળાયેલા છે. ગુજરાત યુનિ.નાં નાટ્યશિબિરોનું એમણે અત્યંત શ્રમ લઈને સૂઝભર્યું સજીવ સંચાલન કર્યું છે. નાટ્યનિર્માણ તેમજ નાટકના સાહિત્યપ્રકાર વિશે જે સ્વતંત્ર પુસ્તકો, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ અને વિવેચનસંગ્રહ—આ એમનાં આગામી પ્રકાશનો હશે.

કૃતિઓ

૧. *Ganadhara-vāṇā* : અનુવાદ-સંપાદન, (પ્રાકૃત વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમૃતી), પ્ર. સાલ ૧૯૪૨.

પ્રકાશક : જૈન સિદ્ધાન્ત સોસાયટી, અમદાવાદ.

૨. *Nihnavā-vāṇā* : અનુવાદ-સંપાદન (પ્રાકૃત વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમૃતી), પ્ર. સાલ ૧૯૪૭.

૩. મણિલાલની વિદ્યાસભા : સંપાદન, પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.

પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ.

૪. મણિલાલના નવું લેખો : સંપાદન, પ્ર. સાલ ૧૯૪૯.

૫. અંચ અને અંચકાર (પુ. ૧૦ મું) [પ્રા. ઉત્પદન કા. દ્વિ સાથે] : સંપાદન, પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.

પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ.

૬. કાન્તી : સંપાદન (મણિલાલ ન. દિવેદીનું નાટક), નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.

પ્રકાશક : ગુર્જર અંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૭-૯. સાહિત્ય કિરણાવલિ (ભા. ૧, ૨, ૩) [શ્રી જયલિખ્તુ અને શ્રી. મ. ગુ. દેસાઈ સાથે] : વાચનમાળા, સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.

પ્રકાશક : ભારત પ્રકાશન, અમદાવાદ.

૧૦. ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા (ભા. ૧) : મૌલિક, સાહિત્યનો ઇતિહાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.

પ્રકાશક : ધી પોપ્યુલર બુક સ્ટોર, સુરત.

૧૧. નૃસિંહાવતાર : સંપાદન (મ. ન. દિવેદીનું નાટક), નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૧૨-૧૩. ધૂમ્રકેતુ વાર્તાસૌરભ (ભા. ૧-૨) : સંપાદન, વાર્તા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૪૧-૧૫. જ્યલિખ્ખુ વાર્તાસૌરભ (ભા. ૧-૨) : સંપાદન, વાર્તા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૧૬. મણિલાલ નજીભાઈ : સાહિત્યસાધના : મૌલિક, મહાનિબંધ (વિવેચન); પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૧૭. ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા (ભા. ૧) : મૌલિક, સાહિત્યનો ઇતિહાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : ધી પોપ્યુલર બુક સ્ટોર, સુરત.

૧૮. અભિનેય નાટકો : સંપાદન, પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : મહારાજ સમાજસેવક મુનિવર્સિટી, વડોદરા.

૧૯. આપણાં ખંડકાળે [પ્રા. ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને પ્રા. ચંદ્રસંકર ભટ્ટ સાથે] : સંપાદન, પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૨૦. મણિલાલ નજીભાઈ : જીવનરંગ : મૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૨૧-૨૫. સર્વોદય વાચનમાળા [શ્રી જ્યલિખ્ખુ સાથે] : સંપાદન, વાચનમાળા, પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૨૬. સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન : અનુવાદ (પ્રો. અકાલકરના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ); પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : ધી પોપ્યુલર બુક સ્ટોર, સુરત.

૨૭. આત્મનિમજ્જન : સંપાદન (મ. ન. દિવેદીના કાવ્યસંગ્રહનું), કવિતા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.

પ્રકાશક : ધી પોપ્યુલર બુક સ્ટોર, સુરત.

૨૮. ચંદ્રહાસ આખ્યાન (શ્રી અનંતરામ રાવળ સાથે) : સંપાદન
(પ્રેમાનંદના આખ્યાનનું સંપાદન), કવિતા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : ગુજર્ ર મંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૨૯. સુદર્શન અને પ્રિયંવદા : 'સુદર્શન' અને 'પ્રિયંવદા' માસિકોમાં પ્રગટ થયેલા લેખોની સૂચિ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.

પ્રકાશક : ગુજર્ ર મંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૩૦. રંગ કમુખી : મૌલિક (સાહિત્ય કૃતિઓ અને સાહિત્યકારોનો મર્મલક્ષી પરિચય), વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : જીવનમણિ સહવાચનમાળા ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.

૩૧. રસ અને રુચિ : મૌલિક, વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : બી પોપ્પુલર બુક સ્ટોર, સુરત.

અવધાસ-સામગ્રી :

(૧) 'મણિલાલ નરુભાઈ : સાહિત્ય સાધના'—પુરોવચન, પંડિત શ્રી સુખલાલજી.

(૨) 'મણિલાલ નરુભાઈ : જીવનરંગ'—પુરોવચન, શ્રી અનંતરામ રાવળ.

(૩) ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૪૬-૫૦, ૧૯૫૮, ૧૯૫૯, ૧૯૬૧.

સરનામું : આચાર્ય, આર્ટ્સ-સાયન્સ કોલેજ, મોડાસા (જિ. સાબરકાંઠા).

નટવરલાલ કુખેરભાઈ પંડ્યા 'ઉશનસુ'

[૨૮-૯-૧૯૨૦]

કવિશ્રી ઉશનસુનો જન્મ મહેસાણા જિલ્લાના હહેગામ ગામમાં તા. ૨૮-૯-૧૯૨૦ના દિવસે થયો હતો. એમનું પતન વડોદરા જિલ્લાનું સાવલી ગામ. જ્ઞાતિએ તેઓ શ્રીગૌડ બ્રહ્મજી છે. પિતાનું નામ પંડ્યા કુખેરભાઈ રણછોડભાઈ અને માતાનું નામ લલિતાબહેન. એમનાં લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૩૮માં થાંતાળહેન સાથે થયાં હતાં.

સાવલી ગામની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં પ્રાયમિક, છ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરીને કોલેજની હાઈસ્કૂલમાં તેમણે માધ્યમિક શિક્ષણ લીધું, અને ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૮ માં મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. ખરોડા 'કોલેજ'માંથી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં સરકૃત મુખ્ય વિષય સાથે બી. એ.ની પરીક્ષામાં બીજા વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા. ૧૯૪૪માં ટી. ડી.ની પરીક્ષા પાસ કરી અને ૧૯૪૫માં ગુજરાતી મુખ્ય વિષય લઈને મુખર્ચુનિવર્સિટીની એમ. એ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. કેટલાક વર્ષો નવસારી કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું, અને હાલ તેઓ વલસાડ કોલેજમાં ગુજરાતીના મુખ્ય અધ્યાપક છે.

ગાંધીજી, ટાગોર અને અરવિંદની, રામાયણ, મહાભારત અને શૈક્ષ-પિયરની કૃતિઓની કવિના જીવન પર પ્રજળ અસર પડી છે. ગીતાંજલિ એમનું પ્રિય પુસ્તક છે, તો ટાગોર એમના પ્રિય લેખક છે. અલખત, સંસ્કૃતમાં કાલિદાસ, અંગ્રેજીમાં શૈક્ષપિયર અને ગુજરાતીમાં કાન્ત-કોટાર, મુનશી-પન્નાલાલ, ઉમાશંકર-સુન્દરમ્ એમને ગમે છે, પરંતુ ટાગોરમાં એમને ગમતા આદર્શો, ભાવનાઓ સુંદરતમ વાણીમાં પ્રગટ થયા હોઈ એ વિશેષ ગમે છે. કાવ્ય એ એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર પશુ છે.

શ્રી. ઉશનસે લેખનપ્રવૃત્તિની શરૂઆત ઈ. ૧૯૩૪-૩૫ માં. પોતાના વતનમાં ઘેર પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો વંચાતાં તેની અસર નીચે 'પ્રહલાદ આખ્યાન' વગેરે આખ્યાન રચીને કરેલી. પત્ની નિશાળમાં ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણની અસર નીચે બાળનો લખ્યાં; હાઈસ્કૂલમાં સુન્દરમ્-ઉમાશંકરનાં લખાણોના સંપર્કમાં આવતાં કાવ્યમંગલા-અંગોત્રી જેવી રચનાઓ (૧૯૩૭-૩૮) કરી અને એ પછી કોલેજમાં (૧૯૩૮-૪૨) કુમાર-પ્રરથાનાના વાચનની અસર નીચે. શ્રી બલુસાઈ રાવત, શ્રી સુન્દરમ્-ઉમાશંકર તથા બીજા કેટલાક કવિમિત્રો અને શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી સાથેનો પરિચય એમના જીવન માટે વિકાસશીલ રહ્યો છે.

કવિએ ક્યારેક હેતુપૂર્વક આપણા પ્રશ્નો અંગે લખાણ કર્યું છે, તો ક્યારેક નવાં પ્રકટીકરણના સ્વાન્તઃસુખાય માટે. લેખનપ્રવૃત્તિ પાછળનો ઉદ્દેશ આત્માની આનંદમય અવસ્થા સાથે જોડાયેલો જ છે. ઉત્તમોત્તમ, ગહનતમ, સુંદરતમ સજ્જની પ્રાપ્તિ માટે કવિ મથી રહ્યા છે. કવિ માને છે કે આપણા આત્માની મહનતા કેટલી છે તે સજ્જ દ્વારા પામી શકાય છે, અને તે પણ રમણીય લયમાં. આપણાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન જીવનમુદ્દે

સાથે શબ્દને જોડેલા એમને હંમેશાં મળ્યો છે. અલગતા, સ્વાધીનતા, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સામાજિકતા, લોકજાગૃતિ વગેરે પણ એમને ગમે છે. ગાંધીજી, ટાગોર અને શ્રી અરવિંદની વિચારણાએ પણ એમના પર અસર કરી છે. અંગ્રેજી-ગુજરાતી કાવ્યો અને વિવેચનપ્રયો તેઓ વાંચે છે, અને પ્રસિદ્ધ રચનાઓ અમુક ગાળે ફરીને તપાસી જાય છે.

એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘‘ પ્રસૂત ’’ ૧૯૫૫ માં પ્રગટ થયો. ત્યારે શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એમની કવિતાનું, ‘‘ ઉત્થાનથી ’’ કહીને, સ્વાગત કયું હતું. એ પછી ‘ પ્રાચીના ’નું રમરણ કરાવતાં સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ ‘ નેપથ્યે ’ અને ખીજા એ કાવ્યસંગ્રહો—‘ આદ્રા ’ અને ‘ તૃણોના મઠ ’ એમણે આપ્યા છે. એમના કાવ્યસર્જન માટે ૧૯૫૬ નો એમને મળેલો ‘ કુમાર ચન્દ્રક ’ અને બાકીના લગભગ બધા જ સંગ્રહોને મળેલાં સરકારી પારિતોષિકા એમને કવિતાક્ષેત્રે મળેલી સિદ્ધિનો કંઈક ખ્યાલ આપશે. કલ્પનાસીમા અને જીવનપ્રવાહનું યથાર્થદર્શન એમની કવિતાને નવનર કવિઓમાં આગલી હરોળમાં સ્થાન અપાવે છે. શ્રી ઉચનસે પ્રીતિ અને પ્રકૃતિ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને અધ્યાત્મના વિવિધ જાતો પોતાની કવિતામાં ગાયા છે. નિરંજન ભગતની જેમ ‘ મુંબઈ ’ તથા ‘ અમદાવાદ ’ વિષયક કાવ્યોમાં રાહરસરૂઢિતે પણ પોતાની કૃતિઓમાં વણી લીધી છે. આ યુગના અન્ય કવિઓની જેમ ભારતદર્શનનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં નૂતન ભારતની ગાથા પણ ગાઈ છે અને વિનોબાજીની નવીન ભાવનાને પણ વ્યક્ત કરી છે. એમનાં વાત્સલ્યભાવ નિરૂપતાં કૃદુંબચિત્રો, મનભર માણેલી ઓળખ અને વર્ણનાં પ્રકૃતિવર્ણનો, કેટલાંક ચિંતનકાવ્યો અને ‘ કર્ણકુન્તી ’ જેવાં સંવાદકાવ્યો—શ્રી ઉચનસુનું ગુજરાતી કવિતાને મોથેડું અર્પણ છે. સોનેટનો સાહિત્યપ્રકાર કવિને વિશેષ રુચી મયો લાગે છે. પણ ગીતોએ એમને ચારી આપી હોય એમ લાગતું નથી. એમની પદાવલિ ધણીવાર કંકારનું રમરણ કરાવે છે. એમના રૂપમેળ છંદો પ્રમાણમાં બદલત લાગે છે અને એમાંયે હરિશ્ચંદ્ર અને શિખરિણી પર કવિની નિજા મુદ્રા પડેલી અનુભવી રાજ્ય છે. એમનાં કલ્પનો અને પ્રતીકાનો બ્યાપ પણ ધણો મોટો છે.

શ્રી ઉચનસે કાવ્યો ઉપરાંત કેટલાક સાહિત્ય-સ્વાધ્યાયના લેખો પણ લખ્યા છે. ‘ રૂપ અને રસ ’ નામે વિવેચનસંગ્રહમાં એ અંચરથ થયા છે. એમાં ચિંતક-વિવેચક ઉચનસુનું સુઝગ દર્શન થાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ એમણે કેટલાંક ગદ્યકાવ્યો લખ્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાતી અધ્યાપક સંઘ, કવિલોક અને પી. ઈ. એન. સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સક્રિય રીતે

સંકળાયેલા છે. વલસાડથી પ્રગટ થના 'મિત્રન' નામક અનિપતકાલિકના તેઓ સંપાદક છે. નવસારી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશન પ્રસંગે ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના મંત્રી તરીકે પણ તેમણે સેવાઓ આપેલી.

કૃતિઓ

૧. પ્રસૂત : ભૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કુર્., મુંબઈ.
૨. નેપથ્યે : ભૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : પોતે.
૩. મનોમુદ્રા : ભૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશનગૃહ, વડોદરા.
૪. આદ્રા : ભૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
પ્રકાશક : કવિભોક, મુંબઈ.
૫. ચાર અધ્યયનો : ભૌલિક, વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : ધી પોપ્યુલર બુક સ્ટોર, સુરત.
૬. તૃણનો મઠ : ભૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
પ્રકાશક : હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત.
૭. ૩૫ અને ૨૫ : ભૌલિક, વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.
પ્રકાશક : ધી પોપ્યુલર બુક સ્ટોર, સુરત.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

- (૧) 'પ્રસૂત' માટે પ્રા. વિ. છુપસાદ ૨. ત્રિવેદીની પ્રસ્તાવના.
'ભીમિ અને નવરચના' (અનંતરાય રાવળ); 'કવિભોક' (સુરેશ દલાલ);
'ગાર્ડિયન' (જયંત જોશી) 'શુભરાત'—સુરત (જયંત પાઠક);
'જનશક્તિ' (હરીન્દ્ર દવે).
- (૨) 'નેપથ્યે' માટે શ્રી પ્રગ્નરામ રાવળની પ્રસ્તાવના.
શુ. સા. સભાની કાર્યવહી (૧૯૫૬); 'સંદેશ' (નિરંજન ભગત).
- (૩) 'મનોમુદ્રા' માટે 'ક્ષિતિજ' (પ્રાસન્નેય); અનંતરાય રાવળનું
અવલોકન: 'જનશક્તિ' (હરીન્દ્ર દવે).
- (૪) 'આદ્રા' માટે દિલાવરસિંહ જાડેજીનું અવલોકન: શુ. સા. સભાની
કાર્યવહી (૧૯૬૧).
- (૫) 'તૃણનો મઠ' માટે 'સંસ્કૃતિ', સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૪.

સરનામું : લક્ષ્મીશીરી, મદનવાડ, વલસાડ.

નંદકુમાર જેઠાલાલ પાઠક

[૨૩-૧-૧૯૧૫]

શ્રી નંદકુમાર પાઠકનો જન્મ પંચમહાલ જિલ્લાના દેવગઢખારિયા રાજ્યના રાજમઢ મુકામે તા ૨૩-૧-૧૯૧૫ ના ગેજ થયો હતો. પિતાનું નામ શ્રી જેઠાલાલ પાઠક અને માતાનું નામ જવેરબા. જ્ઞાતિએ શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ એમના સગા ૧૯૪૨ માં શ્રીમતી સુશીનાબહેન સાથે થયા હતાં.

એમણે ધોરણ ૧ થી ૫ સુધીનું શિક્ષણ વડોદરાની સમાજ હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું, અને પછીનું મેટ્રિક સુધીનું મુગર્ધની આનંદીલાલ પોનાર હાઈસ્કૂલ (સાન્તાક્રુઝ)માં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તેઓ મુગર્ધની સેન્ટ એવિયસ કોલેજમાં જોડાયા હતા, અને ત્યાંથી મુગર્ધ યુનિની ૧૯૩૮ માં લેવાયેલ ખી એ ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી મુખ્ય વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવીને કાટાવાળા પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સેન્ટ એવિયસ કોલેજમાં દક્ષિણા ફેલો તરીકે પણ તેમની નિયુક્તિ થઈ હતી હાલ તેઓ આકાશવાણીના અમદાવાદ કેન્દ્ર પર કાર્યક્રમ-નિયોજક તરીકે પોતાની ફરજ બજારી રહ્યા છે.

અભ્યાસમળ દરમ્યાન શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી, આ ગૌરીપ્રસાદ ખાસા, શ્રી નારાયણ વળામે એમના આદર્શ શિક્ષકો હતા અને એમના પ્રભે શ્રી પાઠકને સહભાવજરી લાગણી છે એમની લેખનપ્રવૃત્તિના મૂળમાં કૌટુંબિક સંસ્મારનો પણ ફાળો છે. એમણે પોતાનું પ્રથમ કાવ્ય 'કાવ્યદેવીને નામે લખેલું, અને તે 'ભૂમિ' માં પ્રગટ થયેલું કાવ્ય અને નાટક એ બંને સાહિત્યપ્રકારો તરફ એમને વિશેષ પ્રેરણાત છે—એ એમના પ્રિય પ્રકારો છે.

ઈ સ ૧૯૪૨ માં 'સવેદના' નામના કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનથી કવિ તરીકે તેઓ ખ્યાતિ પામ્યા એમાં મુખ્યત્વે, સોનેટ, અકાવ્ય, ગીતો અને સુગીત રૂપગદ્ધ કૃતિઓ સમાર્પ છે એમના રસસવેદનાં કાવ્યોમાં વિપાદનો વ્યાપક ભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે કંટાળાકી ગીતોમાં ઉનાસડું વાતાવરણ હવાયેલું છે એમાંનું 'દુઃ' કાવ્ય એમની સમગ્ર ચિત્રચુશકિતનો સારો નમૂનો છે એ પછી નવલકથા, નાટક, વિવેચન, ચરિત્ર—એમ અનેક સાહિત્યપ્રકારો એમને પ્રેરણા છે નાટકના સાહિત્યપ્રકાર વિશે શ્રી પાઠક

જાડો અભ્યાસ કર્યો છે વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાં એકાંકીના સ્વરૂપ અને સાહિત્ય વિશે એમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ‘એકાંકી : સ્વરૂપ અને સાહિત્ય’ એ નામે પ્રકટ થયાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વરૂપચર્યાના સળંગ અંથોની ખોટ છે; આ પુસ્તક એમાં આધ્યાસન સમું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને પશ્ચિમમાં એકાંકીની ઉત્પત્તિ, તેના પ્રકારો, વિકાસ, રંગભૂમિ પર તેનું અભિનયન, રેડિયો-એકાંકી વગેરે અનેક મુદ્દાઓને આવરી લેતી એમની ચર્યા ખૂબ ઉપયોગી છે. ઉપરાંત, એમણે અનેક નાટકોનાં રૂપાન્તરો (‘ફેરફાર’—રેવેરિન્ગ ધી સર્કલ; ‘માન ન માન’—એક મેન ધન; ‘એક બે ત્રણ’—માઉસ ટ્રેપ વગેરે) પણ કર્યાં છે અને તે બજવાયાં પણ છે. પરંતુ એ હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ છે. વલ્લભભાઈ, અણ્ણકલામ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે આપણા નેતાઓ વિશેના યુક્ત મહેરબાનીના પુસ્તકોના અનુવાદ કરીને એ ચિત્રાંકનો એમણે આપણને સુલભ કરી આપ્યાં છે. નાટક વિશે પણ એમણે અનેક લેખો લખ્યા છે. હાલ તેઓ ‘પાશ્ચાત્ય નાટ્યસાહિત્યનાં સ્વરૂપો’ પર પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યા છે અને નવસિકાઓ પણ લખે છે. સાહિત્યસંસદ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે અને સંસ્કારપ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્કટ રસ ધરાવે છે.

કૃતિઓ

૧. સંવેદના : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૪૨.
પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., મુંબઈ.
૨. આપણા નેતાઓ : અનુવાદ, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૪.
પ્રકાશક : પદ્મ પબ્લિકેશન, મુંબઈ.
૩. મોહનનાં પાણી : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૭.
પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., મુંબઈ.
૪. પારકી જણી : મૌલિક, નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.
પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., મુંબઈ.
૫. જાડે આપવાનું ■ : મૌલિક, નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.
૬. એકાંકી : સ્વરૂપ અને સાહિત્ય : મૌલિક, વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા.
૭. વૈશાખી વાદળ : મૌલિક, એકાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : લક્ષ્મી પુસ્તક બંડાર, અમદાવાદ.

અધ્યાસ-સામગ્રી :

- (૧) 'સ વેદના'નો પ્રવેશક, શ્રી સમપ્રસાદ લક્ષી.
- (૨) સર્જનને આરે (ધનમુખલાલ મહેતા).
- (૩) ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૬.

સરનામું : માથેરાન સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

નિરંજન નરહરિ ભગત

[૧૮-૫-૧૯૨૬]

ગાંધીયુગની કવિતા પછી વિશિષ્ટ કવિતા-વર્ણકનાં દર્શન કરાવનાર 'જી'દોલપ'ના કવિ શ્રી નિરંજન ભગતનો જન્મ ઈ. ૧૯૨૬ ના ૧૮ મી મેએ અમદાવાદમાં થયો હતો. પિતાનું નામ નરહરિ હરિલાલ ભગત અને માતાનું નામ મેનાખહેન.

પ્રાથમિક શિક્ષણ અમદાવાદની કાળુપુર શાળા નં. ૧ માં, અને માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રોપ્રાયટરી (દીવાન બલુભાઈ) અને નવચેતન હાઈસ્કૂલમાં લીધું. ત્યારબાદ ઈ. ૧૯૪૪-૪૬ દરમિયાન અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં ફર્સ્ટ ઇયર અને ઇન્ટરનું શિક્ષણ લઈ તેઓ મુંબઈની એફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા અને ત્યાંથી ૧૯૪૮ માં બી. એ. થયા. વળી પાછા અમદાવાદ આવી, એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી, ૧૯૫૦ માં એમ. એ. ની પદવી મેળવી. મુખ્ય વિષય અંગ્રેજી. એલ. ડી. કોલેજમાં જ અંગ્રેજીના અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દી શરૂ કરી, અને હાલ તેઓ સર એલ. એ. રાહ કોલેજમાં અંગ્રેજીના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરે છે. અધ્યાપન એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે અને એમની લેખનપ્રવૃત્તિને એ અનુકૂળ પણ છે.

ઈ ૧૯૪૩ માં રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યોની પ્રેરણાથી એમની લેખન-પ્રવૃત્તિને આરંભ થયો. નવચેતન હાઈસ્કૂલના ગુજરાતીના શિક્ષક શ્રી અમૃતલાલ પંડ્યાએ એમની આ પ્રવૃત્તિમાં સહભાવપૂર્વક રસ લીધો, અને એમને પ્રોત્સાહન કર્યા. 'પૂર્વાભાષ' અને 'બણકાર' એ બે કાવ્યસંગ્રહોએ

એમને પ્રભાવિત કર્યા છે. કાવ્ય, કદાચ લખને કારણે, એમનો મનગમતો લેખનપ્રકાર છે. એમના સાહિત્યસર્જનમાં પ્રેરકબળ મૈત્રી છે. આ કવિજીવે હમેશાં મૈત્રીભાવને જ ઝંખ્યો છે. એમના કાવ્યસર્જન માટે એમને 'કુમાર ચન્દ્રક' અને 'છંદોલય'ને કેન્દ્રમાં રાખીને એમની કવિતાસિદ્ધિ માટે 'નર્મદ ચન્દ્રક' (૧૯૬૧) એનાયત કરીને ગુજરાતે એમની કવિતાનું સ્વાગત કર્યું છે. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'છંદોલય', શીર્ષકમાં નાગરી અને કૃતિમાં પરિષ્કૃત ગુજરાતી લિપિ સાથે પ્રગટ થયો ત્યારે, આ ભીર્મિસંપન્ન કવિનાં લયમધુર કાવ્યોએ—છપાઈ અને સર્વ જાને રીતે—કાવ્ય રસિકોનું ધ્યાન ખેંચેલું. એ પછી ગીતસંગ્રહ 'કિન્નરી' પ્રગટ થયો અને વિસિષ્ટ રૂપના એમના લલિત લયની ક્ષાવટનો પરિચય થયો. ત્યારબાદ 'અદ્વૈતવિરામ' અને '૩૩ કાવ્યો' નામે એમના નાનકડા બે કાવ્યસંગ્રહો પણ પ્રગટ થયા છે. ૧૯૫૭ માં 'છંદોલય' 'કિન્નરી' અને 'અદ્વૈતવિરામ' માંથી ચૂંટેલાં ૧૯૫૬ સુધીનાં કાવ્યોનો એમનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ 'છંદોલય' પ્રગટ થયો છે.

શ્રી ભગત નવતર પેઢીના એક અમૂલ્ય કવિ છે. શ્રી ટાગોરની કવિતાની અસર તો આરંભકાળનાં એમનાં કાવ્યો પર છે જ, ઉપરાંત પશ્ચિમના સાહિત્યના આ કવિ પ્રખર અભ્યાસી હોઈ, રિસ્કે, બોદસેર અને એલિયેટ જેવા કવિઓની કવિતાનો પ્રભાવ પણ એમના પર છે. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'છંદોલય' જ એમની આગવી વિશેષતાઓનાં દર્શન કરાવતો હતો. પ્રહ્લાદ, રાજેન્દ્ર અને નિરંજનમાં લય તરફનો વિશેષ ઝોક અને શુદ્ધ કવિના તરફની યાત્રા આપણે નિહાળીએ છીએ. શ્રી નિરંજન, શ્રી ઉશનસે કહ્યું છે તેમ, 'સુન્દરમ્-ઉમાશંકર પછીનો આપણી વિકસમાન ચેતનાનો આલેખ આંકતી નૂતન કવિતાનો મહત્વનો પ્રતિનિધિરૂપ સંગ્રહ' આપણને 'છંદોલય'ની બૃહત્ આવૃત્તિમાં આપે છે. એમાં સખમ સખાન સર્જકના સર્જનનો આપણને અનુભવ થાય છે. એક સૌન્દર્યરસિયા કવિની સ્વરથ, મરત અને વાસ્તવદર્શી પ્રકૃતિનો રસાનુભવ એમનાં કાવ્યો આપણને કરાવી રહે છે. છંદ, પ્રાસ અને લયની સાધના એમાં વરતાય છે. જંદોને લય કાવ્યનું અંતરતત્ત્વ બની રહે છે. શ્રી ઉમાશંકરે સાચું જ કહ્યું છે કે 'છંદોલય એ આ કવિના લોહીનો લય છે.'

શ્રી નિરંજને કેટલાંક મનોરમ, પ્રતીકાત્મક સોનેટો, ચારુતાપૂર્ણ ગીતો, ચોટવાળાં મુક્તકો અને સુદીર્ઘ ચિન્તનાત્મક કાવ્યો આપ્યાં છે. મુંબઈના વસવાટે કવિ પાસે 'પ્રવાલદીપ' નામે ખાયાવી મુંબઈ નગરી વિશેનાં કાવ્યોનો સીમાચિહ્નરૂપ કાવ્યગુચ્છ સંપાદાયો છે. એમાં નગરસંસ્કૃતિની 'કુરૂપ' અને

‘વિરાટ’ વ્યયાનું-નગરજીવનનું-કારુણ્ય વર્ણવાયું છે. ‘પાત્રો’, ‘ગાયત્રી’, ‘ફાઉન્ટનના બસ રોપ પર’ જેવાં કાવ્યો એની પ્રતીતિ કરાવશે. એમણે પ્રેમનું મંગલ ગાન આપ્યું છે, વિફલ પ્રણયની ભાવ-ઊર્મિઓ નિરૂપી છે, યૌવનસુલભ મધુર વિષાદ આલેખ્યો છે, પ્રકૃતિનો છાક વર્ણવ્યો છે, સ્વાતંત્ર્યાદને જાગતાં સ્પંદનો ઝીલ્યાં છે અને નગરની આધુનિક અરણ્ય-સંસ્કૃતિનું પણ સ્પર્શન કરાવ્યું છે. છંદોબદ્ધ કાવ્યો, માત્રાજ્ઞાતિના છંદવાળાં કાવ્યો અને ગીતો—એ ત્રણેમાં, વિશેષ કરીને ગીતોમાં, એમને સારી સફળતા મળી છે. શિખરિણી, પૃથ્વી અને અનુષ્ટુપ ત્રણે પર નિરંજનની આગવી મુદ્રા લેઈ શકાય છે. અભ્યરત ખૂલણાના પ્રયોગોમાં કવિને નોંધપાત્ર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રાસની આ કવિએ વધુ પડતી ચીવટ લીધી છે, તે કેટલાક તાજાંપૂર્ણ પ્રતીકો પણ એમણે આપ્યાં છે.

શ્રી નિરંજન, કવિ ઉપરાંત અભ્યાસી વિવેચક તરીકે પણ સુખ્યાત છે. ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલા એમના ‘રોમેન્ટિક કવિતા’, ‘આધુનિક અમેરિકન કવિતા’, ‘રોબર્ટ ફોરસ્ટ’, ‘મિલ્ટન’, ‘તરુ દત્તની કવિતા’, ‘સરોજિની નાયકુની કવિતા’ જેવા અનેક અભ્યાસલેખો ઉપરાંત ‘ગાંધીજીનું મૃત્યુ અને યુગરાતી કવિતા’, ‘સાગર અને શરી’, ‘કુશકવાણી’ જેવા કેટલાક યુગરાતી સાહિત્યવિષયક સ્વાધ્યાયો આની પ્રતીતિ કરાવે છે.

અધ્યપન અને અધ્યાપનમાં જ રત રહેતા આ કવિ-અભ્યાસીની સર્જનપ્રવૃત્તિ હમણાં હમણાં મંદ પડેલી લાગે છે, અને એમની દૃષ્ટિ અધ્યાત્મ તરફ વળી હોય એવું જણાય છે.

કૃતિઓ

૧. છંદોલય : મૌલિક, કવિતા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૯.

પ્રકાશક : મુંદ્રધનુ છુક હાઉસ, અમદાવાદ.

૨. કિતરી : મૌલિક, કવિતા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.

પ્રકાશક : પોતે.

૩. અર્ધવિરામ : મૌલિક, કવિતા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.

પ્રકાશક : કવિલોક, મુમર્છ.

૪. છંદોલય (સંવર્ધિત આવૃત્તિ) : મૌલિક, કવિતા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.

પ્રકાશક : વેરા એન્ડ કંપની, મુમર્છ.

૫. ૩૩ કાવ્યો : મૌલિક, કવિતા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.

પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

- (૧) 'છંદોલય' માટે ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી ૧૯૪૯-૫૦
- (૨) '૩૫ અને ૨૨' ('દિશનસ્')
- (૩) 'કવિલોક'—૧૦ (અનંતરામ રાવળ)
- (૪) શ્રી કાર્ગસ ગુજરાતી ત્રિમાસિક પુ. ૨૮, અ. ૧.
- (૫) 'અભિરુચિ' (ઉમાશંકર જોશી)
- (૬) 'સંસ્કૃતિ' (માર્ય, ૧૯૬૩)
- (૭) 'આસ્વાદ' (સુરેશ જોશી)

સરનામું : દાઉદહાલ પાછળ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬.

પિનાકિન્ ઈકેર

[૨૪-૧૦-૧૯૧૬]

કવિ શ્રી પિનાકિન્ ઈકેર વતની અમદાવાદના, પણ એમનો જન્મ થયો છે એમનો—અહરેશભાં. સ્થાતિએ કાવચ (માયુર). પિતાનું નામ ઉપનાલ દિ'મતલાલ, માતાનું સસ્વતીગદેન અને પત્નીનું નામ સુનીતા-બહેન. જન્મતારીખ ૨૪-૧૦-૧૯૧૬ અને લગ્ન થયેલાં ૧૯૩૬માં.

વડોદરાની સરકારી મિડલ સ્કૂલમાં ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૦ દરમ્યાન શિક્ષણ લઈ, ત્યાંની જ સરકારી હાઈસ્કૂલમાંથી ૧૯૩૩-૩૪ માં મેટ્રિકુલેશનની પરીક્ષા, વિજ્ઞાનમાં વિશેષ યોગ્યતા સાથે, પસાર કરી અને બરોડા કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાંથી પ્રથમ વર્ષની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ પૂનાની કૉલેજ ઓફ એગ્રીકલ્ચરમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને મુંબઈ યુનિ. ની બી. એસસી (એગ્રી-એનર્સ)ની પદ્વી ઈ. ૧૯૩૮ માં પ્રાપ્ત કરી. એમનો મુખ્ય વ્યવસાય અવેરાતના વેપારનો છે, પરંતુ નાટ્યનિર્માણમાં એમને ઉત્કટ રસ છે. હાલ તેઓ અમદાવાદ આશ્રયવાણી કેન્દ્રના નાટ્યનિર્માતા તરીકે પોતાની સેવાઓ આપે છે.

બ્યાસ અને વાદ્યોકિ શ્રી ઈકેરના પ્રિય કવિઓ છે અને માનવજીવન માં રહેલા સત્યનું વિવિધ સ્વરૂપે દર્શન કરાવના શામાયલ્ય-મહાભારત

એમના પ્રિય પ્રથો છે કાવ્ય અને નાટક એમના પ્રિય સાદિત્યપ્રકાર છે. તેમ છતાં નવલકથા અને નવસિક્ષા વાંચનાં એમને ગમે છે, અને કપારેક ઇતિદાસ એતિદાસિક જૌગેતિક પોરાબ્ધિક સરોધન-સાદિત્ય પણ મન-ગમતા લેખનવિષયમાં કાવ્ય અને નાટ્યરૂપાંતર તેમ ગેનાટિકા-નૃત્યનાટિકા નાટક, કાવ્ય અને વિવેચન અગેનાં પુસ્તકો તેઓ વિશેષ વાંચે છે લેખન-પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ છે કેવળ આનંદ ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, અને સરસ્વત ઉપરાંત મરાઠી અને બંગાળી ભાષાઓ પણ તેઓ જાણે છે અને હિંદીમાં થોડીક રચનાઓ પણ કરી છે.

એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરભ ૧૯૩૧-૩૨ માં થયો—હસ્તનિખિત સામયિક માટે, અને પછી વડીત બહેનના મૃત્યુના આધાતના ઉદ્દાગરૂપે બારનનો સ્વાતન્ત્ર્યસમાર, વડીલ બહેન, માતા અને પિતાનું મૃત્યુ તથા ક્ષુધ કાવ્યસમાનો શપર્ક—એ એમના જીવનમાની લેખકજીવનને મુસગત બની રહેલી મદસ્તવની ઘટનાઓ છે મહાત્મા ગાંધીજી અને એમના પુસ્તકોએ અને ૧૯૩૦ થી આરભાયેના સત્યાગ્રહના સ્વાતન્ત્ર્યસમારે, ૧૯૪૨ ની 'હિંદ છોડો'ની ધમ્નાએ, શ્રીધરાણીની કૃતિઓએ, 'સરસ્વતીચન્દ' તેમ જ બંગાળી અને હિંદી કવિતાએ એમના જીવન પર પ્રબળ અસર પાડી છે શરણાણુ અને રવીન્દ્રનાથ પણ ખરા કોતેજ મેગેઝિનમાં એમની પ્રથમ કૃતિ પ્રગટ થયેલી—સંતનો જીવનપથ' એ પછો એમની ત્રણ રચનાઓ 'ભાવના' રીડિંગ હેલ્થ શ્રી રામનારાયણ પાંકે 'પ્રસ્થાન' માં પ્રસિદ્ધ કરી, પરંતુ પોતાની પ્રથમ નોંધપાત્ર કૃતિ તેઓ 'પાયેલ ને ગણે છે, જે 'કુમાર' સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી.

શ્રી પિનાગ્નિનો એ જ કાવ્યસમ્રઠ પ્રગટ થયો છે—'આલાપ' વ્યવસાયે ઝવેરી આ કવિની કવિતામાં પણ આકાર સૌજન્ય અને ચારુતાનો અગ્રહો પ્રસન્ન જોવા મળે છે મિલન અને વિરહના ભાવને નિરૂપતાં પ્રણયનાં કુટુંબ મિત્ર અને રાષ્ટ્રપ્રેમનાં વ્યજનાભર્ષા પ્રકૃતિસ્વરૂપોના અને નારીના મન્યા—મધુ-માતા રૂપને વર્ણવતા તેમ જ પ્રભુ પ્રતિની અભીપ્સાના કાવ્યો એ 'આલાપ' ની સ પતિ છે એમાં વિચિટ્ર રીતે જુદા તરી આવે છે એમના ભિન્નગૂથ્યા ગીતો.

'આલાપ' મુબઈ રાજ્યનું પારિતોષિક પામેલ છે આ કવિએ કવિતા ઉપરાંત નૃત્યનાટિકાઓ લખી છે અને નાટ્યરૂપાંતરો પણ કર્યા છે આકાશવાણી પરથી એમના અનેક સરળ નાટ્યરૂપાંતરો અત્યાર સુધીમાં

રજૂ થઈ ચૂક્યા છે. એમનાં નાટ્યરૂપાંતરો, કાવ્યો વગેરે ‘રાગિણી’ના ત્રણેક ખંડમાં પ્રગટ થયામાં છે. શ્રી પિનાકિન્દ્રવિભોજ, લેખકમિલન, સાહિત્ય પરિષદ, બુધ કાવ્યસભા, ભારત કલા મંડળ, ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ, રાષ્ટ્રીય એસોસિએશન અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે સંકળાયેલા છે, અને નગરની સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ લે છે. અમદાવાદ બુધ કાવ્યસભા તરફથી પ્રથમ કવિતાસત્રની યોજના મિત્રોના સહકારથી એમણે ખત અને પ્રેમપૂર્વક પાર પાડેલી.

કૃતિઓ

૧. આલાપ : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.

પ્રકાશક : પોતે

૨. આલાપ (સંવર્ધિત) : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : વૌરા એન્ડ કું., મુંબઈ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

‘આલાપ’નો પ્રવેશક ‘સુન્દરમ્’ (સંવર્ધિત આવૃત્તિમાં) જુઓ ‘અવલોકના.’

રાજુવાણી, નવેમ્બર, ૧૯૫૩; જન્મશૂભિ ૧૮-૧૨-૧૯૫૨; જ્યોત્ષિ ૧૧-૫-૧૯૫૩; શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવેમ્બર ૧૯૫૨; પ્રજામન્ધુ ૧૫-૨-૫૨; આકાશવાણી, ૬-૨-૧૯૫૩ (અંથનો પંથ—શ્રી પીતાંબર પટેલ).

સરનામું : પંચશીલ સોસાયટી, ઉત્તમાનપુરા, અમદાવાદ-૧૪.

પીતાંબરભાઈ નરસિંહભાઈ પટેલ

[૧૦-૮-૧૯૧૮]

શ્રી પીતાંબરભાઈ પટેલ મહેસાણા જિલ્લાના શૈલાવી ગામના વતની છે, અને એમનો જન્મ એ જ ગામમાં તા. ૧૦-૮-૧૯૧૮ ના રોજ થયો હતો. જ્ઞાતિએ તેઓ કડવા પાટીદાર છે. પિતાનું નામ નરસિંહભાઈ હીરા-ભાઈ પટેલ, અને માતાનું નામ લહેરીબહેન. એમનાં લગ્ન ઈ. ૧૯૪૭ માં શ્રી લલિતાબહેન સાથે થયાં હતાં.

પ્રાથમિક શિક્ષણ સેવાની અને પાઠકસર ગ્રામમાં લીધેલું અને માધ્યમિક શિક્ષણ હીના સર્વ વિદ્યાલયમાં. ત્યાંથી ઈ. ૧૯૩૬માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સમાં જોડાયેલા. ત્યાંથી ઈ. ૧૯૪૦માં મુન્નર્ મુનિ.ની ઝોનર્ સાથે બી. એ.ની અને ઈ. ૧૯૪૨માં ગુજરાત વિદ્યાસલામાંથી ગુજરાતી મુખ્ય વિષય સાથે દ્વિતીય વર્ગમાં એમ. એ.ની પદવી મેળવી.

એમનો મુખ્ય વ્યવસાય પત્રકારિત્વનો રહ્યો છે. ઈ. ૧૯૫૬થી ત્રણ વર્ષ સુધી એલ ઇન્ડિયા રેડિયોને પણ એમણે પોતાની સેવાઓ આપેલી. હાલ તેઓ 'સંદેશ' દૈનિકના તંત્રીવિભાગમાં અને 'આરામ'ના સંપાદક તરીકે કામ કરે છે. સામાજિક સેવાપ્રવૃત્તિમાં એમને ઉત્કટ રસ છે અને એને પરિણામે લોકસંપર્ક પણ વધ્યો છે. પંચાયતીરાજ આવતાં ગામના સરપંચ અને તાલુકા શિક્ષણ-સમિતિના ઝેરમેન તરીકે પણ કામગીરી બજાવે છે. આ રીતે લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ એમના સર્જનમાં પડે છે એમ તેઓ માને છે.

રમણલાલ દેસાઈ, ટોલ્સ્ટોય, પર્લ બક, ટાગોર, શરદબાણુ વગેરેનાં પુસ્તકોની અને વ્યક્તિઓનાં ગાંધીજીની લોકસેવાની કાવનાની અસર તેમના પર પ્રબળપણે પડી છે. ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથા એ એમના પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે. તેઓ માને છે કે લોકજીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવને મૂલ્ય કરવાની એ સ્વરૂપોમાં સારી ક્ષમતા રહેલી છે લોકજીવન એ એમનો મનગમતો લેખનવિષય રહ્યો છે. પોતાની સાહિત્યસાધના માટે તેઓ નીવડેલી નવલકથાઓ, વાર્તાઓ અને વિવેચનનાં પુસ્તકો વિશેષ વાંચે છે. ઉપરાંત, સમાજસેવા અને પત્રકારિત્વના વ્યવસાયે પણ એમના સાહિત્યસર્જનમાં સારી સહાય કરી છે.

શાળાજીવન દરમ્યાન એમણે હસ્તલિખિત માસિક શરૂ કરેલું. વાર્તા-લેખનનો રસ તો આરંભથી હતો જ. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે એલ. ડી આર્ટ્સ કોલેજમાં જોડાયા ત્યારે સ્વ. રામનારાયણ પાઠક તેમના ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક હોઈ, તેમના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવવાનો લાભ મળ્યો. એમ એ. માટે વિદ્યાસલામાં જોડાતાં સર્વત્રી રસિકબાઈ પરીખ, ઉમાશંકરલાઈ જોશી અને કે. કા. શાસ્ત્રી ઉપરાંત વિદ્યાભ્યાસંગના વાતાવરણનો પણ લાભ મળ્યો—આ પ્રેરક બળોએ એમની સર્જનપ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરી.

એમણે મુખ્યત્વે ગુજરાતીમાં જ લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે, પણ એમની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ હિંદીમાં અનુવાદિત થઈ અંથસ્થ થઈ છે. લેખન દ્વારા વૈવક્તિક વિકાસ સાધવા સાથે લોકજીવનને ઊન્નત કરવાની પણ એમની પરાક્ષ જાવના રહી છે. ઈ. ૧૯૪૧-૪૨ ના અરસામાં અમદાવાદમાં ઠામી મુલ્કડો ચનાં થોડાક સમય કોલેજે બંધ રહી એ સમયે 'રસિયો જીવ' નામે ગ્રામજીવનની એમણે લખેલી પ્રથમ નવલકથા ઈ. ૧૯૪૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી. એ પછી તે એમણે ગુજરાતને ૧૧ નવલકથાઓ, ૧૬ જેટલા નવલિકા-સંગ્રહો અને બીજાં અનેક પુસ્તકો આપ્યાં છે. અત્યારે તેઓ 'આઠમે કોઠો' નામે નવલકથા લખી રહ્યા છે.

ઈ. ૧૯૫૫ માં જન્મબૂમિ-હેરફ ટ્રીબ્યુનલે યોજેલી દ્વંદ્વી વાર્તાની સ્પર્ધામાં એમને પારિતોષિક મળેલું, અને મુંગઈ તેમ ગુજરાત સરકાર તરફથી એમનાં સાત પુસ્તકોને અને ભારત સરકાર દ્વારા એમનાં બે પુસ્તકોને પારિતોષિક મળ્યાં છે. પૂર્વ આફ્રિકાની સાહિત્યસંસ્થાઓએ એમને ઈ. ૧૯૬૨ માં ત્યાંના પ્રવાસ માટે પણ નોંતરેલા.

શ્રી પીતાંબરભાઈ ખેલ આપણે ત્યાં નવલકથાકાર અને નવલિકાકાર તરીકે સુખ્યાત છે. ચહેરી અને ગ્રામજીવનનાં ચિત્રો આલેખતી એમની કૃતિઓમાં જીવનમનિષ્ઠતાની શુભ દૃષ્ટિનું દર્શન થાય છે. 'ખેતરને બોલો' એમની સૌથી વધુ સફળ કૃતિ રહી છે. એમનો ધરતીપ્રેમ એમની કૃતિઓમાં પ્રતીત થાય છે, અને મોટે ભાગે ઉત્તર ગુજરાતના વાતાવરણને—ત્યાંની સોડમને તેઓ કલાત્મકતાથી પોતાની કૃતિઓમાં લઈ આવે છે. તેઓ 'સંદેશ'માં ભજવવાતાં નાટકોની નીકરપણે આલેખના કરે છે અને વર્તમાન પ્રશ્નો વિશે પણ ચર્ચા કરે છે.

શ્રી પીતાંબરભાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અને ગુજરાત લેખક મિલનના મંત્રી છે, ગુજરાત વિદ્યાસભાની કારોબારીના સભ્ય છે. જુદાં જુદાં ગામોની ઈજવણીસંસ્થાઓ સાથે પણ તેઓ સંકળાયેલા છે.

કૃતિઓ

- સર્વ કૃતિઓના પ્રકાશક : શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય, સસત.

નવલકથા :

૧. રસિયો જીવ : ૧૯૪૨

૨. પરિવર્તન : ૧૯૪૪

૩. ઊગ્યુ પ્રભાત : ૧૯૫૦
૪. ખેતરને ખેળે : ૧૯૫૨
૫. તેજરેખા : ૧૯૫૨
૬. આચાલરી : ૧૯૫૪
૭. અંતરનાં અજવાળાં : ૧૯૬૦
૮. ચિરંતન ન્યેાત : ૧૯૬૦
૯. ધરતીનાં અમી : ૧૯૬૨
૧૦. કેવડિયાનો કાંટો : ૧૯૬૫
૧૧. ધરનો મોહ : ૧૯૬૬

નવલિકા :

૧. વગડાનાં ફૂલ : ૧૯૪૪
૨. મિલાપ : ૧૯૫૦
૩. અદાદીપ : ૧૯૫૨
૪. કપના : ૧૯૫૪
૫. શમળાની રાખ : ૧૯૫૬
૬. સૌભાગ્યનો ચણગાર : ૧૯૬૩
૭. નીલ ગગનનાં પંખી : ૧૯૬૪
૮. રૂડા સરોવરિયાની પાળ : ૧૯૬૪
૯. ખૂલતા મિનારા : ૧૯૬૬
૧૦. છૂટા છેડા
૧૧. કીર્તિ અને કલ્પાર
૧૨. રામનામની પરખ
૧૩. ઘેર ખેડાં મંગા
૧૪. લીબડીની એક ડાળ મીડી
૧૫. કર લે સિંગાર

મંડીલુ :

૧. ભારતનાં નવાં યાત્રાધામો : પ્રવાસ
૨. માણસાઈની વાતો : સંપાદન
૩. મંગલ વાતો : સંપાદન; સરતુ સાહિત્ય પર્થક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

ઉપરાંત સર્વોદય પાત્ર, વીરપસલી, રામનાં રખોપાં, હેવાનાં હેત, મંગાપૂજન, કામો પારે જેવી આમસાહિત્યની કૃતિઓ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

(૧) ખેતરને ખોલે	ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી	૧૯૫૩
(૨) શ્રદ્ધાદીપ	" "	૧૯૫૩
(૩) ગુપ્તદાન	" "	૧૯૫૭
(૪) કલ્પના	" "	૧૯૫૭
(૫) છૂટાછેડા	" "	૧૯૫૫
(૬) અંતરનાં અજવાળાં	" "	૧૯૫૯
(૭) કર લે સિંઘાર	" "	૧૯૫૯
(૮) નીલ મગનનાં પંખી	" "	૧૯૬૧
(૯) પીતાંબરવાર્તા વૈભવ	" "	૧૯૬૧
(૧૦) ગુજરાત સાહિત્યની વિકાસરેખા (ભા. ૨), ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર		

સરનામું : ૧૨૧, સરદાર પટેલ કોલોની, અમદાવાદ-૧૪.

પુષ્કર પ્રભાશંકર અંદરવાકર

[૬-૬-૧૯૨૦]

શ્રી પુષ્કર અંદરવાકરનો જન્મ ૭મી જૂન ૧૯૨૦ ને દિવસે વતના અંદરવામાં થયો હતો. એમનાં માતાનું નામ દુર્ગામેન અને પિતાનું નામ પ્રભાશંકર માધવજી ત્રિવેદી. માતિએ તેઓ ઔદ્યમ્ય સહસ્ત્ર વ્રાજ્ય છે. ઈ. ૧૯૪૨ માં શ્રી ઘશીકલાને સાથે તેઓ લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા હતા.

શ્રી પુષ્કરભાઈએ પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શિક્ષણ અનુક્રમે મામ અંદરવા, ખોટાદ અને લીંબડીમાં લીધેલ. ૧૯૩૯માં લીંબડીની જશવંતસિંહજી હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક પસાર કરી અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં જોડાયા. ત્યાં બી. એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો અને એમ. એ. માટે ગુજરાત વિદ્યાસભામાં જોડાયા. એમ. એ. દરમ્યાન વિદ્યાસભા તરફથી શિષ્યવૃત્તિ મેળવેલી. વચ્ચે ૧૯૪૨ ની લડતમાં જોડાયા ત્યારે અભ્યાસ છોડી દીધો હતો. ૧૯૪૬ માં એમ. એ. થઈ અધ્યાપનક્ષેત્રે પોતાની સેવા આપી રહ્યા છે.

વિદ્યાર્થીઓ અને યુવકોને 'લગતી તમામ' પ્રવૃત્તિમાં પુષ્કરભાઈને રસ છે. એમણે અમલિખિતોનું સંચાલન ક્યું ત્યારે દરિયાકાંઠાના ભાલમાં જવાનું થયું તો તેમાંથી 'ભવની કમાણી' નવલકથા લખાઈ. પદારોના પ્રદેશમાં દુકાળસમયે કામ કરવા ગયા તેમાંથી 'બાવડાને બળે' લખાઈ. ભોક્ષસંસ્કૃતિ અને લોકગીતોના સંશોધન માટે આવી પ્રવૃત્તિઓ અને પરિચયો અતિ ઉપયોગી પુરવાર થાય છે. આમ, એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ એમના સર્જનમાં સહજભાવે પડ્યું છે.

અંગ્રેજ નવલકથાકાર ટોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાંથી 'જ્યુડ ધ ઓપરકથોર', 'ટેસ ઓફ ડ્યુપરવિલ' અને 'અન્ડર ધ મીનલુક ટ્રી' એ પુસ્તકોએ પુષ્કરભાઈના જીવન પર પ્રગળ છાપ પાડી છે, આપરિશ નાટ્યકાર સિન્જનાં એકાંકીઓએ પણ અસર કરી છે. આ બંને લેખકોની કૃતિઓનો પરિચય એમને અભ્યાસકાળ દરમિયાન થયેલો.

અધ્યયન અને અભ્યાસમાં રત આ લેખકે જીવનમાં અનેક પ્રયોજનોને દુકરાવ્યાં છે. ગુજરાતના બહાર મળતી સારી ચારી નોકરીઓને એમણે નકારેલી. ૧૯૪૩ માં દિલ્લી રેડિયો સ્ટેશનની નોકરી જતી કરી, ૧૯૪૮ માં વહીવટીતંત્રમાં મળતી નોકરી ન લીધી તેમ જ એ જ વર્ષમાં અમેરિકા જવાની તક મળી તેને માટે પણ વિચાર માંડી વાળ્યો તેથી 'ધરખૂણે બેસીને જીડાણથી અભ્યાસ કરવાની તક મળી' તે એમને મન મહત્વની હતી.

એમના પ્રિય લેખકો છે સોફોકલિસ, સૈક્સપિયર અને ટોમસ હાર્ડી તેમ જ ટાગોર, પ્રેમચંદ અને ગોવર્ધનરામ એમને મતે આ તમામ લેખકો માનવને ઇતો કરે છે. કૃતિઓમાં એમને 'હેન્ડેટ', 'છડીપસ ધ કિંગ', 'ટેસ ઓફ ડ્યુપરવિલ' અને 'રાઇડર્સ ડુ ધ સી' પ્રિય છે. કલાની દૃષ્ટિએ તેઓનું મતે તે મૂલ્ય હોય પણ માનવના મનના અગોચર ખૂણાના દર્શન આ કૃતિઓ કરાવી જાય છે તે એમને મન મોટી વાત છે.

શ્રી ચંદ્રવાકરે લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ વતન ચંદ્રવામાં 'વિદ્યાર્થી' નામનું હરતલિખિત કાલીને કરેલ. લીબડી ઔદિય આલણ છાત્રાલયના સામયિકનું સહતંત્રીપદ તેમ જ લીબડી હાઈસ્કૂલના સામયિકનું તંત્રીપદ સંભાળી સર્જનક્ષેત્રે પાપા પગથી પાડી. એમનો પહેલો લેખ પ્રગટ થયો ૧૯૩૮ માં. એમના સાહિત્યસર્જનમાં વતનભૂમિ ચંદ્રવા, એના લોકભાઈઓ અને બહેનો તેમ જ ગામની નાનકડી નદીએ પ્રેરણાભર્યા ભાગ ભજવ્યો છે.

એમની પ્રથમ નવલકથા 'રાંકના રતન' ઈ. સ. ૧૯૪૬ માં પ્રગટ થઈ ત્યારનો એમને થયેલ વિચિત્ર અનુભવ એમના જ શબ્દોમાં વાંચીએ : 'મારા મુ. રનેહી શ્રી ઉમાશંકર જોશીને ('રાંકના રતન'ની) હસ્તપ્રત વાંચવા આપી. તેમણે શ્રી બુખણવાળાને પણ પબ્લિકેશન્સને છાપવા આપી અને બીજી નકલ નહીં હોવાથી શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ અને શ્રી નિરંજન ભગતે નકલ કરીને બારેબાર શ્રી બુખણવાળાને સોંપી દીધી. આ ત્રણે સન્મિત્રોનો મીઠો અનુભવ યાદ કરું છું ત્યારે મારી આ નવલકથા માટે ધન્યતા અનુભવી તેની યાદ તાજી કરું છું કે કેવી જમરી આવાઓ નવનવી કૃતિને મળી!' એમને 'પિયરનો પડોશી' નામની એકાંકી નાટિકા માટે ઈ. સ. ૧૯૪૫ નો 'કુમાર ચન્દ્રક' મળ્યો હતો. એમનો સૌથી પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે એકાંકી; પછી વાર્તા અને છેલ્લે નવલકથા. આ પક્ષપાતના કારણમાં તેઓ નિખાલસપણે જણાવે છે કે એ ત્રણે પ્રકારોએ એમને થોડીકે આખર અપાવી છે અને પૈસાની બીક પડે છે ત્યારે પૈસા લાવી આપે છે, મનની મોજ તો ખરી જ. એમને મન એકાંકી નાટકો કવિતાની સવિશેષ નજીક છે, અને છાંય માનવને હતો કરાવે છે.

એમનાં આમામી પ્રકાશનોમાં નવલકથાઓ, વાર્તાસંગ્રહો, એકાંકી-સંગ્રહો, લોકગીતોના સંગ્રહો, 'બેલેક'ના સંગ્રહો, લોકસાહિત્યની સમાલોચના અને વિવેચનાના સંગ્રહો, એક સંગ્રહ થાય એટલા પ્રવાસમેળો, રેખા-ચિત્રોનો એક સંગ્રહ, બાળનાટકો અને બાળવાર્તાઓનો એક સંગ્રહ, ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ અને જાતિઓનો એક સંગ્રહ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સમાજવિજ્ઞાન, લોકબોલીઓ પરના લેખો, પરદેશી સાહિત્યકારોના પરિચય-લેખો તેમ જ અન્ય લેખો મળીને બીજા બે એક સંગ્રહો; ઉપરાંત અગ્રેજી તેમ જ હિંદી લેખોનો એક એક સંગ્રહ છે.

વચમાં ન્યૂયૉર્કના 'હેરલ્ડ ટ્રિબ્યૂન' અખબારે હિંદમાં દૂંડી વાર્તાની હરીફાઈએ ચલાવેલી તેમાં શ્રી ચંદ્રવાકરને એકાદ ધનામ મળેલ, પરંતુ ત્યારે એમને જે અનુભવ થયો એથી તેઓ એવા ઠંડા થઈ ગયા કે પછી એવી હરીફાઈમાં ન પડવું એટલું ગુરુદાન એમને લાખ્યું. તેથી એમની છપાયેલ ચોપડીને કે લેખ, વાર્તા કે નાટકને કાર્પ 'ક્યૂ'માં ખડા ન રાખવા એવા નિર્ભય એમણે લીધા છે.

શ્રી ચંદ્રવાકરે એકાંકી, નવલકથા અને નવલિકાણેત્રે નોંધપાત્ર સેવાઓ આપી છે અને આપી રહ્યા છે. ગામડાના લોકજીવન અને લોક-

ખેલીનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ધરાવતા આ લેખક એમની કૃતિઓમાં એ વસ્તુ-સામગ્રીનો અગ્રહો વિનિયોગ કર્યો છે. ગાનવહૈયામાંની કુટિલતા અને દંભને વ્યક્ત કરવાની એમની પાસે સારી ફાવટ છે. ગુજરાતની પછાત કામોના જીવનના ચિત્રો આપતી એમની કૃતિઓએ સારું આકર્ષણ જમાવ્યું છે. ઉપરાંત, લોકસાહિત્યના સૂક્ષ્મ અંગેની એમની કામગીરી પણ પ્રશસ્ય છે. અત્યંત શ્રમ લઈને ઉત્સાહ અને ધીરજપૂર્વક એમણે એકનિત કરેલું લોકસાહિત્ય એ ક્ષેત્રમાંની એમની લાંબી સૂઝનું નિદર્શક છે. કલકત્તાની ફાકલોર સોસાયટી એક ઇન્ડિયાના તેઓ પ્રમુખ છે અને અઢાળાદની અખિલ ભારતીય લોકસંસ્કૃતિના તેમ જ ગુજરાત રાજ્યની લોકસાહિત્ય સમિતિના તેઓ સભ્ય છે. કલકત્તાથી પ્રગટ થતા ‘ફાકલોર’ના સહાયક તંત્રી તરીકે તેમ જ ‘લોકયાન’ના પ્રાદેશિક તંત્રી તરીકે તેઓ સેવાઓ આપે છે; અખિલ ભારતીય લોકસંસ્કૃતિ, તૃતીય અધિવેશન, ઇંગ્લેન્ડ—ના લોક-સંસ્કૃતિ વિભાગના તેઓ પ્રમુખ હતા. ઉપરાંત લોકસાહિત્યની અભ્યાસક્રમ સમિતિ, અખિલ ભારતીય લોકસંસ્કૃતિ, એન્થ્રોપોલોજી સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, શ્રી મહાકાંઠા કેળવણી મંડળ (કલકત્તા) વગેરે અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સક્રિય રીતે જોડાયેલા છે.

કૃતિઓ

૧. રાંકના રતન : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
પ્રકાશક : પદ્મ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૨. પિપરનો પડોશી : મૌલિક, એકાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૪૭.
પ્રકાશક : એન. આર્ચ. પી., મુંબઈ.
૩. યજ્ઞ : મૌલિક, એકાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : એલીટ બુક સર્વિસ, અમદાવાદ.
૪. નંદવાયેલાં હેમાં : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ., અમદાવાદ.
૫. આણીધર : મૌલિક, બાળવાર્તાઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૩.
પ્રકાશક : એલીટ બુક સર્વિસ; અમદાવાદ.
૬. બાવડાના બળે : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
૭. બાંધણી : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.
પ્રકાશક : ગૂજર મથરન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૮. ભવતી કમાણી : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : લક્ષ્મી પુસ્તક બંડાર, અમદાવાદ.

૯. લીધુકાં લેજો : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : પ્રકાશ સાહિત્ય બંડાર, અમદાવાદ.
૧૦. નવા ચીસે : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
૧૧. માનવીનો માથો : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ.
૧૨. શુકનવંતી : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ.
૧૩. મદીના ઓવારે : મૌલિક, એકાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
૧૪. નવો દલકો : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : પોપુલર બુક સ્ટોર, સુરત.
૧૫. લોકધકતર માળાની બાર પુરિતકાઓ : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશન : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
૧૬. ખેતરનો એકુ : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ.
૧૭. અંતરદીપ : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
૧૮. રંગલીલા : મૌલિક, નટીયત્વ નાટકો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
૧૯. ધરતી બાર શે' ઝીમશે [ખંડ ૧-૨] : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
૨૦. ઝાંઝવાનાં નીર : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, અમદાવાદ.
૨૧. અંદર જીગ્યે આલવું : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
પ્રકાશક : સર્વ સાહિત્યવધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- અભ્યાસ સામગ્રી :
- (૧) ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૪૬ ('રંકિનાં રતન'), ૧૯૪૯ ('પિયરનો પડોશી'), ૧૯૫૭ ('અંતરદીપ').
- (૨) 'સંસ્કૃતિ' ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૫ ('બાવડાના બળે'). ઉપરાંત, જ્યહિંદ, નવચેતન વગેરેમાંનાં અવલોકનો.
- સરનામું : આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, પ્રાંધા.

પ્રજ્ઞરામ નરોત્તમ રાવળ

[૩-૫-૧૯૨૭]

કવિશ્રી પ્રજ્ઞરામ વઢવાણ સહેરના વતની છે, અને એમનો જન્મ પશુ એ જ ગામમાં ઈ. ૧૯૧૭ના મેની ત્રીજી તારીખે થયો હતો. પિતાનું નામ શ્રી નરોત્તમ કાલિદાસ રાવળ અને માતાનું શ્રી બાસુબહેન. ઈ. ૧૯૩૬-માં શ્રી પ્રમીલાબહેન આથે એમનાં લગ્ન થયાં હતાં. શાંતિએ તેઓ વ્રાહ્મણ છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ વઢવાણ સહેરની રાષ્ટ્રીય શાળામાં લીધું, અને માધ્યમિક એ જ ગામની દાશરાજ હાઈસ્કૂલમાં. એ પછી પાટણની વ્યાધુર્વેદ કોલેજમાં દાખલ થઈ એની હેત્તી પરીક્ષામાં ઈ. ૧૯૪૧માં પ્રથમ વર્ગમાં હિતીર્ણ થયા. અવસાથે તેઓ વૈદ્ય છે અને ૧૯૪૪થી અધ્યાપનના ક્ષેત્રે ભાવનગરની વ્યાધુર્વેદ કોલેજમાં ઉપાચાર્ય તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા છે.

ઈ. ૧૯૩૧માં એમણે લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો. ડેવળ આનન્દ એ જ એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ છે. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, ટાગોર, મુન્દરમ, શ્રી અરવિંદ વગેરે એમના પ્રિય લેખકો છે. પોતાના વિકાસમાં વધુમાં વધુ મદદ કરનાર શ્રી અરવિંદનું ‘સિન્ધૈસિસ ઓફ યોગ’ એ એમનું પ્રિય પુસ્તક છે. કાવ્યનો સાહિત્યપ્રકાર પોતાને ગમતો હોવાથી એના તરફ એમને પક્ષપાત છે. શ્રી અરવિંદનું એમણે ૧૯૪૭માં રચન કર્યું—એ એમના જીવનનો વિકાસદર્શક પ્રસંગ તેઓ માને છે. શ્રી ‘મુન્દરમ’ દ્વારા, જીવનની સ્વાભાવિક ગતિમાં, શ્રી અરવિંદે એમના જીવન પર પ્રબળ અસર પાડી છે. એમના સાહિત્યસર્જનમાં યોગ એ એક મોટું પ્રેરક બળ છે. તેઓ યોગ અને કાવ્યનાં પુરતો પશુ વિશેષ વાંચે છે.

એમનાં કાવ્યો ‘કુમાર’, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘મંદિરણા’ આદિ અનેક સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. ૧૯૩૬માં શ્રી ગેલિન્દ સ્વામીના સદકારથી ‘મહાયુદ્ધ’ નામની કાવ્યપુસ્તિકા એમણે પ્રગટ કરેલી. ઈ. ૧૯૫૬માં એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘પદ્મા’ પ્રગટ થયો અને શ્રી મુન્દરમે ‘નોજવેલનો કવિ’ થી એમનો પરિચય આપ્યો. શ્રી પ્રજ્ઞરામમાં છંદો પરનું પ્રશુન્ય ખાસ ખ્યાન જેની રહે છે. સંપ્તના સૌન્દર્યની એમની ઉપાસના અદ્વિતીય છે. નાનકડાં નખચિત્રો જેવી એમની નખણી કાવ્યરચનાઓ કંઠારાચેલી મધુર સિદ્ધપદ્ધતિઓની જેમ મનમાં વસી રહે છે, અને અત્યંત સદૃશતાથી એમના

મનઃપ્રેરણનાં દર્શન કરાવી જાય છે. શ્રી સુન્દરમે, પ્રગ્નરામને ‘પૂર્ણ સલાન રીતે યોગાભિમુખ બનેલા કવિ’ કહ્યા છે. યોગના અનુભવને એમણે સમર કંઠે ગાયો પણ છે. અધ્યાત્મભાવ એમનાં કાવ્યોતું ભીડીને આંખ વળગે એવું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. એમની પ્રકૃતિપ્રીતિ એમનાં પ્રકૃતિવિપયક કાવ્યોમાં સુરેખ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. એમનાં ગદ્યકાવ્યો એમના સંગ્રહનું મોટું આકર્ષણ બની રહે છે. ‘ઝાલાવાડી ધરતી’માં એમણે વતનપ્રેમની કેવી ચોટનાર લાગણી વ્યક્ત કરી છે! લાંબી કાવ્યરચનાઓ (‘અદ્રોહ્ય’ જેવી) એમનામાં ઓછી જ મળે છે, પણ એમનાં તેજસ્વી પાણીનાર મુક્તકો વારંવાર માણવાનું મન થાય એવાં છે. શ્રી પ્રગ્નરામે મોટેભાગે નાનકડાં ભિન્નિકાવ્યો જ આપ્યાં છે, અને સૈનેટનું સ્વરૂપ એમને વિશેષ કાવ્ય લાગે છે. ગીતોમાં સફળ થયા દેખાતા નથી. એમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ ‘નાન્દી’ પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. એમાં સ્વામી વિવેકાનંદ અને શ્રી અરવિંદની કૃતિઓના અનુવાદો, મુક્તકો અને બીજા ૬૫ જેટલી કૃતિઓ સંગ્રહાઈ છે. શ્રી અરવિંદની રપટ અસર શ્રી પ્રગ્નરામની કૃતિઓ પર દેખાય છે.

શ્રી પ્રગ્નરામ ભાવનગરની સાહિત્યસલાના મંત્રી છે, અને ઢળવણીમાં એમને રસ છે.

કૃતિઓ

૧. પદ્મા : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : વૌરા એન્ડ કુર્તિ., મુંબઈ.

૨. નાન્દી : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત.

અધ્યાસ-સામગ્રી :

૧. ‘પદ્મા’નો પ્રવેશક (સુન્દરમ); ગુ. સા. સલાની કાર્યવહી, ૧૯૫૬-

સરનામું : આયુર્વેદ વિદ્યાલય, ભાવનગર.

પ્રભુલાલ દયારામ દ્વિવેદી

[૧૫-૧૧-૧૮૯૨ થી ૩૧-૧-૧૯૬૨]

પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર પ્રભુલાલ દયારામ દ્વિવેદીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં ગોંડલ પાસે વીરપુર ગામે ૧૮૯૨ ની સાલમાં ૧૫ મી નવેમ્બરે થયો હતો. એમની માતાનું નામ ફૂલગાઈ અને પિતાનું નામ દયારામ પ્રેમજી દ્વિવેદી. જ્ઞાતિએ તેઓ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. એમનાં લગ્ન ૧૯૨૭માં શ્રી કમવંતીબહેન સાથે થયેલ. શ્રી પ્રભુલાલે જેતપુરની શાળામાં માત્ર અંગ્રેજી ગોઝા ધોરણ સુધી જ અભ્યાસ કર્યો હતો.

પ્રભુલાલને બચપણથી જ નાટ્યસૃષ્ટિ તરફ રુચિ હતી. શાળા છોડ્યા પછી શરૂઆતમાં ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૫ સુધી કરાચી ડોક વર્કશોપમાં કામ કર્યું. ૧૯૧૬ માં કરાચીમાં જ શ્રી આર્થ નાટક સમાજે 'વત્સલા' નાટક ભજવ્યું તે એમનું પ્રથમ નાટક. છેક ૧૯૧૬ થી માંડી ૧૯૬૨ સુધી એમનાં નાટકો લગભગ સતત રજૂ થયાં કર્યાં છે. 'વત્સલા' થી 'વિદ્યાવારસ' સુધીનાં એમનાં નાટકોની કુલ સંખ્યા ચાલુ છે ૬૦. એમાંથી મુખ્ય તેમ જ પ્રસિદ્ધ નાટકોનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

શંકરાચાર્ય	૧૯૧૮ શ્રી લક્ષ્મી- કાન્ત નાટક સમાજ	વડોલોના વાંકે	૧૯૩૮ શ્રી દેશી નાટક સમાજ
અરુણોદય	૧૯૨૦	સંપત્તિ માટે	૧૯૪૧
માલવપતિ	૧૯૨૪	સંતાનોના વાંકે	૧૯૩૮
પૃથ્વીરાજ	૧૯૨૫	સમય સાથે	૧૯૪૫
સિરાજુદ્દૌલા	૧૯૨૫	ગાડાનો બેગ	૧૯૪૬
શાલિવાહન	૧૯૨૭	ચંજીમેળો	૧૯૪૭
એક અમળા	૧૯૨૭	સામે પાર	૧૯૪૭
સમરકેસરી	૧૯૩૩	સોનાનો સરજ	૧૯૫૦
સજ્જન કોણ	૧૯૩૬	વૈભવના મોહ	૧૯૫૧
		શ્રવણકુમાર	૧૯૫૮
		સુખના સાથી	૧૯૬૦
		વિદ્યાવારસ	૧૯૬૨

આ ઉપરાંત પ્રભુલાલભાઈએ ૨૧ જેટલી 'ફિલ્મ સ્ટોરી' આપી છે. એમાંની કેટલીકનાં નામ છે : વિક્રમાદિત્ય, નિહિયા, ગૃહસ્થી, ગુમાસ્તા, વૃક્ષસીદાસ, મરીઝી, જહુરાની.

શ્રી પ્રભુદાસભાઈને ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓ આવડતી હતી, જોકે એમણે નાટકો માત્ર ગુજરાતીમાં લખ્યાં છે. એમનાં નાટકોના અનુવાદ અન્ય ભાષાઓમાં પણ ખીન્ન લેખકોને હાથે થયા છે. એમણે પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને સામાજિક નાટકો લખ્યાં છે. બાળક પ્રભુદાસને પિતાએ અઢળક વાર્તાઓ સંભળાવેલી. એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને એમણે અનેક નાટકોનાં વસ્તુવિધાન યોજ્યાં. જીવનના છેલ્લા બે દાયકા એમની આંખો સાવ જતી રહી એટલે વર્તમાન સાહિત્યના સંપર્કથી થોડા દૂર રહેવું પડેલું. ૨૮ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧ ને સ્વિસે રાષ્ટ્રપતિને વરદ હસ્તે પ્રભુદાસભાઈને સંગીતનાટ્ય અકાદમી તરફથી શ્રેષ્ઠ નાટ્યકાર તરીકેનો એવોર્ડ અને સનદ પ્રાપ્ત થયાં ત્યારે એ પ્રધાનમંત્રી નાટ્યકારને કેટલો બધો આનંદ થયો હશે ! ત્યાર પછી ૧૧ મહિને, ૩૧ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૬૨ ના રોજ, તેમણે સ્વર્ગવાસ કર્યો.

ગરવી ગુજરાતની ધંધાદારી રંગભૂમિના નાટ્યસમ્રાટ પ્રભુદાસભાઈના નાટક ‘વડીયોના વાકે’એ અનેક વિક્રમો સ્થાપ્યા છે. ‘વડીયોના વાકે’ રેડિયો પરથી નેશનલ પ્રોગ્રામમાં એક સાથે ૧૩ ભાષાઓમાં રજૂ થયું હતું અને એનું અલગિત્ર પણ જન્યું હતું.

એમની હાથેલી કૃતિઓમાં નાટકો ‘વિદ્યાવારિધિ’ અને ‘સામે પાર’ નોંધપાત્ર છે. ‘વિદ્યાવારિધિ’ મહાકવિ ભારવિના જીવન પર લખાયેલ નાટક છે, જ્યારે ‘સામે પાર’ ભાગવતમાં આવતી જડભરતની કથા ઉપરથી લખાયેલ નાટક છે. ‘રંગદેવતાને ચરણે’ નામક પુસ્તકમાં સ્વ. રતિદાસ ત્રિવેદીએ પ્રભુદાસભાઈના જીવનનાં રસમય સંસ્મરણો આલેખ્યાં છે. પ્રભુદાસભાઈ માનતા કે પોતાનું ‘નાટક’ જોઈને જનાર થોડાક સારા આદર્શોની મુંદર હાપ મન પર લઈને પ્રેક્ષકગૃહ છોડે તો બસ. રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં પ્રભુદાસ દ્વિવેદીનું નામ અમર રહેશે.

કૃતિઓ.

૧. વિદ્યાવારિધિ : મૌલિક, દ્વિઅંકી નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.

પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., મુંબઈ.

૨. સામે પાર : મૌલિક, દ્વિઅંકી નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : ગુજરાતી નાટ્યમંડળ,

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

સરનામું : ભાગવાડી, ૨૭ એફ બ્લોક, કાલજાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨.

પ્રાગજી જમનાદાસ ડોસા

[૨૫-૯-૧૯૦૮]

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે મુંબઈમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ વતન કચ્છમાં આવેલું નલિયા ગામ. તેમના પિતાનું નામ જમનાદાસ ગોકુલદાસ ડોસા અને માતાનું નામ મોઘીમાઈ. જ્ઞાતિએ તેઓ ભાટિયા છે. શ્રી પ્રાગજીભાઈએ ૧૯૨૩ માં શ્રી પ્રેમકુંવર સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. તેમણે મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ મુંબઈમાં અને પંચ-ગતીમાં કર્યો હતો. ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રથમ વર્ષનું શિક્ષણ વિદ્યસન કોલેજમાં અને છંદર આર્ટ્સનું સેન્ટ એલિસમાં, ૧૯૨૮ માં, લીધેલું. ત્યાર પછી તેઓ રૂના ધંધામાં પડ્યા.

શ્રી પ્રાગજીભાઈના જીવન ઉપર બંગાળના સંત 'હરનાથ પાગલ'ની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની અસર છે. ,વળી સંગીતમાર્તંડ પંડિત એમકારનાથ કાકુર પાસે ત્રણ વર્ષ સુધી શાસ્ત્રીય સંગીતનું અભ્યસન કરીને સંગીતનો રસારવાદ કરવાની શક્તિ મેળવી. પુસ્તકોમાં સરસ્વતીચંદ્ર, મુનશી-મેઘાણીની નવલકથાઓની અને અંગ્રેજીમાં હોલ કેન, કુમા, મેરી દોરેલી અને આર્લ્સ ડિકન્સની એમના પર પ્રબળ અસર પડી છે.

શ્રી પ્રાગજીભાઈની પ્રથમ નાટિકા 'સંસારપંથ' ૧૯૨૯ માં લખાઈ અને સફળતાથી બજવાઈ એટલે નાટ્યલેખન તરફ તેઓ વળ્યા. તેમને મન નાટક એટલે સંસારનું દર્શન. નાટક એ એવું માધ્યમ જે જેની સચોટ અસર પ્રેક્ષકો ઉપર પડે છે. ખેલલક્ષી નાટકો દ્વારા સુસંસ્કારનું સિંચન કરવાના ઉદ્દેશથી જ તેઓ નાટકો લખે છે. વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે કવિત્રી જામને એમને નાટકો લખવા પ્રેરેલા, અને ઈ. ૧૯૨૯ માં એમની પ્રથમ નાટ્યકૃતિ 'સંસારપંથ' સફળતાથી બજવાઈ. તેમને સાહિત્યસર્જનમાં પ્રેરણા આપી રંગભૂમિનાં નાટકોએ, શ્રી કુવક સમેલને-જેણે એમની ધણી નાટિકાઓ બજવી અને શ્રી પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજી શેઠ તરફથી સતત મળતા ઉત્સાહો.

એમનો પ્રથમ નવલિકાસંગ્રહ 'પુષ્પકુંજ' એમણે જાતે ૧૯૩૪માં પ્રગટ કર્યો. ત્યારે 'એક ભાઈ એમના માસિકના વાર્ષિક એટપુરતક તરીકે એ સંગ્રહ લઈ ગયા ને ખદલામા ખોટો એક આપી ગયા એ પ્રથમ અનુભવ' એમને થયો. એમનાં નાટકોને તખ્તતા ઉપર અનેરી સફળતા મળી છે. એમની નાટ્યકૃતિઓને ('છારુકછારુ', 'મંગલમંદિર', 'ધરનો દીવો', 'મનની

માયા' વગેરેને) સરકારી ધનાગો પણ મળ્યાં છે. દમણા જ એમણે સરદારાણી નવલકથા 'પરિણીતા'નું નાટ્યરૂપાંતર પૂરું કર્યું છે અને ટાગોરની નવલ 'નોકા' રૂપીનું નાટ્યરૂપાંતર કરી રહ્યા છે.' [

શ્રી પ્રાગજીભાઈએ ત્રણ વર્ષ સુધી 'ગુજરાતી નાટ્ય' માસિકનું તંત્રીપદ સંભાળેલું. તેઓ મુંબઈમાં રચવાયેલા 'ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના' મંત્રી પણ હતા. તેમણે સિલોન, પિનામ સિંગાપોર, હૉમકોંગ, ચીન, જાપાન, રશિયા અને હજિરાતનો પ્રવાસ કરીને ત્યાંની રંગમૂલિનો અભ્યાસ કર્યો છે. રશિયાના પ્રસિદ્ધ નગર તારકંદમા ગોર્કી ચિયેટરે તેમનું નાટક 'હોરુ કહોરુ' રજૂ કર્યું તેને અપૂર્વ સફળતા મળી પ્રાગજીભાઈએ એ નાટકનો ૫૫ મો નાટ્યપ્રયોગ તારકંદમા નિહાળ્યો. તેઓ ૧૯૫૦થી રમતગમતનું અવલોકન મુંબઈ રેડિયો પરથી કરે છે. રેડિયો ઉપર તેમના સંગીતના પ્રોગ્રામો અને નાટિકાઓ, રૂપકો મળી કુલ ૩૨ કૃતિઓ રજૂ થઈ છે. તેઓ મુમુક્ષુની અનેક નાટ્ય-સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ઇન્ડિયન ફિલ્મ રાઈટર્સ એસોસિયેશન અને 'ઇન્ડો-સોવિયેટ કલ્ચરલ સોસાયટી'ના તેઓ સભ્ય છે. 'ઇન્ડો-અમેરિકન' સોસાયટી તેમ જ બીજી ઘણી સંસ્થાઓના તેઓ સભ્ય છે. શ્રી પ્રાગજીભાઈનો પ્રિય અંથ છે રામાયણ. એમનો પ્રિય લેખક છે મેરી હોરેલી. હોરેલીની સુરેખ અને સાહિત્યિક ભાષાની એમને જબરી મોહિની છે.

એમની 'મંગલમંદિર', 'હોરુ કહોરુ' જેવી કેટલીક નાટ્યકૃતિઓ આપણે ત્યાં સારી પ્રશંસા પામી છે. નાટ્યરૂપાંતરોમાં તખ્તતા પર રજૂ થયેલાં એમનાં નાટકોને પહેલું કે છેવટે બીજું પારિતોષિક તો ભાગ્યે જ મળ્યા વિના રહ્યું હશે. એમનાં નાટકો રંગમૂલિની દૃષ્ટિએ શિષ્ટ હોય છે અને સંવાદની ચપલતા તેમ જ કૌતુકરસની જમાવટમાં લેખકને સારી કાવટ હોવાથી સાડું આકર્ષણ બીજું કરે છે. એમની કેટલીક નાટ્યકૃતિઓ મરાઠી તેમ જ હિન્દીમાં પણ ભજવાઈ છે એ નોંધપાત્ર છે.

કૃતિઓ

૧. પુખ્તકુંજ : મૌલિક, નવલિકાસંપ્રદ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૪.
૨. સમયના વહેણ : મૌલિક, નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.

પ્રકાશક : (જન્મેના) પોતે

૩. ધરનો દીવો : મૌલિક, નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.

પ્રકાશક : પહેલી આવૃત્તિ પોતે.

બીજી આવૃત્તિ : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ.; મુંબઈ.

૪. મંગલમંદિર : મૌલિક, નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫, બીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૬, ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૫. છોરુ કછોરુ : મૌલિક, નાટક; પ્ર. ૧૯૫૬, બીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૬. સહકારના દીવા : મૌલિક, નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : મુંબઈ રાજ્ય સરકાર, મુંબઈ.

૭. ચરણરજ : મૌલિક, એકાંકીસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

૮. એકલવ્ય અને બીજી બાલ-નાટિકાઓ : મૌલિક, બાલનાટિકાઓ;

પ્ર. સાલ ૧૯૫૫, બીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૯. મનની માયા અને જેવી છું તેવી : મૌલિક, નાટ્યો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., મુંબઈ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૫ ('મંગલમંદિર', 'બાલ નાટિકાઓ' માટે), ૧૯૫૬ ('છોરુકછોરુ' માટે) ગુજરાતી નાટ્યમંડળે યોજેલા નાટ્યમહોત્સવમાં 'ધરનો દીવો' નાટકની ચર્ચામાં 'વિભાવન મજાનું પણ ભજવણીનું મૂર્તસ્વરૂપ કંઠાળ' એ ચર્ચા; 'છોરુકછોરુ'નું ગુજરાત વિદ્યાસભાનું અવલોકન.

સરનામું : પુષ્પકુંજ, ૨૪, કાર્માઈક્લ રોડ, મુંબઈ-૨૬.

પ્રિયકાન્ત પ્રેમચંદભાઈ મણિયાર

[૯-૧-૧૯૨૭]

કવિ શ્રી પ્રિયકાન્ત મણિયાર મૂળ અમરેલીના વતની છે, પણ દરે તે અમદાવાદ જ એમનું વતન બની ચૂક્યું છે. એમનો જન્મ તા. ૯-૧-૧૯૨૭ના રોજ વિરમગામમાં થયેલો. પ્રાતિએ તેઓ શ્વશુરજિય છે. પિતાનું નામ શ્રી પ્રેમચંદભાઈ દરજીવનગાઈ મણિયાર, અને માતાનું નામ પ્રેમકુંવરબહેન. એમનાં લગ્ન શ્રી રંજનબહેન સાથે થયાં છે.

માંડલની પ્રાથમિક શાળામાં ચાર ધોરણ મુધીનું શિક્ષણ લઈને પછીથી એ જ ગામના મોહન વિનય મંદિરમાં આગળ અભ્યાસ માટે જોડાયેલા અને ત્યાં બે વર્ષ અભ્યાસ કરી વડવાણની હાઈસ્કૂલમાં પણ એકાદ વર્ષ ભણી આવેલા. પછીથી તે અમદાવાદની ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી ચોથા અને પાંચમા (અભ્યાસનાં ૮-૯ ધોરણ) ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ ૧૯૪૨ની લડત દરમ્યાન નિશાળો બંધ થતાં નિશાળનો અભ્યાસ છોડ્યો તે છોડ્યો. આમ, શિક્ષણ-શાળાનો પૂરો અભ્યાસ પામ્યા વિના તેઓ જીવન-શાળામાં જોડાયા અને હાથીદાંતના ચૂડા-ચૂડી બનાવવાના વ્યવસાયમાં ગૂંથાયા. લેખનપ્રવૃત્તિને તો આ વ્યવસાય અનુકૂળ નથી, પરંતુ દુકાનમાં બેઠાં બેઠાં માનવસ્વભાવના અવલોકનની રાજેરાજ ભળતી વિશિષ્ટ તક એમની સર્જન-પ્રવૃત્તિને તો અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડી છે.

એમના જીવન પર ગાંધીજી, સ્વામી રામતીર્થ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને નહેરુની પ્રખળ અસર પડી છે; તેા કવિ શ્રી સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર શાહ અને નિરંજન ભગતનાં કાવ્યોએ પણ, એક યા બીજી રીતે, એમના પર કામચુક્યું છે. લેખનપ્રવૃત્તિનો એમનો ઉદ્દેશ છે તત્ત્વપ્રાપ્તિનો. તેઓ માને છે કે સત્યનો વાસો શબ્દ છે, અને શબ્દ દ્વારા સત્યની પ્રાપ્તિ એ જ એમનો સર્જનહેતુ છે. વ્યાસ-વાલ્મીકિ તો એમના પ્રિય કવિઓ છે જ, પણ શ્લોક અને કાનિઘાસ એમને વિશેષ ગમે છે. એમણે કાલિદાસ પોતાની કાવ્યકૃતિઓના સૌન્દર્યને કારણે એમને વિશેષ આકર્ષે છે. જીવનનું સર્વાંગી દર્શન કરાવનાર મહાભારત એમનો પ્રિય ગ્રંથ છે. સહજ સ્ફુરણાભાંધી નીપજતું કાવ્ય, એના સાધવ ગુણને કારણે, એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે. વનિતા અને વિદ્યુ—એ બે એમના મનમગના લેખનવિષયો છે. પોતાની સાહિત્ય-સાધનામાં ઉપકારક થાય એ માટે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તેઓ વિશેષ વાંચે છે.

એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ ઈ ૧૯૪૦ થી થયો. સર્વશ્રી બચુભાઈ રાવત, શ્રી ઉમાસંકર જોશી અને નિરંજન ભગતની હંદે એમને પ્રેરણા આપી છે. એમની પ્રથમ કાવ્યકૃતિ ‘એકરાર’ સૌ પ્રથમ ‘કુમાર’માં પ્રગટ થયેલી. નાનકડા નિમિત્ત દ્વારા પણ તીવ્ર ગંભીરશીલતા જ સર્જનમાં પ્રેરક બળ તરીકે લાગ લાગે છે એ એમનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે. અભ્યાસ સુધીમાં એમના ‘પ્રતીક’ અને ‘અશબ્દ રાત્રિ’ એ બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે, અને ‘સ્પર્શ’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થવામાં છે. એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘પ્રતીક’ના પ્રકાશનસમયે, કવિ અને કવિતા

પરવેની ભાવકોની આત્મતિક પ્રીતિને! આ કવિને સુખદ-મધુર અનુભવ થયો છે. એમની કવિતાસિદ્ધિ માટે ઈ. ૧૯૬૨ નો 'કુમાર સુવર્ણચંદ્રક' એમને એનાયત થયેલો. 'પ્રતીક'ને મુંબઈ રાજ્યનું પારિતોષિક પણ પ્રાપ્ત થયેલું.

શ્રી પ્રિયકાન્ત નવતર કવિતાના એક અગ્રણી કવિ છે. પ્રવાહી પરંપરિત તેમ તાજગીપૂર્ણ સુધક હોદો, અર્થસમૃદ્ધિને પરિપોષક જનતા અલંકારો, સજીવ સૌંદર્યચિત્રો, ચોટદાર નવીન ભાવપ્રતીકો, સુરેખ ઠંકારેલી બાની, લાક્ષિત્યભરી પદ્ધતિ, દૃઢ સંવેદનશીલતા અને સ્પર્શગોચરતા જેવા અનેક ગુણો સોદાતી એમની કાવ્યસૃષ્ટિ મનોહર અને મનોરમ છે. એમણે, શ્રી ઉમાશંકરે કહ્યું છે તેમ, પ્રેમ અને કાલવિગમક મધુર કૃતિઓ આપી છે અને ગુજરાતી કવિતામાં સામાજિક અભિનિવેશનું દર્શન કરાવ્યું છે. આમ તો, પ્રણય અને પ્રકૃતિનાં, રાધા-કૃષ્ણને પ્રતીકરૂપે નિરૂપી સ્ત્રી-પુરુષની રતિનાં અને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી નીરખેલા માનવજીવનને વ્યક્ત કરતાં એમણે અનેક કાવ્યો આપ્યાં છે. પ્રણયમાં કામલીલાના અણસારા આસ્વાદ્ય બન્યા છે તો નગરસંસ્કૃતિની વિચ્છિન્નતા, વાસ્તવજીવનની અવદશા નિરૂપતાં એમનાં કાવ્યો એમની સળંગ અભિવ્યક્તિથી ચોટ સાધી શક્યાં છે. '(હાથાવાળો) પેસો,' 'એક ગાય,' 'કપૂનરો,' 'ફોક્લોન્ડ રોડ,' 'હેમંતની મધરાત' જેવી અનેક કૃતિઓમાંનાં પ્રતીકો, 'નક્કી અહીંઆં હું રહું છું?' 'ગાય,' 'આપણે,' 'તમે ગાંધીજીને જોયા હતા?' જેવી અનેક કૃતિઓમાં જેવા મળતું કલાત્મક વારતવદશી વલણ, હોદોબદ્ધ કાવ્યો જેવી જ સિદ્ધિ દર્શાવતાં એમનાં ગીત-કાવ્યો વગેરે દ્વારા ગુજરાતી કવિતાને આ સહુદયી કસળી કવિએ, વ્યવસાયે જેમ ગૃહિણીઓને તેમ કવિધર્મે ગુર્જરગિરાને 'સંધ્યાહિતાર કલાની નળકત ભરેલી' કાવ્ય-ચૂડીઓની ભેટ ધરી છે.

વર્તમાનપત્રોમાં આ કવિ કેટલાંક કાવ્યોનો સરસ આસ્વાદ પણ કરાવે છે અને 'આસપાસ ચોપાસ'માં શીર્ષક નીચે વિવિધ વિષયો પર રસપૂર્ણ લેખો પણ લખ્યા છે. 'કવિલોક'ના સહસંપાદક તરીકે પણ કેટલાંક વર્ષોથી તેઓ કાર્ય કરે છે.

કૃતિઓ

૧. પ્રતીક : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૩.

પ્રકાશક : પહેલી આવૃત્તિ : કવિલોક, મુંબઈ.

બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૬૪, સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ.

૨. અશબ્દ રાત્રિ : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : રાણી પ્રકાશનશૃદ્ધ, અમદાવાદ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

‘અભિરુચિ’ (ઉમાચંદર); ‘સંસ્કૃતિ’ એપ્રિલ, ૧૯૬૧.

‘ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી’ ૧૯૫૩-૫૪.

‘૩૫ અને ૨૨’ (ઉચ્ચનસ), ‘ગુ. કવિતાનો આરવાદ’ (સુરેશ જોષી).

સરનામું : ૮ અ, ચંદ્ર કોલોની, એલિસ બ્રિજ, અમદાવાદ-૬.

બબલભાઈ પ્રાણજીવનદાસ મહેતા

[૧૦-૧૦-૧૯૧૦]

એમનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના સામલા ગામે ઈ. સ. ૧૯૧૦ ના ઓક્ટોબરની ૧૬મી તારીખે થયો હતો. એમનું મૂળ વતન હળવદ. શાંતિએ બાકાણુ. એમના પિતાનું નામ પ્રાણજીવનદાસ પીતાગર મહેતા અને માતાનું નામ દિવાળીબા. શ્રી બબલભાઈએ પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શાળા-સિક્ષણ હળવદ, કરાચી, મુંબઈ અને વડવાણ કેમ્પની શાળાઓમાં લીધેલું. ૧૯૨૭-૨૮ ના વર્ષ દરમિયાન બબલભાઈએ કરાચીની ડી. જે. સિંધ કોલેજમાં પ્રીવિયસનો અભ્યાસ કરેલ. તે દરમિયાન દયુચન કરીને અભ્યાસનું ખર્ચ મેળવી લેતા. ત્યારપછી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જે વર્ષ ગ્રામસેવાની તાલીમ લઈને લોકસિક્ષણ અને લોકસેવાની એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા. ગામડું આજસુધી એમનું પ્રિય કેન્દ્ર રહ્યું છે. તેઓ અવારનવાર વિદ્યાર્થી, સિક્ષક, કાર્યકર કે ખેડૂન સિનિરાનું કુશળતાપૂર્વક જાંચાલન કરે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી અને કાકા કાલેલકરે એમના જીવન ઉપર પ્રગળ અસર કરી છે. ‘કાલેલકરના લેખો’ એ પુસ્તક તેમ જ સ્વામી વિવેકાનંદનાં લખાણોએ, રાજા રામમોહનરાયના જીવનચરિત્રે અને મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયનાં લખાણોએ એમના હૃદયમાં ખૂબ ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદીનું સારું એવું તેમ જ બંગાળી, મરાઠી, સંસ્કૃત અને ઉર્દૂનું સામાન્ય લાખાચાન તેઓ ધરાવે છે.

શ્રી બખ્શશાહના જીવનના મુખ્ય વિકાસદર્શક અને લેખકજીવનને પોષક એવા પાંચ પ્રસંગો છે. સૌ પ્રથમ તો ૧૯૨૮ માં કાકાસાહેબની પ્રેરણાથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા તે. ત્યારપછી ૧૯૩૦ થી ૧૯૪૨ સુધીની રાષ્ટ્રીય લડતોમાં દ્રેક વેળા આગળ પડતો ભાગ લઈને જેલગમન. ૧૯૩૪ થી ૧૯૩૭ નાં વર્ષોમાં ત્રાસરા ગામમાં એસીને ગ્રામસેવાનો પ્રત્યક્ષ સંદર્શ લીધો. ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૨ સુધી જુનિયાદી તાલીમનો યામણા મામે સફળ પ્રયોગ કર્યો ૧૯૪૨ થી નવી તાલીમ, લોકશિક્ષણ, બૂદ્ધાનપ્રવૃત્તિ વગેરે દ્વારા લોકશિક્ષણ અને લોકસેવાનું અચાગ કાર્ય કરવું એ બખ્શશાહ જેવા કસાયેલા કાર્યકર માટે નાનીસૂતી સિદ્ધિ નથી. સદાય કાર્યરત બખ્શશાહ ગુજરાતના વર્તમાન જીવનની એક વિભૂતિ છે.

શ્રી બખ્શશાહના પ્રિય લેખક છે કાકાસાહેબ, કારણ કે કાકાસાહેબે જીવન અંગેનું રસથી ભરપૂર સાહિત્ય આપ્યું છે. જીવનનાં વિવિધ પાસાં વિશે, જીવનને ઉન્નત કરે એવું કાવ્યાત્મક અને કલાત્મક ગદ્ય લખીને કાકાસાહેબે એમને અને એમના જેવા અનેકને પ્રેરણા આપી છે. સ્વચ્છતા, આરિય અને અવેર એ ત્રણ વિષયો પ્રત્યે શ્રી બખ્શશાહને ખૂબ જ પ્રેમ છે; કારણ, એ ત્રણે દ્વારા જ સમાજ ઉન્નત બને છે એવી એમની થકા છે. ગ્રામસેવા અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં બખ્શશાહએ સાહિત્યસર્જન માટે પ્રોત્સાહન મેળવ્યું છે. તેઓ માને છે કે સાહિત્ય સામાન્યતઃ જીવનના અનુભવ ઉપરથી જ લખાય છે સાહિત્ય તૈયાર કરતાં તથા એનું વાચન કરતાં કરતાં શ્રી બખ્શશાહની જીવનસાધના થતી હોય છે. ગાંધીસાહિત્યનાં પુસ્તકો તેઓ વિશેષ વાંચે છે.

એમની પ્રથમ કૃતિ 'રસિવાનું ઘડનર' પ્રસ્થાન કાર્યાલયે ૧૯૩૩ માં પ્રસિદ્ધ કરી. ૧૯૩૨ માં બખ્શશાહ જેલમાં હતા ત્યારે રસિયન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં રસિયન રાજ્યક્રાંતિના ઇતિહાસનું આ પુસ્તક લખ્યું. પરાધીન ભારતના નવજુવાનોને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે કંઈક કરી છૂટવાની પ્રેરણા આપે એ હેતુથી 'રસિવાનું ઘડનર' એમણે તૈયાર કરેલ. ત્યારથી માડી આજગીમાં એમનાં બારેક પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે. થોડા સમય પર તેમણે, 'અમરો પ્રસાદ' નામનું સ્વાનુભવો પરથી રચેલ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી પાથેય અને તેનાં સર્જનો કરવાની મનીષા છે. એમના 'મારું મામકું' પુસ્તકે જનતા અને રચનાત્મક કાર્યકરોને ખૂબ આકર્ષણ કર્યું હતું. ૧૯૩૬ થી માડી આજસુધાનાં એની ચાર આટલિઓ

થઈ છે. ૧૯૫૮ માં એમણે પ્રગટ કરેલ 'સર્વોદયની વાતો' (ભાગ ૧ થી ૫) પુસ્તકને સરકારી પારતોષિક પણ મળેલ.

શ્રી જમલભાઈ આપણા નિઠાવાન કાર્યકર અને સાહિત્યકાર છે. શ્રી રવિશંકર મહારાજનાં એમણે લખેલ બે જીવનચરિત્રો જમલભાઈની સાદાઈ, સાદગી, સૂઝ અને સરળતાનાં ઘોતક છે. એમની શૈલી એમના જીવન જેવી સરળ અને સહનથી છે. એમની કૃતિઓમાં જે તાજગી અને પ્રસાદ બર્ષા છે તે નોંધપાત્ર છે. શ્રી જમલભાઈ અપરિણીત છે શ્રી જમલભાઈનું જ્ઞાત અને સંબંધી જીવન તેમજ જીવનલક્ષી સાહિત્યસર્જન આપણા એક સાચા સર્વોદય કાર્યકરની આંતરખાણ સમૃદ્ધિનો અચોટ ખ્યાલ આપે છે.

કૃતિઓ.

૧. રશિયાનું ધડતર : અનુવાદ તથા સંપાદન, ઇતિહાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૩.

પ્રકાશક : પ્રથાન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૨. મારું ગામડું : મૌલિક, ગામડાના અનુભવો; પ્ર. સાલ ૧૯૩૬ (બાર આવૃત્તિઓ).

પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૩. બીંતપત્રો દ્વારા લોકશિક્ષણ : મૌલિક, લોકોજીવણી, પ્ર. સાલ ૧૯૪૪ (ત્રણ આવૃત્તિ)

પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સહાયક મંડળ લિ., વડોદરા.

૪. મહારાજ તથા પહેલાં : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૩ (બે આવૃત્તિઓ).

પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર.

૫. રવિશંકર મહારાજ : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૪ (બે આવૃત્તિઓ).

પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર.

૬. મહાસંદેશ : મૌલિક, તત્ત્વજ્ઞાન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫ (બે આવૃત્તિઓ).

પ્રકાશક : મથ પ્રકાશન, વડોદરા.

૭. જુદાન અને સર્વોદય : મૌલિક, તત્ત્વજ્ઞાન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬ (બે આવૃત્તિઓ).

પ્રકાશક : મથ પ્રકાશન, વડોદરા.

૮. જીવનસૌરભ : મૌલિક, તત્ત્વજ્ઞાન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦ (બે આવૃત્તિઓ).

પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સહાયક મંડળી લિ., વડોદરા.

૬. માનવતાના સંસ્કારો : મૌલિક, કેળવણી; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
(બે આવૃત્તિઓ)

પ્રકાશક : બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ.

૧૦. સદ્ગામીનાં યુદ્ધાર્ધ : મૌલિક, કેળવણી; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : ન્યોતિપુંજ યુવક મંડળ, બાલાસિનોર.

૧૧. શ્રમનો પ્રસાદ : મૌલિક, શ્રમના અનુભવો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.

પ્રકાશક : બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ.

૧૨. સર્વોદયની વાતો (ભાગ ૧ થી ૫) : મૌલિક, વાર્તાઓ; પ્ર. ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ.

અવ્યાસ-સામગ્રી :

‘ ગામડાના યાત્રી-અગલભાઈ ’ : લેખક શ્રી સોમાભાઈ બાવસાર.

એમનાં પુસ્તકોનાં જુદાં જુદાં સામયિકોમાં આવેલાં અવલોકનો.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૮.

સરનામું : થામણા (ઉમરેઠ યાદને), જિ. ખેડા.

બાલમુકુન્દ મણિશંકર દવે

[૭-૩-૧૯૧૬]

કવિશ્રી બાલમુકુન્દ દવે વડોદરાથી સાત-આઠ માસલે અંતરે આવેલા મહિ પચાસસાઠ છાપરાની વસતીવાળા નાનકડા મસ્તુપુરા મામના વતની છે. એમનો જન્મ પણ એ જ મામમાં તા. ૭-૩-૧૯૧૬ ના દિવસે થયેલ હતો. પિતા મણિશંકર ગિરિજશંકર દવે વ્યવસાયે ગામોટ ગોર હતા. માતાનું નામ નર્મદાબહેન. જ્ઞાતિ ચોવીસા બ્રાહ્મણની, પ્રેમાનંદની. ઈ. સ. ૧૯૩૭ માં એમનું પ્રથમ લગ્ન બાલકૃષ્ણદેવ સાથે થયું હતું. એમનું અવસાન થતાં ઈ. સ. ૧૯૪૧ માં ચંદનબહેન સાથે એમનાં લગ્ન થયાં.

પ્રાથમિક શિક્ષણનાં પહેલાં ત્રણ વર્ષો મામની જ સરકારી ગુજરાતી શાળામાં માલ્યા, પણ એ જથ્થે થતાં માધ્યમ દોઢ માસ દૂર આવેલા કુંવર-

માડાની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો (૧૯૨૫-૧૯૨૭). એ પછી વડોદરાની શ્રી સયાજી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને ઈ. સ. ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૫ સુધી મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ ત્યાં કર્યો. બાળાના વિષયમાં પહેલેથી જ પ્રીતિ એટલે સારા ગુણ મળતા, પણ ગણિત તરફ તે બારે નફરત. કુંવરવાડા સુધી રાજ પગે ચાલીને અભ્યાસ કરવા જતા આ કવિના ચિત્તમાં ત્યાંની પ્રકૃતિની રમણીયતા સંચિત થઈ ચૂકી હતી. નર્મદા અને મહીના કાતરો સાથે એમને કૌટુંબિક નાતો રહ્યો છે. મામના ક્રમ-ઉત્સવોમાંનો ઉલ્લાસ પણ એમણે મન બરીને માણ્યો છે. વડોદરામાં અભ્યાસ અર્થે નિવાસ કરતા તેઓ નગર-સંસ્કૃતિના પરિચયમાં આગ્યા. ત્યાંની અભિગત કલાપ્રવૃત્તિઓનાં દર્શન થયાં. એ પછી વ્યવસાય અર્થે અમદાવાદ આવવાનું થયું. નર્મદા અને મહી, વિશ્વામિત્રી અને સાબરમતી—એ સર્વના સંતર્પક સાન્નિધ્યમાં એમની કવિતા પાંચરી ને પ્રકૃતી છે. પ્રથમ ‘સસ્તું સાહિત્ય’ માં જોડાયેલા, વચ્ચે થોડો સમય પત્રકારત્વની ખુરશી તાસીર જોઈ અને છેવટે ‘નવજીવન’ માં સ્થિર થયા. અત્યારે તેઓ નવજીવન કાર્યાલયમાં મુખ્યત્વે પ્રશ્નસંશોધન અને ક્યારેક સંપાદનકાર્ય કરે છે. આ વ્યવસાયને પરિણામે તેઓને ગાંધીજી, વિનોબા, મદનમોહન મલ્હોત્રા અને શંકરજીવ જીવાના સાહિત્યનો સતત સંપર્ક રહ્યો.

કિશોરાવસ્થામાં પ્રકૃતિની રમણીયતા માણી, શિશુવયમાં દાદીમાના સુરીલા કંઠે પ્રવાસિયા સંભળ્યાં; પિતાજીના વ્યવસાયના કારણે લગ્નગીતો અને દેશ્ય ઠાળોની મન પર પ્રભાવ અસર પડી; વડોદરાના નિવાસ દરમ્યાન ત્યાંના શરદુત્સવોના ગરબા આર્યા; ‘અમદાવાદમાં ‘કુમાર’ ની ‘શુદ્ધ કવિ-સલા’ ની ચર્ચાઓનો લાભ મળ્યો—કવિએ સંચિત કરેલી સૌન્દર્યશ્રી એમની કૃતિઓમાં અવતરવા માંડી અને એ દાણે કાબરચનાની ચકાસણી કરી શકે એવું વિત્ત એમની પાસે જમા થઈ ચૂક્યું હતું.

રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનચરિત્રે એમની આધ્યાત્મિક જીવનનાં પોથી છે અને ગાંધીજી અને એમની આત્મકથામાંથી સાદગીનું સૌન્દર્ય અને સામાન્યમાં રહેલી અસામાન્યતાને જોળખતાં તેઓ શીખ્યા છે. મહાભારતના કવિદાષ્ટએ માનવજીવનના એક એક પાસાનું અત્યંત બ્યાપક દૃષ્ટિએ ચિત્રણ કર્યું હોવાથી એને જીવનની તમામ ગૂંચોનો ઉકેલ જતાવીને લબ્ધ સંદેશ પૂરો પાડ્યો હોવાથી એ એમનો પ્રિય ગ્રંથ છે. બ્યારે. ભારતીય સંસ્કૃતિના સમર્થ ઉદ્ગાતા કવિશ્રી ન્હાનાલાલની કવચમાં આવડને સામાન્ય સપાટીથી જોએ

હોવાવાનું બળ હોવાથી અને તેમણે ભર્તૃહાર દ્વારા કવિતાનાં જોયાં સિખરો સર કર્યાં હોવાથી એમના પ્રિય લેખક છે.

પિતાજી કથાવાર્તા કરતાં એ અસર હેઠળ એમણે તેર-ચૌદ વર્ષની વયે એક અનુકરણિયુ “કુવાખ્યાન” રચેલું—એ એમની પ્રથમ કૃતિ. રિયર કવિતાપ્રવૃત્તિ અભાવાદના વસવાટ પછી કરી અને ‘કુમાર’ માં એમનાં કાવ્યો પ્રગટ થયાં હતાં. એમના સર્જનનાં અન્ય પ્રેરક બળો તે ‘કુમાર’ના તંત્રી શ્રી બાબુભાઈ રાવત, છુધ કવિસલા અને શ્રી વેણીભાઈ પુરોહિત સાથેનો નિકટનો મૈત્રીસંબંધ. રચાયેલી અને રચાતી કવિતાના સંપર્કમાં રહેવાનો તેઓ જાગૃતપણે પ્રયત્ન કરે છે અને એમના પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર કવિતા ઉપરાંત ચરિત્રો અને નિબંધસાહિત્યનાં પુસ્તકો રુચિપૂર્વક વાંચે છે. લેખનપ્રવૃત્તિ દ્વારા આ વિશ્વ છે એનાથી એને વધુ રળિયાત કરવા પડે છે અને એ માટે કવિતા ઉક નીચલા થર સુધી પહોંચે એવા એનો ધાટ ધડવાનો મનોરથ પણ તેઓ સેવે છે. ખેડૂતો અને ગ્રામજીવી વર્ગના જીવનમાં એમને ધણો રસ છે. તેમની તળપદી બોલીમાં રહેલી અભિવ્યક્તિની તાકાત એમને આકર્ષે છે. એમની ગેય રચનાઓની ખાતી અને ઢાળો પર એની પ્રબળ અસર છે.

એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘પરિક્ષા’ ઈ. સ. ૧૯૫૫ માં પ્રસિદ્ધ થયો. એમની કવિતાનાં સુખ્યત્વે બે આલંબન રહેલાં છે—પ્રકૃતિ અને પ્રજીવ. માનવ-ભાવના આરોપણ વિનાનું મસ્ત પ્રકૃતિગાન એમણે ‘ચાંદની’ અને નર્મદાવિષયક ‘હોળક’ કાવ્યોમાં તથા વસંત-વર્ષા વિષયક ગીતોમાં અતીવ રમણીય રીતે કર્યું છે. પ્રીતના લાગેલાં હૃદયોલાને વ્યક્ત કરતી પ્રીતચિનમારીઓ પ્રકટાવી છે. પ્રેમમસ્તી અને જંખનાનાં એમનાં કાવ્યોમાં એક તરફ ગીતનો દ્વિતીયો અંધારો છે, તો બીજી તરફ માધવીનાં ફૂલ સર્માં અમૂલ્ય આંસુ ગરે છે. ‘જૂનું ધર ખાલી કરતાં’ જેવાં અનવદ્ય સોનેટમાં સંવેદનની તીવ્રતા વ્યક્ત કરતાં આ કવિએ આપણી પરંપરાગત ભજનરીતિની રચના કૃતિઓ પણ આપી છે. ગ્રામીણ, વિનોદા અને કરતૂરનાવિષયક તેમજ દેશસ્વાતંત્ર્યવિષયક એમની કૃતિઓમાં પણ લાગણીની સમ્યાઈ સંયમજરી વાણીમાં વ્યક્ત થઈ છે. સંસ્કૃત ‘હોળક’ શુદ્ધિના આગ્રહી આ કવિએ ‘વડોદરાનગરી’માં સ્થપનપ્રસિદ્ધ મનહર જાંવણ પ્રયોગ પણ આકર્ષક રીતે કર્યો છે. જુન-વાણી મર્મભાષાં ધરગથ્યુ શબ્દોનો ઉપયોગ પણ તેઓ વિવેકમરી રીતે કરે છે. સાદાઈનો શજાગાર દાખવતી એમની પ્રાસાદિક મોઢક કાવ્યકૃતિઓ,

અકિલ્લ ભાષાધોરણ, સ્વચ્છ ભાવદર્શક અને સુરેખ માંડણી તરફ દબેલી એમની રુચિની ઘોતક છે. એમની કાવ્યસેવા માટે ઈ. સ. ૧૯૪૮માં એમને ‘કુમાર ચન્દ્રક’ અર્પણ થયો હતો, અને એમના કાવ્યસંગ્રહ ‘પરિક્રમા’ને મુંબઈ સરકારનું ઈ. સ. ૧૯૫૫-૫૬ માં પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રી બાલમુકુન્દ મધુર બાલકાવ્યો પણ લખે છે. એમના બાલકાવ્યોના સંગ્રહ ‘સોનચંપા’ને મુંબઈ અને ભારત સરકારનાં પારિતોષિકો મળ્યાં છે. બીજો સંગ્રહ પ્રગટ થઈ ચકે એટલાં એમનાં કાવ્યો તો સામવિકામાં છપાઈ ચૂક્યાં છે. એમની હિમેદ ભવિષ્યમાં ગાંધીજીના જીવનને આખ્યાનરૂપે કવિતામાં નિરૂપવાની છે.

શ્રી બાલમુકુન્દ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્યસભા સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા છે

કૃતિઓ

૧. પરિક્રમા : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫. બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૫૯.
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કું., મુંબઈ.
૨. સોનચંપા : મૌલિક, બાલકાવ્યો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯, ૧૯૬૧, ૧૯૬૬.
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કું. મુંબઈ.
૩. અલ્પકાલ્પક : મૌલિક, બાલકાવ્યો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.
પ્રકાશક : જય જગત મંદિર, અમદાવાદ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

‘પરિક્રમા’—ઉપરલા પરનો શ્રી નગીનદાસ પારેખનો પરિચય;
‘સંસ્કૃતિ’ એમિલ, ૧૯૬૦—ચંદ્રવદન મહેતા; ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’—
શિવશંકર શુક્લ; ‘સંસ્કૃતિ’ એમિલ ૧૯૫૮; ‘દોઢ દાયકાને ટિબેટી’
લેખકનું વક્તવ્ય.

સરનામું : ૪૨ અ, આનંદ મઠી, નાયાલાલ સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૪.

ભદ્રકુમાર અંબાલાલ યાજ્ઞિક

[૨૯-૮-૧૯૦૭ થી ૨૯-૧૨-૧૯૬૪]

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૭ના ઓગસ્ટની ૨૯મી તારીખે, મહેસાણા તાલુકાના સામેત્રા ગામે થયો હતો. એમનું મૂળ વતન ખેડા જિલ્લામાં આવેલ માતર ગામ. એમના પિતાનું નામ અંબાલાલ અને માતાનું નામ મણિબહેન. એમનું લગ્ન શ્રી ચંદ્રકાન્તાએન સાથે ૧૯૩૬ની ૭મી એપ્રિલે થયું હતું. સાતિએ તેઓ ઔદિચ દોળક બ્રાહ્મણ હતા. એમણે અંગ્રેજી ૭ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો.

શ્રી ભદ્રકુમાર વ્યવસાયે પત્રકાર અને પ્રચારક હતા. એમના જીવનમાં સ્વ. અંબુભાઈ પુરાણી, સ્વ. સરદાર વલ્લભભાઈ, સુભાષ બોઝ, રામકૃષ્ણ મિશનના સ્વામી વિશ્વાનંદ, સ્વ. શામળદાસ ગાંધી અને સ્વ. કવિ નાનાલાલે પ્રમળ અસર કરી છે. પુરતોમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર અને બાપજો, 'આમળ ધસો' તથા 'બાગવના સપ્તાઓ' અને લોકમાન્ય તિલકનું 'કર્મયોગ-રહસ્ય' ગણાવી શકાય. સ્વ. અંબુભાઈની સારંગપુર વ્યાખ્યાનશાળામાં જતા ત્યારે આ પુરતોનું વાચન-મનન તેમણે કરેલું.

શ્રી ભદ્રકુમારે ૧૫ વર્ષની ઉંમરે, ધર છોડીને, ઈશ્વરની શોધમાં, ત્રણેક વર્ષ સાધુસંતાનો પરિચય કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૩૦ માં જેલમાં પણ ગયા હતા. કૌટુંબિક ગરીબી, અસ્થ શિક્ષણ વગેરેને લીધે અનેક ચાતનાઓ અને દડવા અનુભવોમાંથી પસાર થયેલ. ૧૯૩૦ થી ૧૯૪૫નાં વર્ષોમાં પત્રકારત્વનો અનુભવ કર્યો અને ચિત્રઉદ્યોગ સાથે નિકટનો જાપક સંધાયો. શ્રી ભદ્રકુમાર જીવન જેવું છે તેવું શબ્દો દ્વારા રજૂ કરવામાં માનતા. યશ અને ધન પ્રાપ્તિની ઇચ્છા પણ ખરી. વળી એમનો વ્યવસાય જ એવો હતો કે એમને લખવું જ પડ્યું અને જે જે લખાયું તે વાચકોને પર્મદ પણ પડ્યું.

એમનો પ્રથમ લેખ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં મુગઈના 'પ્રજામિત્ર-સેરી' સાપ્તાહિકમાં પ્રગટ થયેલ. એમને લખવાની પ્રેરણા આપનાર અંબુભાઈ પુરાણી અને કવિ નાનાલાલ. શ્રી ભદ્રકુમારના પ્રિય લેખકો કાલિદાસ અને રાગોર. વળી મુનશીની કલ્પના, ભાષા અને વિચારોની મૌલિકતા તેમને ગમતી. લીન યુ દાંગ પણ એમને ગમતા, એની સ્વતંત્ર વિચારસરણી માટે. એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર હતો નવલકથા. જીવનમાં જોયેલા પ્રસંગો અને

નજીક કે આસપાસના વાતાવરણમાં નજરે પડેલા માણસો અને એમનું સ્વભાવદર્શન કરાવી શકાય તે માટે નવલકથામાં એમને વિસ્તૃત ફલક મળતું. પત્રકારત્વ અને દ્વિદમપ્રચારક્ષેત્રના અનુભવને લીધે એમને નવલકથા માટે અનેક પ્રકારનું વસ્તુ મળ્યું છે. એમની કૃતિઓમાં મુખ્યત્વે સ્થૂલ વર્ણનો અને જાતીય સંબંધોની આંદીધૂંટીઓ જોવા મળે છે. વાસ્તવદર્શનના એ આલેખક છે.

ઈ. સ. ૧૯૬૪ ના ડિસેમ્બરની ૨૯ મી તારીખે મુંબઈ ખાતે એમનું અવસાન થયું છે.

કૃતિઓ

૧. ભગનસિંહની જીવનકથા : સંકલન, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૩૧ (પ્રગટ થતાં જ ત્યારની મુંબઈ સરકારે જપ્ત કર્યું હતું).

પ્રકાશક : પોતે.

૨. સ્વાર્પણ : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૬.

પ્રકાશક : નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ.

૩. રનેહત્રિપુટી : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૭.

પ્રકાશક : જે ધડી મોજ, મુંબઈ.

૪. નૂતન કામવિદ્યાન : પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.

પ્રકાશક : સી. શાંતિલાલની કું. મુંબઈ.

ખીજી વ્યાવૃત્તિ : ૧૯૬૨, હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત.

૫. India's Reply to Cylon : વ્યાખ્યાનો; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.

પ્રકાશક : પ્રકાશ પિક્ચર્સ, અ. ધેરી.

૬. સુભાષ બાણુ : સંકલન, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૯.

પ્રકાશક : એન. એમ. ઠક્કર, મુંબઈ.

૭. દેશભક્ત જુલાભાઈ : ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.

પ્રકાશક : સી. શાંતિલાલની કું., મુંબઈ.

૮. આકાડાનાં ફૂલ : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૩.

પ્રકાશક : જોદાલાલ સૌમેયા, બોરીવલી.

૯. નવી નારી : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.

પ્રકાશક : વિજય પ્રકાશન, મુંબઈ.

૧૦. ઉરનાં એકાંત ભડકે બળે : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.

પ્રકાશક : પ્રદીપ પ્રકાશન, મુંબઈ.

૧૧. રંગભવન : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : પ્રદીપ પ્રકાશન, મુંબઈ.

૧૨. મોસમનાં ફૂલ : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.

પ્રકાશક : શાહ બુક્સ, મુંબઈ.

૧૩. અલિસાર : (પ્રેસર્મા) વાર્તાસંગ્રહ.

૬૪

૧૪. લીલા, લયલા, લોલા : (પ્રેસર્મા) નવલકથા.

૧૫. વિવેકાનંદ : (પ્રેસર્મા) નાટિકા.

સરનામું : એક/૧૨, તારાભાગ એસ્ટેટ, ચર્ચીશક, મુંબઈ-૪.

ભાતુશંકર બાબરશંકર બાસ 'બાદરાયણ'

[૧૨-૫-૧૯૦૫ થી ૧૫-૧૧-૧૯૬૩]

કવિશ્રી બાદરાયણનો જન્મ ઈ. ૧૯૦૫ ના મે મહિનાની ૨૨ મી તારીખે આઘોઈ (કચ્છ) ગામમાં થયો હતો. વતની નડિયાદના અને શાંતિએ ઔદિચ્ય ટાળકિયા બ્રાહ્મણ. પિતાનું નામ બાબરશંકર શંકરજી બાસ અને માતાનું નામ દુર્ગાબહેન. ઈ. ૧૯૨૫માં સુશીલાબહેન સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું.

બાબરશંકર શિક્ષણ મેરજીમાં લીધેનું અને ત્યાંની વી. સી. હાઈસ્કૂલમાં પણ અભ્યાસ કરેલો. શાળાની રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા અને એનાં ધંનામે પણ મેળવેલાં. પછીથી રાજકોટની આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને ત્યાંથી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હિન્દી શિક્ષણ માટે મુંબઈ ગયા અને એલિન્સ્ટન કોલેજમાં સાદર શ્રી નરસિંહરાવના શિષ્ય બન્યા. વિદ્યાર્થી તરીકે તેઓ અત્યંત તેજસ્વી હતા અને નરસિંહરાવની એમના પર પ્રીતિ હતી. એ કોલેજમાંથી જ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઈ. ૧૯૨૭ માં બી. એ. (ઓનર્સ)ની અને ઈ. ૧૯૩૦ માં એમ. એ.ની પદવી બીજા વર્ગમાં મેળવી. સંસ્કૃત-ગુજરાતી એમના અભ્યાસવિષયો હતા. મુંબઈની કળીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં પણ વરસો શિક્ષક તરીકે રહ્યા અને પછી સેન્ટ ડેવિડ્સ કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે એમની નિયુક્તિ

થયેલી. એ દરમ્યાન એમની સાહિત્યશક્તિનો લાભ અનેક વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો હતો, અને એમાંના કેટલાક નીવડેલા લેખકો એમના આ વત્સલ વિદ્યારુદ્રનું આત્મારે લાવાર્દ સ્મરણ કરે છે. ઈ. ૧૯૪૧ માં મુંબઈની ગવર્નમેન્ટ લો કોલેજમાંથી એમણે એલએલ. બી.ની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરેલી, અને અધ્યાપક તરીકે 'કેટલાંક' વર્ષો રહ્યા બાદ તેઓ વકીલાતનો વ્યવસાય કરતા. છેલ્લે છેલ્લે મુંબઈના આકાશવાણી કેન્દ્રના ગુજરાતી વિભાગના નાટ્યનિયામક તરીકે તેઓ પોતાની સેવાઓ આપતા હતા. ઈ. ૧૯૬૩ ના નવેમ્બર માસની ૧૫ મી તારીખે મુંબઈમાં તેમનું અવસાન થતાં ગુજરાતને એક નીવડેલા સંસ્કારસેવકની ખોટ પડી છે.

શ્રી બાદરાયણ મિત્રોમાં લાનુભાઈ તરીકે ઓળખાતા. એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી હતું. મુખ ઉપર સદૈવ સ્મિત રમતું જ હોય. એમના સાન્નિધ્યમાં વાતાવરણ હળવું ફૂલ જેવું લાગે. ગુલામી સ્વભાવના એ મસ્ત જીવ હતાં. એમની અપેક્ષાઓ ઘણી ઓછી, એટલે આવશ્યક ગણાય એવી ઘણી વસ્તુઓની ઉપેક્ષા જ વિશેષ. એક પ્રકારની ઉદાસીનવૃત્તિનાં આપણને એમનામાં દર્શન થાય, પણ એમનું વર્તન સહજ સમાધાનવૃત્તિથી ભરેલું. ઇંદ વગેરે પર એમનું પ્રભુત્વ બારે. કોઈ, કહે તો કાવ્યરચના, નાટક, રૂપક કે વાર્તા-વિવેચન પણ લખી આપે. શીઘ્ર રચનાની, પછી એ પદ્યમાં હોય કે ગદ્યમાં, એમને સારી કાવટ હતી. કવિસંમેલનોમાં એ પ્રમુખપદે હોય ત્યારે આવી શીઘ્ર રચનાઓ એ રચી દેતા. ।

સાહિત્ય-શિક્ષણ-સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં એમનો રસ વિશેષ. અભિનયમાં તેઓ ઘણા કુશળ હતા. ઈશ્વરે અવાજની પણ એમને સુંદર બક્ષિસ આપેલી. નાટકમાં એમનો અભિનય અને અવાજ બંને એમને ખૂબ પારી આપતા. ખાસ કરીને કુટુંબપાત્રના અભિનયમાં તેમની શક્તિઓ પૂરુંપૂરું જોવા મળતી. 'મુકુંદરાય' નાટકમાં રધનાથ બદના પાત્રનો એમનો અભિનય અને એમની વાણી જેમણે જોયા-સંભળ્યા છે તેઓ રમજૂમિના એ દૃશ્યને ખૂલી શકશે નહિ. રેડિયો પર એમની નિયુક્તિ થયા પછી એમની આ શક્તિનો ગુજરાતને સારો પરિચય થયો છે. એ નિમિત્તે એમણે કેટલાંક નાટકો પણ લખ્યાં છે, પરંતુ હજી એ અચરચ થયાં નથી.

શ્રી બાદરાયણ એલિફન્ટન કોલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે દાખલ થયા ત્યારથી જ એમણે લેખનપ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરેલી. નરસિંહરાવ તો એમના સંસ્કારગુરુ, તે અને ન્હાનાલાલ એમના પ્રિય લેખકો, અને લવજૂતિનું

‘ઉત્તરરામચરિતમ્’ એમનો પ્રિય ગ્રંથ. કવિતા અને નાટક બંને મનગમતા સાહિત્યપ્રકાર. ઉપનિષદનું વાચન-મનન ધણું કરતા. આધ્યાત્મિક વિષયો તરફ મન ઢોલું; નાટક અને આધ્યાત્મવિષયક પુસ્તકો વિશેષ વાંચતા. એમના સંસ્કૃતના શિક્ષક શ્રી મૂળવંતરાય ગદ્દીએ, નરસિંહરાવે અને મિત્રોએ એમના જીવનધડતરમાં ઘણો ભાગ ભજવેલો. સંસ્કૃત, હિન્દી, અને મરાઠી ઉપરાંત ઉર્દૂ પણ તેઓ જાણતા અને અંગ્રેજીમાં પણ થોડાક લેખો લખેલા. શ્રી રમણ વડીલ અને શ્રી સુંદરજી બેટાઈ સાથે શાળોપયોગી પુસ્તકો લખેલાં : ગુજરાતી વાચનમાળા. ઉપરાંત વ્યાકરણ અને સંસ્કૃત સ્વાધ્યાયનાં પુસ્તકો પણ તૈયાર કરેલાં.

કવિ બાદશાહજીનો કાવ્યસંગ્રહ ‘કેડી’ ઈ. ૧૯૪૧માં પ્રગટ થયો હતો. એમાં ગીતો, સોનેટો, મુક્તકો અને બેએક લાંબી રચનાઓ છે. ત્રીશીના કવિઓની જેમ એમણે યુગયોગીની અસર વિશેષ ઝીલી છે. એમાં દ્રિદતા, વિષમતા અને રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાનું ગાન છે. નરસિંહરાવની શિષ્યજોડી શ્રી બાદશાહજી અને શ્રી સુંદરજી બેટાઈ ‘મિત્રાવરુણી’ તરીકે ઓળખાતા. શ્રી બાદશાહજી પર આરંભમાં નરસિંહરાવની શૈલીની અસર વરતાય છે, પણ પાછળથી તેમણે નવન શૈલીમાં સારી સફળતા મેળવેલી. એમનાં સોનેટો વિપુલસંખ્ય છે અને એમાં એમની શક્તિના એકંદરે સુભગ દર્શન થાય છે, ખાસ કરીને આત્મલક્ષી સોનેટોમાં. મનોભાવનું ચોટદાર નિરૂપણ એમાંનાં કેટલાંકમાં થયું છે. પરંતુ બાદશાહજીની શક્તિનો ઉત્તમ આવિષ્કાર એમનાં ગીતોમાં થયો છે. ‘કવિને’માં એમણે દીનપીડિતને અમર ચેતના પાવાનો કવિધર્મ ગાયો છે. ‘આપને તારા અંતરનો એક તાર’, ‘ખીનું’ હું કાંઈ ન માગું’—એમના એ ગીતમાંની આરજૂ રૂપસી વ્યવ એવી છે આ ઉપરાંત ‘સપત્ન’, ‘મોરસો’, ‘તારલી’, ‘ભડકા કેમે ના હોલાણા’ જેવાં એમનાં ગીતો બાદશાહજીનું સારા ગીતકવિ તરીકે આપણને સદૈવ સ્મરણ કરાવશે. આ ‘કવિની પ્રતિભા ગેય કૃતિઓમાં વિશેષ પ્રસન્નતાથી રાચે છે; ત્યાં જ એનાં સહિત અંદાજે અંજના દ્વારા અંકુર સૂચેલ કરી વાચક આગળ અભિનવ ભાવસૃષ્ટિ ખડી કરે છે’—એ અભિપ્રાય સાથે, સમત યઈ થકાય એવું છે; કારણ, શ્રી સુંદરમે કહ્યું છે તેમ, બાદશાહજીની કવિતાની ‘મધુર પ્રાસાદિક રણક એક લાક્ષણિક આલેખ આપે છે.’ દુનિયાના કાલા જેને ‘ઝંઝવા’ લેખે છે તેને સાચાં ‘નિરમળ નીર’ કહી એ પીવાની ઝંખના વ્યક્ત કરતા આ કવિએ કેટલાંક હળવા વિનોદ-કટાક્ષનાં સમાજજીવનવિષયક કાવ્યો પણ આપ્યાં છે, અને ગ્રંથો પણ લખ્યાં છે.

શ્રી બાનુશંકર બ્યાસમાં વિવેચન-સંશોધનની શક્તિઓ પણ હતી, પરંતુ એનો વિશેષ લાભ આપણને મળ્યો નહિ. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઠક્કર વસનજી લેક્ચર્સ એમણે નરસિંહરાવ પર આપેલાં, પરંતુ તે મંથસ્થ થયાં નથી. ગુજરાત સાહિત્યસભાની વાર્ષિક સમીક્ષા પણ એમણે લખેલી. ગુજરાતી દૈનિક ‘પ્રગતંત્ર’માં દર અઠવાડિયે ‘કથ્યાણકુંભ’, ‘કાર્ટ’ દરવાર અને કાવ્યાકાનૂન’ તથા ‘કનકનપાળના કમકારા’—એમ ત્રણ લેખો લખતા. ‘ત્રિવપટ’માં પણ ‘ફૂલપાંદડી’ વિભાગમાં આધ્યાત્મિક તથા ઝાનઝાપક વાતો આપતા. સદ્ગત મુંબઈની ચંદ્રારામજી ગદસ’ હાઈસ્કૂલ, મોડર્ન સ્કૂલ, કમ્પીયાર્થ સ્કૂલ, ફાર્મસ ગુજરાતી સભા, પીપ્પસ હી રીડિંગ રૂમ એન્ડ લાઇબ્રેરી, ભારતીય વિદ્યાભાવન વગેરે અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા હતા..

કૃતિઓ

કેડી : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૧.

પ્રકાશક : જનરલ બુક ડેપો, મુંબઈ.

અધ્યાસ-સામગ્રી :

- (૧) ‘સંસ્કૃતિ’ નવેમ્બર, ૧૯૬૩ (ઉમાશંકર જોશી)
- (૨) ‘અવસોકના’ (મુંદરમ)
- (૩) ‘આધુનિક કવિતાપ્રવાહ’ (જયંત પાઠક)
- (૪) ગુજરાત સા. સભાની કાર્યવહી, ૧૯૪૧-૪૨.

ભોગીલાલ યુનીલાલ ગાંધી ‘ઉપવાસી’

[૨૬-૧-૧૯૧૧]

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખે સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોઢાસા ગામે થયો હતો. એમનાં માતાનું નામ ચંચળબેન અને પિતાનું નામ યુનીલાલ. ભોગીલાલભાઈ ઈ. સ. ૧૯૩૦માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થયા. વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ દરમ્યાન આચાર્ય કૃપાલાની અને કાઠાસાહેબ કાલેલકરના નિકટના પરિચયમાં આવવાનું. સદ્ભાગ્ય સાંપડેલું. ત્યારપછી સાહિત્ય તેમ જ રાજકારણમાં એક પ્રતિશીલ.

વિચારક તરીકે તેઓ આગળ આવ્યા. ૧૯૩૫માં એમણે ગુજરાત પ્રગતિશીલ લેખકમંડળની સ્થાપના કરી અને તેના સંચાલનમાં મુખ્ય કામગીરી કરી. કોંગ્રેસ, સમાજવાદી તેમ જ સામ્યવાદી પક્ષના રાજકારણમાં એમણે વર્ષો સુધી સક્રિયપણે અંતર્ગત રહ્યા. ૧૯૫૬ માં પક્ષીય રાજકારણમાંથી તેમણે નિવૃત્તિ લીધી. ૧૯૨૮ થી ૧૯૫૧ સુધીમાં તેમણે સાતેક વર્ષ જેટલો સમય કારાવાસમાં ગાળેલો. એકાદ વર્ષ બૂગસમાં પણ ગયેલા. અત્યારે તેઓ 'વિશ્વ-માનવ' નામના દ્વિમાસિકનું સંપાદન કરે છે.

આપણા સાહિત્યમાં એક અઠંગ અભ્યાસી તરીકે અને બાંધાળીમાંથી શરૂઆત અને રવિઆણુ જેવાની કૃતિઓના સમર્થ અનુવાદક તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. ત્રીશીના તેઓ નોંધપાત્ર કવિ છે અને 'ઉપવાસી' ઉપનામથી તેમણે કાવ્યો રચ્યા છે. એમનાં કાવ્યોમાં સામ્યવાદ પ્રત્યેની બકિતનાં દર્શન થાય છે, પણ એના કેન્દ્રમાં માનવપ્રેમ છે. તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યના સારા અભ્યાસી છે. 'ડૉ. ઝિવાગો' જેવી કૃતિઓના અત્યંત કાળજીપૂર્વક સંક્ષેપે એમણે વ્યાખ્યા છે. સ્તાલિનના જીવનના વિવિધ તત્ત્વજ્ઞાનના નિરૂપણમાં, માર્ક્સવાદી દૃષ્ટિનો સરલ સંક્ષેપ આપવામાં, વિનોબાજીની જીવનદૃષ્ટિને સમજવામાં ઉપકારક થાય એવા સંચય પ્રગટ કરવામાં, રવીન્દ્રનાથનું 'દર્શન' કરાવવાના એમના સંપાદન-પ્રયત્નમાં તેમ રોમાં રોમાં જેવાનો સતોષપ્રદ પરિચય આપવામાં શ્રી ગાંધીની વ્યાપક અને મૂર્ખામી દૃષ્ટિનો આપણને પરિચય થાય છે. એમની આસોચનાઓ પણ કૃતિના મર્મને પ્રગટ કરનારી—મૂલગામી હોય છે. સંપાદનક્ષેત્રે એમણે કરેલી કામગીરી પ્રશસ્ય છે, એમની કૃતિઓની નોંધ આ પ્રમાણે છે.

કૃતિઓ

૧. સાધના : કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૩.
૨. પરાજિત પ્રેમ : નવલિકા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૫.
૩. પ્રજ્વલસુદિર્ગા પાત્રો : સામાજિક નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
૪. સોવિયેત રશિયા : પરિચય; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
૫. રશિયાની કાવ્યપલટ : પરિચય; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.
૬. સામ્યવાદ : સિદ્ધાંત; પ્ર. સાલ ૧૯૪૫. (ત્રણ આવૃત્તિ)
૭. મહામાનવ રોમાં રોમાં : વિશ્લેષણ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
૮. નહેરુ—એક મૂલ્યાંકન : વિશ્લેષણ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

૯. રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા : વિશ્લેષણ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
 ૧૦. ભારત પર ચીની આક્રમણ : વિશ્લેષણ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
 ૧૧. રશિયા-ચીન સંબંધ : વિશ્લેષણ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

-અનુવાદો : બંગાળી ઉપરથી (૧૯૩૨ થી ૧૯૬૨ નાં વર્ષોમાં)

ચરદાખાનુકૃત : દેવદાસ, ગૃહદાહ, ચરિત્રહીન, હતા, બામણની દીકરી.
 ટાગોરકૃત : નષ્ટ નીક, કાબ્યો અને નિબંધ.
 નિરૂપમાદેવીકૃત : સ્વામલી.

અંગ્રેજી ઉપરથી (૧૯૩૬ થી ૧૯૬૪ નાં વર્ષોમાં)

અન્ના કરિનિના (ટોલ્સ્ટોય)
 લીલા (તુર્ગનેવ)
 કાળું સોનું (શીશુરક્ષીન)
 વિશ્વસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ
 ઉદ્ધવસ્ત આકાશ (પારતરનાક કૃત હો જિવાગોના સંક્ષેપ) પ્ર.
 સાલ ૧૯૫૬
 ભારત-ઇતિહાસ-નોંધ (કાર્લ માર્ક્સ)
 લોકસાહી, સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા (રામજી)

ફ્રાંસીસી (૧૯૩૬ થી ૧૯૩૯ નાં વર્ષોમાં)

અન્ના (મેક્સિમ ગોર્કીની ' Mother ' ઉપરથી)
 અનોખી પ્રીત (જર્મન વાર્તા)

-સંપાદન-સંકલન અથો :

સાહિત્ય અને પ્રગતિ ભા ૧ : (સુંદરમ વગેરે સાથે) પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.
 સાહિત્ય અને પ્રગતિ ભા ૨ : (બોહર વગેરે સાથે) પ્ર. સાલ ૧૯૪૪.
 સાહિત્ય અને સર્જન : ('સ્વપ્નરથ' સાથે) પ્ર. સાલ ૧૯૪૫.
 રવીન્દ્રદર્શન : (મૂળ કૃતિઓના અનુવાદો તથા અભ્યાસ-નિબંધો) પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
 ગુજરાતદર્શન : (પરિચય, આકર અંથ) પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
 અદ્યતન રશિયન સાહિત્ય : (અનુવાદો તથા અભ્યાસ) પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

સામયિકો :

૧. આઝાદ દિંદ : રાજકીય સાપ્તાહિક—દિનકર મહેતા સાથે, ૧૯૩૯.
૨. લોકયુદ્ધ II : રાજકીય સાપ્તાહિક, ૧૯૪૨.
૩. જનયુગ : રાજકીય સાપ્તાહિક. ૧૯૪૬.
૪. સંસ્કાર : માસિક, ૧૯૪૭, 'સ્વપ્નરથ'ના સહકારમાં.
૫. વિશ્વમાનવ : માસિક, ૧૯૫૮ થી ૧૯૬૦ સુધી, દ્વિમાસિક ૧૯૬૧ થી.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહો ૧૯૫૩ (યુગપુરુષ સ્તાલિન, 'સામ્યવાદ', 'મંઝિલ' માટે); ૧૯૫૬ (રોમાં રોક્ષા' માટે); ૧૯૫૮ ('અનોખી પ્રીત', 'સર્વોદય વિજ્ઞાન' માટે); ૧૯૫૯ ('ઉદ્ધવસ્ત આકાશ' માટે); ૧૯૬૧ ('સ્વીન્ડર્સન' માટે); આધુનિક કવિતા-પ્રવાહ (ડૉ. પાઠક).

સરનામું : વિશ્વમાનવ, રામજી મંદિર ઘોળ, વડોદરા.

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

[૧૧-૧૦-૧૮૯૯]

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈનો જન્મ તા. ૧૧-૧૦-૧૮૯૯ ના રોજ એમના મોસાળ ધર્મજી મુકામે થયો હતો. તેઓ વતની નડિયાદના છે. તેમના પિતાનું નામ પ્રભુદાસ લખાભાઈ દેસાઈ અને માતાનું નામ હીરાબહેન હર્ષી સરજળહેન. યાત્રિએ નડિયાદના દેસાઈવાના પાટીદાર એમનું લગ્ન બાળપણમાં શ્રી કાલીબહેન સાથે થયું હતું.

એમના પિતાશ્રી પાર્શ્વિક પ્રકૃતિના એટલે નિયમિત રીતે મંદિરે જતા. માતા પણ મૂળ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના, અને પતિની જેમ એ પણ નિયમિત સંતરામ મંદિરે જતાં. એ મંદિર અને સાધુસંતોની અસર બાળક મગનભાઈમાં વિશેષપણે ઊતરીલી. અગ્નિચારે વર્ષની વધે મગનભાઈએ માતા ગુમાવ્યા અને પંદરની વયે પિતા. એ પછી એમના

જીવનમાં પિતા અને ગુરુને રથાને કાશીકાકા (શ્રી કાશીભાઈ વઝીલ) હતા. એમને પણ સાધુસમાગમ વિશેષ મળતો. નડિયાદમાં એમણે બંધાવેલ 'આનંદ કુટિર'માં ઊતરેલા અવધૂતજાળાની મધુર અવાજે ગવાતી રામાયણની ચોપાઈઓ મગનભાઈને પ્રભાવિત કરતી. તેઓ વૈરાગ્ય તરફ દળતા થયા હતા અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ વગેરેનાં પુસ્તકો પણ વાંચતા.

અભ્યાસ તરફ મગનભાઈને પહેલેથી જ ચીવટ હતી. બ્યાકરણ તરફ તો સહજ રીતે અભિરુચિ હતી. શબ્દકોશનો તો એ પહેલેથી જ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા હતા. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાનો મોટાભાઈનો અભ્યાસ એમણે નડિયાદમાં કરેલો. ડાહ્યાભાઈ નામના એ શિક્ષકોની અસર તેમના ઉપર સારી પડી હતી, એકની શુદ્ધ ચારિત્ર્યવિષયક અને બીજાની શિક્ષણ-પદ્ધતિવિષયક. શાળાના હેકમાસ્તર ભગવાનદાસ ઠાકરનો પ્રભાવ તો સૌથી વિશેષ. હાઈસ્કૂલના શિક્ષકોમાં રાષ્ટ્રભાવના જગાડનાર મયુરભાઈ અને બીજા અનેક શિક્ષકોના એ ઝડપી છે. બાળવામાં પ્રથમથી જ હોશિયાર એટલે શાળા અને હાઈસ્કૂલમાંથી જ રસોણરસિય મળતી એમાંથી જ શાળાનું 'ખર્ચ' તો નીકળી જતું. ૧૭ મે વર્ષે (ઈ. સ. ૧૯૧૭માં) મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકપુંડેશન પરીક્ષામાં એમણે ત્રીજો નંબર મેળવેલો. મુંબઈની પ્રસિદ્ધ ગોકુળદાસ તેજપાલ બોર્ડિંગમાં રહીને એમણે ઉચ્ચશિક્ષણ એફિન્સ્ટન કૉલેજમાં લીધું હતું. પ્રિ. કૉવર્ન્ટન અને પ્રિ. સીસનની શિક્ષણપદ્ધતિનું હજીયે તેઓ રમરણ કરે છે. એમના સહપાઠીઓમાં મગનવિહારી મહેતા, સી. સી. દેસાઈ વગેરે હતા. એમની કૉલેજકારકિર્દી પણ યશસ્વી હતી. ઇન્ડરની પરીક્ષામાં એમણે પ્રથમ વર્ગ પ્રાપ્ત કરેલો (૧૯૧૯). ગણિત એ એમનો પ્રિય અભ્યાસવિષય હતો. બી. એ. ની પરીક્ષા અગાઉ એમણે ગાંધીજીની હાકલથી પ્રેરાઈ કૉલેજ છોડી—પરદેશી રાજ્યની ગુલામીના અતીક સમી ચીલાચાણુ ફળવણીને તિલાંજલિ આપી. રાજકારણ એ કંઈક મંદી રમત છે એવું કૉલેજકાળ દરમ્યાન એ સમજતા, પણ એ સમય દરમ્યાન જ ગાંધીજીના સંપર્કે એમને નવી જ દૃષ્ટિ આપેલી ધર્મસાધનાની ભાવનાથી રાજકારણમાં પડી શકાય એ વાત એમને વિચારવા જેવી લાગેલી. મુંબઈ છોડી, તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં આગ્યા અને ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૯૨૧માં 'સ્નાતક' થયા. સત્યાગ્રહ પર નિબંધ લખીને વિદ્યાપીઠની સર્વોચ્ચ પદવી 'પારંગત' મેળવનાર એ પહેલા (અને કદાચ છેલ્લા) છે, એ પછી બેરસદની કિંગ એકવડ મેમોરિયલ હાઈસ્કૂલ (એ વખતે એ

રાષ્ટ્રીય શાળા બની હતી)ના સંચાલનકાર્યમાં જોડાયા અને એકાદ વર્ષ પછી વળી પાછા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહાવિદ્યાલયમાં ગણિતના 'ફેલો' તરીકે નિમાયા. એ પછી સત્યાગ્રહ આંદોલનની રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા (હાકાસાહેબ કાવેતકર ત્યારે એ શાળાના આચાર્ય હતા) અને ' આશ્રમ સમાચાર ' પત્રના ત ત્રી પછુ બનેલા ૧૯૨૮માં વિદ્યાપીઠમાં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે અને ૧૯૩૦ની સરકારમાં એના મહામાત્ર તરીકેનું કાર્ય એમણે સંભાળ્યું વચમાં વર્ષા મહિલાશ્રમનું કામકાજ ભાળવા પણ મળેલા અને એએક વર્ષ ત્યાં રહી ૧૯૩૭ માં પાછા મહામાત્રપદે નિમાયેલા. ૧૯૪૨મા ' કિવટ ઇન્ડિયા 'ની લડત બપડતા વિદ્યાપીઠનું કામકાજ બધ કરવામાં આવેલું, અને મગનભાઈ પણ જોડાઈ ગયેલા.

૧૯૪૭ માં દેશ સ્વતંત્ર થવા પછી વિદ્યાપીઠ માટે નવા કાર્યોના યુગ આરંભાયો—રાષ્ટ્રીય ફેળવણીનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ ચાલુ રહ્યો રાષ્ટ્રીય ફેળવણીની પુનર્વર્ધનના પ્રશ્નોમાં એમણે ઉત્કટ રસ લીધો છે ૧૯૪૬ માં અમદાવાદ યુનિવર્સિટીના રૂઢબોર્ડના એ એરમેન થયા અને ૧૯૫૩માં સિદ્ધાન્ત ખાતર એ પદેથી એમણે રાજીનામું આપ્યું ૧૯૫૭માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ. અંગ્રેજી માધ્યમને બદલે કમેકમે બધી વિદ્યાશાખાઓમાં ગુજરાતી માધ્યમ અપનાવવાનો ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો સંકલ્પ આ સમય દરમ્યાન અમમમાં આવ્યો એ પદેથી પણ એમણે રાજીનામું આપેલું એમના જે ગુણો—મહત્ત્વપૂર્ણ અને અજુનમતા—સેનેટ—સિન્ડિકેટની બેઠકામાં, હજી પણ જોવા મળે છે. સામાના મુદ્દાને ઉત્તર આપવામાં અને પોતાના મુદ્દાને રજૂ કરવામાં એમને સારી ક્ષમતા છે.

૧૯૩૮થી તેઓ ' સિદ્ધાન્ત અને સાહિત્ય 'નું સંપાદન કરતા અને એ પછી ' હરિજન ' પત્રોના ત ત્રીનું કામ પણ એમના હાથમાં લગભગ ચારેક વર્ષ રહેલું. નવજીવન દ્રષ્ટિમાં જોડાયા પછી એ પ્રકાશનમંરેયાની ખિલવણીમાં પણ એમનો મહત્વનો હિસ્સો છે ૧૯૫૬મા ગુજરાતી સહિત્ય સંમેલનના પત્રકારત્વ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેઓ ચૂંટાયા હતા મુંબઈ રાજ્યની વિધાન પરિષદના સરકારનિયુક્ત સભ્ય તરીકે, સઘની સરકારી કાર્યાં અંગે તપાસ કરવા રાષ્ટ્રપતિએ નીમેના કમિશનના એક પ્રતિનિધિ તરીકે અને આચરે ત્રણ કક્ષન જોટવી વિવિધ દમિટીઓના સભ્ય તરીકે મમનમાર્ગે પોતાની સેવાઓ આપી છે અત્યારે તેઓ ' સત્યાગ્રહ ' સાપ્તાહિક ચલાવે.

છે. પત્રકાર તરીકે મગનભાઈ ગુજરાતને વિશેષ પરિચિત રહ્યા છે. નીડરતા, વેધક વિધાનો કરવાની શક્તિ, સિસ્તનો ઠંઠક આગ્રહ, વ્યવહારમાં નિરાડબરી-પણું, ગમતી સ્વભાવ અને ચીવટ—એ સર્વ એમના વ્યક્તિત્વના તરી આવતા અંશો છે.

શ્રી મગનભાઈનું લખાણ મુખ્યત્વે એમની પત્રકારિત્વ પ્રવૃત્તિની નીપજ છે એમ કહી શકાય. ૧૯૩૩ માં ‘સત્યાગ્રહની મીમાંસા’ નામનું એમનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રગટ થયું. એ પછી ધર્મતત્ત્વ, ઇતિહાસ, શિક્ષણ તેમજ ભાષા-સાહિત્ય જેવા વિવિધ વિષયો પર એમણે લખ્યું છે. ધર્મતત્ત્વ અંગેનાં એમનાં પુસ્તકોમાં યોગ, ઉપનિષદો અને ગીતા વિષેનો એમનો સ્વાધ્યાય છે, તો ઇતિહાસવિષયક પુસ્તકોમાં ‘હિન્દની અંગ્રેજ વેપારશાહી’ અને ‘રાજા રામમોહનરાયથી માંધીજી’—અનુક્રમે ઇતિહાસના અધ્યયન અને અર્વાચીન હિન્દના ઉત્થાનને સમજવાનાં નમૂનેદાર પુસ્તકો છે. શિક્ષણવિષયક એમનાં લખાણો મુખ્યત્વે પ્રાસંગિક નોંધો, નિવેદનો કે વ્યાખ્યાનોરૂપે છે. શિક્ષણ એમના વ્યવહારજીવનનું ક્ષેત્ર હોવાથી પ્રસંગોપાત્ત તદ્વિષયક પ્રશ્નો વિશે પોતાના વિચારો અને પ્રત્યાષાઓ એ પ્રગટ કરતા રહ્યા છે. પ્રૌઢશિક્ષણમાં પણ એમનું અર્પણ છે. ન્યારે એમની ભાષા-સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં એમણે કવિવર પ્રેમાનંદની ત્રણ સુંદર વ્યાખ્યાનકૃતિઓની આપેલી વાચના, શીખ ધર્મના પ્રયો, ‘અપંગની પ્રતિષ્ઠા’ જેવી જીવનકથા, તેમજ ‘કળા એટલે શું?’ અને ‘જેઠિલ અને હાઇક’ જેવી કૃતિઓના અનુવાદો, જોડણી અને પરિભાષાવિષયક એમની ચિરપરિચિત પ્રવૃત્તિ : આ સર્વ મગનભાઈની વાક્યમયસેવાનાં ફળ છે.

શ્રી મગનભાઈની ભાષાશૈલી સીધા કથનમાં રાચે છે એમ કહી શકાય. નવાનવા શબ્દો, જરૂરિયાત પ્રમાણે, તે નીપજવી લે છે, અને ક્રિયાપદો પાસેથી પણ ધાપું, અને આપણે કદમ્બુ પણ ન હોય તેવું, કામ કદાવી લે છે. એમના ગદ્યમાં પ્રાદેશિક લદ્દો મળલખ પ્રમાણમાં જેવા મળે છે. પોતાના મુદ્દાને તેઓ દઢતાથી રજૂ કરે છે. એમનું ગદ્ય જાણે ખૂણા કાઢતું હોય એવું લાગે છે.

હજી પણ એમની લેખનપ્રવૃત્તિ, ખાસ કરીને ‘સત્યાગ્રહ’ પાસિક દ્વારા, વેતજંધ ત્રિસતરી રહી છે, અને ગુજરાતનાં વિચારવર્મજોને ઝીલવાનો પ્રયાસ કરી રહી છે.

કૃતિઓ

૧. ધડાવાળાં ત્રાજવાં અને દુઃકિયામણનો બેઠ : નિર્જંધ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૦.
૨. દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ : નિર્જંધ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૦.
૩. સત્યાગ્રહની ગીર્વાસા : નિર્જંધ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૪.
૪. સુખમની (ભક્તિશાળ્ય) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૬.
૫. અપંગની પ્રતિમા (હેલન કેલરની આત્મકથા-પ્રથમ ભાગ) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૬.
૬. જપજી ('અંધસાહેબ' માનો ખંડ) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૮.
૭. જોકિશ અને હાધક (આર. એલ. સ્ટીવન્સનની કૃતિ) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૮.
૮. હિન્દી-ગુજરાતી કોશ : કોશ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૯.
૯. જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ (સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું આખ્યાન) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૯.
૧૦. કુંવરનાઈનું મામેરું (પ્રેમાનંદનું આખ્યાન) : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.
૧૧. સુદામાચરિત (પ્રેમાનંદનું આખ્યાન) : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૪૨.
૧૨. સુદામાજીના કેદારા (નરસિંહની કૃતિ) : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૪૨.
૧૩. કળા એટલે શું ? (ટોલ્સ્ટોયનો નિર્જંધ) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૫.
૧૪. રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ : નિર્જંધ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૫.
૧૫. હિંદની અંગ્રેજ વેપારશાહી (ઈ. સ. ૧૬૦૦-૧૮૦૦) : ઇતિહાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
૧૬. વિદ્યાર્થી ગ્રીષ્મપ્રવૃત્તિ : નિર્જંધ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
૧૭. મુંડકોપનિષદ (વિવેચન સહિત) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૭.
૧૮. નગાખ્યાન (પ્રેમાનંદનું આખ્યાન) : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.
૧૯. યોગ એટલે શું ? : યોગસૂત્રના સમાધિપાદનું વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
૨૦. કેનોપનિષદ (વિવરણ સહિત) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
૨૧. સ્વરાજ એટલે શું ? : નિર્જંધ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
૨૨. આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય : નિર્જંધ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
૨૩. અંગ્રેજ અને સાસ્કૃતિક સ્વરાજ : નિર્જંધ, પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
૨૪. રાજ્ય રામમોહન રાયથી ગાંધીજી : ઇતિહાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
૨૫. આપણું પરમ યંત્ર : પ્રૌઢ શિક્ષણ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.

૨૬. દિંદીપ્રચાર અને જંધારણ : નિર્જંધ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
 ૨૭. ઇસપ અને તેની વાતો (ભા. ૧ થી ૪) : પ્રૌઢ સિદ્ધાંત; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
 ૨૮. જંગલમાં મંગળ ('રેણિ-સન કૂઓ'ની વાત) : વાર્તા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
 ૨૯. નિવાપાંજરિ : વિવિધ વ્યક્તિઓના અવસાન પ્રસંગે લખેલી નોંધો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.
 ૩૦. માંડૂકપોપનિષદ (વિવેચન સહિત) : અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.
 ૩૧. વિવેકજલ્સિ : વિવેચન-પુસ્તક-પરિચય.
 ૩૨. નવી યુનિવર્સિટીઓ : નિર્જંધ ('પરિવાર પ્રકાશન'); પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
 સર્વના પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. કેળવણીકારનું પોત અને પ્રતિભા (શ્રી મનભાઈ દેસાઈ અભિ-નંદન-મંથ (નવજીવન), ૧૯૫૯.
૨. 'નળાખ્યાન' માટે 'નિરીક્ષા' (ભાષ્યકર જોષી)
૩. 'સુદામાચરિત' માટે 'પરખ', ૧૯૬૩; પત્રિકા-૨.
૪. 'કુંવરગાઈનું મામેરું' માટે 'સુદિપ્રકાશ', માર્ચ ૧૯૬૫.

સરનામું : નવજીવન જોડાકસ, અમદાવાદ-૧૩.

મુનિકુમાર મણિશંકર બટ્ટ

[૭-૨-૧૮૯૮]

કવિશ્રી 'કાન્ત' (મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ) ના પુત્ર અને સુખ્યાત હાસ્યલેખક શ્રી મુનિકુમાર ભટ્ટનો જન્મ તા. ૭ ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૮ ને દિવસે વડોદરામાં થયો હતો. એમનાં માતાનું નામ નર્મદા (ચંકરકૃત 'પદ્માખ્યાન'ના કર્તા ચંકરલાલ જોશીના પંડિતનાં પુત્રી). મૂળ વતન આવક-બાબરા. યાત્રિએ પ્રથોરા નાગર. ૧૯૧૭ માં ત્રિવિખાલાળહેન સાથે એમનું લગ્ન થયેલું.

પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ બાવનગરની તાલુકા શાળા નં. ૧ માં કરેલો, અને માધ્યમિક શિક્ષણ અનુક્રમે બાવનગરની એંગ્લો વર્નાક્યુલર

રૂઝ અને આદેહ હાઈરૂઝમાં તેમ જ પેટલાદની પેટલાદ હાઈરૂઝમાં લીધેલું. કોલેજનો પ્રથમ વર્ષનો (પ્રીવિયસ) અભ્યાસ જૂનાગઢની બ્રાહ્મદીન કોલેજમાં અને ઇન્ટરમીડિયેટનો પૂનાની ડેક્કન કોલેજમાં (ઈ. સ. ૧૯૧૭-૧૮) કરેલો. આ દરમિયાન ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ ભડોળ કમિટીની પરીક્ષામાં પ્રથમ આવી રણજિતરામ ચંદ્રક મેળવ્યો હતો. ભાવનગરની દીવાન ઓફિસમાં અને પછી ત્યાંના જૂના દફતરના ઉપરી તરીકે એમણે નોકરી કરેલી. એ પછી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ઉપરી-ન્દતરી તરીકે અને પુરાતત્ત્વના વડા તરીકે સેવાઓ બજાવેલી. હાલ તેઓ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે.

એમના જીવન પર પ્રગળ અસર પાડનારાઓમાં મુખ્યત્વે રણજિતરામ વાવાભાઈ, ભોળીન્દ્રરાવ દિવેટિયા, નાનાલાલ, રમણભાઈ નીલકંઠ, આનંદશંકર, બળવંતરાય, કવિ 'કાન્ત' અને હાજી મદમદ અસારખાન શિવજી છે. અંગ્રેજીમાં પણ કવચિત્ 'કેનિક્લ'માં એમણે લેખો લખ્યા છે. જુદે જુદે સમયે લખવાની જરૂર લાગતાં એમણે લેખનકાર્ય કર્યું છે. એમણે વિશેષ સાતત્યથી તો 'કૌમુદી'માં. ૧૯૧૨ માં 'સુદરી સુમોધ'માં એક અંગ્રેજી વાર્તાનું રૂપાન્તર કરીને એમણે પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ કરેલો. એ પછી શ્રી કૃતિવાલાલ સુનશીના 'ગુજરાત'માં અને હાજી મદમદની 'વીસમી સદી'માં લખવાનું આરંભ્યું. પણ એ પછી તો 'કૌમુદી', 'કુમાર', 'યુગધર્મ', 'સુવર્ણભાષા', 'પ્રધાન', 'કદાની', અને છેલ્લે 'અખંડ આનંદ' તેમ 'ગૃહમાધુરી'માં પણ લખતા. એમનો પ્રિય લેખક અંગ્રેજીમાં જ્યોર્જ બર્નાર્ડ્સ શેા અને બંગાળીમાં બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય; ગુજરાતીમાં રમણભાઈ, આનંદશંકર, રણજિતરામ, કડુલાશંકર કુમેરજી ભટ્ટ. પિતા 'કાન્ત'ને પણ એમના પ્રિય લેખક તરીકે તેઓ ગણાવે છે. ગ્રંથોમાં ટેનિસનનાં કાવ્યો, રણજિતકૃતિસંગ્રહ અને 'હંડે પહોરે' એક યા બીજા પ્રકારની સામગ્રીથી એમની પ્રિય કૃતિઓ રહી છે.

પોતાના સમયમાં હળવા નિષ્ક્રિયોનો સાહિત્યપ્રકાર ઓછો ખેડાયો હોવાથી એ એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર રહ્યો છે. એથી જ મનમતા લેખન-વિષય તરીકે તેઓ હારથને ગણાવે છે. તેમ છતાં ઇતિહાસ-સંશોધન પણ એમનો એટલો જ પ્રિય લેખનવિષય છે. દિવસના આઠ કલાક તેઓ વાંચન પાછળ ગાળે છે અને એમાં અનુક્રમે ધર્મ, ઇતિહાસ, કવિતા, નાટક, નવલ-નવલિકા, વિવેચન, સંજ્ઞાનીતિ અને અર્થશાસ્ત્ર (વર્તમાનપત્રો પણ) જેવા વિષયોનું વાંચન કરે છે. હવે વિશેષ નાટ્યકૃતિઓ વાંચે છે. જુદાં

લુદાં માસિકોના તંત્રીઓ સાથેની મૈત્રીએ એમના સાહિત્યસર્જનમાં વિશેષ ભાગ ભજવ્યો છે; કારણ, લેખક માને છે કે એ વિના એ લખી શક્યા ન હોત.

લેખકની પ્રથમ મૌલિક વાર્તા 'હુવા તો વિવા' શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ 'ગુજરાત'ના પ્રથમ વર્ષમાં પ્રકટ કરેલી. 'માતા' નામે એક દૂંઢી વાર્તા (અનુકૃતિ) 'સુન્દરી સુખોષ'માં ૧૯૧૨-૧૩માં પ્રકટ થયેલી. અત્યારે 'સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર'માં 'ડેવીનો ડાયરો', 'ત્યારે અને અત્યારે' વિભાગો એ લખે છે. સરસ્વ પિંગળ નામે નવી દબે પિંગળ પણ લખી રહ્યા છે, અને પોતાની પદ્ધતિઓનો સંચય પણ તૈયાર કરી રહ્યા છે. પોતે લખેલાં કાવ્યો, લેખો, વાર્તાઓ અને નાટકો અંચરચ થાય કે ન થાય તે સંબંધે લેખકનું રચાથી વલણ ઉદાગીનતાનું રહ્યું છે. લેખક દક્ષિણામૂર્તિ, લલિત કલામંડળ, બાવનગર સાહિત્ય સભા, સૌરાષ્ટ્ર સંશોધન મંડળ, દેશ સેવા સમાજ, બાવનગર મહિલા વિદ્યાલય, ધરણાળા, કલમ મંડળ જેવી સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા હતા. ઉપરાંત, 'બોમ્બે બોર્ડ' બોર્ડ હિસ્ટોરિકલ રેકર્ડ્ઝ એન્ડ એન્ટીક મોન્યુમેન્ટ્સ' તેમ જ 'ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રેકર્ડ્ઝ કમિશન'ની રીસર્ચ કમિટીના સભ્ય પણ હતા.

'કંઠે પહોરે'માંના એમના હળવા નિમ્નધોમાંનો વિનોદ આકર્ષે છે, પણ એમનો વિનોદ વિશેષ રકુટ છે. એમનું વક્તાવ્ય રસનું વહન કરે છે, પણ એનું પોત એકંદરે પાતળું છે, પરંતુ એ સિદ્ધ અને કાવ્યીવાર સાહિત્યવક્ત્રી હોય છે. આપણા સંસ્કારી શુદ્ધિદક્ષી વિનોદના લેખકોમાં શ્રી મુનિકુમારનું નામ સ્મરણીય ગણાય. કલાપીના પત્રોનું એમણે કરેલું સંપાદન પણ અત્યંત મૂલ્યવાન છે.

કૃતિઓ

૧. કલાપીના ૧૪૪ પત્રો : સંપાદન, પત્રધારા; પ્ર. સાલ ૧૯૨૫.
પ્રકાશક : પોતે
૨. સીહોરની હડીકત : સંપાદન (મૂળ લેખક : દેવચંદ્ર વૈકુંઠજી બદ),
(ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્ર); પ્ર. સાલ ૧૯૨૮.
પ્રકાશક : ભા. રટે. કાઉન્સિલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશન.
૩. કંઠે પહોરે : મૌલિક, હળવા નિમ્નધો; પ્ર. સાલ ૧૯૪૪.
પ્રકાશક : પદ્મ પ્રકાશન લિ.

અધ્યાસ-સામગ્રી :

૧. માટે શ્રી ગગનવિહારી મહેતાનું 'કૌમુદી'માં અરનોકન પુરોવચન અને વિવેચન (રસિકનાલ પરીખ)
- ૨ માટે દી બ કૃષ્ણલાલ મો ઝવેરીનું 'મોડર્ન રિયુ'માં અરનોકન
- ૩ માટે શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીનું વિવરણ
શ્રી 'ધૂમકેતુ'ની 'સાહિત્ય'માની નોંધ
શ્રી યશવંત પડયાને 'ભગવા તાત' નામે લેખ

સરનામું ૪૩૨, તપોવન, કૃષ્ણનગર ભાવનગર

મૂળશકર મોહનલાલ બટ્ટ

[૨૫-૬-૧૯૩૭]

શ્રી મૂળશકર બટ્ટનો જન્મ ઈ સ ૧૯૦૭ના જૂન માસની ૨૫મી તારીખે ભાવનગરમાં થયો હતો એમનું મૂળવતન રોજકા-ધંધુકા પિતાનું નામ શ્રી મોહનલાલ શકરનાથ બટ્ટ અને માતાનું નામ રેવાબહેન તેમનું લગ્ન થયું ૧૯૨૬માં હસાબહેન સાથે એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ વતનમાં તથા ભાવનગરમાં લીધું માધ્યમિક શિક્ષણ દક્ષિણમૂર્તિ વિનયમ દિગ, ભાવનગરમાં અને ઉચ્ચ શિક્ષણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમવાદમાં લીધેલ તેઓ ૧૯૨૭માં 'અ' વર્ગમાં વિદ્યાપીઠના રનાતક થયા તેમણે સંગીત ખાસ વિષય તરીકે પસંદ કરેલ તેમને લલિત-કલાવિસારદનું પ્રમાણપત્ર પણ મળેલું

મૂળશકરબાઈએ ૧૯૩૦ થી શરૂ કરીને આજ સુધી જાગ્રાલયમાં ગૃહપતિ તરીકે તથા વિનયમ દિગમાં અધ્યાપનમ દિગમાં તથા લોકભારતીના લોકસેવા મહાવિદ્યાલયમાં અધ્યાપક તરીકે સુખ્યત્વે કામ કર્યું છે આ બ્યવસાય એમની લેખકપ્રવૃત્તિને ખૂબ જ પૂરક, પ્રેરક અને પોષક રહ્યો છે આ ઉપરાંત નર્મ તાલીમસંઘ, સંપન ક્ષેત્રયોજના, પ્રાગસેવાને લગતી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સત્ય ગૂચાચેના તથા છે એમના કેળવણીવિષયક લેખો તથા પ્રૌદે માટેનું સાહિત્ય આ પ્રવૃત્તિઓનું કષ્ટક પ્રતિબિંબ પાડે છે

એમના જીવન પર એમની માતા શ્રી રેવાળહેન - અને ગાંધીજીની અસર ઠીક ઠીક પડી હતી. બાળપણમાં માતાની અસર અને શિક્ષણમાં ગાંધીજીની. લેખનવૃત્તિ તો અનાયાસે પ્રગટ થઈ. એમને સાહિત્યનાં શુદ્ધ સ્વરૂપોનો આસ્વાદ કરવાની રુચિ સ્વ. રામનારાયણ વિ. પાઠકના પરિચયથી થઈ. પોતામાં શુદ્ધ સાહિત્યસર્જનની કોઈ સક્રિય નથી એની પ્રતીતિ એઓ વિદ્યાપીઠમાં લખતા હતા ત્યારે થઈ. દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાં જોડાયા પછી એમને ૬૬ ખાતરી થઈ કે એમની રુચિ શિક્ષણના ક્ષેત્રની છે. એમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં સાહિત્યના સંસ્કારો લગ્યા અને એ રીતે એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ થયો. આમ, એમનું લેખન સદા હેતુસક્ષી રહ્યું છે. એમનાં લખાણોમાં મોટા ભાગની કૃતિઓ બાપાન્તરો કે રૂપાન્તરો કે સંક્ષેપો છે તેનું કારણ પણ આમાં જ રહેલું છે.

મૂળશંકરભાઈની લેખનપ્રવૃત્તિ હમેશાં એમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિના એક ભાગરૂપે જ રહી છે. એમણે મુખ્યત્વે કિશોરવર્ગ તથા સામાન્ય લઘુલક્ષ પ્રોત્સાહને લક્ષમાં રાખીને—તેમનાં રસ, રુચિ, કક્ષા ને વિદ્યાસને લક્ષમાં રાખીને જ લખ્યું છે. લખવાની શરૂઆત ગૃહપતિ તરીકેના કામની એમની ફરજમાંથી અકસ્માતે જામી થઈ. રાતે કિશોરવયના વિદ્યાર્થીઓને કહેવા માટેની વાર્તાઓની માંગમાંથી મૂળશંકરભાઈ વાર્તાઓના ખજાનાની શોધમાં નીકળ્યા, અને અચાનક એમની નજર તે કાળ સુધી ચુગરસાતીઓને બિલકુલ અજાણ્ય એવી જુલે વર્નની સાહસકથાઓ પર પડી. એ વાર્તાઓ એમણે કિશોરોને સંભળાવી અને પછી લખવા માંડી. તેમાં એમને મિત્રો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ખૂબ પ્રોત્સાહન મળ્યું. આ વાત લગભગ ૧૯૩૩ ની. વિદ્યાર્થીઓનો નિત્ય અને જીવંત સહવાસ મૂળશંકરભાઈને વાર્તાકથન અને લેખન લઘી અનાયાસે ખેંચી ગયો.

એમના મનગમતા વિષયો છે સાહસકથા, પ્રવાસકથા, જીવનચરિત્રો, પ્રોટો માટેની નાની વાર્તાઓ. ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓનું વારંવાર પરિશીલન કરવાનું એમને ખૂબ ગમે છે. મનોવિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવાનો પણ એમને શોખ છે. એમની પહેલી સાહિત્યકૃતિ તે ‘સાગરસપ્રાટ’ નામના જુલે વર્નના પુરનકથા સંક્ષિપ્ત બાપાન્તર. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિરના સંચાલક શ્રી ગોપાલસાઈની પ્રેરણા તથા તેમની કાર્યદક્ષતાએ આ પ્રકાશનમાં ધણો મોટો ફાળો આપ્યો હતો.

મૂળશંકરભાઈને શુદ્ધ સાહિત્યનો રસાસ્વાદ કાવિદાસ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગોવર્ધનરામ અને પ્રેમાનંદમાંથી ઠીક ઠીક મળ્યા કરે છે. શાકુન્તલ,

ધરે બાહિરે, શ્રીકર્ત, સરસ્વતીચંદ્ર, નળાખ્યાન એ ગ્રંથો એમને વારંવાર વાંચવા ગમે છે. એમને દરેક વખતે તે ગ્રંથોના વાચનથી ‘કંઈક નવીન’ ની પ્રાપ્તિ થવાનો આનંદ મળ્યો છે. કોનન ડોઈલનો ‘શરલોક હોમ્સ’ પણ એમને વારંવાર વાંચવો ગમે છે.

કૃતિઓ

૧. સાગરસપ્તાહ : સંક્ષેપ-અનુવાદ (Twenty Thousand Leagues Under the Sea by Jule Vern), સાહસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૩.
૨. સાહસિઓની સૃષ્ટિ : સંક્ષેપ-અનુવાદ (Secret of the Island by Jule Vern)—સાહસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૪.
૩. પાતાળપ્રવેશ : સંક્ષેપ-અનુવાદ (Journey to the Centre of the Earth by Jule Vern), સાહસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૫.
૪. ખજાનાની શોધખા : સંક્ષેપ-અનુવાદ (Treasure Island by R. L. Stevenson), સાહસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૬.

બધાના પ્રકાશક : દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર.

૫. મહાન મુસાફરો : મૌલિક, પ્રવાસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૭.
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.
૬. ધરતીને મથાળે : અનુવાદ (On the Top of the Earth), પ્રવાસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૯.
પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટ.
૭. ૮૦ દિવસમાં પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા : સંક્ષેપ-અનુવાદ (Eighty Days Round the World by Jule Vern), સાહસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.

૮. ચંદ્રલોકમાં : સંક્ષેપ-અનુવાદ (Journey to the Moon and Round the Moon), સાહસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૧.
પ્રકાશક (બન્નેના) : ઘરશાળા પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર.

૯. લા મિસેરેબલ : સંક્ષેપ-અનુવાદ (Les Miserables by Victor Hugo), નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટ.

૧૦. અંધારના સીમાડા : રૂપાર્તર (Power of Darkness by Tolstoy), નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.

૧૧. નાનમેન : મૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૭.
 ૧૨. ગગનરાજ : અનુવાદ, સાહસકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.
 પ્રકાશક (ત્રણેના) : મામ દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર.
 ૧૩. વાયનપટ : મૌલિક, પ્રૌઢા માટે અક્ષરચાન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.
 પ્રકાશક : સરકાર સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટ.
 ૧૪. વાંચતાં આવડી ગયું : મૌલિક, પ્રૌઢા માટે અક્ષરચાન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
 ૧૫. દલપતરામની વાર્તા : " " "
 ૧૬. વાંચવા જેવી વાર્તા : " " "
 ત્રણેના પ્રકાશક : લોકભારતી વિદ્યા વિસ્તાર, સજોસરા.
 ૧૭. બાળકોને વાર્તા કેમ કહેશે ? : મૌલિક, બાલ-મનોવિજ્ઞાન, પ્ર. ૧૯૫૮.
 પ્રકાશક : પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.

અભ્યાસી-સામગ્રી :

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની દાર્પવહી ૧૯૪૬, ૧૯૫૮.

સરનામું : લોકભારતી, સજોસરા (ભાવનગર).

મોહનલાલ દલસુખરામ ભટ્ટ 'મોહિનીચંદ્ર'

[૨૨-૬-૧૯૦૧ થી ૬-૮-૧૯૬૨]

શ્રી મોહનલાલ ભટ્ટનો જન્મ ૨૨ મી જૂન ૧૯૦૧ માં વડાલી ગામે થયો હતો. એમનું વતન કપડવણજ. તેઓ યાત્રિએ મોઢા ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણ હતા. માતાનું નામ મદાલદમીબેન અને પિતાનું દલસુખરામ હરગોવિંદદાસ શાહ. શ્રી મોહનભાઈ એ ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં શ્રી પ્રેમિલાબેન સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ કપડવણજ ખાતે લીધું હતું. અંગ્રેજ પહેલી યાને પાંચમી યોગદી પછી ત્યાં જ કરેલી અને ત્યાર પછી અંગ્રેજ ખીજીથી મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં કરેલ. એમનો મુખ્ય વ્યવસાય પત્રકારત્વ અને પ્રૂફરીડિંગનો હતો. 'અગ્નિધુ', 'ગુજરાત

સમાચાર', 'ઝ્યોતિર્ધર' અને 'સરતું સાહિત્ય વર્ષક' કાર્યાલયમાં અનુક્રમે એમણે પોતાની સેવાઓ આપેલ. લેખનપ્રવૃત્તિને અનુકૂળ એમનો વ્યવસાય હતો. તેઓ આજીવન ચાંત અને મૂંગા સાહિત્યકાર બની રહ્યા હતા.

ગાંધીજી અને ટોલ્સ્ટોયની જાંડી અસર નીચે તેઓ આવ્યા હતા. એમણે રવીન્દ્રનાથનાં 'ગીતાંજલિ', 'સાધના', 'નૈવેદ્ય', 'ઉત્સર્ગ', 'સાહિત્ય' વગેરે એકથી વધુ વખત વાંચેલ, વિચારેલ. શ્રી નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ કૃત 'ઇશ્વરનો ઇન્કાર' પણ હૃદય અને મન પર સારી છાપ પાડી ગયેલ. શ્રી મોહિનીચંદ્ર ૧૯૨૦ માં મેટ્રિકમાં નપાસ થયા ત્યારે ખૂબ આઘાત લાગેલ અને તેમાંથી કવિતા-હિંમત રુદુર્યા અને કવિતાનું વહેણ શરૂ થયું. ટાગોરનું 'ગીતાંજલિ' એમનું આત્મીયજન જેવું પુસ્તક હતું. ગીતાંજલિ વાંચતાં વાંચતાં તેઓ વિગણિત વર્ષ જતા. એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર કાવ્ય હતો.

એમની સૌથી પ્રથમ પ્રગટ થયેલી કૃતિ તે વાર્તાસંગ્રહ 'દિગંત'. ત્યાર પછી એમણે કાવ્યો, બાલગીતો, ગદ્યાત્મક ભાવનાઓ આદિ લખાણ પ્રગટ કર્યું. હૃદયરોગથી તા. ૬-૮-૧૯૬૨ ના દિવસે એમનું અવસાન થયું.

'દિગંત'માં એમની દસ વાર્તાઓ સંગ્રહાઈ છે, અને એમાં સમાજની રૂઢિઓથી હેરાન થતાં માનવોની કથા આલેખી છે. ત્રીશીના આ કવિની બાપા અને છાંદ પર સારી પકડ વરતાય છે. એમનાં બાલગીતો પણ મધુર અને સરસ છે. 'પારસનાં ફૂલ'માં એમણે ૧૦૯ ગદ્ય કંડિકાઓમાં વિશુ તરફના વિવિધ ભાવો-એમો વ્યક્ત કર્યાં છે, અને એમાં પ્રભુને પામવાની તાલાવેલી જાણે કે કેન્દ્રરથાને રહી છે. 'અમૃતપુરનો પંથ'માં શ્રી સીતારામ મહારાજની સાધકથાના શ્રવણથી પોતામાં અધ્યાત્મવૃત્તિ કેવી રીતે વિકસતી ગઈ એનું કથાત્મક નિરૂપણ કર્યું છે. છેલ્લાં વરસોમાં એમનું વલણ ભક્તિ તરફ ઢળેલું હતું અને એ જ વિષયની રચનાઓ તેઓ કરતા હતા. મૃત્યુ અગાઉ ચાર-પાંચ માસથી હૃદયરોગના હુમલાને કારણે કશું લખી શકતા નહિ. એમની કેટલીક કૃતિઓ હજી સુધી અપ્રકટ છે. ગુજરાત સરકાર તરફથી એમના બાલગીતોના સંગ્રહ 'મોતીનો ઘણો' માટે એમને ઈ. ૧૯૬૦-૬૧ માં પ્રથમ પારિતાપિક પ્રાપ્ત થયું હતું.

કૃતિઓ

૧. દિગંત : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૮.

પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.

૨. મંજૂષા : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૨.

પ્રકાશક : પોતે.

૩. સૂરજ બોલાવે : મૌલિક, બાળગીતા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.

પ્રકાશક : અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ.

૪. પારસના ફૂલ : મૌલિક, ગદ્યાત્મક લાવનાઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.

પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ

૫. અચ્યુતપુરનો પંથ : મૌલિક, પદ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : સીતારામ સત્સંગમંડળ વતી એન. એમ. ખંભાતવાળા, અમદાવાદ.

૬. મોતીનો દાણો : મૌલિક, બાળગીતા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : સરતુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

અપ્રગટ કૃતિઓ :

૧. સોનાનો ઢટકો (બાલગીતસંગ્રહ)

૨. એક દિવસ (૧૨૦ ઋતુપ્રધાન ગીતા—ચાર મહિના)

૩. વિશ્વજનની (૫૬૦ પંક્તિઓનું સળંગ કાવ્ય)

૪. ઢેટલા વાગ્યા ! (એક નવતર કાવ્યપ્રવાહ—૫૧૪ પંક્તિઓ)

૫. બોલેની બોલગાલા (૮૬૮ પંક્તિઓ) New Vision in Poetry.

૬. હું નાનો યાને લઘુ માહાત્મ્ય (મોટેરાં માટે)

૭. હું નાનો યાને લઘુ માહાત્મ્ય (બાળકો માટે)

અધ્યાસ-સામગ્રી :

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૩૮, ૧૯૫૬.

ગુજરાત સમાચાર, તા. ૩૧-૭-૧૯૫૫.

સરનામું : ૨૩૧૪, મહાલક્ષ્મીની પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ-૧.

યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા

[૨૪-૮-૧૯૦૬]

એમનો જન્મ વતન અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૯૦૬ના ઓગસ્ટની ૨૪મીએ થયો હતો. એમના પિતા ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના સમર્થ અભ્યાસી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા અને માતા ભાગીરથીબહેન. ઈ. સ. ૧૯૩૭ માં શ્રી યશોધરભાઈએ શ્રી વસુમતીબહેન સાથે લગ્ન કર્યું. યાત્રિએ તેઓ સાઠાદરા નાગર ગૃહસ્થ છે શ્રી યશોધરભાઈ મહેતાએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની ડિગ્રી ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર વિષયે લઈને મેળવી છે. તેઓ 'એરિસ્ટર-એટ-હો' પણ છે. વ્યવસાયે તેઓ વકીલ છે અને સાથે સાથે કુટુંબની વેપારી પેઢીની દેખરેખ પણ રાખે છે. શ્રી મહેતા ભારત સરકારે નીમેલા 'ઓફિશિયલ લેંગ્વેજ લેગિસ્લેટિવ કમિશન' ના સભ્ય છે અને ગુજરાત સરકારે નીમેલા 'મિનિમમ વેલ્થ એડવાઇઝરી બોર્ડ' ના અધ્યક્ષ છે.

લેખકના જીવન ઉપર શ્રેયસ્કાંક અધિકારી વર્ગના આઘ સંસ્થાપક શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યનાં પુસ્તકોની ગાઢ અસર પડી છે. મુરોપમાં ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૦ નાં વર્ષો દરમિયાન વસનાટ ક્યાંથી એમને લેખનકાર્ય કરવાની લગની લાગી. એમણે લખેલ 'રજીડોડલાલ' રેડિયો નાટકને ઈ. સ. ૧૯૪૬ માં પહેલું ધનામ મળતાં, અઠરાત્ અને અબુધારી સફળતાથી પ્રેક્ષક વધુ લખવાનો આરંભ કર્યો. એ જ નાટકને 'કુમાર ચંદ્રક' પણ મળ્યો. 'રજીડોડલાલ અને બીજાં નાટકો' એ એમની પ્રથમ કૃતિ. એનો વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર રવ. બ. ક. ઠાકોરે લખેલો.

યશોધરભાઈએ ૧૯૪૨-૪૩ આસપાસ લખેલ નવલકથા 'સરી જતી રેતી' નો પહેલો ભાગ ૧૯૫૦ માં પ્રગટ કર્યો ત્યારે સાહિત્યજગતમાં ભારે જીદાપોહ થયેલ. એ કૃતિની ચાર આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. ત્યાર પછી એમની નવલકથા 'મદારાત્રિ' સારો આવકાર પામી. પછી તો તેમણે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, સતો-મદાત્માઓના જીવનચરિત્રો, રેડિયો-નાટિકાઓ, પ્રવાસ-પુસ્તકો, પ્રેમકથાઓ, જ્યોતિષ, તત્ત્વજ્ઞાન લખાને ઠીક ઠીક લોકપ્રિયતા મેળવી છે. એમની ચૈતીનું સૌંદર્ય મુનશી અને બ. ક. ઠાકોર જેવાની પ્રશંસા પામી શક્યું છે. એમને નવલકથા, પ્રવાસવર્ણનો તથા અગમનિગમના લેખો લખવા વિશેષ પ્રિય છે. એમની પ્રકૃતિને કાવ્યના-વિલાસ અને પર્વટન અધિક રુચે છે.

યશોધરભાઈના પ્રિય લેખકો છે કાલિદાસ અને શેક્સપિયર; કારણ, બંનેની કૃતિઓમાં સત્ય અને સૌન્દર્ય તરવરે છે. ઉપનિષદો એમના પ્રિય ગ્રંથ છે. એ વાંચતાં વાંચતાં તેઓ એમાં લીન બની જાય છે. તેમના અંગ્રેજી લેખો તથા રેડિયો વાર્તાલાપો પણ થોડા સમયમાં પ્રગટ થનાર છે. યશોધરભાઈની પ્રિય પ્રવૃત્તિ છે ‘અગમનિગમ મંડળ’. આ સંસ્થાના તેઓ પ્રણેતા છે. આ સંસ્થા આધ્યાત્મિક વિચારમંડળ છે. એમની સાહિત્યસેવા રેડિયો નાટિકાઓ, નવલકથાઓ, પ્રવાસપુસ્તકો, સંતો-વિશ્વતિઓનાં રેખાચિત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનની હળવી તેમજ મંજીર ચર્ચાના લેખોમાં વિસ્તરી છે.

સંવિધાનકળાની દૃષ્ટિએ તેમનું નાટક ‘રથુછોડલાલ’ આપણા નાટ્યસાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડી જાય છે. આખું નાટક ૧૧ ખંડોમાં વહેંચાયેલું છે. એમાં અમદાવાદના આદિઉદ્યોગપતિ શ્રી રથુછોડલાલની જીવન-ક્રિતાબનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ પૃષ્ઠો કલાત્મક રીતે રજૂ થયાં છે. ૧૧ ખંડોને સળંગસૂત્રતા અર્પણું લેખકનું—‘પ્રવક્તા’નું મિતાક્ષરી ઉદ્દેશોધન સૂત્રધારની ગરજ સારે છે. રથુછોડલાલના જીવનની સ્થૂલ હકીકતોની પેલી પાર પહોંચીને લેખકે સર્જકના પ્રતિભાનેત્રની સદાયથી એક અખંડ કલાકૃતિનું પહેલે જ તડાકે નિર્માણ કર્યું છે. લેખકની પાત્રલેખનશક્તિ તેમજ સંવાદની ચોટદાર ઉક્તિઓ ‘રથુછોડલાલ’ને આકર્ષક બનાવે છે. ચરિત્ર-નાટક તરીકે આ અને અન્ય ચાર નાટિકાઓ એકંદરે સફળ થઈ છે. ‘ડેન્માર્કનો મુસાફર’, ‘બર્નિયર’, ‘સીદી અલી’ અને ‘હુએનસંગ’—તખનાલાયકી અને સાહિત્યતત્ત્વનો સ—રસ સમન્વય એમનાં આ નાટકોમાં સધાયો છે. ‘સમર્પણ’ના ઐતિહાસિક નાટકમાં સંવાદની કુશળતા અને જહાંગીર—નૂરજહાંની આલેખાયેલી પ્રણયકથા ધ્યાન ખેંચી રહે છે. ‘મંખો જંખો’, ‘યેલો બગલ’ જેવાં પ્રહસનો એમણે આપ્યાં છે, પણ એમાં હાર્ય રથૂળ છે. એમનાં ચરિત્રાત્મક નાટકો જ વિશેષ યશોદાયી છે.

‘સરી જેતી રેતી’માં ડૉ. કલ્યાણ નામનું મુખ્ય પાત્ર અનેક સ્ત્રીઓ સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવે ■ એનું અભિધામાં રાયતું આલેખન કૃતિની કલાત્મકતામાં વિદગ્ધ બની ગયું છે. તેમ છતાં સ્થૂલ ભોગવિદ્યાસની સૃષ્ટિને સામે કિનારે સૂક્ષ્મ ગ્રેમની અપાર્થિવ સૃષ્ટિ તરફ ડૉ. કલ્યાણનો અભિગમ લેખકે ખીજા પુસ્તકમાં ચોળ્યો છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે યશોધરભાઈને ઉદ્દિષ્ટ તો ■ માનવીના આંતરજીવનનું યથાર્થ આલેખન.

તેમની નવલકથાઓ એમના શિષ્ટ અને સંસ્કારી મઘને લીધે સુવાચ્ય તો બને જ છે. મહારાત્રિ, વહી જતી જેલમ, તુંગભદ્રા, સંધ્યા-રાગ અને મહામદ ગિઝની જેવી નવલકથાઓ આપી એમણે આપણા સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. આમાંની મોટાભાગની નવલકથાઓ ઐતિહાસિક છે. ઠાકશીરના કલ્હણ પંડિતની 'રાજતરંગિણી' કૃતિને સદ્દારે એમણે ઠાકશીરની ઇતિહાસકથાઓ 'વહી જતી જેલમ' અને 'તુંગનાથ' આપી છે. સુરેખ પાત્રાલેખન, રસિક વર્ણનો, એકંદરે નિર્વાણ પ્રસંગોની સંયોજના એમની કૃતિઓને લોકપ્રિય બનાવે છે. દુર્ગમા, એક નાટ્યકાર, નવલકથાકાર અને પ્રવાસલેખક તરીકે યશોધરભાઈએ આપણા સાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન પામ ક્યું છે એમ નિઃસંકેપ કહી શકાય. એમની નવલકથા 'મહારાત્રિ' હિંદીમાં પણ અનુવાદિત થઈ છે.

કૃતિઓ

૧. રણછોડલાલ અને ખીજાં નાટકો : મૌલિક, રેડિયો નાટકો, પ્ર. સાલ ૧૯૪૭. (બે આવૃત્તિઓ)
૨. સરી જતી રેતી (ભાગ ૧-૨) : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦. (ચાર આવૃત્તિ)
૩. નદીઓ અને નગરો : મૌલિક, રેડિયો વાર્તાલાપ.
૪. મંબો જંબો : મૌલિક, પ્રકાશન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.
૫. ઘેસો બાબલ : મૌલિક, પ્રકાશન.
૬. મહારાત્રિ : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪ (ત્રણ આવૃત્તિ), હિંદીમાં પ્રગટ.
૭. સરી જતી કલમ : મૌલિક, દબવા લેખો.
૮. વહી જતી જેલમ : મૌલિક, ઐતિહાસિક નવલ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
૯. યશોધારા : મૌલિક, પ્રકીર્ણ લેખો.
૧૦. તુંગનાથ : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
૧૧. શિવસદનનું રોહકારણ : મૌલિક, પ્રકીર્ણ લેખો.
૧૨. સમર્પણ : મૌલિક, રેડિયો નાટકો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
૧૩. શ્રીનંદ : મૌલિક, પ્રવાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
૧૪. ૪૪ રાત્રિઓ : મૌલિક, પ્રવાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
૧૫. અગમનિગમ : મૌલિક, તત્ત્વગાનના લેખો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
૧૬. કિમિયાગરો : મૌલિક, જીવનચરિત્રો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪. (૩ આવૃત્તિ)

૧૭. પ્રેમગંગા : મૌલિક, પ્રેમકથાઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪. (૩ આવૃત્તિ)
 ૧૮. રસનંદા : મૌલિક, યોગની વાતો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪. (૧ આવૃત્તિ)
 બર્ધાના પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
 ૧૯. ભાવિનો ભેદ : મૌલિક, જ્યોતિષ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪. (૨ આવૃત્તિ)
 ૨૦. ભાવિનાં રહસ્યો : મૌલિક, જ્યોતિષ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬. (૨ આવૃત્તિ)
 પ્રકાશક : (બન્નેના) રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે, અમદાવાદ.
 ૨૧. 'સંધ્યારાગ' : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.
 ૨૨. મહમદ ગઝની : મૌલિક, નવલકથા, પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.
 પ્રકાશક : (બન્નેના) હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત.

અધ્યાસ-સામગ્રી :

૧. ગુજરાત સાહિત્યસમાની દાયવહી ૧૯૪૮-૪૯ ('રણુહોડસાલ અને ખીજાં નાટકો' માટે); ૧૯૪૯-૫૦, ૧૯૫૫ ('સરી જતી રેતી' માટે); ૧૯૫૫ ('વહી જતી જેલમ' માટે); ૧૯૫૬ ('સમર્પણ' અને 'અમનનિગમ' માટે).
૨. 'અભિનેય નાટકો' અને 'ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા' ભાગ-૨ (ડૉ. ધીરુભાઈ દાકર).
૩. 'સંસ્કૃતિ' માર્ચ ૧૯૫૮. શ્રી પુરોહિતની 'વહી જતી જેલમ' અને 'તુંગનાથ'ની સમીક્ષા.

સરનામું : શિવસદન, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૪.

રઘુનાથ ત્રિભુવનદાસ બ્રહ્મભટ્ટ

[૧૩-૧૨-૧૮૯૨]

શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૨ના ડિસેમ્બરની ૧૩ મી તારીખે મહેસાણા પ્રાંતના હીંચ ગામે થયો હતો. માતાનું નામો મોટીયા અને પિતાનું ત્રિભુવનદાસ કદાનજીભાઈ. શ્રી રઘુનાથભાઈનું મૂળ વતન જી નડિયાદ. તેમનું લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૦૪માં શ્રી મણિભાઈ સાથે થયું હતું. તેમણે અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધીનું માધ્યમિક શિક્ષણ નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું અને તેઓ મિડલસ્કૂલ રહેલર હતા.

વ્યવસાયે તેઓ નાટ્યકાર છે. સાહિત્યસભાઓ, વ્યાખ્યાનો, લેખ-
માળાઓ તેમના સર્જનને ખૂબ પ્રોત્સાહક નીવડે છે. પ્રગ્નમાં તેઓ 'રસકવિ'
તરીકે જાણીતા છે. ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ નચુલાઈનાં પુસ્તકોએ 'રસકવિ'-
ના જીવન ઉપર પ્રગળ અસર પાડી હતી. એમને ત્રીજી જ નાટક લખવાનો
શોખ. એ દ્વારા સમાજસેવા, જનસેવા કરવાની એમને હોંસ. ૧૯૧૨ માં
નાની નાની નાટકમંડળીઓ દ્વારા લખવાતાં નાટકો જોઈ રસકવિ રઘુનાથને
પણ સંસ્કારી નાટકો લખવાના ઠોડે જાગ્યા. અશ્વઘોષનું 'શુદ્ધચરિત' વાંચી
એમણે એના પર નાટક લખ્યું 'શુદ્ધદેવ', જે ૧૯૧૪માં મોરબી આર્થ સુબોધ
નાટકમંડળીએ સાંજતાથી લખ્યું. મહાત્મા ગાંધી અને લોકમાન્ય તિલક
મહારાજે પણ એ નાટક જોયું હતું અને રસકવિને અભિનંદન આપ્યાં હતાં.
એમના પ્રિય ગ્રંથો ■ ગીતગોવિંદ, મેઘદૂત, સરસ્વતીચંદ્ર, ઉપનિષદો,
ગીતા અને ક્ષણસ્તોત્ર; કારણ, આ સર્વ ગ્રંથોની લોકોત્તરતા અપૂર્વ છે. કાવ્ય-
સાહિત્ય એમના જીવનને રસમય બનાવે છે અને વેદાંત એમને મોક્ષપંથ
બતાવે છે માટે પ્રિય છે. એમને નાટ્ય અને કાવ્ય રચનાં મમે છે, કારણ કે
તે અપૂર્વ આહ્વાદ અર્પે છે. સંસારની કડુતા અને બચપણની ગરીબીએ
એમના સાહિત્યસર્જનમાં મહત્વનો ભાગ લખ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૪ માં મુંબઈની નાટ્યરસિક જનતાએ રસકવિ રઘુનાથનું
બહુમાન કર્યું હતું, એમનો વનપ્રવેશ ઊજવાયો હતો અને રૂ. ૨૦૦૦૦ની
થેલી અર્પણ થઈ હતી તેમજ 'વંદેમાતરમ્' દેનિકના તંત્રી સ્વ. ચામળદાસ
ગાંધીને હસ્તે માનપત્ર અપાયું હતું. વર્ષોથી તેઓ સરકારચોજિત નાટ્ય-
હરીશ્ચંદ્રોના નિર્ણાયક તરીકે સેવા આપે છે અને રેડિયો નાટકો, ગીતો
વગેરે લખે છે. તેમણે લખેલાં ત્રીસ ઉપરાંતનાં નાટકો, સિને-કથાઓ, રેડિયો
નાટિકાઓમાં 'શુદ્ધદેવ', 'સિરાજ', 'પૃથ્વીરાજ', 'માયાના રંગ',
'એક અખલા', 'ચાલીવાહન', 'રા' માંડિગિક', 'સંસારલીલા' અને
'સજ્જન કોણ?' નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા એમણે
'જય સોમનાથ' (નૃત્યનાટિકા), 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને 'કાંતા' નાટકો
રજૂ કરેલ. એમનાં અનેક નાટકો અને ગીતો હજી અપ્રકટ છે. 'રમરણુ-
મંજરી'માં લેખકે રંગભૂમિનાં રમત્તો આલેખતાં ૧૯૧૦ થી ૧૯૪૦ સુધીનાં
તાદશચિત્રો આપ્યાં છે. લેખકે સંવત્રી ભાષામાં વિવિધ નાટક કંપનીઓના
કડવામીઠા અનુભવો રજૂ કર્યાં છે અને એમાં કેટલાંક સુંદર ગીતો પણ
પ્રગટ કર્યાં છે.

કૃતિઓ

૧. રમણમંજરી : ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ.

૨. કલ્યાણ રાજ્ય : નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.

પ્રકાશક : મુંબઈ સરકાર પ્રકાશન, મુંબઈ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

શુજરાત સા. સભાની ઠાવવહી, ૧૯૫૫.

સરનામું : (૧) નવા રાવપુરા, નડિયાદ; (૨) ૧૦/૧૧ હરિવાલા
બિલ્ડિંગ, સરદાર પટેલ રોડ, મુંબઈ-૪.

રતિલાલ કાશીલાલ છાયા

[૨૦-૧૧-૧૯૦૮]

કવિશ્રી રતિલાલ છાયા પેદાશનના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૨૦-૧૧-૧૯૦૮નાં દિવસે એ જ જિલ્લાના બેક મામમાં થયો હતો. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. પિતાનું નામ શ્રી કાશીલાલ મૂળશંકર છાયા અને માતાનું નામ છોડીગદેન. એમનાં લગ્ન ઈ. ૧૯૩૫માં ઇલાહેવી સાથે થયાં હતાં.

પ્રાથમિક શિક્ષણ તાતુશ સ્કૂલમાં લઈને તેઓ પેદાશનની બાવસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયેલા, અને ત્યાં મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ લીધું (૧૯૨૯). સંગીત અને ચિત્રકલા એ બંને એમનાં ખાસ અભ્યાસવિષયો હતા. એમનો મુખ્ય વ્યવસાય શિક્ષણનો છે. બાવસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં જ તેઓ ૧૯૪૯ થી અત્યાર સુધી શિક્ષક તરીકેની કામગીરી બજાવે છે. ઉપરાંત, રાજ્યના શિક્ષણખાતાના શૈક્ષણિક સામયિક 'હનુમાન જર્નલ'નું શ્રી છોટાલાલ લ. માકડ સાથે સહ સંપાદન પણ એમણે કરેલું છે.

શ્રી અરવિંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વીન્ડનાથ કાકુર, રાધાકૃષ્ણન અને મહાત્મા ગાંધીજી, ન્હાનાલાલ, મેઘાણી અને સરોજિની નાયકની અભ્યાસપ્રાણ

દરમ્યાન વચ્ચેલી કૃતિઓએ અને એ પછી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની સામુદાયિક-
ભાવનાએ એમના જીવન પર પ્રગળ અસર કરી છે. ટાગોર, મીરાં, ત્રેનાનંદ,
નંદાનાલાલ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, રામનારાયણ એમના પ્રિય લેખકો છે
અને 'ઈશાવારય ઉપનિષદ', 'ગીતાંજલિ', 'એન્ડ એન્ડ મીન્સ', 'લાઇફ
કિંગ્ડમ' અને 'કલ્પી એન્ડ ક્યુચર ઓફ સિવિલિઝેશન'—એમના પ્રિય
ગ્રંથો છે. કવિદાસ, શેલી અને મોર્પોસ્સાનું પણ એમને પ્રગળ આકર્ષણ છે.
કાવ્ય, એના અત્યંત સૂક્ષ્મ ઉપાદાનને કારણે એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રાર
છે. દેશપરદેશના ઉત્તમ શિષ્ટ સાહિત્યગ્રંથો તેઓ વિશેષ વાંચે છે. સંસ્કૃત
અને અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ યથેષા કાવ્યગ્રંથો અને ઉત્તમ વિવેચકોના વિવેચન-
ગ્રંથો ઉપરાંત, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, રાજકારણ, લલિત કલાદિનાં
પુસ્તકો પણ વાંચે છે. એમના સાહિત્યસર્જનમાં ધર્મ—સંસ્કૃતિ—તત્ત્વજ્ઞાન—
રાષ્ટ્રીયતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવનાએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેમની
લેખનપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ સમસ્ત જીવનને સમજવા તથા તે દ્વારા જીવનનો
આસ્વાદ લેવાનો, માનવ-માનવના હૃદય વચ્ચેનું અનુસંધાન પામવાનો છે;
કવિતાને—માનવજીવનના સર્જનાત્મક આરિષ્કારને સામાન્ય માણસને માટે
પણ મનોગત કરવાનો છે.

એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ ઈ.સ. ૧૯૦૬માં, વિદ્યાર્થી—અવસ્થામાં,
હસ્તલિખિત સામયિક દ્વારા થયેલો. એમનું પ્રથમ કાવ્ય 'ખરતા તારકને',
શ્રી ક. મા. મુનશીના 'ગુજરાત' માં પ્રસિદ્ધ થયેલું. એમની પ્રથમ કાવ્ય-
કૃતિ 'જાકળનાં મોતી' ઈ. સ. ૧૯૩૫ માં પ્રગટ થયેલી. એ પછી એમના
'સોહિણી' અને 'હિ ડોલ' એ બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે.

કવિશ્રી છાયાએ જંદોખદ કાવ્યો અને ગીતરચનાઓ જાને લખેલ છે,
પરંતુ ગીત કરતાં જંદમાં એમની હથોટી વિશેષ વરતાય છે. એમણે પ્રકૃતિનાં,
માનવજીવનનાં, દેશસંક્રાંતિનાં અને અધ્યાત્મ વિષયનાં કાવ્યો લખ્યા છે. કપાક
શૃંગાર કે દિનોદકૃતિની ચમક પણ આસ્વાદવા મળી જાય છે ખરી. તેમ
જતાં પોરખંદરની સાગરસમૃદ્ધિનું આકંઠ પાન કરનાર આ કવિએ સાગર-
વિષયક કેટલાંક સુંદર કાવ્યો આપ્યાં છે. એમના આફ્રિકાપ્રવાસે પણ
આપણને આફ્રિકાવિષયક આજો કાવ્યગુચ્છ સંપાદવી આપ્યો છે ભારતની
કુદૃશા એમણે વેદનાયુક્ત હૈયે ગાઈ છે, તો યુક્ત ભારતને અર્ધ પશુ આપ્યો
છે. પરંપરાની આપણી અધ્યાત્મકવિતાનું અનુસંધાન શ્રી છાયાની કવિતામાં

જોવા મળે છે, અને એમાં ટાગોર અને શ્રી અરવિંદની અસર ઝિદ્દાપેલી છે. બંગાળી રીતિ પણ એમની રચનાઓમાં દેખા દે છે. ‘સ્મૃતિ પાથેય’, ‘નારીત્વની પૂર્ણિમાએ’, ‘રેતી કણ’ જેવી એમની કૃતિઓ નોંધપાત્ર છે. મનનપ્રધાન છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં શ્રી હાયાની શક્તિનાં સારાં દર્શન થાય છે. શબ્દસંગીત અને અલંકારની મનોહારિતા એમની કૃતિઓને આકૃષ્ટતા અપે છે.

શ્રી હાયાને સંસ્કારપ્રવૃત્તિઓમાં પણ જોડા રસ છે. સ્થાનિક ‘પદ્મદીપ’ સંસ્કારમંડળના તેઓ આયોજક અને સંચાલક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ને પોરબંદર શેટરી ક્લબ સાથે તેઓ જોડાયેલા છે. ‘ઇન્ડિયન કોલોનિસલ ઓફ વર્ડ્સ એન્ડેસ’ ના સ્થાનિક શાખાના મંત્રી તરીકે, ‘જયભારત’ (દૈનિક) ના સાહિત્ય વિભાગના સંપાદક તરીકે અને ગુજરાત લેખક મિલનના મંત્રી તરીકે પણ તેમજો થોડોક સમય કાપ ક્યું હતું. ૧૯૩૫-૩૬માં પ્રકાશ પિકચર્સ, અંધેરીના પ્રકાશન મંત્રી (પબ્લિસિટી ઓફિસર) તરીકેની પણ કામગીરી જળવેલી.

કૃતિઓ

૧. આકળનાં મોતી : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૩૫.

પ્રકાશક : મથ પ્રકાશન મંદિર, પોરબંદર.

૨. સોહિલ્લી : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.

પ્રકાશક : પોતે (વિકેતા : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ).

૩. હિંડોલ : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.

પ્રકાશક : પોતે (વિકેતા : ગુર્જર મંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ).

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. શ્રી રામનારાયણ પાઠક, પ્રધાન-૧૯૩૫ (‘આકળનાં મોતી’ માટે).

૨. ‘સોહિલ્લી’ની પ્રસ્તાવના, શ્રી ઉમાશંકર જોશી.

‘ઉપાસન’, શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

૩. ‘હિંડોલ’ની પ્રસ્તાવના શ્રી સુન્દરમ્ (અવલોકના).

૪. ‘નવચેતન’-૧૯૬૧ (પ્રા. ઈન્વેસ્ટન દ્વે).

સરનામું : ગુવાળી વિદ્યા, જોગેશ્વર પ્લોટ્સ, પોરબંદર.

રમણીકલાલ બળદેવદાસ અરાલવાળા

[૧૦-૯-૧૯૧૫]

પેતાના સર્જનકાળના આરંભે 'અરુપશિક્ષિત' તેમ 'શ્રમીજી' કવિ તરીકે ઓળખાયેલા કવિ શ્રી અરાલવાળાનો જન્મ તા. ૧૦-૯-૧૯૧૫ના રોજ ખેડા જિલ્લામાં વાતકકાંઠે અરાલ મામે થયો હતો. યાત્રિએ ખડાયતા વૈષ્ણવ વાણિયા. પિતાનું નામ શ્રી બળદેવદાસ ભાર્ગવંદ શાહ.

પ્રાથમિક શિક્ષણ, પેતાના ગામમાં તે એક પલ્લ શાળા નહોતી, એટલે પામેના છીપડી ગ્રામની પ્રાથમિક શાળામાં લીધેલું. ત્યાં સાત ધોરણ સુધી ભણ્યા. પિતાનો ધ ધો ધીરધારનો અને ખેતીનો; આવકેય ઓછી એટલે પુત્રને શહેરમાં મોકલી અંગ્રેજી કેળવણી આપી શકાય એવી આર્થિક સ્થિતિ નહિ. પરિણામે થોડો વખત ધેર રહી ૧૭ વર્ષની ઉંમર ધંધામાં જ વિનાવી. ૧૯૩૦-૩૧ માં શ્રી અરાલવાળા અમદાવાદ આવ્યા ત્યારથી અત્યાર સુધી અમદાવાદમાં જ રથાવી રહ્યા છે. ૧૯૩૨ થી ૧૯૪૦ સુધી અમદાવાદની જુદી જુદી મિત્રોમાં 'ફ્રેન્ડ્સ જોઇનર' તરીકે કાર્ય કર્યું.

નાનપણથી જ કવિતા તરફ પ્રીતિ. અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારથી 'કુમાર'ની કવિના બેઠકમાં નિયમિત જતા. શ્રી બલુભાઈ રાવતનો સંપર્ક પ્રેરણાદાયી નીવડ્યો. સર્વશ્રી સુંદરમ, ઉમાશંકર અને રામપ્રસાદ શુક્લનો સંગ આ બેઠકમાં થયો. કવિસભાના સતત સંપર્કે એમની કવિતા, મિલજીવનકાળમાં જ પાંચરી અને પ્રકુલ્લી. એ પછી યાત્રિના આગેવાનોનું મિલનમાં કામ કરતા વિકાસશીલ આ યુવાન-કવિ તરફ ધ્યાન ગયું. કવિની અંખના પથ્ય અંગ્રેજી શિક્ષણ લેવાની હતી જ. ૧૯૪૧ ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે નવેસરથી 'એબીસીડી'ની શરૂઆત કરી. એ પૂર્વે કવિ તરીકેની એમની ખ્યાતિ પ્રસરી ચૂકી હતી. ૧૯૩૭ના મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષાના મહાપદસંપ્રદર્શી એમનું 'તલસાટ' નામનું કાવ્ય પસંદગી પામેલું. ન્યૂ એલ્યુકેશન હાઈસ્કૂલમાંથી ૧૯૪૪માં એમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. એ વખતે શ્રી રતિલાલ મો. ત્રિવેદી, શ્રી હરિહર ભટ્ટ અને શ્રી મધુસૂદન મોદી જેવા ઉત્તમ શિક્ષકોનો એમને લાલ મળેલો.

૧૯૪૪ ના જૂનમાં તેઓ ગુજરાત કોલેજમાં લખણ થયા અને ૧૯૪૮માં ગુજરાતી સુખ્ય અને સંસ્કૃત ગૌણ વિષયો સાથે બી. એ. ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ કરી. દરમ્યાન ગુજરાતી વક્તૃત્વસ્પર્ધામાં

એમણે અનેક ધનામો મેળવેલાં. બી. એ. થયા પછી ‘ગુજરાત સમાચાર’ અને ‘પ્રજ્ઞામંધુ’ માં શ્રી ચુનીલાલ વ. શાહની દોરવણી નીચે કાર્ય કરતાં એમ. એ માટે પણ અભ્યાસ કરતા રહ્યા. ‘પ્રજ્ઞામંધુ’ના તેઓ સહતંત્રી હતા. બો. જે. વિદ્યાભવનમાંથી ૧૯૫૨ માં એમણે એમ. એ ની પરીક્ષા આપી અને એમાં ઉત્તીર્ણ થયા. લગભગ ૧૫ વર્ષ પછી ‘ગુજરાત સમાચાર’ છોડી તેમણે ૧૯૫૨ થી શિક્ષકજીવન આરંભ્યું. ૧૯૫૪માં બી. એડ્. ની પરીક્ષા એમણે એ. જી ટીચર્સ કૉલેજમાંથી પસાર કરી અને એ પછી પણ ૧૯૬૦ સુધી માધ્યમિક શાળામાં કાર્ય કર્યું. ૧૯૬૦ થી મોડાસાની આર્ટ્સ-સાયન્સ કૉલેજમાં જે વર્ષ સુધી ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકેની કામગીરી બજાવી. કપડવંજ કૉલેજ અને અમદાવાદની પ્રજ્ઞાસ હંધર કૉલેજમાં પણ એમણે અધ્યાપન કાર્ય કર્યું છે.

શ્રી અરાલવાળાના મિત્રજીવન સાથે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનો આરંભ થયો. જ્યારે એમને માધ્યમિક શાળાને પણ લાલ નહોતો મળ્યો ત્યારે માત્ર પોતાના ગામ અરાલની મૂડી જ પ્રેરણાના કેન્દ્રમાં હતી. એ જ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો મધ્યાદ્ય એમણે પ્રસંગવિત્રો, સાહસકથાઓ, બાળકાવ્યો, અનુરાદો, નિમષો, સાહિત્ય-ધંખો અને કાવ્યો લખ્યાં છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા પછી એમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ઓસરતી રહી છે. શાળા કે કૉલેજના અભ્યાસથી એમના સર્જનને વિશેષ લાભ થયો નથી. એમનાં બાલકાવ્યોને (‘રસપોળા’) મુનર્ધ સરકારનું એક હળવર રૂપિયાનું પારિ-તોષિક મળ્યું હતું. કિશોરો-બાળકો માટેનાં એમનાં કાવ્યપુસ્તકો અત્યંત પ્રીતિપાત્ર બન્યાં છે.

કવિ અરાલવાળાનાં કાવ્યોમાં પ્રવૃત્તિનાં આનુભવોદર વર્ણનો અત્યંત હૃદયંગમ છે આરંભપૂર્વક ગભીર પદાવલિમાં હૃદયભાવ રેલાવતાં એમનાં ગીતો, સુપ્રચિત સોનેટો, કૌટુંબિક ભાવનાનું મધુર નિરૂપણ કરતાં, વાતકનો—વનનનો તલસાટ આલેખતાં અને નવા યૌવનના મૌઝખની ઝાંખી કરાવતાં એમનાં કાવ્યો ‘પ્રતીક્ષા’માં સંગ્રહાયાં છે જંદોબદ્ધ રચનાઓમાં કે જેમ રચનાઓમાં કવિની કલ્પ સહજતાથી વિદરે છે. કવિની શૈલી-પ્રૌદિ સંવિશેષ ધ્યાન જેવે છે. શ્રી અરાલવાળાની કવિતામાં એ સમયના વિવિધ વિષયો આલેખાયેલા છે.

એમનો કલ્પનાવૈભવ એમનાં પ્રકૃતિકાવ્યોમાં જોવા મળે છે. નીચલા ચરના માનવીઓના જીવનને નિરૂપતાં એમનાં કાવ્યોમાં નર્મમર્મને ઠીક

અવગણ મળે છે પણ એમની સિદ્ધિ એમના વર્ણનસામર્થ્યમાં જોવા મળે છે, અને એમાં કવિરૂપનાતુ મોદર દર્શન થાય છે અત્યારે કવિની સર્જનપ્રવૃત્તિ અતિ મદ છે, પણ કવિતા અને સાહિત્ય પરવેનો એમનો રસ સહેજે ઓછો થયો નથી

કૃતિઓ

- ૧ નગીનાવાડી • મૌલિક, બાલમબો, પ્ર સાન ૧૯૪૧
પ્રકાશક બાલવિનોદ માર્યાનય, વડોદરા
- ૨ પ્રતીક્ષા મૌલિક કાવ્યસંગ્રહ પ્ર સાન ૧૯૪૧
પ્રકાશક ચોકરી ઇધર્સ, અમદાવાદ
- ૩ સાદીપનિના રેખાચિત્રો મૌલિક, વ્યક્તિ-પ્રસંગચિત્રો;
પ્ર સાન ૧૯૪૫
પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ
- ૪ રસપોળી મૌલિક, બાલમબો, પ્ર સાન ૧૯૪૫
પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંઘ અમદાવાદ
- ૫ સાહસકથાઓ અનુવાદ (અંગ્રેજી પરથી), પ્ર સાલ ૧૯૪૬.
પ્રકાશક સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય અમદાવાદ
- ૬ રમપોળી મૌલિક, બાલમબો (નવી આવૃત્તિ), પ્ર ૧૯૪૬
પ્રકાશક સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ
- ૭ સાચી જાત્રા અનુવાદ (ટો'સટોમની વાર્તાઓનો અનુવાદ);
પ્ર સાલ ૧૯૬૦
પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ
ઉપરાંત અચર્ય ન થોતા નિવંધો સાહિત્યિક લેખો વગેરે

અભ્યાસ-સામગ્રી

- ૧ 'પ્રતીક્ષા માટે ત્રી ઉભાસર જોડીનો પ્રવેશક (નિરીક્ષા)
- ૨ ગુજરાત સાહિત્ય સભાની મર્ચવહી ૧૯૪૧-૪૨ '૪૨-૪૩
- ૩ આધુનિક કવિતા પ્રવાહ' (ડૉ જયત પાઠક)
- ૪ 'કનક અને કિનાળ' મા 'પ્રતીક્ષા' તુ અવનોમન
- ૫ 'સાદીપનિના રેખાચિત્રો' માટે 'સેવા' નો પ્રવેશક

સન્નામુ કાઠારી પોળ, ગાધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧.

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ 'મૂસિકાર'

[૨૦-૮-૧૯૯૭]

એમનો જન્મ સાદરા ગામે તા. ૨૦-૮-૧૯૯૭ ને નિવસે થયો હતો. એમના પિતાજી શ્રી છોટાલાલ પરીખ મહીકાઠા એજન્સીના મુખ્ય મથક સાદરા કેમ્પમાં ત્યારે વડીલાત કરતા હતા. રસિકભાઈએ સાદરાની પ્રાથમિક શાળામાં ચાર ધોરણ અને અગ્રેજી ત્રણ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ એગ્રો-વર્નાક્યુલર સ્કૂલમાં કર્યો. ફોર્થથી મેટ્રિક સુધી અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી (લાલની દીવાન-બંદુભાઈ) હાઈસ્કૂલમાં લગ્યા. ૧૯૧૦ માં એમના પિતાજીનું અવસાન થયું. ૧૯૧૩ માં એમણે મેટ્રિક પસાર કરી અમદાવાદ કે મુમઈની કોલેજોમાં છોટરાઓ મોજશોખમાં પડી જાય છે એ ખ્યાલથી એમના સહમત પિતાજીએ એમના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તિલક અને ગોખતે જેવા સરથાપોડાની અને દેશરાજી અમ્માપોકાથી સમૃદ્ધ પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં રસિકભાઈને મૂખવાની સૂચનાઓ આપેલી એટલે એમનાં માતૃશ્રી ચંચળમહંતે અને વડીલ કામ શ્રી વાડીલાલે એમને પૂના મોકલ્યા. એમના લગ્ન પછી આજ વરસે શ્રીમતી માણેકબેન સાથે થયાં. રસિકભાઈ માટે ૧૯૧૩ નું વરસ ખીજી પછી એક રીતે નોંધપાત્ર ગણાય. સહમત શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક સાથે પહેલવહેલો પરિચય આજ વરસમાં થયો. વર્ષો પછી જ્યારે રસિકભાઈ, પાઠકસાહેબ વગેરે સાથે ગુજરાત નિઘાપીઠમાં જોડાયા ત્યારથી સહમતકર અને મિત્ર તરીકે પાઠકસાહેબના ગાઢ સંપર્કમાં રહ્યા. શ્રી રસિકભાઈ, પાઠકસાહેબની મૈત્રીને પોતાના જીવનનું સહભાગ્ય ગણે છે.

પૂનાના ચાર વર્ષના નિવાસ અને અભ્યાસકાળ દરમિયાન રસિકભાઈ ઉત્તમ અમ્માપોકાના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા. પૂનાના રાષ્ટ્રીય અને વિદ્યાભીમ વાતાવરણે એમના જીવનધડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. એ વેળા પૂનામાં ડૉ. ગુણે અને પ્રોફેસર ચાર ડી રાનડે એમને અનુક્રમે સંસ્કૃત નાટક અને કાલાંઈલ શીખવતા. ડૉ. ગુણેએ એમને વેદનો અને રાનડેએ તત્ત્વજ્ઞાનનો રસ લગાડ્યો. ઉપરાંત પ્રો. ચંદ્રશેખરે અગ્રેજી કવિતા, પ્રો. જી. સી. ભાટેએ પાશ્ચાત્ય લોજીક અને મહામહોપાધ્યાય અબ્દુલે સ્કાટીએ વેદાન્તશાસ્ત્ર તરફ લગની લગાડી. આ સર્વમાં વિભૂતિરૂપ પ્રો. રાનડેથી તેઓ ખૂબ પ્રભાવિત થયેલા અને એમના વ્યક્તિત્વની રસિકભાઈ પર પ્રમુખ અસર પડી છે. વીસમે વર્ષે સંસ્કૃત અને અગ્રેજી વિષયો સાથે તેઓ બી.એ. (ઓનર્સ) થયા અને

‘કમ્પેરેટિવ સ્ટડી ઓફ રિલિજિયન એન્ડ ફિલોસોફી’ ની સંક્રાયાઈ સેમિનારમાં એમને ફેલોશિપ મળી. ત્યાં તેમણે ‘ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરિવર્તન અને નિત્યતાનો સિદ્ધાંત’ તથા ‘અનેકાંતનો જૈન ન્યાય’ એ બે નિબંધો અંગ્રેજીમાં લખ્યા.

શ્રી રસિકભાઈ બી. એ. માં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ્ મુનિશ્રી જિનવિજયજીના સંપર્કમાં આવ્યા. મુનિજીના ભારતના ઇતિહાસજ્ઞાને અને ગુજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રીના જ્ઞાને રસિકભાઈ ખૂબ પ્રભાવિત થયા. મુનિશ્રી પાસે હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવાનો યોગ પણ સંપડ્યો. ઇતિહાસ પ્રત્યે અલિપ્ત થવામાં મુનિશ્રીનું ઝડપુ રસિકભાઈએ સદૃષ્ટ રવીકાર્યું છે. ૧૯૧૯ માં ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રીચર્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વર્ણનાત્મક ‘કેટલોગ’ કરવાના મુનિશ્રીના કાર્યમાં રસિકભાઈ સદાવશ્વતરીકે જોડાયા. એ પ્રેરણાત્મક અનુભવ રસિકભાઈ માટે અત્યંત હીમતી પુરવાર થયો. બરાબર આ જ અરસામાં બી. એ. ના અભ્યાસકાળમાં રસિકભાઈ પૂના ખાતે જ પંડિત મુખલાલજીના પરિચયમાં આવ્યા. પંડિતજી પાસે રસિકભાઈએ કુંદકુંદાચાર્યના પ્રવચનસાર તથા તેના ઉપરની અમૃતચંદ્રસૂરિની દાર્શનિક શૈલીની ટીકાનો અભ્યાસ કર્યો. આ તાલીમથી રસિકભાઈમાં દર્શનોનો જોડો અભ્યાસ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રગટી, અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દાઓ સાથે ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના મુદ્દાઓની તુલના કરવાની પ્રેરણા મળી. આ બંને સમર્થ વિદ્યાપુરુષો સાથે આજમુધી રસિકભાઈનો નિકટનો સંબંધ રહ્યો છે.

શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની પ્રેરણાથી ૧૯૨૦ ના અરસામાં રસિકભાઈ અમદાવાદ આવ્યા અને શ્રી ઇન્દુલાલે રથપેલ ‘ગુજરાત કેળવણી મંડળ’ સંસ્થામાં આજીવન સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા. આ મંડળે પોતાને હસ્તક લીધેલી જ્ઞાંરથા જે. એલ. હાઈસ્કૂલમાં રસિકભાઈએ સેવાઓ આપવા માંડી. ત્યારે એ સ્કૂલના આચાર્ય હતા સહ. રામનારાયણ પાઠક, અને રસિકભાઈના સહકાર્યકરો હતા શ્રી ત્રિકમલાલ શાહ અને શ્રી નંદલાલ શાહ. આ સમય દરમિયાન રસિકભાઈએ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી મુખ્ય વિષયો સાથે—એ સમયે ગૌણ વિષય ન હતો—એમ. એ. ની સળળ તૈયારી કરી હતી; પરંતુ અસહકારની લડતનો આરંભ થતાં એમણે સરકારી પરીક્ષા ન આપવાનો નિર્ણય કર્યો, અને તરત જ તેઓ શ્રી ત્રિકમલાલ શાહ અને શ્રી રા. વિ. પાઠક સાથે ગાંધીજીએ રથપેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. એ જ સમયે સ્ત્રીકળવણી

મંડળ સ્થાપિત મદિદા પાઠશાળામાં પણ એ શીખવવા જતા. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી પુરાતત્ત્વમંદિરની સ્થાપના કરી અને એના આચાર્ય બન્યા. શ્રી રસિકભાઈએ મંત્રી તરીકે એનું સંચાલન કરવા માંડ્યું અને 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિકના સંપાદનની સાથે સાથે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સંશોધન પુસ્તકાલયનો આરંભ કર્યો. 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિકના પાંચ વર્ષના અંકે આપણી મહાગૃહી મૂકી છે. શ્રી રસિકભાઈએ એમાં ભાસના નાટ્યચક પર કહેલી વિવેચનાત્મક વિચારણા એમની નાટ્યશાસ્ત્ર વિષયક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો પરિચય આપી રહે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં અધ્યાપનકાર્ય કરતાં કરતાં, એમણે પોતાની સંશોધક દૃષ્ટિનો પણ ગુજરાતને પરિચય કરાવ્યો. ગુજરાતી અનુવાદ તથા દ્રિપથ સાથે વૈદિક સૂત્રોની તેમ જ બ્રાહ્મજેમાંના ખંડોની પસંદગી કરીને એમણે આ દિશામાં નવપ્રસ્થાન કર્યું. આ જ અરસામાં શ્રી પાઠકસાહેબ સાથે મળીને 'કાવ્યપ્રકાશ'ના ચહેલા છ ઉદ્દેશ્યોનો દ્રિપથ સહિત અનુવાદ આપીને રસિકભાઈએ એક નવી પરંપરા સ્થાપી.

૧૯૩૦ માં વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિઓનો રચનાત્મક ભાગે એક વર્ષે. શ્રી રસિકભાઈ, શ્રી ત્રિકમભાઈ અને શ્રી રામનારાયણ પાઠક વિદ્યાપીઠમથી છૂટા થયા. અસદકાર અને સ્વદેશપ્રીતિને લીધે સરકારી નોકરીનો તે પ્રશ્ન જ ન હતો. શ્રી રસિકભાઈએ ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૭ સુધીનાં વર્ષોમાં સંશોધન, નાટકલેખન અને દેશાટન એ ત્રણ વિસ્તૃત વચ્ચે જીવન વિતાવ્યું. આ વર્ષો કેસોડીનાં હતાં. આર્થિક વિષમતાઓ વચ્ચે શ્રી રસિકભાઈને સૌ. ભાણેજીએનનો સંપૂર્ણ સદકાર સાંપડતો રહેલો તેથી તે તેઓ ટકી શક્યા.

૧૯૩૭ માં મુંબઈ રાજ્યમાં પ્રથમ કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળ સ્થાપ્યું ત્યારે સ્વ. આનંદશંકર ધ્રુવના આગ્રહથી રસિકભાઈ ગુજરાત વિદ્યાસભામાં (એ સમયે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં) સહાયક મંત્રી તરીકે જોડાયા. આચાર્ય ધ્રુવ, રસિકભાઈએ સંપાદિત કરેલ હેમચંદ્રકૃત 'કાબ્યાનુશાસન'ની પ્રસ્તાવનામાં પૌરાણિક કાળથી કુમારપાળ સુધીનો ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વાંચી પ્રસન્ન થયા હતા અને એને પરિણામે જ ગુજરાત વિદ્યાસભાનું મંત્રીપદ એમને સોંપાયું. ૧૯૩૯-૪૦ માં મુંબઈ સરકારની ગ્રાંટથી વિદ્યાસભામાં ઉચ્ચશિક્ષણ અને સંશોધનની વ્યવસ્થા શરૂ થતાં રસિકભાઈની નિમણૂક અધ્યક્ષ તરીકે થઈ. ૧૯૪૧માં આચાર્ય ધ્રુવના

અવસાન પછી એમના રથાને ડિરેક્ટર તરીકે રસિકભાઈની નિયુક્તિ થઈ. ત્યારથી માંડી આજસુધી ગુજરાત વિદ્યાસભા એમના કુશળ માર્ગદર્શન નીચે સાચી વિદ્યાસંસ્થા તરીકે કાલીપૂલી છે.

શ્રી રસિકભાઈ કવિ, નાટ્યસેવક, ઇતિહાસવિદ, સંશોધક, વિવેચક, સંપાદક—એમ વિવિધ રીતે ગુજરાતને સુપરિચિત છે. ‘રમૂતિ’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ એમની કવિચક્રિતનો પરિચય આપે છે. એમાં ‘શિખરિણી શતક’ નામનું સુદીર્ઘ કાવ્ય અને રમૂતિ બાલાસંકર અને કાલિદાસના અનુક્રમે ‘કમાન્ત કવિ’ અને ‘મેઘદૂત’ની યાદ આપી જાય છે. સમગ્ર કાવ્ય સુરેખ અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે. ‘જીવનનાં વહેણો’માં એમની ટૂંકી વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. ‘શર્વિલક’ નાટ્યરૂપિતિ આપીને એમણે ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યને સુસમૃદ્ધ કર્યું છે. ‘હરિદ્ર ચારુદત્ત’ અને ‘મૃત્તકાટક’ નાટ્યોમાંથી પ્રેરણા લઈને સ્વતંત્રપણે સર્જાયેલી આ નાટ્યરૂપિતિ રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક પામી છે; અને ગુજરાતની અતિ અલ્પ પ્રચિદ્ધ નાટ્યરૂપિતિઓમાં એણે સમુચિત રીતે જ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ‘મેના ગુર્જરી’ને પણ એમની યશોદાયી નાટ્યરૂપિતિ તરીકે ગુજરાતે બિલકબેર આવકારી છે. તખ્તતા પર સેા કરતાં પણ વધુ સફળ પ્રયોગો એના થયા છે. ‘મેના ગુર્જરી’ નાટક ગુજરાત બહાર દૂર દિલ્હીમાં પણ સારી ખ્યાતિ પામ્યું હતું રાષ્ટ્રપ્રમુખબલન ખાતે ‘મેના ગુર્જરી’ને અપૂર્વ આવકાર મળ્યો હતો. ત્યારના રાષ્ટ્રપતિ રવ. રાજેન્દ્ર-પ્રાણ્યએ, વડાપ્રધાન રવ. નહેરુએ અને અન્ય માનનીય આમંત્રિનોએ ‘મેના ગુર્જરી’ને મુક્તાકંઠે બિરદાવ્યું હતું. આમેય શ્રી રસિકભાઈને નાટક પ્રત્યે પહેલેથી જ રુચિ હતી. એમની પ્રથમ રૂપિતિ એક નાટક જ છે. ૧૯૩૧માં ‘સંજય’ ઉપનામથી એમણે ‘રૂપિયાનું ઝાક’ નામનું નાટક લખેલું. સજવાય તેા આજે પણ એ હજીવી દાર્શનિક તરીકે લોકાદર પામે. ૧૯૩૧માં એમણે ટોલ્સ્ટોયકૃત *Anna Karenina* નો ‘પહેલો કસાલ’ નામે ગુજરાતી અનુવાદ આપેલો. ‘પ્રેમનું મૂલ્ય’ (*Price of Love*) નામે રેડિયો નાટિકા, ‘વાચિકમ’, એમણે ૧૯૫૦માં લખેલી.

મુજઈ યુનિવર્સિટીના નિમંત્રણથી ૧૯૫૪માં ‘ગુજરાતની રાજધાનીઓ’ એ વિષય પર (‘કકર વસનજી લોકચર્ચ’) એમણે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. એ જ નામે એ ગ્રંથસ્થ થયાં છે આ કૃતિનું લક્ષ્ય ઇતિહાસનિરૂપણના અનુસંધાનમાં માનવખેડાણનો એક વિષય ચક્રસવાનું રહ્યું છે. માનવે સારકૃતિક વિકાસ સાધી નગરરચનાઓમાં કેવો પુરુષાર્થ દર્શાવ્યો છે એ સમજાવવાનો

એમનો હેતુ છે. માનવવર્ગની ત્રણ અવસ્થાઓ, નગરની વ્યાખ્યા, ગુજરાતની ઐતિહાસિક રાજધાનીઓ—એ સર્વની ચર્ચામાં લેખકની મૂલગામી, તેજસ્વી ઇતિહાસદૃષ્ટિનો ઉત્તમ પરિચય થાય છે. મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના આશ્રયે ૧૯૬૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં શ્રી રસિકભાઈએ ‘આનંદમીમાંસા’ પરના ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. એમાં એમણે ઉપનિષદોના આધારે આનંદના સ્વરૂપની પાંચ સ્થાનકોમાં ગવેષણા કરી છે. એ પાંચ સ્થાનકો છે : (૧) સ્ત્રીપુરુષ-પ્રેમ, (૨) જ્ઞાનોપાસના, (૩) રસાનંદ (કાવ્યાનંદ, કલાનંદ વગેરે), (૪) નિષ્કામ કર્મની ભાવના, અને (૫) અધ્યાત્મોપાસના. એમાંના ત્રીજા સ્થાનક રસાનંદની દૃષ્ટિએ બાકીનાં ચારેયની મુદ્દર અને વિષદ વિચારણા કરી છે. એમાં એમની અવિરત અભ્યાસનિષ્ઠા અને મર્મગતાનું દર્શન થાય છે. ૧૯૬૩ ના ફેબ્રુઆરીમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે ‘જો. મા. ત્રિપાઠી વ્યાખ્યાનમાળા’માં ‘ઇતિહાસપદ્ધતિ અને સ્વરૂપ’ એ વિષય પર પાંચ વ્યાખ્યાનો શ્રી રસિકભાઈએ આપેલાં. એ વ્યાખ્યાનો એમના ઇતિહાસના જોડા અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવી ગયાં હતાં. તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ ‘પુરોચયન અને વિવેચન’માં વિવેચક રસિકભાઈનું આદ્ભૂતકારી દર્શન થાય છે. નવીન લેખકની શક્તિ પારખવામાં, સમકાલીનોનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવામાં અને શિષ્ટ કૃતિઓના રસાસ્વાદનમાં પ્રવર્તતી એમની વિવેચકશક્તિ એમનાં લખાણોમાં સુપેરે પ્રગટ થાય છે.

‘વૈદિક પાઠાવલી’ તુ એમનું સંપાદન જોઈએ કે કાવ્યાનુશાસન (હેમચંદ્રકૃત) નું સંપાદન—શ્રી રસિકભાઈની મેધાનો પ્રકાશ એમાંથી કૂટતો-જોવા મળે છે. એમાંયે ‘કાવ્યાનુશાસન’નો એમણે આપેલ વિદ્વાસભર ઉપોદ્ધાત એ વિષયમાં અતિમ શબ્દ જોવા છે. પૌરાણિક કાળથી કુમારપાળ સુધીનો ગુજરાતનો સારકૃતિક ઇતિહાસ એમાં આલેખાયો છે. વિદ્વાતાના ઉચ્ચ માનદંડ તરીકે આ ઉપોદ્ધાત સદેવ સ્મરણીય રહેશે. જ્યારાશિના ‘તત્ત્વોપગ્રવસિંહ’નું પંડિત સુખલાલજી સાથે કરેલ સંપાદન તેમ જ સિદ્ધિચંદના ‘કાવ્યપ્રકાશપંડન’નું સંપાદન અને સોમેશ્વરના ‘સંકેત’ સાથેનું ‘કાવ્યપ્રકાશ’નું સંપાદન એમની સદ્ગમ પર્યેષક શુદ્ધિના ઘોતક-સંપાદનો છે. શ્રી રસિકભાઈએ ‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રૈમાસિકના સંપાદક તરીકે, શ્રી ઇન્દુલાલ અને ડૉ. સુમંત મહેતાના ‘યુગધર્મ’ના તંત્રીમંડળમાં અને ‘પ્રસ્થાન’ માસિકના સહતંત્રી તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી છે.

૧૯૫૪ માં શ્રી રસિકભાઈ ગાંધી સ્મારક નિધિ સંચાલિત સર્વધર્મ સમુચ્ચય વિશાગમાં સંમાન્ય શ્રી ગણેશ વાસુદેવ આવલંકરની મુચનાથી.

મંત્રી તરીકે જોડાયા ત્યારે તેમણે બો. જી. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષપદનું રાજીનામું આપ્યું, પરંતુ સંસ્થાએ પુરસ્કારના ધોરણે તેમને માનાર્હ અધ્યક્ષ તરીકે ચાલુ રાખ્યા.

શ્રી રસિકભાઈ અનેક સંસ્થાઓ સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભાના વર્ષોથી પ્રમુખ છે, બો. જી. વિદ્યાભવનના માનાર્હ અધ્યક્ષ. જે અને પ્રલયચારીવાડી દ્રષ્ટના માનાર્હ મંત્રી તરીકે તેમ જ એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજની નિયામક સમિતિના મંત્રી તરીકે તેઓ સક્રિયતાપૂર્વક સંચાલન કરી રહ્યા છે. 'શ્રીમદ્ ભાગવત'ની સર્વ દેશીય વાચનાની તૈયારીને એમના મૂલ્યવાન માર્ગદર્શનનો લાભ મળે છે. શ્રીનગરમાં મળેલી ૧૭મી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષપદે એમની વરણી થયેલી. વિશ્વેપાલે, મુંબઈ ખાતે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૨મા અધિવેશનનું પ્રમુખપદ એમણે; શોભાવેલું. આ અગાઉ અધેરી ખાતે સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન ૨૧. ખજરદારના પ્રમુખપદે મળેલું ત્યારે તરવચાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી રસિકભાઈ હતા. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના પ્રારંભથી લગભગ સાત વર્ષ સુધી તેઓ ડીન રહ્યા હતા. એમની પ્રેરણાથી જ ગુજરાત વિદ્યાસભાને આશ્રયે થી જન્યકર 'મુંદરી'ના નેતૃત્વ નીચે નાટ્યવિદ્યા મંદિર તથા 'નટમંડળ'ની સ્થાપના થઈ છે. સંસ્કૃત અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિષયોમાં એમણે અનેક અનુસ્નાતક તથા પીએચ. ડી.ના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કર્યા છે. એ સર્વ અત્યારે સુખ્યાત વિદ્વાનો છે. સાથે જ શ્રી રસિકભાઈ એક બક્ષિત નહિ પણ જીવંત વિદ્યાસંસ્થા છે.

કૃતિઓ

૧. સ્મૃતિ : ઇલ્લસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ
૨. જીવનનાં વહેણો : વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૧.
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.
૩. મેના ગુર્જરી : નાટિકા, નવું સંસ્કરણ (છપાય છે).
૪. શર્વિલક : નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭ (હિન્દી અનુવાદ-૧૯૬૬).
પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૫. પુરોવચન અને વિવેચન : વિવેચન લેખો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૬. ગ્રેમનું મૂલ્ય : રેડિયો નાટક—વાચિકમ્; પ્ર. સાલ ૧૯૫૦.
૭. પહેલો દલાલ : ટોલ્સ્ટોયની કૃતિનો અનુવાદ; પ્ર. સાલ ૧૯૩૧.
૮. સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય—ભાસ (૬વે પછી)
૯. આકાશવાણી (રેડિયો—પ્રવચનો) ”
૧૦. કાવ્ય અને નાટ્ય અંગેના લેખોનો સંગ્રહ ”
૧૧. શિક્ષણ અને તત્ત્વજ્ઞાન (નિબંધસંગ્રહ) =
૧૨. રૂપિયાનું ઝાંઝ : નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૩૧, ‘સંજય’ તખ્તપુસતી.
પ્રકાશક : ‘અસ્થાન’ પ્રકાશન, અમદાવાદ
૧૩. કાવ્યાનુસાસન (ભા. ૧-૨) : (હેમચંદ્રકૃત) પ્ર. સાલ ૧૯૩૮.
પ્રકાશક : મદ્રાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
(પહેલા ભાગમાં સંસ્કૃત ‘ટેક્સ્ટ ’)
(બીજા ભાગમાં અંગ્રેજીમાં લખેલી પ્રસ્તાવના)
૧૪. તત્ત્વોપલક્ષવસિંહ (જ્યોત્સના) : (પંડિત મુખલાલજી સાથે)
પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.
પ્રકાશક : બાયકવાડે ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા.
(સંસ્કૃત ‘ટેક્સ્ટ ’ અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સાથે)
૧૫. કાવ્યપ્રકાશખંડન (સિદ્ધિચંદ્ર) : સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ અને અંગ્રેજીમાં
પ્રસ્તાવના, ૧૯૫૩, સિદ્ધી જૈન સિરીઝ.
પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.
૧૬. કાવ્યાર્થ કાવ્યપ્રકાશસંકેત : (સોમેશ્વર ભટ્ટકૃત) ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વ મંદિર, જોધપુર, રાજસ્થાન.
(બે ભાગ—એકમાં સંસ્કૃત ‘ટેક્સ્ટ ’ અને બીજામાં અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના)
૧૭. નૃત્યરત્નકોશ : (ડૉ. પ્રિયબાળા શાહ સાથે) સંપાદન: પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
પ્રકાશક : રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વ મંદિર, જોધપુર, રાજસ્થાન.
૧૮. Some Aspects of the Study of Classical Sanskrit :
(અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદના શ્રીનગર ખાતે ભરાયેલા
અધિવેશનમાં સંસ્કૃત વિજ્ઞાનના પ્રમુખ તરીકે આપેલું પ્રવચન)
૧૯. કાવ્યપ્રકાશ : ૧ થી ૬ (૨૧. વિ. પાઠક સાથે), ૧૯૨૪.
પ્રકાશક : મુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

૨૦. વૈદિક પાઠાવલી : વેદ અને ગ્રાહણોર્ગાથી પાઠો અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ—ટિપ્પણી સાથે ૧૯૨૭.
૨૧. ગુજરાતની રાજધાનીઓ : (૬૬૨ વસનજી વ્યાખ્યાનો) ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૨૨. આનંદમીમાંસા : (મહારાજ સયાજીરાવ વ્યાખ્યાનો) ૧૯૬૩.
પ્રકાશક : મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા.
૨૩. ઇતિહાસ : પદ્ધતિ અને સ્વરૂપ : (ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આપેલ વ્યાખ્યાન) ૧૯૬૩, (પ્રેસમાં).
પ્રકાશક : ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. ' આત્મનિવેદન '—' સંસ્કૃતિ ', માર્ચ ૧૯૬૪.
૨. ' જયન્તિ તે સ્મૃતિનઃ '—' પ્રવાન 'માં પ્રગટ થયેલો શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીનો લેખ
૩. ' સર્વિલક ' માટે ગુજરાત સાહિત્યસભાની કાર્યવહી ૧૯૫૭ : ' રસ અને રુચિ ' (ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર) : ' સર્વિલક 'ની પ્રેરણના (શ્રી. રા. બ. આઠવણે), ' નવેશ ' (શ્રી ડોહરરાય માંઠક), ' સંસ્કૃતિ ' (ઓક્ટોબર, ૧૯૫૮માં પ્રગટ થયેલો શ્રી ગૌ. સુ. ઝાલાનો પત્ર).

સરનામું : ૧૧, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬.

રંભાબહેન મનમોહન ગાંધી

[૨૭-૪-૧૯૧૧]

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૧ ના એપ્રિલની સત્તાવીસમી તારીખે સૌરાષ્ટ્રના સરવાળ ગામે થયો હતો. એમનું મૂળ વતન વડવાણ શહેર. એમના પિતાનું નામ શ્રી સુખલાલ જગનલાલ શાહ અને માતાનું નામ શિવબેન. જ્ઞાતિએ તેઓ જૈન વણિક છે. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં શ્રી મનમોહનભાઈ ગાંધી સાથે તેઓ લગ્નગ્રંથિથી જોડ્યાં. શ્રી રંભાબહેને કેવું યુનિવર્સિટીની જી. એ. ની ઉપાધિ ઈ. સ. ૧૯૩૭ માં મેળવી. માનસશાસ્ત્રના વિષયમાં તેમને લોકમાન્ય તિલક ઇનામ મળ્યું હતું. આ બધો અભ્યાસ એમણે લગ્ન કર્યા પછી જ કર્યો હતો. શ્રી રંભાબહેનના રસના વિષયો છે સામાજિક કાર્ય, ડેળવણીકાર્ય અને અલખત, શૃંગાર્ય.

રંભાબહેન નાનપણથી જ લખતાં થયાં હતાં. એમના જ શબ્દો ટાંકીએ તો : “નાનપણથી જે કંઈ જોતી, મિલ, કારખાનાં, ટંકલાળ, ટેલિફોન વગેરે તે ઉપર નિબંધ લખવો જ પડતો. શાળામાં મંત્રી હતી તેથી બાળકો માટે નાનાં નાટકો લખતી. એ નાટકો સારી રીતે લખવાતાં. કંઈક વિચારો આવતાં લેખો લખતી, જે દશકક્ષામાં ‘નવરોજ’ છાપતું. ૧૯૪૨ માં મુંબઈ આવ્યા પછી લગભગ ૧૯૪૫ થી રેડિયો પર જવાનું શરૂ કર્યું” ને નાટકો લખવા માંડ્યાં. શાળા, રેડિયો અને સામાજિક સંસ્થાઓએ મારા લેખન-વિકાસમાં ખૂબ ભાગ લખ્યો છે. નાનપણમાં નાટક માટે ગાલિયારા પ્રાઈઝ મળ્યું અને નાટક લખવાની ઇચ્છા પ્રગળ થઈ. પછી તો અનેક સરકારી ઇનામો પ્રાપ્ત થયાં.”

રંભાબહેન અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી અને ગુજરાતી જાણે છે. અંગ્રેજીમાં ક્યારેક લખ્યું છે.

અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં એમની લેખનપ્રવૃત્તિ પાંચ સહજપણે શરૂ થઈ ગઈ. લેખન દ્વારા સામાજિક સુધારો સિદ્ધ કરવાની, અમર કૃતિ વાંચનાર-જેનાર મંગળમાર્ગે જાય તો સારું એવી એમની ભાવના ખરી. વળી નિર્દોષ હારથ, કટાક્ષ એમને ગમે ખરાં. તેઓ માને છે કે કૃતિ જેનાર યા વાંચનારને નીચે ન પાડે એટલું તો તેઓ ધ્યાન રાખે જ છે. લખવામાં

એમને ખૂબ જ આનંદ આવે છે. એમના લેખકજીવનનો આરંભ ૧૯૩૫-૩૬ થી થયો. શરૂમાં નાનાં નાટકો, લેખો, નિબંધો લખતાં લખતાં નાટકો પર પહોંચ્યાં. શ્રી રંભાએન અંગ્રેજી, ગુજરાતી, બંગાળી લેખકોનું ઘણું ઘણું લખાણ વાંચે છે; તે દરેકમાંથી તેમને કંઈ ને કંઈ ગમતું તો મળ્યું જ છે.

નાટક એમનો મનગમતો લેખનવિષય છે. એમને ખરી મજા નાટક લખવામાં જ આવે છે. નાટકના સંવાદો, પ્લોટમાં બણીવાર તેઓ એવાં તો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે જાણે લખતી વેળા આખું નાટક એમની મનોભૂમિમાં ભજવાઈ ન રહ્યું હોય! તેઓ હાસ્યરસનાં નાટકો લખતાં આનંદ અને ઠરુણ નાટકો લખતાં વેદના પણ અનુભવે છે. શ્રી રંભાએન દરરોજ પાંચ-છ કલાકનું વાચન નિયમિત કરે છે. વાર્તાઓ, નિબંધો, લેખો, નાટકો વગેરે તેઓ વાંચતાં રહે છે. એમનાં નાટકોમાં સમાજના બ્યવહારો તરફ દૃષ્ટિ પાડી પશુ માર્ગિક દ્રશ્ય જોવા મળે છે. રેડિયો દ્વારા એમનાં રજૂ થયેલાં નાટકોએ સારું આકર્ષણ ક્યું હતું. તંદુરસ્ત મનોરંજન પીરસતી એમની કૃતિઓ સૌને પ્રિય બને જ તેમાં શી નવાઈ? 'મનમોતી ને કાચ' ત્રિઅંશી નાટક અને 'ભરતી અને ઓટ' એકાંકીઓ તેઓ લખી રહ્યાં છે.

એમની નાટ્યકૃતિઓને 'અલિવારા પ્રાઈઝ' તેમ જ દેના ખેંક અને ઝુંબઈ તથા ગુજરાત સરકાર તરફથી ધનામો પ્રાપ્ત થયાં છે. એક ઇન્ટર-નેશનલ સેમિનારમાં ઈ. ૧૯૫૫માં તેમણે ફ્રાન્સની મુલાકાત લીધી હતી.

એમનાં નાટકોનું વસ્તુ મોટેભાગે મૃદજીવનમાંથી અને એમણે નારી-જીવનમાંથી લીધેલું હોય છે. સામાજિક અન્યાયો પણ એમાં કેન્દ્રસ્થાને જોવા મળે છે. દલીલબર્યા સંવાદો અને દૃષ્ટિનું મનોરંજન પૂરું પાડતાં એમનાં નાટકોમાં તખ્તાલાયકીના અંશો હીક હીક પ્રમાણમાં હોય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ અંશોની ખિલવણી અદ્ય પ્રમાણમાં દેખાય છે. એકાંકી અને ત્રિઅંશી નાટ્યકૃતિઓ આપનાર રંભાજીનેમાં વિનોદરસિ પણ સારી પેઠે ખીલેલી છે. એમનાં પ્રદર્શનો આપણે ત્યાં હીક પ્રચાર પામ્યાં છે.

શ્રી રંભાજીને ભગિની સમાજમાં શિક્ષણસમિતિનાં મંત્રી છે. વર્યો સુધી ઝુંબઈના અ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની શિક્ષણ પેટાસમિતિમાં દાય્ કરતાં હતાં અને સ્ત્રીસેવા સંઘ અને અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં છે. પાંચ વર્ષ એમણે ફિલ્મ સેન્સર બોર્ડમાં પણ કાર્ય ક્યું છે.

કૃતિઓ

૧. કાઈ ને કહેશે નહિ : મૌલિક, એકાંકીઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.
પ્રકાશક : સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૨. પ્રણયના રગ : અનુવાદ, ત્રિઅંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : ગુજરાત અંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૩. રાજની રામાયણ : મૌલિક, એકાંકીઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૩, બીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૭.
૪. ચક્રમક : મૌલિક, એકાંકીઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.
૫. પરણું તો એને જ : મૌલિક, એકાંકીઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
૬. તીર અને તુક્કા : કટાક્ષમેષો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.
૭. જીવન ઝંઝાવાત : મૌલિક, ત્રિઅંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
૧' ૩ યી ૭ ના પ્રકાશકો : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.
૮. પ્રેક્ષક માફ કરે : મૌલિક, એકાંકીઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
પ્રકાશક : વેરા એન્ડ કું, મુંબઈ.
૯. ભગ્નગીતો તથા લોકગીતોની ગૂંથણી : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.
૧૦. દેવ તેવી પૂજા : મૌલિક, એકાંકીઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.
૧૧. રવન કે સત્ય : મૌલિક, એકાંકીઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
પ્રકાશક : સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ.
૧૨. સસારસાગરને તીરેથી : મૌલિક, સામાજિક પત્રો (પ્રેસમાં).
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.

અભ્યાસ સામગ્રી :

ગુજરાત સાહિત્યસભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૫ (' તીર અને તુક્કા ' તેમ જ ' ચક્રમક ' માટે); ૧૯૫૭ (' પરણું તો એને જ ' માટે); ૧૯૫૮ (' દેવ તેવી પૂજા ' માટે), ૧૯૬૧ (' પ્રેક્ષક માફ કરે ' માટે). ઉપરાંત ' સદેશ, ' ' જન્મભૂમિ, ' ' શિક્ષણ અને સાહિત્ય ' માં પ્રગટ થયેલાં અવલોકનો.

સરનામું : મિરિકુંજ, ૧૧, હુન્નિસ રોડ, મુંબઈ-૭.

૨. રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ

[૨૮-૧-૧૯૧૩]

નવતર પેઢીના પ્રમુખ કવિશ્રી રાજેન્દ્રનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના જાન્યુઆરીની અઢાવીસમી તારીખે કપડવણજમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કેશવલાલ શાહ અને માતાનું નામ લલિતાબહેન. માતાએ દશા શ્રીમાળી વણિક. ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં શ્રી મંજુલાબહેન સાથે તેમનું લગ્ન થયેલું છે.

પિતાજી સાદરા એજન્સીમાં વકીલાત કરતા હતા અને પછી જુદે જુદે સ્થળે ન્યાયાધીશ પણ હતા. તેમના અવસાનસમયે રાજેન્દ્રની ઉંમર બે વર્ષની હતી. માતાનો પુત્રને જાણાવવાનો મહત્તમ નિર્ધાર હતો. રાજેન્દ્રે કપડવણજની મ્યુનિસિપલ મુખ્ય શાળામાં પ્રાથમિક ચાર ધોરણોનો અભ્યાસ કરી ત્યાંની જ મ્યુનિસિપલ હાઈસ્કૂલમાંથી ૧૯૩૨ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરેલી. એ પછી ઈ. સ. ૧૯૩૨-૩૩ માં મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં એમણે પ્રથમ વર્ષ કર્યું, અને છંદર તેમ જ બી. એ. બરોડા કોલેજમાં પૂરાં કરી ૧૯૩૭ માં ત્યાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયા. બી. એ. માં એમનો અભ્યાસ-નિયમ ફિલસૂફી હતો. આ પછી શાળામાં શિક્ષકનો, દુકાનદારનો, મુંબઈ જઈ જંગલમાંથી લાકડાં કપાવવા-વહેરાવવાનો, કાગળના વેપારનો એમ અનેકવિધ વ્યવસાયો અજમાવ્યા. હાલ તેઓ મુંબઈમાં 'લિપિની પ્રિન્ટરી' ચલાવે છે. એમની લેખનપ્રવૃત્તિને વેપાર પ્રતિકૂળ લાગ્યો નથી.

જીવનકાલરની બાળતમા શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના શુરુવર્ષ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીનો સહસંગ તેમને પ્રથમથી જ થયેલો. 'જેણે કીધો દીક્ષિત' એ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી, 'જેણે દાધી લેખિની' એ ત્રિલોકસુરિ અને સ્વપન્નચોતિ-તીર્થ એ ત્રણ વ્યક્તિઓએ એમના જીવન પર પ્રબળ અસર પાડી છે. એવી પ્રબળ અસર કરનાર પુસ્તકો પણ શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગનાં અને વિશેષતઃ શ્રી સ્વી-દ્રનાથ ટાગોરનાં.

વતન કપડવણજમાં બ્યાયામશાળા, પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ, શિક્ષણકાર્ય વગેરેમાં પહેલેથી જ એમણે રસ ધરાવ્યો છે. ૧૯૩૦-૩૧ ની લડતમાં પણ એમણે બાગ લીધો હતો અને કપડવણજના ટાવર પર ચડાવેલા રાષ્ટ્રધ્વજનું પોલીસને હાથે અપમાન ન થાય એ કારણે એમણે રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે છેક

ટાવરની ટાચેથી પડતું મૂકેલું. સાગરમતી, અને ચત્વડાનો જોડવાસ પણ ભોગવેલો.

લેખનનો આરંભ અસદકારની લકત દરમ્યાન કરેલો. તેમની પ્રથમ કૃતિ 'પથ્થર પર પાણીનો ધોધ' વિદ્વસન કોલેજના મુખપત્ર 'વિદ્યોત્તમ' (૧૯૩૨) માં છપાવેલી. મેટ્રિકમાં હતા ત્યાં સુધી એમના પ્રિય લેખક ન્હાનાલાલ હતા. એ પછી સુન્દરમ-શ્રીધરાણીનાં કાવ્યોએ એમને આકર્ષ્યાં, અને એમાંય હંદ અને કાવ્યશૈલીની ખાખખા મીઠાણીનું આકર્ષણ વિશેષ હતું. એચાર વર્ષો પછી ટાંગોરનાં કાવ્યો મૂળ(બંગાળી)માં જ વાંચવાનો આમ્રદ એમણે મેળ્યો અને આધુનિક અંગ્રેજી કવિતાનું આકર્ષણ વધુ. આ સર્વમાં ટાંગોરના વાચનથી જે આનંદ અને શાંતિનો અનુભવ તેઓ કરે છે તેવો ખીજ વાચનથી થતો નથી. એમનો પ્રિય લેખક રવીન્દ્રનાથ, પ્રિય ગ્રંથ 'ઈશાવાચ્ય ઉપનિષદ' અને પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર કાવ્ય છે. કાવ્ય જ કવિતું પરમ લક્ષ્ય છે અને કવિએ એમના એક કાવ્યમાં કહ્યું છે તેમ એ પ્રવૃત્તિ 'નિરુદ્ધેશી' છે, કાવ્યને માટે જ છે.

અત્યંત સાલસ પ્રકૃતિના રાજેન્દ્ર પૂર્વ, અને પશ્ચિમના લવચાન તેમ જ સાહિત્યના અગ્રા અગ્રાસી છે.

કવિતા અને તરવચાનનું આકર્ષણ એમને વિશેષ છે, અને એ બંનેનાં પુસ્તકો પણ સવિશેષ વાંચે છે. કુમારચંદ્રક પછી ગુજરાતે કવિ રાજેન્દ્રને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપીને એમનું સમુચિત સન્માન કર્યું છે. એમના 'ધ્વનિ' કાવ્યસંગ્રહને રાજ્યસરકારનું પ્રથમ પારિતોષિક અને 'શાંત કોલાહલ' કાવ્યસંગ્રહને રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયેલ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને વિદ્યાસભા જેવી મંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે.

એમના 'ધ્વનિ' કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન થતાં જ ગુજરાતને એક ઉત્તમ કોટિના રસસમૃદ્ધ કાવ્યસંગ્રહની પ્રાપ્તિ થઈ. જીવનના અનુભવોનું રહસ્ય-દર્શન અને ગ્રામજીવન આસપાસની પ્રકૃતિનાં વર્ણનગિતો કરાવતાં કાવ્યોમાં એમનો કવિજીવ સોજો કળાએ કાળી જોડે છે. 'શ્રાવણી મધ્યાહને' અને 'આયુષ્યના અવશેષે' જેવાં કાવ્યો આ કવિની ઉચ્ચ સિદ્ધિનાં ઉદાહરણો છે. શ્રી બળવંતરાય ઠાકોરે પાંચ સોનેટનું ગુચ્છ 'આયુષ્યના અવશેષે' વાંચ્યા પછી કહેલું: 'રેશમના પટ પર કીનખાખથી લખીને સાચી બીંત પર લટકાવવા જેવું છે.' પહેલા કાવ્યનો 'વસંતતિલકા' અને બીજાનો 'હરિણી' વાંચતાં પ્રતીતિ થશે કે કવિના આ સિદ્ધ છંદો છે. એ બંને છંદો રાજેન્દ્રની મુદ્રાથી અંકિત થયા છે એમ કહેવામાં આવ્યે જ અત્યુક્તિ હોય.

કવિને પરંપરિત હંદોની રચનાતું ઓછું આકર્ષણ નથી. કવિ પામે લખની અપૂર્વ સૂત્ર છે. શબ્દસૌંદર્યના સ્થાયા પારખુ અને શબ્દસંગીતની સૂક્ષ્મ સમજ ધરાવના આ કવિનાં કાવ્યોથી ગુજરાતની કવિતાસંપત્તિ વધી છે.

એક વસ્તુ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે એ કે આ કવિનાં કાવ્યોમાં, શી ઉમાશંકરે દર્શાવ્યું છે તેમ, 'જનનના સમકાલીન બનાવો વિશે ઇશ્વારે સરખો જવદંતે જડશે.' રાજેન્દ્રનાં પ્રણયકાવ્યોમાં એક પ્રકારની પુનિતતાની છાપ ઊપસી આવે છે. કેટલાંક પ્રણયગીતોમાં પ્રભુલક્ષી વ્યંજનાનો પણ અણસાર મળે છે, અને પ્રકૃતિચિત્રણો પણ અતે શ્રમમાં શ્રમતા દેખાય છે.

સંવાદદગનાં કાવ્યોનો પ્રકાર એમણે અત્યંત સફળતાપૂર્વક ગુજરાતીમાં ખેડ્યો છે, અને કેટલાંક મનોહર ગીતો પણ આપણને આપ્યાં છે. ગીતોમાં એમણે બંગાળી ગીતલખનો ઉપયોગ સૌથી વિશેષ કર્યો છે. 'આદિલન' નામનો એમનો ગીતસંગ્રહ આ હકીકતની સાહેદી પૂરશે.

'શ્રુતિ'ની 'વનખંડન'માંની સોનેટમાળા, 'શાંત કોલાહલ'નાં 'રાગિણી' તેમ જ લાવણ્યયુક્ત 'વનવાસીનાં ગીતો' રાજેન્દ્રની કવિપ્રતિભાના સુભગ ઉન્મેષો છે. કવિતાના શબ્દે શબ્દમાંથી પ્રગટ થતું રાસાયણિક આધુર્ય અને સૌંદર્ય, વિચારની પ્રૌઢિ સાથે વાણીની તાજગ્ય અને ધ્વનિનાં વહેતાં અનેક આદિલનો આ 'સૌંદર્યલુપ્થ' કવિની સૃષ્ટિમાં આપણને આનંદવાત્રા કરાવે છે. કવિ તો પૂરી સ્વરચના અને પ્રસન્નતાથી 'વિશ્વે સર્વત્ર સૌમાં અદીઠ વહી રહ્યો તંતુ શી એકતાનો' નિહાળે છે અને એમનાં કાવ્યોમાં પણ એ જ લાવ વહી રહ્યો છે.

રાજેન્દ્રે બાળકાવ્યો, એકાંકી નાટકો અને કેટલીક વાર્તાઓ પણ લખી છે.

કૃતિઓ

૧. ધ્વનિ : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૧.

પ્રકાશક : પોતે. બીજી-ત્રીજી આવૃત્તિ : એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ.

૨. આદિલન : મૌલિક, ગીતો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.

પ્રકાશક : ન્યૂ ઓર્ડર બુક ડુલ્, અમદાવાદ.

૩. શ્રુતિ : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.

પ્રકાશક : કવિશ્રેષ્ઠ, મુંબઈ.

૪. મોરખીંજ : મૌલિક, બાળકાવ્યો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કું., મુંબઈ.

૫. શાંત કોલાહલ : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
પ્રકાશક : પોતે.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. 'કવિતા' અનિયતમૌલિક પ્રકાશન ટ્રેલુ ૯.
૨. 'અંથ' સામયિક.
૩. 'ધ્વનિ' માટે (અ) 'નિરીક્ષા' (ઉમાશંકર જોશી).
(બ) 'મનીષા' નવેમ્બર, ૧૯૫૪ (રામપ્રસાદ બક્ષી).
૪. 'શાંત કોલાહલ' માટે 'સંસ્કૃતિ' ડિસેમ્બર, ૧૯૬૩ માં શ્રી જ્યોતિષ જાની અને શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની સમીક્ષા.
૫. 'કવિલોક' ૪૧ (માર્ચ, ૧૯૬૪-અંબાલાલ પુરાણી).
૬. 'આસ્વાદ' (સુરેશ જોશી).

સરનામું : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ.
સ્ટે

રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી

[૨૭-૬-૧૯૬૪]

મર્મસ વિવેચક, શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીના કુટુંબનું મૂળ વતન તો છે મોરબી, અને પછી રાજકોટ સદરમાં વસવાટ કરેલો. તા. ૨૭-૬-૧૯૬૪ ના દિવસે તેમનો જન્મ જૂનાગઢમાં થયેલો. પિતાનું નામ શ્રી પ્રેમશંકર જેઠાભાઈ બક્ષી, અને માતાનું નામ મેનાબહેન. એમનાં લગ્ન ઈ. ૧૯૧૪ માં શ્રી કાચનગૌરી બહેન સાથે થયાં હતાં.

પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજકોટની સરકારી તાલુકા સ્કૂલ (૧૯૦૦-૦૩)માં લઈને પછી ત્યાંની કરણસિંહજી મિડલ સ્કૂલ અને આદર્શ હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો. લગભગ પ્રત્યેક વર્ષની પરીક્ષામાં તેઓ પ્રથમ જ આવતા. મેટ્રિકની પરીક્ષા વડવાણની દાજીરાજ હાઈસ્કૂલમાંથી ઈ. ૧૯૧૦ માં પસાર કરી ત્યાર બાદ ઉચ્ચ શિક્ષણ અર્થે અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયા અને ઈ. ૧૯૧૪ માં, મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષામાં

ઉત્તીર્ણ થયા. કોલેજમાં દરેક વર્ષે શિષ્યવૃત્તિ એમને મળતી. બીજે જ વર્ષે પોતાના મામા થી હિંમતલાલ જ. અંબારિયાની શીબી હાયામાં મુખર્ષિ (સાંતાકુઠ) માં વસરાટ કર્યો અને અત્યારે પણ ત્યાં જ રહે છે. ઈ. ૧૯૨૭ માં ત્યાંની આનંદીલાલ પોદ્દાર હાર્દસ્કૂલનું સુકાન એમણે સંભાળેલું, અને નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી તેનું આચાર્યપદ એમણે શોભાવ્યું. એ પછી પણ માનાર્દ અધ્યાપક તરીકે મીડીબાર્ડ કોલેજ (વિવેપાર્સે) ને એમની સેવાઓનો લાભ મળ્યો છે. શિક્ષણ એમનો પ્રિય વ્યવસાય છે. વિજ્ઞાન, ગણિત અને અંગ્રેજી એમના પ્રિય વિષયો, પણ વિશેષ રુચિ તો સંસ્કૃત તરફ જ.

નાનપણમાં નાનીઆ પાસે સાંભળેથી કવિતાઓ-પદો-ભજનો, મામા શ્રી હિંમતલાલ અંબારિયાના 'કાવ્યમાધુર્ય' નો કાર્યપ્રભાવ, અને શ્રી આનંદરાંકર કુવનું અતિ રનેહમય પ્રોત્સાહન અને મુખર્ષિમાં થી નરસિંહરાવ દિવેદિયાનો સતત સંપર્ક—એમના જીવનના વિકાસસહાયક પ્રસંગો છે. સર્વશી કલ્યાણરાય બક્ષી, માધવરાય બક્ષી, મૂળવંતરાય બક્ષી, રવિશંકર અંબારિયા, હિંમતલાલ અંબારિયા તેમ જ માતા અને માતામહી—એ સર્વ સ્વજનોની કાંઈ ને કાંઈ રીતે એમના જીવનઘડતરમાં પ્રબળ અસર પડી છે.

લેખનપ્રવૃત્તિ, આમ તો નિરુદ્દેશી—કુરસદના સમયનો વિનોદ અને સહજ રસ. એની શરૂઆત થઈ ઈ. ૧૯૧૬ માં—‘કથાસરિત્સાગર’ માંની ખાલનોઅ લઘુકથાઓના સંચયથી. પછી ‘વશંત’માં લેખો લખ્યા અને ત્યારબાદ નરસિંહરાવના ‘ભાષા અને સાહિત્ય’ એ ગ્રંથનો અનુવાદ કર્યો. નિવૃત્તિકાળ નજીક આવતાં ૧૯૪૭ થી અવિચ્છિન્ન સાહિત્યમેવાનો આરંભ કર્યો.

એમના પ્રિય લેખક સંસ્કૃતમાં કાલિદાસ અને ગુજરાતીમાં ગોવર્ધનરામ : ઉદાત્ત જીવનદૃષ્ટિ, ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઉદાત્ત તરવોનું વિચિત્ર દૃષ્ટિએ નિરૂપણ, પ્રતિભા અને સાહિત્યકૃષી ગુણવત્તાને કારણે, અધ્યયન-આસ્વાદન માટે પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર કાવ્ય, અને લેખનપ્રવૃત્તિ માટે નિબન્ધ-વિવેચન. કાવ્યોમાં અધ્યયન, મનન અને અર્થદર્શનનો અપાર અવકાશ અને સંભવ એમને જણાયો છે. કાવ્યગત ભાષાની અર્થસમર્પકતા—અર્થઉકેલની કુતૂહલતા—એમને વિશેષ આકર્ષે છે. અભ્યાસોપકારક સાહિત્યસાધનામાં કાવ્ય, તરવરાન, ભાષાશાસ્ત્ર, અલંકાર અને રસવિષયક પુસ્તકો તેઓ વિશેષ વાંચે છે.

શ્રી સમસાર્ધબક્ષીએ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યનું ઊંડું પરિચીધન કર્યું છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનું એમનું અધ્યયન મૂલગામી અને વિદ્વાલખર્ચ

છે. પંડિતયુગના પ્રતિનિધિ સમા આ વ્યુત્પન્ન પંડિત નવોદિત સર્જકોને સમજવામાં અને એમને દોરવણી આપવામાં સતત જાગરૂક રહ્યા છે. ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાંની રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા એમણે ‘નાટ્યરસ’ પરનાં એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં અતિઝીણવટથી અને વિશદતાથી સમજાવીને આધુનિક દષ્ટિએ એતું તથા તત્સંબંધ નાટકના સંવિધાન આદિ વિષયોનું વિવેચન અને રૂપરેખાકરણ કર્યું છે. ‘કરુણરસ’માં કરુણરસના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વિવેચન કરી, સંસ્કૃત નાટકોમાં કરુણરસના સાચા તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ બંને પુસ્તકો ઉપરાંત કાવ્યતત્ત્વ, રસ અને અલંકાર તથા નાટ્યસ્વરૂપાદિ વિષયો પર એમણે જુદે જુદે સમયે લખેલા મૌલિક વિચારણાના વિવેચનસંખ્યાનો સંચય ‘વાક્યમયવિમર્શ’ પણ પ્રગટ થયો છે. અને બીજા અનેક લેખો હજી અંથરથ થવાના બાકી છે. ‘નવતર કવિતાના પ્રવાહોને એ સમભાવપૂર્વક વિશેષ છે. એમની વિશાળ પર્યાયક વિદ્વદ્દષ્ટિનો એમનાં સર્વ લખાણોમાં આપણને પરિચય થાય છે. એમનાં આ ત્રણે પુસ્તકો ગુજરાત રાજ્યનાં પારિતોષિક પાત્રો છે.

શ્રી બક્ષીએ સંસ્કૃતમાં શ્લોકો અને લઘુકાવ્યોની પણ રચના કરી છે અને અંગ્રેજીમાં પણ કવચિત્ નિબંધો લખ્યા છે. સાંતાક્રુઝની સાહિત્ય સંસદના તેઓ પ્રમુખ છે, નાગર વિદ્યોત્તેજક મંડળના ડિરેક્ટર છે અને સાંતાક્રુઝની એજ્યુકેશન સોસાયટીના સિદ્ધાન્તવિષયક સલાહકાર છે. સાહિત્ય-સંસ્કારની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે. મ. સ. યુનિવર્સિટી (વડોદરા)એ વ્યાખ્યાનો આપવા માટે એમને નિમંત્રીને એમની વિદ્વતાની અને ગુજરાતી સાહિત્યની મુદર સેવા કરી છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પણ ‘કંકર લેક્ચર્સ’ આપવા માટે એમને નિમંત્રણ આપ્યાના સમાચાર છે.

કૃતિઓ

૧. કાવ્યસરિતા : સંચયન અને અનુવાદ (‘કથાસરિતામર’ પરથી), બાલવાર્તા; પ્ર. સાલ ૧૯૧૭.

પ્રકાશક : ફોર્ટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, મુંબઈ.

૨. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય (ભાગ-૧) : અનુવાદ (નરસિંહરાવનો અંથ), બાપાશાસ્ત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૩૬.

પ્રકાશક : કાર્નસ ગુજરાતી સલા, મુંબઈ.

૩. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય (ભાગ-૨) : અનુવાદ (નરસિંહરાવનો અંથ), બાપાશાસ્ત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.

પ્રકાશક : ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

૪. સુખમતી : અનુવાદ, શીખમર્મસ્તોત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૩૫.
પ્રકાશક : પોતે.
૫. નાટ્યરસ : મૌલિક, સાહિત્યમીમાંસા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશન મંદિર, વડોદરા.
૬. વાઙ્મય વિમર્શ : મૌલિક, સાહિત્ય મીમાંસા-વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.
પ્રકાશક : એન. એમ ત્રિપાઠીની કું., મુંબઈ.
૭. કરુણરસ : મૌલિક, સાહિત્યમીમાંસા - વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.
પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશન મંદિર, વડોદરા.
૮. ૧૯૫૩ ના ગુજરાતી સાહિત્યની વાર્ષિક સમીક્ષા : મૌલિક,
વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ.

સંપાદિત ગ્રંથો : ૧. અક્ષર આરાધના : (માણેક ધણિપૂર્તિ અભિનંદન ગ્રંથ).
૨. ડૉ. કાન્તિલાલ ડ. પંડ્યા કમેઝોરેચન વૉલ્યુમ.
૩. શ્રી છાટુભાઈ ડારાની જીવનચરિત્ર.
૪. શ્રી ગોકુળભાઈ ધણિપૂર્તિ અભિનંદન ગ્રંથ.
૫-૬. Scrap Book (ગોવર્ધનરામ) વૉ. ૧-૨
(શ્રી સન્મુખલાલ પંડ્યા સાથે)
૭. નરસિંહરાવની રાજનીતી (ગુજરાત વિદ્યાસભા).

અધ્યાસ-સામગ્રી :

૧. ' વાઙ્મયવિમર્શ ' માટે પ્રા. ગૌરીપ્રસાદ બાલાનો લેખ ' જન્મભૂમિ ' ;
અને પ્રા. હરિવંશલાલ બાયાણીની સમીક્ષા.
૨. ' નાટ્યરસ ' માટે ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી-૧૯૫૬;
' જન્મભૂમિ . '
૩. ' શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી '—શ્રી ચ પટ્ટનાયક મહેતા, ' પીણેલાં મોતી , '
ઓગસ્ટ, ૧૯૬૫.

સંરનાસુ : ગોપાલલલન, ટાગોર રોડ, સર્તાકુઝ, મુંબઈ-૫૪.

લાભુખહેન મોહનલાલ મહેતા

[૧૭-૧૨-૧૯૧૫]

એમનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના લખતર ગામે ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના ડિસેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતા તે પ્રસિદ્ધ પત્રકાર શ્રી અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ અને માતા રૂક્મણીબહેન. ઈ. સ. ૧૯૩૯ માં તેમણે શ્રી મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) સાથે લગ્ન કર્યું. લાભુખહેન ઠવે યુનિવર્સિટીનાં જી. એ. એ. સંપાદન અને લેખન એમનો મુખ્ય અને પ્રિય વ્યવસાય છે. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે. એમનાં જીવન ઉપર મુખ્યત્વે ગાંધીજી અને એમના નેતૃત્વ નીચેના સત્યાગ્રહનું આંદોલન તેમ જ ગાંધીસાહિત્ય પ્રગળ અસર પાડી ગયાં છે.

એક પત્રકાર પિતાનાં પુત્રી હોવાથી અને પત્રકાર પતિનાં સાથી હોવાથી લાભુખહેનને 'સૌરાષ્ટ્ર', 'કૂલગળ', 'જન્મભૂમિ-પ્રવાસી', 'અખંડ આનંદ', 'ગૃહમાધુરી', 'જીવનમાધુરી' અને 'સુકાની' જેવાં સામયિકોની સાથે સાથે જીવનક્રમ માંડવાનું સહુભાગ્ય સાંપડ્યું છે. તેમણે સત્યાગ્રહની લડતો દરમિયાન જેલનિવાસ પણ કરેલ. પ્રવાસનો તેમને ખૂબ જ શોખ છે. તેઓ, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી અને અંગ્રેજી જાણે છે. તેમનો ઉદ્દેશ સર્જનના આનંદ સાથે યત્નિયત સામાજિક સેવા કરવાનો ખરો. આ હેતુ માટે જ તેમની લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિ વિકસી છે. શ્રી સોપાન સાથે લગ્નજીવનનો આરંભ કરતાં લાભુખહેનને સંપાદન અને પ્રકાશનની સહિયારી પ્રવૃત્તિઓ અને લેખન કરવાનું સાંપડ્યું. એમના પ્રિય લેખકો છે ચરદાગણુ અને સોપાન. ચરદાગણુ આદર્શ સ્ત્રી-પાત્રો રજૂ કરે છે એથી, અને સોપાન મનનાં બેંડાણોનું દર્શન કરાવે છે માટે. એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે નાલિકા. નવલિકાદ્વારા સર્જનનો આનંદ તથા માનવજીવનનું દર્શન રજૂ કરી શકાય છે એમ તેઓ માને છે. એમનો મનગમતો લેખનવિષય છે લગ્નજીવન, કુટુંબજીવન, સમાજજીવનનાં સુંદર પાસાનું આલેખન. એમના સાહિત્યસર્જનમાં સંપાદનકાર્ય ઉપરાંત બહારથી આવતા અનેક પત્રો અને સામાજિક કિસ્સાઓ ઠીકઠીક ભાગ લેજો છે.

એમની સૌ પ્રથમ કૃતિ હતી 'પથેર પાંચાલી'— બંગાળીમાંથી અનુવાદ. મૌલિક કૃતિ હતી બાળકો માટે પંડિત જવાહરલાલનું જીવનચરિત્ર. અત્યારે

તેઓ ભારતના કલાકારોની મુલાકાતો, નવલિકાઓ અને સામાજિક પ્રસંગ-ચિત્રો લખી રહ્યા છે. કલાકારો સાથેની મુલાકાતોનો સંગ્રહ 'મધુવન' પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે.

એમના વાર્તાસંગ્રહ 'ખિંદી'ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ અને એમની નવલકથા 'પ્રજ્વલદીપ'નું પ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ કરેલું વિવેચન લાલુખહેનની સર્જકશક્તિનો સુમધુર પરિચય કરાવે છે.

કૃતિઓ

૧. જય જવાહર : ભૌલિક, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.
૨. તુલસીનાં પાન : ભૌલિક, બાળવાર્તાઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.
૩. ૧૫ દિવસનો પ્રવાસ : ભૌલિક, પ્રવાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.
૪. પ્રેમમૃતિ કસ્તુરબા : ભૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.
૫. પથેર પાંચાલી : અનુવાદ, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૦, બીજી આવૃત્તિ ૧૯૬૦.
૬. શાધને અંતે : ભૌલિક, વાર્તાઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૦.
૭. ગોદ : અનુવાદ, નવલકથા.

બધાના પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ.

૮. ધરતી વહુ : અનુવાદ, નવલકથા.
૯. પાણીના સાથિયા : અનુવાદ, નવલકથા.
૧૦. તરુણીસંઘ : અનુવાદ, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫
૧૧. સ સારમાખા : અનુવાદ, નવલકથા;
૧૨. ખિંદી : ભૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
૧૩. માતૃત્વ : ભૌલિક; બીજી આવૃત્તિ ૧૯૬૧.
૧૪. આમ અને ધરતી : ભૌલિક વાર્તાઓ.
૧૫. પ્રજ્વલદીપ : ભૌલિક, નવલકથા.
૧૬. માનસ સરોવર : અનુવાદ, નવલકથા. પ્ર. સાલ ૧૯૫૫
૧૭. એનું નામ અપૂર્વ : ભૌલિક, બાળવાર્તાઓ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
૧૮. સરદાર અને પંતજી : ભૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
૧૯. કવિવર ટાગોર : ભૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
૨૦. જીવનમાંતલ : ભૌલિક, પ્રસંગચિત્રો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
૨૧. સંસારમાધુરી : ભૌલિક, પ્રસંગચિત્રો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

બધાના પ્રકાશક : શ્રી પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની 'ખિંદી'ની પ્રસ્તાવના.
૨. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીનું 'પ્રણયદીપ'નું વિવેચન.
૩. ગુજરાતી સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી ૧૯૬૧ ('સંસારમાધુરી' માટે).

સરનામું : શુભજહાર, જેરેક રોડ, મુમુક્ષુ-૧.

વેણીભાઈ જમનાદાસ પુરોહિત

[૩૧-૧-૧૯૧૮]

કવિશ્રી વેણીભાઈ પુરોહિતનો જન્મ જે નદીને કાંઠે આવેલા નિસર્ગ-રમણીય એમના વતન જમખંભાળિયામાં તા. ૩૧-૧-૧૯૧૮ ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ જમનાદાસ અંબારામ પુરોહિત અને માતાનું નામ ગુલાબબહેન યાનિએ તેઓ ગુમળી ખાણથી છે એમનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૯૩૬માં રખાબહેન સાથે થયું હતું.

શ્રી વેણીભાઈનું બાળપણ મુમુક્ષુમાં વીતેલું એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ પણ મુમુક્ષુની સુદ્ધિવર્ધક મ્યુ. શાળામાં લીધેલું. કિશોર અવસ્થામાં તેઓ ખંભાળિયામાં રહેલા. ત્યાંની જે. વી. જે. હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. જૂગોળ, વિદ્યાન અને મણિત તો એમને કડવાં ઝેર જેવાં લાગતાં વતનનું મામ નિસર્ગશોભાવાળું અને વળી સંગીતશોખીન પણ ખરું. સંગીતના જનસા, આખ્યાનયુક્ત સસંગીત વ્યાખ્યાનો અને હરિફીર્તનો ચાલ્યા જ કરતા હોય—એ સર્વની અસર કવિ વેણીભાઈ પર પડી છે.

શાળાના અભ્યાસ દરમિયાન જ કવિતાલેખનની આનંદ લાગેલી. ગામમાં એકલા બેઠાબેઠા લખ્યા કરતા અને લખેલી રચનાઓનો મુક્તમને પાઠ કરવા ગામની બહાર એકાંત રથળે ફરવા ચાલ્યા જતા. 'હિમિ' અને 'કુમાર'નાં કાવ્યો એ સમયે એમને માટે ખાનદંડરૂપ હતાં શ્રી ઉમેદરાય બટ્ટની મૈત્રીએ એમની સર્જનપ્રવૃત્તિને સૌ પ્રથમ હાથ આપી. મેટ્રિકની પરીક્ષાની ચિંતા પણ એક બાજુએ મૂકીને અમલવાદમાં લરાતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં હાજરી આપવા બેસી ગયેલા પછી તો અભ્યાસ અને

કવિતા—ખંનેને એક બાબુએ મૂકીને વ્યવહારજીવનની જવાબદારીની ધૂંસરી ઉપાડવા મુંબઈ પહોંચ્યા. એતથુ સ્થળે નોકરી અર્થે રહ્યા, પણ વિશ્વવિગ્રહ ફાટી નીકળતાં અમદાવાદ આવી પ્રથમ અમદાવાદના દૈનિક 'પ્રસાત'માં, ભારતી સાહિત્ય સંઘમાં અને પછી સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયમાં જોડાયા. ત્યાં માયાળુ મિત્ર શ્રી બાલમુકુન્દ દવેનો પરિચય ગાઢ મૈત્રીમાં પરિણમ્યો. અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને શ્રી રામનારાયણ પાઠક સાથેના સંપર્ક (અને શ્રી ઉમાશંકર દ્વારા શ્રી બળવંતરાય ઠાકોરની પણ એમનાં કાવ્યો વિશેની ઉપયોગી સૂચનાઓએ) એમની કવિતાને પોપણજીવ પાયાં છે. ઉપરાંત શ્રી બલુભાઈ સવતની મમતાળુ હાયા નીચે ચાલતી 'શુદ્ધ કવિસભા'નો પણ એમના કાવ્યસર્જનના ઘડતરમાં અતિ મહત્વનો ફાળો છે.

રાષ્ટ્રીય આંદોલન પ્રસંગે એમને ઘેર પણ ઈ. ૧૯૪૩માં દરોડો પડેલો અને સાબરમતીમાં દશ મહિનાનો જેલનિવાસ મળેલો. ૧૯૪૨ના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલને એમના ચિત્ત પર અને કાવ્યભાવના પર પણ પ્રમળ અસર કરી છે. 'સસ્તું સાહિત્ય' પછી 'પ્રજામંદુ' અને 'ગુજરાત સમાચાર'માં શ્રી સુનીલાલ વ. શાહ પાસે પત્રકારત્વની દીક્ષા પામીને, ઈ. ૧૯૪૬માં તેઓ 'જન્મભૂમિ' દૈનિક (મુંબઈ)માં નામલ યથા, અને અત્યારે પણ સ્તંભ છે.

લેખનપ્રવૃત્તિદ્વારા એમનો પ્રયત્ન જીવનને જ પામવાનો છે. કાવ્ય એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે એમનું પ્રથમ કાવ્ય 'પુરાણો દીવડો' ૧૯૩૬-૩૭ આસપાસ 'કુમાર'માં પ્રગટ થયેલું. એ પછી લે તેમણે 'સિંગરવ' અને 'દીપ્તિ' એ એ કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા, ત્રણેક વાર્તાસંગ્રહ આપ્યા, વૃત્ત-નાટિકાસંગ્રહ, બાળકથાકાવ્યો આપ્યાં અને કેટલાંય વર્ષોથી 'જન્મભૂમિ' દૈનિકમાં નિયમિત રીતે દર અઠવાડિયે 'આખા ભગત'ના તખ્તસુસથી તેઓ રોજિંદી સામાજિક અને રાજકારણીય ઘટનાઓને વણી લઈને હાસ્યકટાક્ષની પદવાણી 'ગોફળગીતા' લખે છે અને એને સારી લોકપ્રિયતા પણ મળી છે. એમના કાવ્યસંગ્રહ 'દીપ્તિ'ને મુંબઈ સરકારનું શરિતોપિક મળ્યું છે.

કવિશ્રી વેણીભાઈ એ ઝટબટ કાવ્યો અને ગીતો-ભજનો ખંને લખ્યાં છે, પરંતુ ગીતરચનાઓ અને ભક્તિરસભીનાં ભજનોમાં એમની વિશિષ્ટતા આગળ તરી આવે છે. એમની વાણીમાં રંગભર્યું માધુર્ય અને અર્થની વિશદતા છે. એમની ભજનકૃતિઓના લયમાં પ્રાચીન અધ્યાત્મભાવનાનો રણકાર સંભળાય છે. મજબૂત સાહિત્યપ્રકારમાં પણ એમને સારી શાવટ

છે, અને એમાં વિવિધ ભાવો 'આકર્ષક' રીતે એમણે નિરૂપ્યા છે. એમની પાનીમાં એક પ્રકારની વિશિષ્ટ છટા છે. 'પ્રકૃતિગાન' જેવી સુનીર્ઘ કૃતિ અને ગાંધીજીને પ્રિય થઈ પડેલું એમનું 'વિસામો,' 'કાવડિયો' જેવું ભજન અને 'અખોવન માવડી' જેવું સ્વાતંત્ર્યભાવનાનું કાવ્ય—એ શ્રી વેણીભાઈની સુખ્યાત કૃતિઓ છે. એમણે મુક્તકો અને સોનેટો, કટાક્ષભરી હળવી રચનાઓ, રંગરાગી તેમજ મર્મભરી ગઝલો, પ્રકૃતિપ્રેમની અને દેશની મુક્તિની, લોકરંજક શૈલીની અને અધ્યાત્મભાવની—એમ અનેક કૃતિઓ આપી છે. આ સર્વમાં પ્રા. શ્રી હિપેન્દ્રભાઈ પંડ્યાએ કહ્યું છે તેમ 'જીવનની મરતી,' ઉ'લાસ' ને સ્વતંત્રતાનો ગુલાલ જેમ એમની કવિતામાં એક તરફથી ઊઠ્યા રહે છે તેમ બીજી બાજુથી ભક્તિનો ગેરુઓ રંગ પથ એમની કવિતામાં—કાઈ નવી જ સુપમા લાવે છે. આ 'ગુલાલ' અને 'ગેરુઓ રંગ' બાવાનુરૂપ પ્રવાહી શૈલીમાં ચોટતર અભિવ્યક્તિ સાધીને શ્રી વેણીભાઈની કવિમુદ્રાથી અંકિત થઈ જાય છે.

૧. શ્રી વેણીભાઈને સાહિત્યસાધના સિવાય બીજા કોઈ કાર્યમાં જીવંત રસ નથી.

કૃતિઓ.

૧. સિંજારવ : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : એન એમ ત્રિપાઠી, મુંબઈ.

૨. દીપ્તિ : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કું. મુંબઈ.

૩. અત્તરના દીવા : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ.

પ્રકાશક : સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૪. સેતુ : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ.

૫. વસિતું વન : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ.

મહ્યાસ-સામગ્રી .

૧. 'શ્રી કાર્ગસ ગુજરાતી સભા ત્રિમાસિક', એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૫૮.

૨. 'લિરિક અને લગરિક', 'અંદવદન મહેતા.

૩. 'રક્તિમ' અંક ૧૪-૧૫, ઈ. ૧૯૫૦-૫૨.

૪. ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૫ ('સિંજારવ') માટે.

૫. ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૬ ('દીપ્તિ' માટે).

સરનામું : C/O. 'જનમૂર્તિ', ઘોષા રટ્ટીટ, ફાર્ડ, મુંબઈ-૧.

શિવકુમાર ગિરિજાશંકર જોશી

[૧૬-૧૧-૧૯૧૬]

શ્રી શિવકુમારનો જન્મ વતન અમદાવાદમાં ૧૬ મી નવેમ્બર, ૧૮૧૬ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ શ્રી ગિરિજાશંકર જોશી અને માતાનું નામ તારાલક્ષ્મી. વર્ષોથી તેઓ કલકત્તામાં વસ્યા છે અને સેષનપ્રવૃત્તિને પ્રતિકૂળ એવો કાપડનો વ્યવસાય કરે છે. ૧૯૫૨ માં તેમણે શ્રી સત્યવતીબહેન સાથે લગ્ન કર્યા છે.

એમણે પ્રાથમિક, માધ્યમિક તેમ જ બી. એ. એનર્સ સુધીનું શિક્ષણ, ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૭ સુધીનાં વર્ષોમાં અમદાવાદમાં જ લીધું. પ્રાથમિક આર ધોરણ નવી ગુજરાતી શાળામાં—૧૯૨૧ થી ૨૫ દરમિયાન; પાંચમી ગુજરાતી અથવા અંગ્રેજી પહેલીથી મેટ્રિક, સરકારી મિડલ સ્કૂલ અને આર. સી. હાઈસ્કૂલમાં—૧૯૨૫-૨૬ થી ૧૯૩૩ દરમિયાન; અને એ પછી બી. એ. સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ ગુજરાત કોલેજમાં ૧૯૩૪ થી ૧૯૩૭ દરમિયાન લીધું હતું. ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૩ નાં વર્ષોમાં એમને સરકારી સ્કોલરશિપ મળતી હતી.

એમની સાહિત્યિક કારકિર્દીનો આરંભ ઈ. સ. ૧૯૫૦ ના ડિસેમ્બરમાં 'કુમાર' માસિકમાં પ્રગટેલ 'સુકિતપ્રસૂત' નામની એકાંકી નાટકાથી થયો. ત્યારથી આરંભી આજલખીમાં એમણે નાટક, નવલિકા અને નવલકથાક્ષેત્રે પ્રશંસનીય અર્પણ કર્યું છે. એમના સર્જનમાં હાંડીકૂચ, જેતાણીસની લડત, ૧૯૪૩ નો બંગાળનો બીપણ દુકાળ, ૧૯૪૬નાં કલકત્તાનાં કોમી રમખાણો, ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ અને ૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ જેવા પ્રસંગોએ ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેમાંથી ૧૯૩૨ તથા ૧૯૪૨-૪૩ ની લડતોમાં શ્રી શિવકુમારે ભાગ લીધેલો અને ૧૯૪૩ ના બંગાળના દુકાળમાં રાહતકાર્ય પણ કરેલું. આ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રતિગિજ એમના સર્જનમાં ચોક્કસ-પણે પડ્યું છે.

શ્રી શિવકુમાર પર ગોવર્ધનરામ અને દલાપીની અસર અભ્યાસકાળ દરમિયાન સારા પ્રમાણમાં પડી હતી. ગાંધીજીની અસરથી તે એ યુગમાં કોણ બાકાત રહી શકે? કલકત્તાનિવાસ કર્યા પછી એમણે બંગ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં રવીન્દ્રનાથ અને ચરદુનાથનું કૃતિઓનું પરિચીલન કરેલું. એમના જીવન ઉપર પ્રબળ અસર પાડી દેવ એવાં પુસ્તકો છે ગીતા, ગાંધીજીની આત્મકથા, જહાનનુમાબ, રઘુવંશ, ચાકુન્તાન અને શેક્સપિયર—

શી-દબ્બસનનાં નાટકો. એમને અભ્યાસકાળ દરમ્યાન થોડા શિક્ષકો તરફથી સારી પ્રેરણા મળેલી. વળી તખ્તા સાથે તો નાનપણથી જ એમને પ્રીતિ બંધાઈ હતી. પ્રાથમિક શાળામાં એવી પ્રવૃત્તિ ઉપર ખૂબ ભાર મુકાયેલ. પછી તો ૧૯૫૦ ની આગુત્યાગુ વિદ્યાસભાસંચાલિત નટમંડળ સાથેના માફ સંપર્કમાં આમ્બા અને સાથે ઓલ છન્ડિયા રેડિયો સાથે પણ નાટક-પ્રવૃત્તિ નિમિત્તે નાતો બંધાયો.

શ્રી શિવકુમારની લેખનપ્રવૃત્તિની શરૂઆત આર. સી. હાઈસ્કૂલમાં પોતાના તંત્રીપદે શરૂ કરેલા એક દસ્તલિખિત સામયિકથી થયેલી. તે વેળા કવિતા અને વાર્તા લખાયાં હતાં. ડૉલેજ મેગેઝિન માટે તેમણે એક સોનેટ લખેલું, પણ તેનો સ્વીકાર ન થતાં ૧૯૩૪ થી ૧૯૫૦ સુધી ખાસ કંઈ લખ્યું ન હતું. વયમાં માત્ર અંગ્રેજીમાં કલ્પકતાની દલાપ્રવૃત્તિ વિશે નિમંધો લખતા તે 'ભારતજ્યોતિ' વગેરેમાં પ્રગટ થયેલા. ગુજરાતી હાપ્તિઓમાં પણ એવાં વિવેચન પ્રગટ થયેલાં. ૧૯૫૦ માં રેડિયો અને નટમંડળની નાટ્યપ્રવૃત્તિએ એમને લખવાનો રંગ લગાડ્યો. 'લેખક થવાનો જો કાંઈ પણ ઉદ્દેશ હોય તો તે મારા પોતાના જીવનની મર્યાદાની બીંસમાંથી છૂટવાની, મુક્ત થવાની વૃત્તિ. એ વૃત્તિનું વક્તવ્ય—expression—તે લેખનપ્રવૃત્તિ. જ્યતને નવનવરૂપે ઓળખીને તેને પ્રગટ કરવાનો આનંદ'—એ છે એમના લેખનનો ઉદ્દેશ.

શ્રી શિવકુમારના પ્રિય લેખકો છે કાલિદાસ, કવિજીવિ, જયદેવ, શૈલસપિયર—શી-દબ્બસન, ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ, મુનશી, રોમાં રોલા, રવીન્દ્રનાથ, શરદચંદ્ર. પણ કાલિદાસ એમને વિશેષ ગમે છે. શૈલસપિયર ગમતો હોવા છતાં કાલિદાસ પ્રત્યે વધુ આત્મીયતા લાગે છે. કાલિદાસનું વિશાળ અને વિરાટ દલિહલક તથા એની નિરપણપદ્ધતિ સચોટ અને લાલિત્યભરી હોઈને તે ખૂબ ખૂબ ગમે છે. જોકે શિવકુમારનો પ્રિય અંથ છે 'ગીતાંજલિ'. તેઓ માને છે કે ગીતાંજલિમાં આનવીના આધ્યાત્મિક તલસાર્ટને અક્ષરરેહ મળ્યો છે; એ અક્ષરરેહ લાલિત્યપૂર્ણ છે, મધુર-મંજુલ છે. એમાંની વિચારગૂંચણી સાથે સહજપણે જોતજોત થવાય છે.

શ્રી શિવકુમારનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે કાવ્ય, કારણ કે એમાં દૂંઠાણમાં સૂચનાત્મક રીતે કવિહૃદય વ્યક્ત થતું હોય છે. એમને મતે સાહિત્યકલાનો ઉત્તમોત્તમ ધાટ કાવ્ય છે. એમનો મનગમતો લેખનવિષય છે આધુનિક સમાજ. તેઓ માને છે કે જે સમાજના પોતે સભ્ય છે તેની લાગણીઓ અને તેની શક્તિ તથા મર્યાદા તેઓ સારી રીતે સમજી શકે છે. એમને

ધણખરું વિરેશી નિવેચનસાહિત્ય વાંચનું ખૂબ મમે છે. એથી આધુનિક સાહિત્યપ્રવાહોની ખતિ સમજવામાં સરળતા પડે છે. શ્રી શિવકુમારના સાહિત્યસર્જનમાં અનેક વ્યક્તિઓ સાથેના એમના અંગત સંબંધોએ પણ પ્રેરક ભાગ ભજવ્યો છે. તેઓ માને છે કે એકે એક નવો સંબંધ માનવીની નવી બાજુ અને તેની સાથે સંકળાતી પોતાની કોઈ નવી બાજુનું એમને દર્શન કરાવે છે.

૧૯૫૦ માં શ્રી શિવકુમારનું પ્રથમ એકાંકી નાટક 'મુક્તિપ્રસૂત' 'કુમાર'માં પ્રગટ થયું ત્યારે એને ચોમેરથી સારો આવકાર મળેલો. પોતાનામાં કશુંક ખમીર છે એનો પડો આરે બાજુથી સાંભળવા મળ્યો તેથી એમને ખૂબ ખુશી થઈ અને ભારે પ્રેરણા મળી, જેના પરિણામે પછીના એ માસમાં જ પાંચઠ એકાંકી એમનાથી લખાઈ ગયાં. શિવકુમારને 'હુઆ તો વિવાહ' એકાંકી માટે ૧૯૫૨માં કુમારચંદ્રક; ચતુરંકી નાટક 'સુમંગલા' માટે નમંદ સુવર્ણચંદ્રક; 'અનંત સાધના'ને રેડિયોનાટક હરીશ્ચંદ્રમાં પ્રથમ પારિતોષિક ૧૯૫૪ માં અને ત્યાર પછી લગભગ વરસે વરસે એમની નાટ્યકૃતિઓ કે નવલકથાને મુંબઈ અને પછી ગુજરાત સરકારનાં પારિતોષિકો મળતાં જ રહ્યાં છે.

શ્રી શિવકુમાર ગુજરાતી, અંગ્રેજી, બંગાળી અને હિંદી ભણે છે. એમણે ચિત્રકળાવિવેચન અંગ્રેજીમાં થોડુંક લખેલું. બંગાળીમાં તૈયાર કરીને ભાષણ પણ કરી શકે છે. એમની સાહિત્યસાધના વણથંભી ચાલુ છે. કલકત્તાના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળના 'કેસડા' નામના હંદર વાર્ષિકના સહસંપાદક તરીકે પણ એમણે નેધિપાત્ર કામગીરી બજાવી છે, એથી પણ અપૂર્વ યશ એમણે રહ્યો. કલકત્તામાં સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન નોતરીને. ગુજરાત બહાર મળેલાં પરિષદનાં અધિવેશનોમાં કલકત્તાનું સંમેલન દરેક રીતે સફળ ગણાવી શકાય.

નાટ્યક્ષેત્રે શ્રી શિવકુમારનું અર્પણ મૂલ્યવાન છે. આધુનિક એકાંકી-લેખકોમાં 'પાંખ વિનાનાં પારેવાં' અને 'અનંત સાધના'ના પ્રકાશનથી એમણે માનહાણું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ પછી પણ એમના એકાંકીસંગ્રહો તેમ જ ત્રિઅંકી, ચતુરંકી અને પંચાંકી નાટકો પ્રગટ થયાં છે. પાત્રના મનોમંથનમાંથી જન્મતો સંઘર્ષ, ચમકદાર સજ્જ પાત્રો, મર્માળા શિષ્ટ સંવાદો, વિવિધ આકર્ષક ભાવોનું આલેખન અને રમણમિતી વિકસિત દષ્ટિ વગેરેથી મુખ્યત્વે શહેરી જીવનમાંથી વસ્તુ લઈને લખાયેલાં એમનાં સામાજિક નાટકોએ આપણી નાટ્યસમૃદ્ધિ વધારી છે. એકાંકીક્ષેત્રે નવનવા પ્રયોગો પણ એ કરે છે. એમની નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ, વિવિધ યાત્રાધામો-ગિરિવિહારોની

પાર્શ્વભૂ, કલકતા-ખંભાળભૂમિનાં, મનોહર ચિત્રણો, રાજકીય પ્રસંગોનાં આલેખન, જાતીય જીવનના આવેગો, પાત્રોના હૃદયપ્રદેશનાં ગિડાણનાં યતાં દર્શન, અને સમગ્ર રીતે ફેરી રહેતું કવિત્વ વગેરેથી સારી ખ્યાતિ પામી છે. વર્તમાન યુગના એક અમૂલ્ય સર્જક તરીકે શ્રી શિવકુમાર ખ્યાન ખેંચી રહે છે.

કૃતિઓ

૧. વિરાજવદ્ : ખંભાળીમાંથી અનુવાદ-રૂપાંતર નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૨. પાંખ વિનાનાં પારેવાં : મૌલિક, એકાંકીસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.
પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, મુંબઈ.
૩. સુમંગલા : મૌલિક, ચતુરંગી નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૪. અનંત સાધના : મૌલિક, એકાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, મુંબઈ.
૫. અધારાં, ઉમેઓ : મૌલિક, ચતુરંગી નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : સ્વાણી પ્રકાશન ગૃહ, અમદાવાદ.
૬. રજનીગન્ધા : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.
પ્રકાશક : સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ.
૭. અંગારમરમ : મૌલિક, ચતુરંગી નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૮. સાંખ્ય, દીપિકા : મૌલિક, ચતુરંગી નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : ભારત પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૯. ત્રિશૂળ : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
પ્રકાશક : ભારત પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૧૦. દૂર્વાંકર : મૌલિક, પંચાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૧૧. સોનાની હાંસડી, રૂપાની હાંસડી : મૌલિક, એકાંકીસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૧૨. ઘટા ધીરી ધીરી આઈ : મૌલિક, ચતુરંગી નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.
૧૩. કંચુકીનંધ : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬, ૧૯૬૧.
૧૪. અનગરાગ : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮, ૧૯૬૧.

૧૫. એકને ટકારે : મૌલિક, ત્રિખંડી; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
૧૬. દેવદાસ : અનુવાદ (અંગાળી નવલકથા 'દેવદાસ' ઉપરથી), પંચાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
૧૭. રહસ્યનગરી : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
૧૮. શ્રાવણી : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
૧૯. સુવર્ણરેખા : મૌલિક, ચતુરંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
૨૦. નીલચલ : મૌલિક, એકાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
૨૧. રાત અંધારી ને તણ જી કાળા : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.
૨૨. શતરંજ : મૌલિક, નાટક.
૨૩. બાબુ રુવે એની નવલખ ધારે : મૌલિક, નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.
૨૪. અલિસાર : મૌલિક, વાર્તાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.
૨૫. કૃતિવાસ : મૌલિક, નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.

(૧૨ થી ૨૫) પ્રકાશક : સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ.

અધ્યાસ-સામગ્રી :

૧. 'પાંખ વિનાનાં પારેવાં' : શ્રી અનંતરાય રાવળની પ્રસ્તાવના ('સમીક્ષા').
૨. 'સુમંગલા' : શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીની પ્રસ્તાવના.
૩. 'અંગારભરમ' : શ્રી રસિકલાલ પરીખની પ્રસ્તાવના.
૪. 'અંધારાં ઉઘેચો' : શ્રી કિસનસિંહ ચાવડાની પ્રસ્તાવના.
૫. 'અનંત સાધના' : શ્રી વ્રજરામ દેસાઈની પ્રસ્તાવના.
૬. 'રજનીગન્ધા' : શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીની પ્રસ્તાવના તેમ જ 'સંસ્કૃતિ', જુલાઈ '૫૬.
૭. 'કંચુકીખંધ' : 'સંસ્કૃતિ', માર્ચ '૫૭.
'સંદેશ', 'ગુજરાત સમાચાર', 'જનમજૂમિ', 'ઉર્મિ'—નવરચનાનાં
માનાં અવલોકનો.
૮. 'બાબુ રુવે એની નવલખ ધારે' માટે 'જનસત્તા', 'સંદેશ',
'ગુજરાત સમાચાર' અને 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ઓગસ્ટ, ૧૯૬૫.
૯. ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહીઓ : 'રજનીગન્ધા' — ૧૯૫૫;
'દૂર્વાકર' — ૧૯૫૭; 'અનંતરામ' ૧૯૫૮; — 'રહસ્યનગરી', 'સોનેરી
હાંસડી, રૂપેરી હાંસડી' — ૧૯૫૯; 'સુવર્ણરેખા', 'શ્રાવણી' — ૧૯૬૧.
૧૦. 'ગુજરાતીનાં એકાંકી' : શ્રી જોક્સની પ્રસ્તાવના.

સરનામું : ૧૧, આર્મિનિયન સ્ટ્રીટ, કંબકતા-૧.

સુરેશ કૂલચંદ ગાંધી

[૫-૧-૧૯૧૨]

કવિ શ્રી સુરેશ ગાંધીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના વાંકાનેર પાસેના મકનસર ગામે તા. ૫-૧-૧૯૧૨ ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ કૂલચંદ જોરાજી ગાંધી અને માતાનું નામ ઝંપકબહેન. શાંતિએ તેઓ દસા શ્રીમાળી વણિક જૈન છે. તેમનાં પત્નીનું નામ હંસાબહેન.

પ્રાથમિક શિક્ષણ કરંચીની રજારી સ્કૂલમાં અને માધ્યમિક શિક્ષણ કરંચીની એન. જે. હાઈસ્કૂલમાં લઈને ત્યાંની સિંધ કેસેજમાંથી ગુજરાતી વિષય સાથે બી. એ (ઓનર્સ) થયા. કરંચીમાં તેઓ મોટાભાઈ ધન્ડુલાલ ગાંધી અને પિતાજી સાથે વેપાર કરતા હતા, પરંતુ પાકિસ્તાનની રચના થયા બાદ તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા. અત્યારે તેઓ વડોદરાથી પ્રગટ થતા 'લોકસત્તા' દિનિક્ષમાં સહતંત્રી તરીકે કાર્ય કરે છે, અને એ પત્રનો સાહિત્ય-વિભાગ સંભાળે છે. લેખનપ્રવૃત્તિને તેમનો આ વ્યવસાય અંતરાયરૂપ બનતો નથી, બલકે એમાંથી એમને પ્રેરણા પણ મળે છે અને નૂતન રાજકીય અને સાહિત્યિક પ્રવાહોથી જાગ્રત રહે છે. સાહિત્ય ઉપરાંત કલામંડળો, નાટ્યમંડળો અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી પણ એમને પોતાના સર્જન માટે ધણી સામગ્રી મળી રહે છે.

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, ન્હાનાલાલ અને ટાગોરનાં સર્જનોએ એમના જીવન પર પ્રમળ અસર પાડી છે. કરંચીમાં વેપાર કરતા હતા ત્યારે લેખકોની મંડળી મળતી, અને એમાંથી કાબો અને નાટકો લખવાની પ્રેરણા શ્રી ગાંધીને મળેલી. મુનશીની યુપિદસ ઓન સ્કૂલની કલામંડળી ટાગોરની નૃસનાટિકાઓ કરંચીમાં ભજવવા આવેલ એ વખતે એ નાટકો જોઈ શ્રી ગાંધીએ ધણી નૃત્યનાટકો અને સંગીતનાટકો લખેલાં અને તે ભજવાયેલાં પણ ખરા.

પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ દ્વારા માનવપ્રેમ, વિશ્વમંદુલ્ય, માનવતા વગેરે પ્રગટાવવા તેઓ મથે છે. માનવીની જીવન માટેની શ્રદ્ધા અને મુશ્કેલીઓ સામેનું તેનું યુદ્ધ જોઈ તેને તેઓ બિરદાવે છે. દુઃકમાં, માનવજીવનને પરિપૂર્ણ કરે એવાં જીવનમૂલ્યો અને આદર્શ પ્રગટાવવાનો એમના લેખનનો ઉદ્દેશ છે. શ્રી મુનશી અને ટાગોર અનુક્રમે એમની કૃતિઓમાંની કૌતુકપ્રિયતા તથા

ઉચ્ચ માનવભાવના અને રાષ્ટ્રભાવનાને કારણે એમના પ્રિય લેખકો છે, તે જીવનમાં સનાતન સત્યો અને ચિરંતન ભાવોનું નૂતનરૂપે પ્રકટીકરણ કરતી 'ગીતાજ્વલિ' એમની પ્રિય સાહિત્યકૃતિ છે. પોતાના જીવનનાં સ્વપ્નો અને ભાવનાઓ કવિતામાં યોગ્ય રીતે રજૂ કરી શકતા હોવાથી કાવ્ય એ એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે. કવિના, નાટક અને નવલિકાનું ગુજરાતી, હિંદી કે અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતું સાહિત્ય તેઓ વાંચે છે અને એ દ્વારા આધુનિક સર્જનના પ્રવાહોથી પરિચિત રહે છે.

એમનો પ્રથમ નવલિકાસંગ્રહ 'આરતી' શલિયારા પારિતોષિક પામ્યો હતો અને એમના એકાંકી નાટ્યસંગ્રહ 'વૌકાનો મેળો' ને હરિજન લીગ તરફથી તેમ જ મુંબઈ સરકાર તરફથી અને 'કોલરિયો દેશ' ને પણ સરકાર તરફથી ધનાગ્રા મળ્યાં છે. કવિતા, ટૂંકી વાર્તા, નાટક અને જીવન-ચરિત્ર જેવા સાહિત્યપ્રકારોમાં એમણે કદમ ચલાવી છે. ત્રીશીના આ લેખકે કવિતા અને નાટ્યક્ષેત્રે કરેલું અર્પણ નોંધપાત્ર છે. એમણે રેડિયો માટે મોટી સંખ્યામાં રૂપકો લખ્યાં છે અને રંગમંચ પર પણ એમનાં ધણાં એકાંકીઓ અને સંગીત નૃત્યનાટકો ભજવાયાં છે.

કૃતિઓ

૧. આરતી : મૌલિક, નવલિકા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૫.
પ્રકાશક : નવચેતન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૨. નંદિતા : મૌલિક, વાર્તા; પ્ર. સાલ ૧૯૩૮.
પ્રકાશક : નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, રાજગોટ.
૩. વરદાન : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૪૪.
પ્રકાશક : પોતે.
૪. ગીત હોરી અને જીર્જ નાટકો : મૌલિક, એકાંકી; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
પ્રકાશક : સરતું સાહિત્યવર્ષિક કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૫. અરુણા અસહ્યવ્ધી : મૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
૬. શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિત : મૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
૭. પ્રિયમિલન : અનુવાદ (બંગાળીમાંથી), નવલકથા; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.
પ્રકાશક (પ થી ૭) : એન. એમ. ઠક્કરની કુટુંબ, મુંબઈ.
૮. સુરંગા : મૌલિક, ગીતસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.
પ્રકાશક : પોતે.

૯. વૌદાનો મેળો : મૌલિક, એકાંકીસંગ્રહ, પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : ગુર્જર મંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૧૦. રંગલક્ષ્મી : મૌલિક, એકાંકીસંગ્રહ, પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
પ્રકાશક : હરિદર પુસ્તકાલય, સુરત.
૧૧. ડોલરિયો દેસ : મૌલિક, દ્વિઅંકી નાટક; પ્ર. સાલ ૧૯૫૮.
પ્રકાશક : માહિતી અને પ્રકાશન ખાતું, મુંબઈ સરકાર.
૧૨. આત્મચતુ : મૌલિક, નવલિકાસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૯.
પ્રકાશક : સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર, વિરાર.
- સરનામું : ઉત્તમચંદ્ર ઝવેરી પોળ, પાણીગેટ રોડ, વડોદરા.

હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી

[૧૭-૧૦-૧૯૧૯]

સુખ્યાત ઇતિહાસકર્તા શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો જન્મ એમના વતન પેટલાદ તાલુકાના મહાતજા ગામે તા. ૧૭-૧૦-૧૯૧૯ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ શ્રી ગંગાશંકર મજલાલ શાસ્ત્રી અને માતાનું નામ રુકિમણી. માતાએ તેઓ સાઠોદરા નામર છે. એમનું લગ્ન ઈ. ૧૯૪૭માં કેળવણીકાર કુણ્યાશંકર બટ્ટના પુત્રી શ્રીદેવી સાથે થયું હતું.

એમણે ૧ થી ૬ ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ મહાતજાની સ ગુ. શાળામાં લીધું હતું અને માધ્યમિક શાળાનાં આરંભનાં ત્રણ વર્ષો (૧૯૩૦-૩૨) ત્યાંની જ એ. વી. સ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો હતો, અને પછીથી મેટ્રિક સુધી જૂનાગઢની બહાદુરખાનજી હાઈસ્કૂલમાં. એ સમય દરમિયાન સંસ્કૃત અને ગણિત એમના માનીતા વિષયો હતા. ૧૯૩૬ માં એ સ્કૂલમાં પ્રથમ આવી મેટ્રિકપ્રમેશનની પરીક્ષા પસાર કરી અને એને લગતું રાજ્ય પ્રાઈઝ મેળવ્યું. એ પછી જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કોલેજમાં દાખલ મર્ચ ૧૯૪૦માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષા સંસ્કૃત વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ કરી. કોલેજના અભ્યાસકાળ દરમિયાન સંસ્કૃત એમનો પ્રિય વિષય

હતો, અને દોલેજ મેગેઝિનમાં પણ સંસ્કૃતમાં નિમ્ને, વાતો, નાટક, ગ્રન્થાદિ લખતા અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભાના ઉચ્ચ અધ્યાસ અને સંશોધન વિભાગમાંથી ૧૯૪૭માં એમ. એ ની પદવી સંસ્કૃત અને અર્ધ-ભાગથી વિષયો સાથે બીજા વર્ગમાં પ્રાપ્ત કરી એ પરીક્ષામાં વૈકલ્પિક શાસ્ત્ર તરીકે તેમણે અભિવેષવિદ્યા (એપિગ્રાફી)ને પસંદગી આપી હતી. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પ્રાકૃત-સંસ્કૃત અભિવેષોને લઈને પ્રાચીન ઇતિહાસનો એમને શોખ લાગેલો. ૧૯૪૭માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પીએચ ડી ની ડિગ્રી એમણે સંસ્કૃત (અભિવેષવિદ્યા) વિષય સાથે લેા જે વિદ્યાભવનમાંથી મેળવી સામાન્ય રીતે, પ્રાચીન લિપિવિદ્યાના જાણનાર જૂજ હોય છે એપિગ્રાફીમાં પ્રાચીન લિપિવિદ્યાનો સમાવેશ થતો હોઈ પ્રાચીન લિપિના અભિવેષો ઉપરનાં અને એમાંની ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક માહિતી તારવવામાં એમને સારી ક્ષમતા છે અધ્યાપન અને સંશોધન એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. હાલ તેઓ લેા જે વિદ્યાભવનના ઉપાધ્યક્ષ ॥

શ્રી શાસ્ત્રીને વિદ્યાનો કૌટુંબિક વારસો મળ્યો છે. જાણીના બાપાશાસ્ત્રી શ્રી નજલાલ શાસ્ત્રી તેમના પિતામહ થાય કવિ હોટમ તેમના પિતામહના વડીલ બધુ, અને વિવેચક શ્રી શકરલાલ શાસ્ત્રી એમના મોટાભાઈ. એ સર્વેએ એમના જીવનધડતરમાં પ્રમળ અસર પાડી છે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બાસ, કાલિદાસ, શક, બાણ અને હર્ષ એમના પ્રિય લેખકો છે, જ્યારે ગુજરાતીમાં મુનશી, રમણલાલ, ચંદ્રવદન, ન્હાનાલાલ અને યુતીનાલ વ શાહ, પરંતુ ઉદાત્ત વિચારો અને સરળ રીતીને કારણે એમને સફળતા વિશેષ મળે છે ગાંધીજી જીવનદષ્ટિ અને દર્શનસમન્વયનો તથા નિષ્કામ કર્તવ્યમય કર્મયોગનો સરળ અને સક્રિય બોધ આપતી હોવાને કારણે ‘ભગવદ્ગીતા’ એમનો પ્રિય ગ્રંથ છે આ સર્વ લેખકોએ તેમ જ અન્ય કૃતિઓએ એમને પ્રેરણા આપી છે કવિ હોટમની અને સંસ્કૃત કવિઓની કૃતિઓ પરથી એમને લલિતસાહિત્યસર્જનની અભિપ્રેરણા, મહાત્મા ગાંધીજીનાં લખાણો પરથી સત્ય અને સાદાઈના સંસ્કાર, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ અને ટિળકના ‘ગીતારહસ્ય’ મત્યાદિ પરથી આર્મધર્મનું નૂતન અર્થતારણ અને કર્મયોગ, સંસ્કૃત નાટકો, બાણ બટ્ટની ગદ્ય કૃતિઓ અને વતલી રાજ્યનાં તામ્રશાસનો પરથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું અધ્યયન, ગાંધીજીનાં લખાણો અને અશોકના લેખો પરથી અસામપ્રદાયિક માનવધર્મનું મૂલ્યાંકન, શકરનાથ ગ શાસ્ત્રી પાસેથી પુરાતત્ત્વના અધ્યાસની પ્રેરણા, કરુણાચંકર બટ્ટનાં લખાણો પરથી સંસ્કાર-ચિક્ષણનો સુબોધ તેમ જ રસિકનાલ છેા, પરીખ પાસેથી ઇતિહાસ-

સંશોધનની સાચી દૃષ્ટિ તથા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની સૂઝ એમને પ્રાપ્ત થયેલ છે. ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાં એમણે લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે. સંસ્કૃતમાં નિખંધ, વાર્તાદિ અને અંગ્રેજીમાં સંશોધનાત્મક લેખો અને થોડાંક પુસ્તકો. લેખનપ્રવૃત્તિ દ્વારા સમાજદર્શનનું રસભર આલેખન, હૃદય-ભાવની અભિવ્યક્તિ, ઇતિહાસના વિવિધ વિષયોનો પરિચય, ઇતિહાસ-સંશોધનનાં પરિણામોની રજૂઆત અને જીવનરસ તથા માનવધર્મના વિતરણનો હિંદેશ સિદ્ધ કરવા તેઓ માગે છે.

પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ તો એમણે શાળાકીય નિખંધથી કર્યો હતો. પ્રાચીન ભારતની વિજ્ઞાન-પ્રગતિને લગતાં ચાર-પાંચ પુસ્તકો—તેઓ વાંચીને ૧૯૩૬ માં ‘પ્રાચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન’ નામે લેખ લખવા પ્રેરાયેલા. સંસ્કૃત લલિત સાહિત્યની અસરથી પ્રથમ સંસ્કૃતમાં અને પછી ગુજરાતીમાં વાર્તા, નાટક, કાવ્ય લખ્યાં; તેમાં નાટક એમનો સફળ પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર થઈ પડ્યો, અને લલિતેતર સાહિત્યમાં નિખંધ. પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ—એનાં સાહિત્યિક, આભિવ્યક્તિક અને પુરાવશીલ સાધનોના સીધા પરિચય અને સક્રિય રસને લઈને—એમનો મનમમતો લેખનવિષય છે. એની સાધનામાં ઉપકારક થાય એ માટે પ્રાચીન ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, અભિવ્યક્તિ (ચિંતાલેખો, તામ્રપત્રો, સિદ્ધાંતો વગેરે), પ્રાચીન રમારકો અને પુરાતન અવશેષો વગેરેનાં પુસ્તકો એ વિશેષ વાંચે છે.

એમની પ્રથમ ગુજરાતી લલિત કૃતિ ‘મૃત્યુજ્ય’ નામે સોફિસ્ટીસના મૃત્યુપ્રસંગ વિશે ૧૯૪૭માં લખાયેલું એકાંકી નાટક છે, અને એમનું પ્રથમ પુસ્તક છે ‘હડપ્પા ને મોહંજો-દડો.’ ‘વીણાનો વિજય’ નામે ત્રિઅંકી નાટક હજી અપ્રસિદ્ધ છે. કવિ હોટમકૃત કેટલીક અપ્રસિદ્ધ કાવ્યકૃતિઓનાં સંપાદનો, ‘મતવિદ્યાસ પ્રદક્ષન’નો અનુવાદ પણ હજી અપ્રકટ છે. એમના અંગ્રેજી મહાનિખંધની સુધારાવધારાવાળી આવૃત્તિ અને ‘પ્રાચીન ભારત’ પ્રકટ થવામાં છે. એમના ‘જૈનકાલીન ગુજરાત’ એ પુસ્તકને ૧૯૫૨-૫૫નો ઇતિહાસ-સંશોધનને લગતો નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક અને એમની ઇતિહાસ-સંશોધનની સેવાને ખ્યાલમાં લઈ ૧૯૬૦ નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પણ એમને એનાયત થયેલ છે. ગુજરાત વિદ્યાસભાના તેઓ આજીવન સભ્ય છે. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના સંપાદક તરીકે પણ ૧૯૫૭-૫૮ દરમિયાન તેમણે પ્રયત્ન કામગીરી બજાવી છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ફેલો, ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વની અભ્યાસસમિતિના સભ્ય અને અધ્યક્ષ, ભારતીય સંસ્કૃતિની અભ્યાસસમિતિના,

ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ-સંસ્કૃતિની પરિભાષા સમિતિના તેમ જ એકેડેમિક કાઉન્સિલના પશુ તેઓ સભ્ય છે સંસ્કૃત અને ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિષયોમાં તેઓ એમ એ અને પીએચ ડી ના માન્ય અધ્યાપક-માર્ગદર્શક છે એમના માર્ગદર્શન નીચે પાંચ વિદ્યાર્થી પીએચ ડી થયા છે અને પીએચ સંશોધન કરી રહ્યા છે એમાંના ધણી ગુજરાતના ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વના વિષયોમાં સંશોધન કરે છે ગુજરાત સાહિત્યસભા, ઇતિહાસ મંડળ (ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ), ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ (પ્રમુખ ૧૯૬૦-૬૨), ઇડિયન હિસ્ટરી કોએસ, અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય પરિષદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, રથજનામ સસદ (ઉપપ્રમુખ) વડોદરા, ગુજરાત સેવાસમાજ, લેખકમિશન વગેરે અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સક્રિય રીતે જોડાયેલા છે મુખર્ષી મુકામે ભરાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૨મા સમેતનમાં ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના વિભાગીય પ્રમુખ તરીકે પણ તેમની વરણી થયેલી

શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી આપણા વિદ્વાન ઇતિહાસજ્ઞ છે એમનું 'ત્રૈતકકાલીન ગુજરાત' ગુજરાતના એ કાલના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના સંશોધનાત્મક પુસ્તક તરીકે ધણો સારો આવકાર પામ્યું છે લેખક પાસે ઐતિહાસિક સંશોધનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ છે ઇતિહાસ-સંશોધન વિષયક એમના પુસ્તકોમાં પ્રથમ પકિતના ઇતિહાસાભ્યાસીનું આપણને દર્શન થાય છે

કૃતિઓ

- ૧ હડપ્પા ને મોહે જો-દડો મૌલિક, ઇતિહાસ પ્ર સાલ ૧૯૫૨
પ્રકાશક : જો જે વિદ્યાભવન ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
- ૨ ભારત જહાદ વિસ્તરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ • ઇન્ડોનેસિયામાં મૌલિક, સંસ્કૃતિ, પ્ર સાલ ૧૯૫૭
પ્રકાશક : જો જે વિદ્યાભવન ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
- ૩ કારકસળ-મોઘોત (સંસ્કૃત) (લેખક - રણસનન્દી) સંપાદન, ગદ્ય, પ્ર સાલ ૧૯૫૬
પ્રકાશક : રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વ-વેપણ મંદિર, જયપુર
- ૪ રાજસ્થાનગ્રંથીય (સંસ્કૃત) સંપાદન, ગદ્ય, પ્ર સાલ ૧૯૫૬
પ્રકાશક : રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વ-વેપણ મંદિર, જયપુર

૫. સાંખ્યસાર તથા યોગસાર (કવિ છોટમકૂત) : સંપાદન, ૫૬; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.

પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૬. સુમુખ આખ્યાન તથા નૃસિંહકુંવર આખ્યાન (કવિ છોટમકૂત) : સંપાદન, ૫૬; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.

પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૭. એકાદશી માહાત્મ્ય (કવિ છોટમકૂત) : સંપાદન, ૫૬; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૮. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૧ (રાજકીય ઇતિહાસ), ભા. ૨ (સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ) : મૌલિક, ગદ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : ભો. જી. વિદ્યાલયન, ગુજરાત વિદ્યાલય, અમદાવાદ.

૯. સૂર્યનારાયણનું મંદિર : મૌલિક, ગદ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.

પ્રકાશક : નીલકંઠ અખાડા, અમદાવાદ.

૧૦. Chronology of Gujarat (Hist. and Cultural) : સહ-લેખક; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

૧૧. કુટુબશંકર—શિક્ષકવિભૂતિ : સંપાદન, જીવનચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.

પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, વડોદરા.

૧૨. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (૩૫૨૫) : મૌલિક, ઇતિહાસ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.

પ્રકાશક : ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

૧૩. કાવ્યશિક્ષા (સંસ્કૃત-લેખક : વિનયચન્દ્રસૂરિ) : સંપાદન, ગદ્ય-૫૬; પ્ર. સાલ ૧૯૬૪.

પ્રકાશક : લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ.

ઉપરાંત, ‘પ્રાચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન’, ‘ચિત્રપટ્ટા’ (સં.), ‘હિન્દની પ્રાચીન યુદ્ધવિદ્યા’, ‘પ્રાચીન સંસ્કૃત વાક્યમ’, ‘સંસ્કૃત રંગશૂભિનાં નટ-નટીઓ’, ‘રામાયણનું એક બીજું મૂક પાત્ર-ટુમા’, ‘દાનવીર વિશ્વંતર’, ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાઈબલનું રચાન’ (ગુ. સમાચાર, દીપોત્સવી અંક, ૧૯૪૦) વગેરે અનેક નિબંધો-લેખો ‘બદ્ધાષ્ટદીનિબન’ મેગેઝિનમાં ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૦ દરમિયાન પ્રગટ થયા છે. ‘પુત્રવતી’ નામે સંસ્કૃત નાટક પણ એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. જુદાં જુદાં સામયિકોમાં ડઝન જેટલાં એકાંકી નાટ્યો, થોડીક નવલિકાઓ અને કેટલાંક કાવ્યો પણ પ્રકટ થયેલાં છે.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. ચરેતર સર્વ સંગ્રહ ભા. ૧.
૨. Who's Who.
૩. નર્મદચંદ્રક તથા રણજિતરામ ચંદ્રક સમયના પરિચયલેખો તથા પરિચયપત્રિકા.
૪. ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી, ૧૯૫૨, ૧૯૫૫.

સરનામું : 'સુવાસ', આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૬.

હરિવલ્લભ યુનીલાલ બાયાણી

[તા. ૨૬-૫-૧૯૧૭]

બાપા-સંશોધનને ક્ષેત્રે આપણા ગણતર વિદ્વાનોમાં માનભર્યાં રચનાના અધિકારી શ્રી હરિવલ્લભ બાયાણીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના મહુવા ગામે ઈ. સ. ૧૯૧૭ ની ૨૬ મી મે એ થયો હતો. પિતા શ્રી યુનીલાલ લવજી બાયાણી અને માતા ગંગાબેન તો શ્રી બાયાણીની નાની વધે જ શુભરી થયેલાં. દાદીએ એમને ઉછેરને મોટા કર્યાં. શાંતિએ તેઓ દશા શ્રીમાળી વણિક છે. ૧૯૫૦માં તેમનું લગ્ન ચંદ્રકળાબેન સાથે થયું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ રથાનિક દરબારી શાળામાં લઈને મહુવાની શેઠ એમ. એન. હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને ઈ. ૧૯૩૪ માં મેટ્રિક થયા. માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન વિદ્યારામ સંસ્કૃત સ્કોલરશિપ એમને પ્રાપ્ત થયેલી. ઉચ્ચ શિક્ષણ ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં લીધું અને ત્યાંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ ની પરીક્ષા સંસ્કૃત મુખ્ય વિષય સાથે ઈ. ૧૯૩૯ માં પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ કરી; ૧૯૪૧ માં સંસ્કૃત મુખ્ય વિષય અને અર્ધમાગધી ગૌણ વિષય સાથે ભારતીય વિદ્યાભવન (મુંબઈ) માંથી એમ. એ. ની પરીક્ષા પણ પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવીને પસાર કરી અને ભગવાનદાસ પુરુષોત્તમ સંસ્કૃત પારિતોષિક મેળવ્યું. ૧૯૫૨ માં એ જ સંસ્થામાંથી અપભ્રંશ ભાષાના મહાન કવિ સ્વયંશૂરચિત મહાકાવ્ય 'પદ્મચરિત' નું સંપાદન કરી પીએચ ડી. ની પદવી મેળવી. એમનો

મુખ્ય વ્યવસાય અધ્યયન-અધ્યાપનનો છે અને એમની લેખનપ્રવૃત્તિને એ અનુકૂળ છે. ઈ. સ. ૧૯૪૫ થી ૧૯૬૫ સુધીનાં વર્ષોં એમણે ભારતીય વિદ્યાભવનમાં સંશોધન-અધ્યાપનમાં ગાજ્યાં. હાલ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષા-ભવનમાં ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપે છે.

શાળાશ્રવનમાં, કોલેજશ્રવનમાં અને અધ્યાપકશ્રવનમાં વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયોનો સુયોગ એમને થતો રહ્યો છે. ગાંધીવાદી વિચાર-સરણીએ અને પશ્ચિમના માનવતાવાદ તથા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની દૃષ્ટિએ એમના શ્રવન ઉપર પ્રબળ અસર પાડી છે. માનવપ્રકૃતિ અને માનવ-ઇતિહાસને લગતી જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં સાથ આપવો, અને વિશેષે ભારતીય સારકૃતિક ઇતિહાસના અજ્ઞાત અંશ પર પ્રકાશ નાખી તે માટે આવશ્યક સાધન-સામગ્રી બહાર લાવવાનો તેમની લેખનપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ છે. શ્રી ભાષાણીએ ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી અને હિંદીમાં પણ લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે. લેખન-પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ૧૯૩૬ માં 'પ્રસ્થાન' માં દેવકથાસૃષ્ટિવિષયક એક લેખ લખીને કરેલી.

ભાષાશાસ્ત્ર, પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય, લોકકથાઓ તથા રસમીમાંસા— એ ઐતિહાસિક વિકાસ અને મૂળમૂળ તત્ત્વોની ચર્ચા તરફના એમના પ્રવૃત્તિગત વલણને કારણે એમના પ્રિય અભ્યાસવિષયો રહ્યા છે. એ જ કારણથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષા તથા સાહિત્ય, ગુજરાતી ભાષા અને લોકકથાની ઐતિહાસિક વૃક્ષના એમના મનમગ્નતા લેખનવિષયો બન્યા છે. અપભ્રંશ તથા જૂની ગુજરાતીના અન્થોનું સાંખ્ય સંપાદન તથા તેમની સાથે સંકળાયેલાં કર્તૃત્વ, સાહિત્યરવરૂપ, ભાષાપરંપરા વગેરે ઐતિહાસિક વિષયોનું અન્વેષણ એમના સંશોધનના કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. સર્જન-વિવેચન-ચિંતન અને સંશોધનનું સાહિત્ય તેઓ નિરંતર વાંચે છે.

અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ એમને ભાષાશાસ્ત્રના વિષયમાં રસ જાગ્યો હતો. એ પછી ભારતીય વિદ્યાભવનના સંશોધન-વિભાગમાં સંશોધન અને અનુ-સ્નાતક અધ્યાપનનું કાર્ય કરતાં કરતાં અપભ્રંશ સાહિત્યના અભ્યાસમાં એમને વિશેષ ને વિશેષ રસ પડતો ગયો. એમની પ્રથમ કૃતિ ઈ. સ. ૧૯૪૫માં મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત અપભ્રંશ કાવ્ય 'સંદેશરાસક'ના બ્યાકરણ અને ઇંદનું વિશ્લેષણ કરી તેનું અધ્યયનમૂલક વિવેચન કરતો એ કૃતિ સાથે જોડા-યેલો અભ્યાસલેખ છે. એ પછી ઈ. ૧૯૪૮ માં શ્રી મધુસૂદન મોદીના સહકારમાં 'પદ્મસિરિચરિત' (અપભ્રંશ કાવ્ય)નું એમનું સંપાદન અને.

ત્યારબાદ હેમચંદ્રના અપભ્રંશ વ્યાકરણ સર્વાંગસંપૂર્ણ કહી શકાય તેવું સંપાદન અને શામળકૃત ‘મન્મોહના’, ‘સિંહાસનમંત્રીસી’ જેવી કૃતિઓનાં આદ્ય સંપાદનો એમની આ વિષયની ઊંડી યુગ્મના છોતક પ્રકાશનો છે.

‘કુમાર’ મા પ્રમટ ચતી જતી ‘શબ્દકથા’ તેઓ શુદ્ધ કહેવાતા વિષયને પણ કેવો સરલ અને રસિક બનાવી શકે છે એના અનુપમ ઉદાહરણ-રૂપ છે. વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિની એમની ચર્ચાઓ, કોઈ સાહિત્યકૃતિ વાંચતાં હોઈએ એવો આસ્વાદ કરાવે છે એમનો ‘વાગ્મ્યાપાર’ મ્રય અને એ પછી એની સંવર્ધિત આવૃત્તિ ‘અનુશીનો’ એમની વિદ્વતાની ક્યમળી સમ છે. અપભ્રંશ શબ્દોના કાયકા તેઓ સ્વતંત્ર રીતે ઉઠેને છે. પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા મતબોની તેઓ શાસ્ત્રીય રીતે ચિકિત્સા કરે છે અને પગી જ આગળ ડગ માટે છે એમની તીક્ષ્ણ, સમતોલ અને સહૃદયી વિવેકશુદ્ધિ એમના પ્રત્યેક લેખમાં દર્શન કરી શકાય છે.

પરંતુ શ્રી ભાવાણી માન ભાષાવિજ્ઞાનમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે એવું નથી અર્નાચીન ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યપ્રવાહોથી તેઓ સંપૂર્ણ વક્રિ હોય છે, એટલું જ નહિ, સાહિત્યપદારથની તાત્ત્વિક ચર્ચા હોય કે નવતર કવિતાના જિન્ન જિન્ન અંગોની આલોચના હોય—એમની એ વિશેની સજ્જતા આપણા પ્રેમાદર છતી લે એની છે. કાવ્ય, નવલકથા, વિવેચન આદિ અનેક સાહિત્યપ્રકારોના માઢ પરિચયમાં તેઓ રહે છે અને એ વિશે એમની મૂનમાંથી ચર્ચાવિચારણા સાબળતી કે વાચતી એ લહાવો બની રહે છે.

ગુજરાતી ભાષાના ધ્વનિવિકાસવિષયક લોકકથાના અધ્યયનવિષયક તથા અપભ્રંશ અને પ્રાચીન કૃતિઓનાં સંપાદકવિષયક કાર્ય હાલ તેમના હાથ પર છે. અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદના ચિદંબરમ્ ખાતેના ૧૭મા અધિવેશન(૧૯૫૫)માં પ્રાકૃત અને જૈન વિકાસના અધ્યક્ષપદે એમની વરણી થયેલી ગુજરાત સાહિત્યસભાએ ઈ ૧૯૬૩ નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્ર એમને આપવાનો નિર્ણય કરીને ચદ્રકનુ ગૌરવ કબુ છે. મુખર્ષિ યુનિનિર્મિટીએ એમને ‘રિલસન ફિનોલોજિકલ લેક્ચર્સ’ માટે નિમત્રણ પાઠવીને આ ગુર્જરવિદ્વાનની અખિલ ભારતીય જ નહિ, આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિની કદર કરી છે. શ્રી ભાવાણી કાર્ણસ ગુજરાતી સભા, ઓલ ઇન્ડિયા લિંગ્વિસ્ટિક સોસાયટી અને ઓલ ઇન્ડિયા ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સના આજીવન સદસ્ય છે.

આ વ્યુત્પન્ન પદિતની વિદ્વતા એમની વિનમ્રતાથી સોહી જોડે છે એમની સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ અને શુભ પર નિરતર રમણ સ્મિત એમના સંપર્કમાં

આવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિના દિલને જીતી લે છે. એમની દોરવણી દેહજી ગુજરાતી અને અર્ધભાગધીમાં ધણા વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ. ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. બાપાવિજ્ઞાનના આપણે ત્યાંના મહત્વના વળાંકનું દર્શન આપણને ડૉ. બાપાણીનાં લખાણોમાં થાય છે.

કૃતિઓ

અપભ્રંશ ભાષા-સાહિત્યવિષયક :

૧. સદેશરાસક (ભૂમિકા ને કાશ) : મૌલિક અધ્યયન, મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત ૧૩ મી સતાબ્દી લગભગના અપભ્રંશ કાવ્યની ભાષા, ૭૬ આદિતું અધ્યયન—સારાનુવાદ તથા શબ્દકોશ સાથે (અંગ્રેજીમાં); પ્ર. સાલ ૧૯૪૫.

પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

૨. ધાદિલકૃત પદ્મિમસિચિચરિત્ : સદસંપાદન, ૧૧ મી સતાબ્દી લગભગના અપભ્રંશ સંધિજ્ઞ કાવ્યની ભૂમિકા, અનુવાદ અને શબ્દકોશ સહિત; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.

પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

૩. પદ્મિચરિત્ (રવયંભૂકૃત) : સંપાદન-અધ્યયન વિસ્તૃત ભૂમિકા સાથે, પ્રાચીન અપભ્રંશ મહાકાવ્ય, ખંડ ૧-૨—પ્ર. સાલ ૧૯૫૩, ખંડ ૩—પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યવિષયક :

૪. ત્રણ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો : સંપાદન (રવંતગિરિરાસ, નેમિનાથ ચતુર્પદિકા અને રથૂલિભદ્ર કાવ્ય); પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : ફાર્જસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ.

૫. શામળકૃત મદનમોહના : સંપાદન-અધ્યયન, પદ્યવાર્તાનું સંપાદન-અધ્યયન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

૬. શામળકૃત દુરંતમનો સલોકો : સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

પ્રકાશક : ફાર્જસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ.

૭. શામળકૃત સિંહાસનજત્રીશી વાર્તા : સંપાદન, પદ્યવાર્તાનું સંપાદન-અધ્યયન, પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

૮. સામગ્રીત વૈતાલપત્રીથી : સંપાદન, પદ્યવાર્તાનું સંપાદન-અધ્યયન;
પ્ર. સાલ ૧૯૬૨.

પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

ભાષાશાસ્ત્રીય અધ્યયનો :

૯. વાગ્મ્યાપાર : ભૌલિક, ભાષાશાસ્ત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.

પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

૧૦. અપભ્રંશ વ્યાકરણ (સિદ્ધહેમનો અપભ્રંશ વિભાગ) : હેમચંદ્રીય અપભ્રંશના પૃથક્કરણ સાથે અપભ્રંશ ભાષા તથા સાહિત્યવિષયક નિબંધયુક્ત સંપાદન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.

પ્રકાશક : ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ.

૧૧. સુબોધ વ્યાકરણ : વ્યાકરણ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૫.

૧૨. જાતક વાર્તાઓ : પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.

૧૩. શબ્દકથા : પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

૧૪. અનુશીલનો : ભૌલિક, ગુજરાતી અને અપભ્રંશવિષયક અધ્યયન-લેખોનો સંગ્રહ (‘વાગ્મ્યાપાર’ની શોધિત-સંવર્ધિત આવૃત્તિ); પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.

પ્રકાશક : પોપુલર બુક સ્ટોર.

૧૫. શોધ અને સ્વાધ્યાય : ભૌલિક, લેખસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.

પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કુંડા, મુંબઈ.

ઉપરાંત પચાસેક નોટલા અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દીમાં લખાયેલા સંશોધન-લેખો.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. ‘પઉમચરિટિ’ માટે Journal Asiatique (Louis Renon) 243/4, 1955; પૃ. ૫૨૨-૨૩; Journal of the American Oriental Society (Ernest Bender) 1955 (?); Journal of the Oriental Institute, Baroda (B. J. Sandesara) 1961 (?); Archiv Orientalni (Vladimir Miltner) 31, 1953, પૃ. ૫૦૩-૪.
૨. ‘સિંહાસનનગ્રીથી’ માટે ‘સ્વાધ્યાય’ ૧, ૧૯૬૪, પૃ. ૨૧૭-૧૮ (શ્રી રણજિત પટેલ).

૩. 'શબ્દકથા' માટે 'સ્વાધ્યાય' ૧, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૧૦-૨. (શ્રી સોમાભાઈ પટેલ); 'અંથ', પૃ. ૧૮-૧૯, ૧૯૬૪, (શ્રી પ્રવીણચંદ્ર રૂપારેલ); 'ગુજરાત મિત્ર' અને 'ગુજરાતદર્પણ', ૨૬ એપ્રિલ, '૬૪ (શ્રી કૃષ્ણવીર દીક્ષિત).
૪. 'અપભ્રંશ વ્યાકરણ' માટે 'જન્મભૂમિ' તા. ૧૧-૧૨-૧૯૬૧ (શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી).
૫. 'દુસ્તમનો સલોકો' અને 'જાતક વાર્તાઓ' માટે 'જન્મભૂમિ' તા. ૨૨-૭-૫૭ (શ્રી કૃષ્ણવીર દીક્ષિત).
૬. 'શોધ અને સ્વાધ્યાય' માટે 'અંથ' ૨૧/૧૮.
૭. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સમયે પ્રસિદ્ધ થયેલ પરિચયપત્રિકા.

સરનામું : ૨૪, મહાદેવનગર, અમદાવાદ-૧૪.

હસિતકાન્ત હરિરાય ખૂચ

[૨૬-૪-૧૯૨૧]

કવિ શ્રી હસિત ખૂચનું વતન જૂનાગઢ છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના એપ્રિલની ૨૬ મી તારીખે વડોદરામાં થયો હતો. યાત્રિએ નાગર ગૃહસ્થ. પિતાનું નામ શ્રી હરિરાય ભગવન્તરાય ખૂચ અને માતાનું નામ સવિતાલક્ષ્મી. એમનાં લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૪૬ માં શ્રી જ્યોત્સ્નાબહેન સાથે થયાં હતાં.

વડોદરાની સિદ્ધલાલુભાઈ શાળામાં ચાર ધોરણ સુધી પ્રાથમિક કેળવણી લઈને તેઓ ત્યાંની ન્યૂ ઈરા હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને ૧૯૩૮ માં મેટ્રિક થયા. ઉચ્ચ શિક્ષણ જરોડા કોલેજમાં લીધું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ.ની પરીક્ષા ઈ. ૧૯૪૨માં ઉત્તીર્ણ કરી અને બચેસ સિલ્વર કપ મેળવ્યો અને જરોડા કોલેજમાં ફેલો તરીકે નિર્વાહ. ૧૯૪૪ માં ગુજરાતી મુખ્ય વિષય સાથે એમ. એ. ની પદવી મેળવી અને સ્વ. કે. દ. દુવ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતા બન્યા. ૧૯૪૫-૪૬ માં મુંબઈ સરકારના પ્રકાશન ખાતામાં ગુજરાતી વિભાગના વરા અને તંત્રી તરીકે પ્રથમ કાર્ય કર્યું અને પછી વર્ગો સુધી વિસનગરની એમ. એન. કોલેજમાં ગુજરાતીના મુખ્ય

પ્રાધ્યાપક તરીકે. અત્યારે જેઓ ગુજરાત કોલેજમાં ગુજરાતીના મુખ્ય પ્રાધ્યાપક છે.

વિદ્યાર્થીજીવનમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીસંગઠન, વ્યાયામ અને સાહિત્યમંડળની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એમણે સક્રિય ભાગ લીધેલો. શિક્ષિકાબહેન શ્રી માલતી-બહેન રશ્મીદેવેએ પ્રથમ કાવ્ય લખવા કહ્યું અને એમણે ‘ગુલાબ’ લખ્યું. માતા, પિતા અને પત્નીની એમની સાહિત્યરુચિની ખિલવણી અને સાહિત્યકાર્યની અતુલતામાં પ્રગળ અસર છે. લેખનથી એમને આનંદ મળે છે અને જો તેથી વ્યક્તિ, ગૃહ અને વાચકસમાજને આનંદ મળતો હોય—સંસ્કાર સમજતો હોય તો એમની લેખનપ્રવૃત્તિનો હેતુ સિદ્ધ થતો એમને લાગે છે. કવિ ન્હાનાલાલ અને બળવંતરાય એમના પ્રિય લેખકો છે અને કાવ્ય એમનો પ્રિય સાહિત્યપ્રકાર છે. પોતાના સર્જનમાં ઉપકારક થાય એ માટે તેઓ સાહિત્ય અને ઇતિહાસવિષયક પુસ્તકો વિર્ણવ વાંચે છે. કુટુંબનું વાતાવરણ અને અધ્યાપનનો વ્યવસાય એમના સાહિત્યસર્જનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ઈ. ૧૯૪૬માં ‘બ્રહ્મ અતિથિ’ નામે એમની પ્રથમ કાવ્યકૃતિ પ્રગટ થઈ. એ પછી ‘રૂપનાં અમી’ અને ‘સાન્નિધ્ય’ નામે કાવ્યસંગ્રહો એમણે આપ્યા. ‘સાન્નિધ્ય’ ને ૧૯૬૧ માં ગુજરાત રાજ્ય તરફથી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયેલું. કાવ્ય ઉપરાંત શ્રી બૂચ વાર્તા, નાટક અને વિવેચનલેખો પણ લખે છે. એમના ‘શુભરથ શીઘ્રમ્’ એકાંકીસંગ્રહને પણ રાજ્ય સરકારનું પારિતોષિક મળ્યું છે.

‘રૂપનાં અમી’ ના પ્રકાશન સાથે શ્રી બૂચે કાવ્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એમનાં કાવ્યો નાણુકતાની મુદ્રાથી અંકિત હોય છે. પ્રકૃતિ, પ્રીતિ અને અધ્યાત્મના એમના કાવ્યવિષયો, મધુર મીઠો, સહાર્દાર હંદોબદ્ધ કાવ્યો, સુંદર સોનેટો અને સુદીર્ઘ રચનાઓમા આલેખાઈને આસ્વાદ્ય બન્યા છે. સુગેયતા, પ્રાસાદિકતા અને ભર્મિપ્રધાનતા — એમની કવિતાનાં નોંધપાત્ર લક્ષણો છે. ૧૯૫૫ માં કવિએ ગુજરાત યુવક કોએસ દ્વારા ભારતપ્રવાસ કરેલો. એ નિમિત્તે પણ આપણને કેટલાક કાવ્યો મળ્યાં છે. ભારતદર્શન દ્વારા રાષ્ટ્રની વિવિધ સિદ્ધિઓનું ગાન એમણે ‘ભાકરા નંગલ’, ‘ખડકવાસલા’ જેવાં કાવ્યોમાં ગાયું છે. પ્રણયકાવ્યોમાં જેમ મુગ્ધના અને દામ્પત્યની ‘અમી’ ભાવના વ્યક્ત થઈ છે તેમ પ્રકૃતિકાવ્યોમાં પણ વિવિધ નકતુ પરવેની કવિહૃદયની ભાવસ્થિતિ આકર્ષક નિરૂપણજટા ધારીને આલેખાઈ

છે. કવિનાં કાવ્યો ચિંતનની મુદ્રા પણ ધારી રહે છે. આ ઉપરાંત કવિએ 'સુરમંગલ' માં કેટલાક સુંદર સંગીતરૂપકો પણ આપ્યા છે.

'દલપતરામ—એક અધ્યયન' અને વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થતા રહેતા એમના સાહિત્યવિષયક અભ્યાસલેખો અને ૧૯૬૧ના અંથસ્થ વાક્ય-મયની સમીક્ષા શ્રી ધૂસના વિવેચક પાસાનું સારું દર્શન કરાવે છે. નાટક અને ટૂંકી વાર્તાના પ્રકારમાં પણ એમને નોંધપાત્ર સફળતા મળી છે. ગુજરાત વિદ્યાસભા, સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય પરિષદ અને લેખકમિલન સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે અને વિસનગરની કવિસભા, અને ત્યાંથી 'પ્રગટ થતા અનિયતકાલિક 'મંજરી' તેમજ વડોદરાના ગુજરાતી સાહિત્ય મંદિરના તેઓ સ્થાપક છે.

કૃતિઓ

૧. ક્ષણ અતિથિ : મૌલિક, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૪૬.
પ્રકાશક : જયદેવ ક્ષેત્રી, વડોદરા.
૨. સિદ્ધરાજ : મૌલિક, ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૪૮.
પ્રકાશક : પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર, વડોદરા.
૩. રૂપનાં અમી : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરતન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૪. ધમ્મપદ : અનુવાદ, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૫૪.
પ્રકાશક : પોતે. ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૯ : પુસ્તકાલય લિ., વડોદરા.
૫. દલપતરામ—એક અધ્યયન : મૌલિક, વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૫૨.
પ્રકાશક : પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર, વડોદરા.
૬. સિદ્ધહેમ : અનુવાદ (પ્રા. જ. કા. પટેલ સાથે), વ્યાકરણ; પ્ર. સાલ ૧૯૫૬.
પ્રકાશક : ચારુતર વિદ્યા મંડળ, આણંદ.
૭. સુરમંગલ : મૌલિક, સંગીતરૂપકો; પ્ર. સાલ ૧૯૫૭.
પ્રકાશક : ભારત પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૮. સાન્નિધ્ય : મૌલિક, કાવ્યસંગ્રહ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૧.
પ્રકાશક : ગુર્જર અંથરતન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૯. યાદવારયણી : સંપાદન, કાવ્ય; પ્ર. સાલ ૧૯૬૦.
પ્રકાશક : જાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

૧૦. ૧૯૬૧ની ગુજરાતી મંથર વાક્યમળી સમીક્ષા : મૌલિક, વિવેચન; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ.

૧૧. ગુજરાત શીઘ્ર : મૌલિક, એકાદીસમંદ; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ.

૧૨. હરિકિરણ : (સહલેખક) ચરિત્ર; પ્ર. સાલ ૧૯૬૩.

પ્રકાશક : અરવિંદરાય બુચ, વડોદરા.

૧૩. આગિયા ઝખુકિયા : મૌલિક, બાલગીતો; પ્ર. સાલ ૧૯૬૫.

પ્રકાશક : ગુર્જર મંથરન ઠાણાલય, અમદાવાદ.

અભ્યાસ-સામગ્રી :

૧. 'રૂપનાં અમી' માટે પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીની પ્રસ્તાવના, 'ગુજરાત મિત્ર', 'શુદ્ધિપ્રકાશ', ઓગસ્ટ, ૧૯૫૫.

૨. 'સાન્નિધ્ય' માટે શ્રી જયંત પાઠકનો એ સંગ્રહમાનો 'આસ્વાદ', 'ગુજરાત સમાચાર'.

૩. 'દલપતરામ—એક અધ્યયન' માટે 'ગુજરાતમિત્ર'.

૪. 'સૂર્યમંડલ' માટે શ્રી ડોહરાય મીઠકનો આશુખ.

સરનામું : ૯૪, સમસ્ત સોસાયટી, અમદાવાદ-૭.

અંથકારોની સૂચિ

[‘અંથ અને અંથકાર’, પુસ્તક એકથી અગિયાર]

[કૌંસમાં પ્રથમ જન્મતારીખ આપી છે અને પછી વિદેહ યથેલા લેખકની દેહાવસાન તારીખ. તારીખ ન્યાં મળી નથી ત્યાં માત્ર વર્ષ જ આપ્યાં છે. ન્યાં માહિતી ચોક્કસ નથી ત્યાં પ્રમાણ મૂક્યો છે. જે વિદેહ લેખકોની તારીખ નથી મળી ત્યાં ખાલી રેખા જ મૂકી છે અને જેમના અવસાનની માહિતી ચોક્કસ નથી મળી તે વિષે મૌન જ સેવ્યું છે, જેમની જન્મ કે મૃત્યુ તારીખ વિક્રમ સંવત પ્રમાણે મળેલી તે પંચાંગ ભેઈ, ઈસ્વી સનમાં ફેરવી નાખી છે અને જેમનાં વિક્રમ સંવતનાં વર્ષો જ મળેલાં તે ઈસ્વી સનનાં બે વર્ષોમાં પડતાં હોઈ જણા રેખા દ્વારા ઈસ્વી સનનાં બંને વર્ષોથી નિર્દેશ્યાં છે. જેમનો પરિચય એથી વધુ જાગોમાં મળે તે જુદા જુદા અંકથી એ જ રીતે દર્શાવેલ છે. જૂના અય-અંકકારનાં પુસ્તકોમાં અપાયેલી તારીખ, અન્ય વિશ્વસનીય માહિતીને આધારે, અહીં સુધારી લેવામાં આવી છે. ફક્તમા અંકની ‘સૂચિ’માં ૫૦૭ નામ હતાં, પરંતુ ૧૨ નામ સરતચૂકથી ઉતારવાનાં રહી ગયાં હશે. તે આ યાદીમાં ઉમેરી દેવામાં આવ્યાં છે. આ રીતે આવળના અંકોના પાંદ લેખકો અને આ અંકના ૫૪ લેખકો, એમ ૫૭૪ લેખકોની સૂચિ ત્રીસે આપી છે.

તારીખનો કૌંસ પૂરો થાય છે એ પછીના આંકો પૈકી પહેલો આંકો ‘અંથ અને અંકકાર’ના જે જામમાં તે લેખકનો પરિચય આપ્યો છે તેનો નિર્દેશ કરે છે અને તેસ પછીનો બીજો આંકો તે અંકમાંના પૃષ્ઠનો.]

ક્રમાંક	અંકકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૧	અકબરઅલી ગુરાની [૧૮૯૬ : ૩૦-૪-૧૯૨૦]	૯-૧
૨	(ભિમુ) અખંડાનંદ [૧૮૭૪ : ૪-૧-૧૯૪૨]	૭-૧૭૮
૩	અતિસુખચંદ્ર ક. ત્રિવેદી [૧૪-૪-૧૮૮૫ : ૧૬-૧-૧૯૬૩]	૧-૩
૪	(કાશ) અનંતર ગિર્ધા [૨૦-૫-૧૮૪૩ : ૨૨-૧૦-૧૯૧૬]	૯-૧
૫	અનંતપ્રસાદ ત્રિ. વૈજલ્ય [૩-૭-૧૮૬૧ : ૨૨-૬-૧૯૧૭]	૯-૩
૬	અનંતરાય મ. રાવળ [૧-૧-૧૯૧૨]	૮-૯૪
૭	(સૈયદ) અબુઝ્ઝર નદવી [૧૮૯૯ : ૨૮-૫-૧૯૫૮]	૯-૧૦૦
૮	અબ્દુલ સ. પઠાણ (ભક્ત સત્તારચાહ) [૧૮૯૨-૬]	૯-૧૦૧
૯	અબ્દુલમની અ. દહીંવાલા [૧૭-૮-૧૯૦૮]	૧૧-૧૨૧

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૩૯	ધર્મભાઈ મૂ. વીમાવાળા [૧૮૯૬]	૯-૧૦૩
૪૦	ઉદરંભરાય કે. ઝોઝા [૫-૯-૧૮૯૦]	૩-૯૦
૪૧	ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી [૧૬-૨-૧૮૭૨ : ૨૬-૧૨-૧૯૨૩]	૧૦-૨૩
૪૨	ઉમાચંદર જે. જોશી [૨૬-૭-૧૯૧૧]	૪-૧૧૮
૪૩	ઉમેશભાઈ મણિયાર [૨૩-૪-૧૯૦૯]	૧૧-૧૭૩
૪૪	ઔરચ જે તારાપોરવાલા [૧૮૪૪ : ૧૫-૧-૧૯૫૬]	૨-૬
૪૫	એસેક્રાન્ડર કિ. ફોર્સ [૭-૭-૧૮૨૧ : ૩૧-૮-૧૮૬૫]	૧૦-૨૩
૪૬	કનુભાઈ દ. દેસાઈ [૧૨-૩-૧૯૦૭]	૩-૧૧
૪૭	કનૈયાલાલ ભા. દવે [૨૫-૧-૧૯૦૭]	૧૦-૧૨
૪૮	કનૈયાલાલ ભા. મુનશી [૨૯-૧૨-૧૮૮૭]	૧-૩૫
૪૯	કમળાચંદર પ્રા. ત્રિવેદી [૧૧-૧૦-૧૮૫૭ : ૪-૮-૧૯૨૫]	૪-૯૪
૫૦	કરસનદાસ ન. માણિક [૨૭-૧૧-૧૯૦૧]	૯-૧૦૪
૫૧	કરસનદાસ મૂળજી [૧૮૩૨ : ૨૮-૮-૧૮૭૧]	૫-૧૯૩
૫૨	કરીમમહમદ મારતર [૨૦-૭-૧૮૮૪ : ૨૧-૧૨-૧૯૬૨]	૨-૭
૫૩	કલ્યાણજી વિ. મહેતા [૭-૧૧-૧૮૯૦]	૧-૧૮
૫૪	કલ્યાણરાય ન. જોશી [૧૨-૭-૧૮૮૫]	૧-૧૬
૫૫	કંચનલાલ વા. મહેતા 'મહમાનિસ'	[૧૮૯૨ : ૨૪-૬-૧૯૧૯] ૭-૨૦૭
૫૬	કાલિદાસ જ. પંડ્યા [૨૪-૮-૧૮૮૬ : ૧૪-૧૦-૧૯૫૮]	૧-૨૦
૫૭	કાલિદાસ બ. વ્યાસ [૨૧-૧૧-૧૯૧૦]	૧૦-૧૪
૫૮	કાલિદાસ બા. કવિ [૧૯૦૦]	૭-૧૧૮
૫૯	કાશીબહેન બ. જડિયા [૧૮૮૦/૮૧]	૭-૧૧૯
૬૦	કાશીરામ ભા. ઝોઝા 'પ્રેમી' [૯-૨-૧૮૮૬ : ૫-૮-૧૯૫૪]	૨-૯
૬૧	કિલાબાઈ ધ. ભટ્ટ [૧૮૬૮/૬૯ : ઓગસ્ટ ૧૯૧૪]	૯-૭
૬૨	કિરીરલાલ ધ. મરાઠવાળા [૫-૧૦-૧૮૯૦ : ૯-૯-૧૯૫૨]	૭-૧૧
૬૩	કિશનસિંહ બો. ચાવડા [૨૭-૧૧-૧૯૦૪]	૭-૧૩
૬૪	કુંવરજી આ. સાહ [૧૫-૩-૧૮૬૪]	૯-૧૦૫
૬૫	કૃષ્ણપ્રસાદ લ. ભટ્ટ [૧૨-૬-૧૯૧૧]	૧૦-૯૫
૬૬	કૃષ્ણરાવ બો. દિવેદિયા [૪-૧૨-૧૮૩૬ : ૨૦-૬-૧૯૨૧]	૯-૭
૬૭	કૃષ્ણલાલ જે. શ્રીધરાણી [૧૬-૯-૧૯૧૧ : ૨૩-૭-૧૯૬૦]	૨-૧૪
૬૮	કૃષ્ણલાલ મો. જવેરી [૩૦-૧૨-૧૮૬૮ : ૧૫-૬-૧૯૫૭]	૧-૩૮

ક્રમાંક	અંથકારિનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૧૦	અમીલાસ પ. કાણકિયા [૧૭-૭-૧૯૦૬]	૧૧-૧૨૩
૧૧	અમૃતલાલ ના. બટ [૩-૧૦-૧૮૭૬]	૬-૧૦૨
૧૨	અમૃતલાલ મો. શાહ [૧૫-૬-૧૮૯૩]	૪-૧૧૬
૧૩	અમૃતલાલ ર. ત્રિવેદી ' દિગ્ગુમાર ' [૩૦-૩-૧૯૦૩]	૩-૩
૧૪	અમૃતલાલ લા. બટ 'અમૃત ધામલ' [૧૬-૮-૧૯૧૬]	૧૧-૧૨૫
૧૫	અમૃતલાલ મું. પટિપાર [૩-૪-૧૮૭૦ : ૧૮-૭-૧૯૧૯]	૮-૮૭
૧૬	અરેશ્વર ક. ખમરદાર [૬-૧૧-૧૮૮૧-૩૦-૭-૧૯૫૩]	૧-૫
૧૭	અસારખલાઈ ઉ. પોપટિયા ('સાલિક' પોપટિયા) [૨૧-૮-૧૯૨૭ : ૨૪-૪-૧૯૬૨]	૧૧-૧૨૭
૧૮	અંબાલાલ જી. શાહ [૨૯-૮-૧૮૯૮]	૩-૫
૧૯	અંબાલાલ બા. પુરાણી [૨૬-૫-૧૮૯૪ : ૧૧-૧૨-૧૯૬૫]	૧-૧૨
૨૦	અંબાલાલ છુ. જાની [૧૮-૧૦-૧૮૮૦ : ૨૮-૩-૧૯૪૨]	૧-૧૪
૨૧	(દિ. બ.) અંબાલાલ સા. દેસાઈ [૨૫-૩-૧૮૪૪ : ૧૨-૬-૧૯૧૪]	૮-૯૫
૨૨	અંબેલાલ ક. વશી [૨૩-૧૧-૧૯૦૪]	૧૦-૩
૨૩	અંબેલાલ ના. જોશી [૭-૬-૧૯૦૬]	૧૧-૧૨૯
૨૪	આત્મારામ મો. દીવાનજી [૧૮૭૩]	૧-૭
૨૫	આનંદચંદ્ર બા. ધ્રુવ [૨૫-૨-૧૮૬૬ : ૭-૪-૧૯૪૨]	૧-૬
૨૬	આસારામ દ. શાહ [૮-૨-૧૮૪૨ : ૨૬-૩-૧૯૨૧]	૬-૪
૨૭	હમ્દારામ સુ. દેસાઈ [૧૦-૮-૫૩ : ૫-૧૨-૧૯૧૨]	૧૦-૩
૨૮	હન્દિરાનંદ લ. પંડિત [૧૮૫૧ : ૨૪-૧૨-૧૯૩૩]	૩-૬
૨૯	હન્દુલાલ ક. માલિક [૨૨-૨-૧૮૯૨]	૭-૧૮૫
૩૦	હન્દુલાલ કૂ. ગાંધી [૮-૧૧-૧૯૦૫]	૪-૧૧૭
૩૧	હન્નવદત ઉ. વસાવડા [૨૩-૧૧-૧૯૧૨]	૧૦-૫
૩૨	હંદ્રાદિમ ના. બેકાર 'બેકાર' [૧૯૦૦]	૨-૩
૩૩	હંદ્રાદિમ લાખાણી [૧૮૭૫ : ૨૪-૧૨-૧૯૪૧]	૬-૬
૩૪	હંમામખાન કૃષ્ણચંદ્રખાન [૪-૩-૧૮૮૮]	૨-૧૫, ૫-૧૫૦
૩૫	હંમામશાહ બા. બાનવા [૨૦-૭-૧૮૯૬]	૨-૪
૩૬	હંમામુદ્દીન હરગાદવાલા [૧-૭-૧૯૧૧]	૨-૧૧૭
૩૭	હંશિરભાઈ મો. પટેલ (પેટલીકર) [૬-૫-૧૯૧૬]	૧૦-૬
૩૮	હંશિરભાઈ પ્રા. ખાનસાહેબ [૨૬-૧૧-૧૮૬૬ : ૨૯-૩-૧૯૩૬]	૩-૭

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુરતક-પૃષ્ઠ
૧૫૬	જયંત હી. ખત્રી [૨૪-૬-૧૯૦૯]	૧૧-૧૫૫
૧૫૭	જયંતકુમાર મ. લદ્દ [૧૭-૮-૧૯૦૨]	૬-૧૧૩
૧૫૮	(મુનિત્રી) જયંતવિજયજી [૬-૩-૧૮૮૪ : ૭-૧૨-૧૯૪૮]	૩-૩૦
૧૫૯	જયંતી ધે. દલાલ [૧૮-૧૧-૧૯૦૬]	૬-૧૧૪
૧૬૦	જયંતીલાલ ન. ધ્યાની [?]	૬-૧૫
૧૬૧	જયંતીલાલ મ. આચાર્ય [૧૮-૧૦-૧૯૦૬]	૧૦-૨૬
૧૬૨	જયમનગૌરી ંયો. પાઠકજી [૧૫-૬-૧૯૦૨]	૩-૨૮
૧૬૩	જયરામદાસ જે.નયગાંધી [૨૫-૮-૧૯૦૪]	૨-૨૧
૧૬૪	જયસુખરાય પુ. જોશીપુરા [૧૭-૫-૧૮૮૧ : ૨૭-૬-૧૯૫૪]	૨-૨૨
૧૬૫	જયસુખલાલ હ. મહેતા [૧૮૮૪]	૩-૩૩
૧૬૬	જયેન્દ્રરાવ બ. દરકાળ [૧-૬-૧૮૮૧ : ૩-૧૨-૧૯૧૦]	૧-૭૪
૧૬૭	જહાંગીર અ. તાલિમારખાન [૧૮૪૬ : ૧૯૨૩]	૬-૮૫
૧૬૮	જહાંગીરજી ન. પટેલ 'યુક્તમ'	
	[૧૪-૭-૧૮૬૧ : ૨૪-૮-૧૯૩૬]	૬-૨૦
૧૬૯	જહાંગીર બા. ગર્જાખાન [૨-૬-૧૮૪૮ : ૫-૨-૧૯૨૮]	૬-૨૫
૧૭૦	જાકરઅલી મિસ્ત્રી 'અસીર'	
	[૧૧-૧-૧૯૦૫ : ૫-૨-૧૯૨૬]	૬-૨૨
૧૭૧	જિતુભાઈ મ. મહેતા [૧૬-૬-૧૯૦૪]	૧૧-૧૫૭
૧૭૨	(મુનિત્રી) જિનવિજયજી [૧૮૮૭-૮૮]	૫-૧૬૦
૧૭૩	જીવનજી જ. મોદી [૨૬-૧૦-૧૮૫૪ : ૨૮-૩-૧૯૩૩]	૧-૭૬
૧૭૪	જીવનલાલ અ. મહેતા [૧૮૮૨/૮૩]	૧-૭૭
૧૭૫	જીવાભાઈ રે. પટેલ [૧૮૭૫/૭૬]	૨-૨૫
૧૭૬	જીગતરામ ચિ. દવે [૧૬-૬-૧૮૬૧]	૬-૧૧૫
૧૭૭	જેઠાલાલ મો. શાહ [૧૦-૧૦-૧૮૯૩]	૧-૮૫
૧૭૮	જેઠાલાલ ચિ. રવામિનારાયજી	
	[૨૮-૮-૧૮૮૪ : ૨૪-૬-૧૯૪૧]	૬-૨૩
૧૭૯	જેઠાલાલ જી. ગાંધી [૫-૧૨-૧૯૦૫]	૫-૧૬૨
૧૮૦	જેઠાલાલ ના. ત્રિવેદી [૨૫-૨-૧૯૦૮]	૩-૩૫
૧૮૧	(રેવરન્ડ) જોસેફ ટેલર [જુલાઈ, ૧૮૨૦ : ૧૮૮૧]	૮-૧૨૦
૧૮૨	જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે [૨૧-૧૦-૧૯૦૧]	૧-૭૬
૧૮૩	જ્યોત્સ્ના શુક્લ [૮-૮-૧૮૯૨]	૬-૧૧૬

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૧૨૮	ચીમનલાલ મ. ડૉક્ટર [૨૪-૧૦-૧૮૮૪]	૧૦-૨૧
૧૨૯	સુનીલાલ વ. શાહ [૨-૫-૧૮૮૭ : ૧૩-૫-૧૯૧૬]	૧-૧૨
૧૩૦	સુનીલાલ કા. મડિયા [૧૨-૮-૧૯૨૨]	૧૦-૨૩
૧૩૧	હનનલાલ કા. મોદી [૨૮-૧૦-૧૮૫૭]	૨-૧૩૨
૧૩૨	હનનલાલ ત્રિ. સવળ [૧૨-૩-૧૮૫૯ : ૮-૮-૧૯૪૭]	૧-૬૪
૧૩૩	હનનલાલ ક. પંડ્યા [૧૭-૧૦-૧૮૫૯ : ૨૩-૫-૧૯૬૩]	૧-૬૬
૧૩૪	છોટાલાલ અં. શાસ્ત્રી [૧૮૬૮ : ૨૭-૮-૧૯૪૨]	૬-૧૮
૧૩૫	છોટાલાલ કા. જાગીરદાર [૧૮૮૫-૮૬]	૩-૨૨
૧૩૬	છોટાલાલ ન. ભટ્ટ [૭-૬-૧૮૫૦ : ૨૧-૧૦-૧૯૩૭]	૧-૭૦
૧૩૭	છોટાલાલ બા. પુરાણી [૧૩-૬-૧૮૮૫ : ૨૨-૧૨-૧૯૫૦]	૩-૨૪
૧૩૮	છોટાલાલ મા. કામદાર [૪-૨-૧૮૯૮]	૭-૧૬૨
૧૩૯	છાત્રુભાઈ અં. સુયાર [૨૧-૬-૧૯૧૧]	૧૧-૧૬૪
૧૪૦	જગજીવન કા. પાઠક [૧૨-૫-૧૮૭૨ : ૧૨-૭-૧૯૩૨]	૬-૧૯
૧૪૧	જગજીવનલાલ ત્રિ. કાઠારી 'ઓલિયા જોશી'	
	[૧૮-૫-૧૮૭૭]	૩-૨૫, ૬-૧૦૬
૧૪૨	જગજીવનલાલ ક. મોદી [૧૬-૧૨-૧૮૭૧]	૬-૧૧૦
૧૪૩	જગજીવનલાલ મા. કપાસી [૧૮૬૫-૬૬]	૬-૧૧૨
૧૪૪	જગન્નાથ કા. ત્રિપાઠી 'સાગર'	
	[૭-૨-૧૮૮૩ : ૧૭-૮-૧૯૩૬]	૨-૧૨૦
૧૪૫	જટારાંકર ઈ. નાન્દી [૫-૮-૧૮૭૫]	૧૦-૨૬
૧૪૬	જટારાંકર જ. આલિશાહ [૧-૬-૧૮૭૪]	૫-૧૫૬
૧૪૭	જટારાંકર લી. ત્રિવેદી [૬-૪-૧૮૫૯ : ૨-૬-૧૯૨૧]	૭-૨૦૯
૧૪૮	જહુરાય કુ. અંધેડિયા [૧૬-૫-૧૮૯૯]	૩-૨૬
૧૪૯	જનાદત ના. પ્રભાકર [૮-૬-૧૮૯૧]	૧-૭૩
૧૫૦	જનુશાઈ અ. સેવક [૪-૧-૧૮૭૮]	૪-૧૨૬
૧૫૧	જ-મચંકર મ. જ્ય. 'લલિત'	
	[૩૦-૬-૧૮૭૭ : ૨૫-૩-૧૯૪૭]	૧-૭૨
૧૫૨	જમિયતરામ કુ. પંડ્યા [૧૦-૮-૧૯૦૮]	૧૧-૧૪૯
૧૫૩	જમિયતરામ મી. શાસ્ત્રી [૧૮૬૦ : ૧૯૨૧]	૪-૬૯
૧૫૪	જમકૃષ્ણ ના. વર્મા [૨૬-૫-૧૮૯૪ : ૫-૫-૧૯૪૩]	૨-૧૨૨
૧૫૫	જયંત કિ. પાઠક [૨૦-૧૦-૧૯૨૦]	૧૧-૧૫૨

ક્રમાંક	અધિકારીનું નામ	પુરતક-પૃષ્ઠ
૨૧૩	દુર્લભ સ્વા. દ્રુવ [૧૫-૬-૧૮૬૧ : ૧૯૩૪]	૯-૩૬
૨૧૪	દુર્લભજી ત્રિ. જોરી [૩૦-૪-૧૮૭૮]	૪-૧૨૮
૨૧૫	દુલાભાઈ ભા. ઠામ [૨૫-૧૧-૧૯૦૨]	૯-૧૨૦
૨૧૬	દુસેરાય ડા. અંબારિયા [૨૫-૨-૧૮૬૮]	. ૩-૩૮
૨૧૭	દેવકૃષ્ણ પી. જોશી [૫-૧-૧૮૯૨]	૯-૧૨૧
૨૧૮	દેવચંદભાઈ શેઠ [૨૪-૧-૧૮૮૨]	૮-૧૨૧
૨૧૯	દેવજી રા. મોઢા [૮-૫-૧૯૧૩]	૧૧-૧૬૬
૨૨૦	દેવસંકર વૈ. બટ [૨૦-૧-૧૮૫૮ : ૨૨-૮-૧૯૨૨]	૯-૩૮
૨૨૧	દેશમજી ક. પરમાર [૧૨-૧-૧૮૯૪ : ૧૩-૨-૧૯૬૬]	૧-૯૬
૨૨૨	દોલતરામ કૃ. પંડ્યા [૮-૩-૧૮૫૬ : ૩૦-૧૧-૧૯૧૫]	૯-૩૯
૨૨૩	ધનજીભાઈ કૃષ્ણરામ [૨૩-૩-૧૮૯૫]	૧૦-૩૪
૨૨૪	ધનપ્રસાદ અં. મુનશી [૩૦-૫-૧૮૮૮]	૩-૪૦
૨૨૫	ધનવંત ઓઝા [૨૩-૬-૧૯૧૨]	૧૧-૧૬૯
૨૨૬	ધનસંકર હિ. ત્રિપાઠી [૨૭-૮-૧૮૯૮]	૧-૯૮
૨૨૭	ધનમુખલાલ કૃ. મહેતા [૨૦-૧૦-૧૮૯૦]	૧-૧૮૦
૨૨૮	ધીરજલાલ અ. બટ [૧૪-૮-૧૮૮૯]	૨-૩૬
૨૨૯	ધીરજલાલ ડા. ચાહ [૩-૩-૧૯૦૬]	૪-૧૨૯
૨૩૦	ધીરસિંહ વ. ઓહિલ [૨૦-૧૧-૧૮૮૪]	૪-૧૩૧
૨૩૧	ધીરુભાઈ મે. ઠાકર [૨૭-૬-૧૯૧૮]	૧૧-૧૭૨
૨૩૨	નગીનદાસ ના. પારેખ [૩૦-૮-૧૯૦૩]	૫-૧૬૬
૨૩૩	નટવરલાલ ઈ. દેસાઈ [૧૮૮૬-૧૯૬૫]	૨-૪૦
૨૩૪	નટવરલાલ ક. વેંજીવ [૧૮૯૦]	૩-૪૫
૨૩૫	નટવરલાલ કુ. પંડ્યા 'હિસનસુ' [૨૮-૬-૧૯૨૦]	૧૧-૧૭૭
૨૩૬	નટવરલાલ મૂ. વીમાવાળા [૩૦-૬-૧૯૦૦]	૪-૧૩૪
૨૩૭	નટવરલાલ ર. ચાહ [૧૮૯૪]	૬-૬૯
૨૩૮	નથુસિંહ હ. ચાવડા [૧-૮-૧૯૦૬]	૭-૧૯૪
૨૩૯	(મહાત્મા) નથુરામ ચર્મા [૧૧-૧૦-૧૮૫૮ : ૧૯૩૧]	૨-૪૨
૨૪૦	નથુરામ સું. સુક્ષ્મ [૧૮૬૧/૬૨ : ૧૯૨૨/૨૩]	૯-૪૦
૨૪૧	નરસિંહર આ. દવે ' કાશિમાવાડી '	
	[૧૬-૬-૧૮૭૧ : ૨૦-૧૦-૧૯૫૨]	૧૦-૩૬
૨૪૨	નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ [૧૮૭૪]	૧-૧૦૨

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૧૮૪	અવેરચંદ કા. મેધાણી [૧૭-૮-૧૮૬૭ : ૬-૩-૧૯૪૭]	૨-૨૬
૧૮૫	અવેરીલાલ ઉ. યાચિક [૧૨-૪-૧૮૩૬ : ૮-૫-૧૮૬૭]	૧૦-૪૪
૧૮૬	ઝીગ્નાબાર્થ દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ' [૧૬-૪-૧૯૦૩]	૬-૧૧૮
૧૮૭	ડાહ્યાબાર્થ મેળચાણ [૧૦-૩-૧૮૬૭ : ૬-૪-૧૯૧૨]	૮-૧૨૩
૧૮૮	ડાહ્યાબાર્થ પી. દેરાસરી 'જુલજુલ'	
	[૧૧-૨૦-૧૮૫૭ : ૧૪-૩-૧૯૩૮]	૧-૮૭
૧૮૯	ડાહ્યાબાર્થ લ. પટેલ [૧૮૭૪ : ૨૨-૧૨-૧૯૨૬]	૬-૨૬
૧૯૦	કુંગરચી ધ. સંપદ [૨૨-૫-૧૮૮૨]	૬-૬૬
૧૯૧	ડોહરસાથ રં. મોહક [૨૩-૧-૧૯૦૨]	૧-૬૦
૧૯૨	તારાચંદ પી. અડાલજી [૧૭-૧૦-૧૮૭૭]	૨-૨૯
૧૯૩	તારાખહેન મોહક [૧૯-૪-૧૮૬૨]	૧-૬૧
૧૯૪	ત્રિકમલાલજી મહારાજ [૧૧-૮-૧૮૫૩]	૨-૧૨૩
૧૯૫	ત્રિજીવન ગૌ. બાસ [૨૨-૫-૧૮૮૮]	૨-૩૧
૧૯૬	ત્રિજીવન જ. શેઠ [૧૫-૧૨-૧૮૭૩]	૩-૩૬
૧૯૭	ત્રિજીવનદાસ પુ. લુહાર 'મુદરમ્' [૨૨-૩-૧૯૦૮]	૪-૧૨૭
૧૯૮	ત્રિજીવન પ્રે. ત્રિવેદી	
	[૨૩-૬-૧૮૬૫ : ૨૭-૭-૧૯૨૩]	૬-૨૮
૧૯૯	ત્રિજીવનદાસ ક. મનજીર [૩-૮-૧૮૬૩ : ૧૬-૭-૧૯૨૦]	૬-૩૦
૨૦૦	(ડો.) ત્રિજીવનદાસ મો. શાહ [૧૮૪૯ : ૩-૬-૧૯૦૩]	૬-૩૨
૨૦૧	દત્તાત્રેય બા. કોમેલકર [૧-૧૨-૧૮૮૫]	૨-૩૩
૨૦૨	દત્તાત્રેય બા. હિસકલકર [૧૮૬૨]	૭-૧૬૩
૨૦૩	દલપતરામ કા. કવિ [૨૧-૧-૧૮૨૦ : ૨૫-૩-૧૮૬૮]	૧૦-૪૬
૨૦૪	દલપતરામ પ્રા. ખખખર [૧-૧૧-૧૮૭૫ : ૧૪-૫-૧૯૦૨]	૬-૩૩
૨૦૫	દલસુખભાઈ ડા. માલવણિયા [૨૨-૭-૧૯૧૦]	૧૧-૧૬૦
૨૦૬	દામુબાઈ મા. સાંભાણી [૨૦-૧૧-૧૯૧૨]	૧૧-૧૬૨
૨૦૭	દામોદર કે. ભટ્ટ 'મુખાંશુ' [૨૫-૧૨-૧૯૧૩]	૧૧-૧૬૪
૨૦૮	દામોદર જી. બોટાદકર [૨૭-૧૧-૧૮૭૦ : ૭-૬-૧૯૨૪]	૬-૩૫
૨૦૯	દીપકબા દેસાઈ [૧૫-૮-૧૮૮૧ : ૧૬-૧-૧૯૬૬]	૨-૩૫
૨૧૦	દુર્ગારામ ચં. દવે (મહેતાજી) [૨૫-૧૨-૧૮૦૬ : ૧૮૭૬]	૧૦-૫૮
૨૧૧	દુર્ગાચંદર કે. શાસ્ત્રી [૨૪-૧-૧૮૮૨ : ૨૬-૬-૧૯૫૨]	૧-૬૩
૨૧૨	દુર્ગેશ ત. શુક્લ [૬-૬-૧૯૧૧]	૧૦-૩૨

ક્રમાંક	અંચિકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૨૧૩	દુર્લભ શ્યા. કુવ [૧૫-૬-૧૮૧૧ : ૧૯૩૪]	૯-૩૬
૨૧૪	દુર્લભજી ત્રિ. ઝવેરી [૩૦-૪-૧૮૭૮]	૪-૧૨૮
૨૧૫	દુલાભાઈ ભા. કાગ [૨૫-૧૧-૧૯૦૨]	૯-૧૨૦
૨૧૬	દુધેરાય છો. અંબરિયા [૨૫-૨-૧૮૬૮]	૩-૩૮
૨૧૭	દેવકૃષ્ણ પી. જોશી [૫-૧-૧૮૯૨]	૯-૧૨૧
૨૧૮	દેવચંદ્રભાઈ શેઠ [૨૪-૧-૧૮૮૨]	૮-૧૨૧
૨૧૯	દેવજી રા. મોહા [૮-૫-૧૯૧૩]	૧૧-૧૧૧
૨૨૦	દેવરાંકર વૈ. ભટ્ટ [૨૦-૧-૧૮૫૮ : ૨૨-૮-૧૯૨૨]	૯-૩૮
૨૨૧	દેવજીજી ક. પરમાર [૧૨-૧-૧૮૯૪ : ૧૩-૨-૧૯૧૧]	૧-૯૬
૨૨૨	દોલતરામ કૃ. પંડ્યા [૮-૩-૧૮૫૬ : ૩૦-૧૧-૧૯૧૫]	૯-૩૯
૨૨૩	ધનજીભાઈ હડીરભાઈ [૨૩-૩-૧૮૯૫]	૧૦-૩૪
૨૨૪	ધનપ્રસાદ અં. મુનશી [૩૦-૫-૧૮૮૮]	૩-૪૦
૨૨૫	ધનવંત ઓઝા [૨૩-૬-૧૯૧૨]	૧૧-૧૬૯
૨૨૬	ધનસંકર દિ. ત્રિપાઠી [૨૭-૮-૧૮૯૮]	૧-૯૮
૨૨૭	ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા [૨૦-૧૦-૧૮૯૦]	૧-૧૮૦
૨૨૮	ધીરજલાલ અ. ભટ્ટ [૧૪-૮-૧૮૮૯]	૨-૩૬
૨૨૯	ધીરજલાલ ટો. શાહ [૩-૩-૧૯૦૬]	૪-૧૨૯
૨૩૦	ધીરસિંહ વ. ગોહિલ [૨૦-૧૧-૧૮૮૪]	૪-૧૩૧
૨૩૧	ધીરુભાઈ પ્રે. ઠાકર [૨૭-૬-૧૯૧૮]	૧૧-૧૭૨
૨૩૨	નગીનદાસ ના. પારેખ [૩૦-૮-૧૯૦૩]	૫-૧૬૬
૨૩૩	નટવરલાલ ઈ. દેસાઈ [૧૮૮૬-૧૯૬૫]	૨-૪૦
૨૩૪	નટવરલાલ ક. વૈષ્ણવ [૧૮૯૦]	૩-૪૫
૨૩૫	નટવરલાલ કૃ. પંડ્યા 'ઉશનસુ' [૨૮-૬-૧૯૨૦]	૧૧-૧૭૭
૨૩૬	નટવરલાલ મૂ. વીમાવાળા [૩૦-૬-૧૯૦૦]	૪-૧૩૪
૨૩૭	નટવરલાલ ર. શાહ [૧૮૯૪]	૬-૬૯
૨૩૮	નયુસિંહ ક. ચાવડા [૧-૮-૧૯૦૬]	૭-૧૯૪
૨૩૯	(મહાત્મા) નયુસંગ ચર્મા [૧૧-૧૦-૧૮૫૮ : ૧૯૩૧]	૨-૪૨
૨૪૦	નયુરામ સું. શુક્લ [૧૮૬૧/૬૨ : ૧૯૨૨/૨૩]	૯-૪૦
૨૪૧	નરભેશંકર પ્રા. દવે ' કાઠિયાવાડી '	
	[૧૬-૬-૧૮૭૧ : ૨૦-૧૦-૧૯૫૨]	૧૦-૩૬
૨૪૨	નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ [૧૮૭૪]	૧-૧૦૨

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૩૦૦	પ્રાણશંકર પ્રે. બટ્ટ [૧૮૬૦/૬૧ : ૧૯૧૭/૧૮]	૧૦-૭૧
૩૦૧	ત્રિપ્રકાન્ત પ્રે. મણિપાર [૬-૧-૧૯૨૭]	૧૧-૨૦૩
૩૦૨	પ્રીતમરામ ત્ર. દેસાઈ [૨-૧-૧૮૯૧]	૪-૧૩૮
૩૦૩	પ્રેમશંકર હ. બટ્ટ [૩૦-૮-૧૯૧૪]	૧૦-૫૭
૩૦૪	ફતેહચંદ લાલન [૧૦-૩-૧૮૫૮-૬]	૮-૧૬૮
૩૦૫	ફિરોઝ શા. દાવર [૧૬-૧૧-૧૮૯૨]	૧૦-૫૬
૩૦૬	ફૂલચંદ ત્ર. શાહ [૧૮૭૮/૭૯]	૩-૫૨
૩૦૭	બચુભાઈ પો. રાવન [૨૭-૨-૧૮૯૮]	૨-૫૨
૩૦૮	બચુભાઈ પ્ર. શુક્લ [૪-૧૦-૧૯૦૫]	૬-૧૨૨
૩૦૯	બટ્ટાભાઈ શા. ઉમરવાડિયા [૧૩-૭-૧૮૯૯ : ૧૮-૧-૧૯૫૦]	૧-૧૨૬
૩૧૦	બાબલભાઈ ત્રા. મહેતા [૧૦-૧૦-૧૯૧૦]	૧૧-૨૦૬
૩૧૧	બહેચરલાલ ત્રિ. ખરેલ 'વિહારી'	
	[૨૨-૩-૧૮૬૬ : ૨૨-૧૧-૧૯૩૭]	૬-૫૨
૩૧૨	બહેરામજી મલગારી [૧૮૫૩ : ૧૧-૭-૧૯૧૨]	૬-૫૪
૩૧૩	બળવંતરામ ક. ઠાકોર [૨૩-૧૦-૧૮૬૬ : ૨-૧-૧૯૫૨]	૧-૧૩૧
૩૧૪	બાપાલાલ ગ. શાહ (વેવ) [૧૭-૬-૧૮૯૬]	૨-૫૪
૩૧૫	બાલકૃષ્ણ ત્રુ. જોશી 'જ્યોતિ' [૧૫-૮-૧૮૯૫]	૩-૫૪
૩૧૬	બાલમુકુન્દ મ. દવે [૭-૩-૧૯૧૬]	૧૧-૨૦૬
૩૧૭	બાલાભાઈ વી. દેસાઈ 'જ્યોતિષ' [૨૬-૬-૧૯૦૮]	૧૦-૬૨
૩૧૮	બાલાશંકર ઉ. કંથારિયા [૧૭-૫-૧૮૫૮ : ૨-૪-૧૮૯૮]	૮-૧૨૬
૩૧૯	(શ્રીમદ્) ભુદિસાગરજી [૩૧-૧-૧૮૭૪ : ૬-૬-૧૯૨૫]	૬-૫૫
૩૨૦	ભુલાખીરામ ચ. કવિ [૭-૧૧-૧૮૫૨ : ૧૮૬૬]	૬-૫૭
૩૨૧	(પંડિત) બેચરલાલ જી. યોશી [૨-૧૧-૧૮૯૬]	૨-૫૬
૩૨૨	(ડૉ.) ભગવાનલાલ ઈશી [૭-૧૧-૧૮૩૯ : ૧૬-૩-૧૮૮૮]	૬-૫૮
૩૨૩	ભગવાનલાલ લ. માંકડ [૧૮૯૨]	૩-૫૬
૩૨૪	ભગુભાઈ ક. ઠાકરારી [૧૮૭૧ : ૧૦-૬-૧૯૦૩ (!)]	૮-૧૩૧
૩૨૫	બલકૃષ્ણ ત્રા. જોશી [૨૬-૬-૧૯૦૩ : ૨૬-૧૨-૧૯૬૪]	૧૧-૨૧૩
૩૨૬	ભરતરામ શા. મહેતા [૧૬-૭-૧૮૯૪]	૨-૫૮
૩૨૭	ભવાનીશંકર ન. કવિ [૬-૬-૧૮૪૮ : ૩-૫-૧૯૨૧]	૬-૬૦
૩૨૮	ભાઈચંદ પૂ. શાહ [૨૫-૬-૧૮૭૬]	૨-૬૦.
૩૨૯	ભાઈશંકર ક. શુક્લ [૧૮-૧-૧૮૭૬]	૨-૬૨.

ક્રમાંક અધિકારીનું નામ

પુરેતક-પૃષ્ઠ

૩૩૦	ભાઈચંદર ના. બટ (સોલીસીટર)	[૧૩-૮-૧૮૪૫ : ૬-૩-૧૯૨૦]	૯-૬૨
૩૩૧	ભાનુસંકર બા. બ્યાસ ' બાદશાહી '	[૨૨-૫-૧૯૦૫ : ૧૫-૧૧-૧૯૧૩]	૧૧-૨૧૫
૩૩૨	ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા [૧-૬-૧૮૬૭ : ૨૦-૧-૧૯૪૮]		૧-૧૩૫
૩૩૩	ભારકરરાવ ગ. વિહાસ [૧૨-૭-૧૯૦૩]		૬-૧૨૩
૩૩૪	ભીખાભાઈ પુ. બ્યાસ [૧૮૯૯]		૪-૧૩૬
૩૩૫	ભીમજી હ. પારખ ' સુચીત્ર ' [૧૮-૧-૧૮૮૮]		૮-૧૬૦
૩૩૬	ભીમરાવ ભો. દિવેદિયા [૨-૧૦-૧૮૫૧ : ૧૩-૧-૧૮૯૦]		૮-૧૩૬
૩૩૭	ભુક્ષાભાઈ જી. દેસાઈ [૧૩-૧૦-૧૮૭૭ : ૬-૫-૧૯૪૬]		૮-૧૩૪
૩૩૮	ભોગીંદરાવ ર. દિવેદિયા	[૩૧-૩-૧૮૭૫ : ૨૭-૧૧-૧૯૧૭]	૬-૧૦૮
૩૩૯	ભોગીલાલ સુ. ગાંધી ' ઉપવાસી ' [૨૬-૧-૧૯૧૧]		૧૧-૨૧૮
૩૪૦	ભોગીલાલ કે. પટવા [૨૨-૩-૧૮૮૬ : ૧૭-૬-૧૯૪૫]		૩-૫૭
૩૪૧	ભોગીલાલ ત્રિ. વકીલ [૩૦-૧૨-૧૮૫૩-૬]		૬-૬૩
૩૪૨	ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા [૧૩-૪-૧૯૧૭]		૫-૧૬૯
૩૪૩	ભોળાનાથ સારાભાઈ [૨૩-૭-૧૮૨૨ : ૧૧-૫-૧૮૮૬]		૮-૧૩૮
૩૪૪	ભોળાજીંદર પ્રે. બ્યાસ [૨૫-૨-૧૯૧૮]		૫-૧૬૮
૩૪૫	મગનભાઈ ચ. પટેલ [૧૮૭૬ : ૧૯૩૦]		૧-૧૩૬
૩૪૬	મગનભાઈ જી. પટેલ ' પતીલ ' [૧૯૦૬]		૧૦-૬૫
૩૪૭	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ [૧૧-૧૦-૧૮૯૯]		૧૧-૨૨૧
૩૪૮	મગનલાલ ગ. શાસ્ત્રી [૭-૧૨-૧૮૭૩]		૪-૧૪૦
૩૪૯	મગનલાલ હ. ખખખર [૧૧-૧૧-૧૮૭૦]		૨-૧૨૪
૩૫૦	મગનલાલ ન. પટેલ [માર્ચ-એપ્રિલ ૧૮૫૯ - ?]		૧૦-૭૩
૩૫૧	મગનલાલ લા. દેસાઈ ' કાલક ' [૩૦-૫-૧૯૧૪]		૧૦-૬૭
૩૫૨	મગનલાલ લી. દિવેદી [૧૮૭૪/૭૫ : ૧૯૧૬/૨૦]		૬-૧૧૩
૩૫૩	મગનલાલ વ. શેઠ [૧૮૩૦ : ૧૧-૩-૧૮૬૮]		૬-૬૪
૩૫૪	મગનલાલ જી. પટેલ [૧૮૭૮/૭૯]		૨-૬૮
૩૫૫	મટુભાઈ હ. કાંટાવાળા [૧-૧૧-૧૮૮૦ : ૫-૧૧-૧૯૩૩]		૧-૧૪૩
૩૫૬	મણિભાઈ હ. દેસાઈ [?]		૬-૭૭
૩૫૭	મણિલાલ ઈ. દેસાઈ [૨૬-૬-૧૮૮૦]		૨-૭૩

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૨૪૩	નરસિંહભાઈ મુ. શાહ [૧૮-૧૨-૧૮૯૯]	૧૦-૩૬
૨૪૪	નરસિંહરાવ ભો. દિવેટિયા [૩-૬-૧૮૫૯ : ૧૪-૧-૧૯૩૭]	૧-૧૦૪
૨૪૫	નરહર દા. પરીખ [૭-૧૦-૧૮૯૧ : ૧૫-૭-૧૯૫૭]	૨-૩૭
૨૪૬	નરહરિ ખી શર્મા [૬-૪-૧૮૯૦]	૩-૪૧
૨૪૭	નર્મદાચંદ્ર દે. મહેતા [૨૩-૮-૧૮૭૧ : ૨૧-૩-૧૯૩૬]	૧-૧૦૮
૨૪૮	નર્મદાચંદ્ર ભા. પંડ્યા [૩૦-૮-૧૮૯૩]	૧-૧૧૨
૨૪૯	નર્મદાચંદ્ર ભો. પુરોદિત [૮-૮-૧૮૯૭]	૧-૧૮
૨૫૦	નર્મદાચંદ્ર સા. કવિ [૨૪-૮-૧૮૩૩ : ૨૫-૨-૧૮૮૬]	૫-૨૧૩
૨૫૧	નર્મદાચંદ્ર વ. દિવેદી [૨૬-૧૦-૧૮૯૨]	૧-૧૧૪
૨૫૨	નસિનકાંત ન. દિવેટિયા [૨૫-૮-૧૮૮૮ : ૨-૩-૧૯૨૫]	૬-૪૧
૨૫૩	નવસરામ જ. ત્રિવેદી [૧૧-૧૦-૧૮૯૫ : ૮-૫-૧૯૪૪]	૧-૧૧૫
૨૫૪	નવસરામ સ. પંડ્યા [૬-૩-૧૮૩૬ : ૭-૮-૧૮૮૮]	૧-૮૭
૨૫૫	નંદકુમાર જો. પાઠક [૨૩-૧-૧૯૧૫]	૧૧-૧૮૧
૨૫૬	નંદકુમાર જી. મહેતા [૨૧-૪-૧૮૩૫ : ૧૭-૭-૧૯૦૫]	૫-૨૧૬
૨૫૭	નાગરદાસ અ. પંડ્યા [૬-૨-૧૮૯૩]	૩-૪૨
૨૫૮	નાગરદાસ ઈ. પટેલ [૧૬-૧૨-૧૮૯૮]	૨-૪૯
૨૫૯	નાગરદાસ જો. પંડ્યા [૨૬-૧૧-૧૮૭૩]	૭-૧૬૫
૨૬૦	નાગેશ્વર કવિ [૧૮૫૫ ?]	૧-૧૦૧
૨૬૧	નાણુકલાલ નં. ચોક્સી [૨૫-૭-૧૮૯૧]	૩-૪૩
૨૬૨	નાયાલાલ ભા. દવે [૮-૬-૧૯૧૨]	૧૦-૪૧
૨૬૩	નારાયણ ભો. ખરે [૧૮૮૧ (?) : ૬-૨-૧૯૩૮]	૬-૪૧
૨૬૪	નારાયણ વિ. કચ્છર [૧૮૮૪-૧૯૩૮]	૬-૪૨
૨૬૫	નારાયણ હેમચંદ્ર [૧૮૫૫-૧૯૦૬]	૮-૧૨૫
૨૬૬	નારાયણચંદ્ર દે. વૈદ્યશાસ્ત્રી [૧૬-૬-૧૮૭૪ : ૨૩ ૬-૧૯૩૭]	૬-૪૫
૨૬૭	નિરંજન ન. ભગત [૧૮-૫-૧૯૨૬]	૧૧-૧૮૩
૨૬૮	નૃસિંહપ્રસાદ બ. વિલાકર [૨૫-૨-૧૮૮૮ : ૨૮-૫-૧૯૨૫]	૧૦-૬૬
૨૬૯	નૃસિંહપ્રસાદ (નાનાભાઈ) ડા. બટ [૧૧-૧૧-૧૮૮૨ : ૩૧-૧૨-૧૯૬૧]	૧-૧૨૦

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૨૭૦	(શ્રીમદ્) નૃસિંહાચાર્યજી [૨૯-૧૧-૧૮૫૩ : ૩-૮-૧૮૯૭]	૬-૧૦૪
૨૭૧	(મુનિશ્રી) ન્યાયવિજયજી [ઑક્ટો.-નવે. ૧૮૮૬]	૭-૧૬૬
૨૭૨	ન્દાનાલાલ ડા. મહેતા [૧૮૬૨]	૪-૧૩૭
૨૭૩	ન્દાનાલાલ ડા. કવિ [૧૬-૩-૧૮૭૭ : ૬-૧-૧૯૪૬]	૧-૧૧૬
૨૭૪	પન્નાલાલ ના. પટેલ [૭-૫-૧૯૧૨]	૧૦-૪૪
૨૭૫	પાલનજી બ. દેસાઈ [૧૮૫૧-?]	૧-૧૨૨
૨૭૬	પિતાકિન્નર કી. ઠાકર [૨૪-૧૦-૧૯૧૬]	૧૧-૧૮૬
૨૭૭	પીતંબર પટેલ [૧૦-૮-૧૯૧૮]	૧૧-૧૮૮
૨૭૮	પીરાજીજી જ. મર્ઝબાન 'પીળમ'	[૬-૫-૧૮૭૬ : ૧૧-૪-૧૯૩૩] ૬-૪૬
૨૭૯	પીંગળશી પા. નરેલા [૧૦-૧૦-૧૮૫૬ : ૪-૩-૧૯૩૯]	૬-૪૭
૨૮૦	(મુનિશ્રી) પુણ્યવિજયજી [૨૭-૧૦-૧૮૬૫]	૧૦-૬૮
૨૮૧	પુરુષોત્તમ જી. ભટ્ટ [૬-૬-૧૮૭૭]	૧૦-૪૭
૨૮૨	પુરુષોત્તમ વિ. માવજી [૧૧-૧૨-૧૮૭૬ : ૩-૭-૧૯૨૬]	૬-૪૮
૨૮૩	પુરુષોત્તમ શિ. ભટ્ટ [૮-૭-૧૮૬૬]	૩-૫૧
૨૮૪	પુષ્કર પ્ર. અંદરવાઝર [૬-૬-૧૯૨૦]	૧૧-૧૬૨
૨૮૫	પૂનલાલ ર. દલપાડી [૨૭-૬-૧૯૦૧]	૧૦-૫૦
૨૮૬	પૃથ્વીલાલ ક. શુક્લ [૧૬-૬-૧૮૬૫ : ૧૫-૧૧-૧૯૩૧]	૬-૫૧
૨૮૭	પોચાજી ન. પાલિયાલા [૨૫-૧૨-૧૮૭૬]	૬-૭૦
૨૮૮	પોપટલાલ ગો. શાહ [૬-૧૨-૧૮૮૮]	૧-૧૨૭
૨૮૯	પોપટલાલ જી. અંબાણી [૧૬-૧૧-૧૮૭૬]	૬-૭૧
૨૯૦	પોપટલાલ પ્રે. શાહ [૧૮૭૭/૭૮]	૨-૫૧
૨૯૧	પ્રગતરામ ન. રાવળ [૩-૫-૧૯૧૭]	૧૧-૧૬૭
૨૯૨	પ્રભુદાસ લા. ગોડી [૧૮૮૨]	૩-૪૮
૨૯૩	પ્રભુદાસ દ. દિવેદી [૧૫-૧૧-૧૮૬૨ : ૨૮-૨-૧૯૬૧]	૧૧-૧૬૬
૨૯૪	પ્રસન્નવદન જી. દીક્ષિત [?]	૬-૭૨
૨૯૫	પ્રહ્લાદ ચ. દીવાનજી [૨૮-૬-૧૮૫૧]	૧૦-૫૩
૨૯૬	પ્રહ્લાદ જી. પારેખ [૨૨-૧૦-૧૯૧૧ : ૨-૧-૧૯૬૨]	૬-૧૨૧
૨૯૭	પ્રાગજી ડોસા [૨૫-૬-૧૯૦૮]	૧૧-૨૦૧
૨૯૮	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક [૨૨-૮-૧૮૬૮]	૧-૧૨૫
૨૯૯	પ્રાણલાલ કી. દેસાઈ [૧૧-૫-૧૮૮૨ : ૧૬૫૧]	૩-૪૬

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૩૦૦	પ્રાણચંકર પ્રે. બદ્ [૧૮૬૦/૬૧ : ૧૯૧૭/૧૮]	૧૦-૭૧
૩૦૧	પ્રિયકાન્ત પ્રે. મણિપાર [૯-૧-૧૯૨૭]	૧૧-૨૦૩
૩૦૨	પ્રીતમરામ ત્ર. દેસાઈ [૨-૧-૧૮૯૧]	૪-૧૩૮
૩૦૩	પ્રેમચંકર હ. બદ્ [૩૦-૮-૧૯૧૪]	૧૦-૫૭
૩૦૪	ફતેદયંદ સાલન [૧૦-૩-૧૮૫૮-૧]	૮-૧૬૮
૩૦૫	ફિરોઝ ડા. દાવર [૧૬-૧૧-૧૮૯૨]	૧૦-૫૬
૩૦૬	ફલચંદ્ર જ. શાહ [૧૮૭૮/૭૯]	૩-૫૨
૩૦૭	બચુભાઈ પો. રાવન [૨૭-૨-૧૮૯૮]	૨-૫૨
૩૦૮	બચુભાઈ પ્ર. શુક્લ [૪-૧૦-૧૯૦૫]	૬-૧૨૨
૩૦૯	બટુભાઈ સા. ઉમરવાડિયા [૧૩-૭-૧૮૯૬ : ૧૮-૧-૧૯૫૦]	૧-૧૨૬
૩૧૦	બાબુભાઈ પ્રા. મહેતા [૧૦-૧૦-૧૯૧૦]	૧૧-૨૦૬
૩૧૧	બહેચરલાલ ત્રિ. પટેલ 'વિહારી'	[૨૨-૩-૧૮૬૬ : ૨૨-૧૧-૧૯૩૭] ૬-૫૨
૩૧૨	બહેરામજી મલખારી [૧૮૫૩ : ૧૧-૭-૧૯૧૨]	૬-૫૪
૩૧૩	બળવંતરામ ક. ઠાકોર [૨૩-૧૦-૧૮૬૬ : ૨-૧-૧૯૫૨]	૧-૧૩૧
૩૧૪	બાપાલાલ મ. શાહ (વેવ) [૧૭-૬-૧૮૯૬]	૨-૫૪
૩૧૫	બાલકૃષ્ણ ચુ. જોશી 'જ્યોતિ' [૧૫-૮-૧૮૯૫]	૩-૫૪
૩૧૬	બાલમુકુન્દ મ. દવે [૭-૩-૧૯૧૬]	૧૧-૨૦૬
૩૧૭	બાલાભાઈ વી. દેસાઈ 'જ્યોતિષ' [૨૬-૬-૧૯૦૮]	૧૦-૬૨
૩૧૮	બાલાચંકર ડી. કંથારિયા [૧૭-૫-૧૮૫૮ : ૨-૪-૧૮૯૮]	૮-૧૨૬
૩૧૯	(શ્રીમદ્) શુદ્ધિસાગરજી [૩૧-૧-૧૮૭૪ : ૬-૬-૧૯૨૫]	૬-૫૫
૩૨૦	ભુલાખીરામ ચ. કવિ [૭-૧૧-૧૮૫૨ : ૧૮૬૬]	૬-૫૭
૩૨૧	(પંડિત) બેચરલાલ જી. દોશી [૨-૧૧-૧૮૮૯]	૨-૫૬
૩૨૨	(ડૉ.) ભગવાનલાલ ઈશ [૭-૧૧-૧૮૩૯ : ૧૬-૩-૧૮૮૮]	૬-૫૮
૩૨૩	ભગવાનલાલ લ. ઝાંકડ [૧૮૯૨]	૩-૫૬
૩૨૪	ભગુભાઈ ક. કારભારી [૧૮૭૧ : ૧૦-૬-૧૯૦૩ (!)]	૮-૧૩૧
૩૨૫	ભદ્રકુમાર ચાંદિકા [૨૬-૬-૧૯૦૭ : ૨૬-૧૨-૧૯૧૪]	૧૧-૨૧૩
૩૨૬	ભરતરામ ભા. મહેતા [૧૬-૭-૧૮૯૪]	૨-૫૮
૩૨૭	ભવાનીચંકર ન. કવિ [૬-૬-૧૮૪૮ : ૩-૫-૧૯૨૧]	૬-૬૦
૩૨૮	ભાઈચંદ્ર પૂ. શાહ [૨૫-૬-૧૮૭૬]	૨-૬૦
૩૨૯	ભાઈચંકર ક. શુક્લ [૧૮-૧-૧૮૭૬]	૨-૬૨

ક્રમાંક	અય્યકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૩૩૦	ભાઈચંકર ના. ભટ્ટ (સોલીસીટર) [૧૩-૮-૧૮૪૫ : ૧-૩-૧૯૨૦]	૯-૬૨
૩૩૧	ભાનુચંકર બા. બ્યાસ ' બાદશાહી ' [૨૨-૫-૧૯૦૫ : ૧૫-૧૧-૧૯૬૩]	૧૧-૨૧૫
૩૩૨	ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા [૧-૬-૧૮૬૭ : ૨૦-૧-૧૯૪૮]	૧-૧૭૫
૩૩૩	ભારતરાવ ગ. વિહાસ [૧૨-૭-૧૯૦૩]	૯-૧૨૩
૩૩૪	ભીખાભાઈ પુ. બ્યાસ [૧૮૯૯]	૪-૧૩૯
૩૩૫	ભીમજી હ. પારખ ' સુચીત્ર ' [૧૮-૧-૧૮૮૮]	૮-૧૬૦
૩૩૬	ભીમરાવ ભો. દિવેદિયા [૨-૧૦-૧૮૫૧ : ૧૩-૧-૧૮૬૦]	૮-૧૩૬
૩૩૭	ભુદાભાઈ જી. દેસાઈ [૧૩-૧૦-૧૮૭૭ : ૧-૫-૧૯૪૬]	૮-૧૩૪
૩૩૮	ભોગી-દરાવ ર. દિવેદિયા [૩૧-૩-૧૮૭૫ : ૨૭-૧૧-૧૯૧૬]	૬-૧૦૮
૩૩૯	ભોગીલાલ સુ. ગાંધી ' ઉપવાસી ' [૨૬-૧-૧૯૧૧]	૧૧-૨૧૮
૩૪૦	ભોગીલાલ કે. પટેલ [૨૨-૩-૧૮૮૬ : ૧૭-૬-૧૯૪૫]	૩-૫૭
૩૪૧	ભોગીલાલ ત્રિ. વઘીલ [૩૦-૧૨-૧૮૫૩-૬]	૯-૬૩
૩૪૨	ભોગીલાલ જ. સડેસરા [૧૩-૪-૧૯૧૭]	૫-૧૬૯
૩૪૩	ભોળાનાથ સારાભાઈ [૨૩-૭-૧૮૨૨ : ૧૧-૫-૧૮૮૬]	૮-૧૩૮
૩૪૪	ભોળાચંકર પ્રે. બ્યાસ [૨૫-૨-૧૯૧૮]	૫-૧૬૮
૩૪૫	મગનભાઈ ચ. પટેલ [૧૮૭૬ : ૧૯૩૦]	૧-૧૩૯
૩૪૬	મગનભાઈ જી. પટેલ ' પતીલ ' [૧૯૦૬]	૧૦-૬૫
૩૪૭	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ [૧૧-૧૦-૧૮૯૯]	૧૧-૨૨૧
૩૪૮	મગનલાલ મ. યાત્રી [૭-૧૨-૧૮૭૩]	૪-૧૪૦
૩૪૯	મગનલાલ હ. ખખખર [૧૧-૧૧-૧૮૭૦]	૨-૧૨૪
૩૫૦	મગનલાલ ન. પટેલ [માર્ચ-એપ્રિલ ૧૮૧૯-૬]	૧૦-૭૩
૩૫૧	મગનલાલ લા. દેસાઈ ' કાલક ' [૩૦-૫-૧૯૧૪]	૧૦-૬૭
૩૫૨	મગનલાલ લી. દિવેદી [૧૮૭૪/૭૫ : ૧૯૧૯/૨૦]	૬-૧૧૩
૩૫૩	મગનલાલ વ. શેઠ [૧૮૩૦ : ૧૧-૩-૧૮૬૮]	૯-૬૪
૩૫૪	મગનલાલ ચ. પટેલ [૧૮૭૮/૭૯]	૨-૬૮
૩૫૫	મટુભાઈ હ. ઠાંટાવાળા [૧-૧૧-૧૮૮૦ : ૫-૧૧-૧૯૩૩]	૧-૧૪૩
૩૫૬	મણિભાઈ હ. દેસાઈ [?]	૬-૭૭
૩૫૭	મણિલાલ ઈ. દેસાઈ [૨૬-૬-૧૮૮૦]	૨-૭૩

ક્રમાંક,	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૪૧૪	(મદાત્મા) મોહનદાસ ક. ગાંધી	
	[૨-૧૦-૧૮૬૬ : ૩૦-૧-૧૯૪૮]	૨-૭૬
૪૧૫	મોહનદાસ ઘ. મહેતા 'સોપાન' [૧૪-૧-૧૯૧૧]	૬-૧૩૨
૪૧૬	મોહનદાસ પા. દવે [૧૦-૪-૧૮૮૩]	૧-૧૫૧
૪૧૭	મોહનદાસ ર. ઝવેરી [૩૦-૩-૧૮૨૮]	૪-૨૭
૪૧૮	મોહનદાસ ક. ભટ્ટ 'મોહિનીચંદ્ર',	
	[૨૨-૬-૧૯૦૧ : ૬-૮-૧૯૬૨]	૧૧-૨૩૨
૪૧૯	મણેશ ક. શુક્લ [૧૩-૩-૧૯૦૯]	૧-૧૫૯
૪૨૦	મણવંત સ. પંડ્યા [૧૯૦૬-૧૯૫૫]	૨-૮૬
૪૨૧	મણવંતરામ ગુ. નાયક [૬-૭-૧૯૦૯]	૧૦-૭૬
૪૨૨	મણીધર ન મહેતા [૨૪-૮-૧૯૦૯]	૧૧-૨૩૫
૪૨૩	મુસુકે બ. મોડિયા [૧૯૧૦]	૬-૧૩૩
૪૨૪	મધુનાથ ત્રિ ભક્ષમજી 'સકલિ' [૧૩-૧૨-૧૮૯૨]	૧૧-૨૩૮
૪૨૫	રણુભાઈ બ દીનાન [૨૧-૧૦-૧૭૬૮ : ૧૮૪૧]	૬-૭૭
૪૨૬	રણુભાઈદાસ મિરધરદાસ [૧૬-૧૦-૧૮૦૩ : ૨૩-૮-૧૮૭૩]	૪-૩
૪૨૭	રણુભાઈદાસ જં. પટવારી [૧૦-૮-૧૮૬૪]	૬-૧૩૫
૪૨૮	રણુભાઈભાઈ ■ દવે [૧૦-૮-૧૮૩૭ : ૧૯૨૩]	૮-૧૫૯
૪૨૯	રણુજિતરામ વા. મહેતા [૨૫-૧૦-૧૮૭૧ : ૫-૬-૧૯૧૭]	૬-૧૧૭
૪૩૦	રતિપતિરામ ઉ પડ્યા	
	[૧૨-૧૦-૧૮૯૩ : ૩૦-૧૧-૧૯૨૭]	૬-૭૬
૪૩૧	રતિલાલ ડા. બાયા [૨૦-૧૧-૧૯૦૮]	૧૧-૨૪૦
૪૩૨	રતિલાલ ના. તમા (શારદાપ્રસાદ વર્મા)	
	[૧૮-૬-૧૯૦૧]	૧૦-૭૮
૪૩૩	રતિલાલ મો. ત્રિવેદી [૨૪-૩-૧૮૯૪ : ૨૪-૪-૧૯૫૬]	૩-૬૬
૪૩૪	રતિલાલ વિ દલાલ [૨૬-૬-૧૯૦૮]	૭-૨૦૨
૪૩૫	(મુનિત્રી) રત્નચંદ્રસ્વામી [૧૮૮૦/૮૧ : ?]	૨-૬૫
૪૩૬	રત્નમણિરાવ બી ભોટે [૧૯-૧૦-૧૮૯૫ : ૨૪-૬-૧૯૫૫]	૨-૯૬
૪૩૭	રમણુભાઈ મ નીલકંઠ [૧૩-૩-૧૮૬૮ : ૬-૩-૧૯૨૮]	૮-૧૫૦
૪૩૮	રમણુલાલ ક માણિક [૨૧-૬-૧૮૯૫ : ૧૧-૧૨-૧૯૬૦]	૫-૧૭૪
૪૩૯	રમણુલાલ ન વઘીય [૧૧-૧૨-૧૯૦૮]	૫-૧૭૬
૪૪૦	રમણુલાલ ના શાહ [૧૮૯૮]	૨-૮૭

क्रमांक	अधिकारिनु नाम	पुस्तक-पृष्ठ
४४१	रमणुलाल पी. सोनी [२३-१२-१९०७]	५-१७६
४४२	रमणुलाल व. देसाई [१२-५-१८९२ : २०-६-१९५४]	१-१६०
४४३	रमणुकिराय अ. महेंता [५-६-१८८१]	२-६१
४४४	रमणुकिरास ज. हलास [१४-१०-१९०१]	२-८६
४४५	रमणुकिरास ज. अरासवाणा [१०-६-१९१५]	११-२४३
४४६	रमेश रं. धारेभान [जन्म. १८९८]	१-१६२
४४७	रविशंकर म. अंनरिया [२-५-१८६३ : मार्च १९४३]	१-१६३
४४८	रविशंकर म. ज्योशी [१-६-१८९७]	१०-८१
४४९	रविशंकर म. रावण [१-८-१८९२]	२-६३
४५०	रसिकलाल छो. परीभ [२०-८-१८९७]	११-२४६
४५१	रंगनाथ रां. धारेभान [१-१२-१८९४]	७-२०३
४५२	रंगीतलाल ज. सुतरिया [२०-२-१८८१]	४-१५३
४५३	रंजितलाल छ. पठया [४-११-१८९६]	१-१७५
४५४	रंभाजहेन गांधी [२७-४-१९११]	११-२५४
४५५	राजचंद्र र. पयालु (जीमहू राजचंद्र) [११-११-१८६७ : ६-४-१९०१]	८-१६५
४५६	राजेन्द्र सो. हलास [१२-१-१८८३ : ११-५-१९६२]	१-१६६
४५७	राजेन्द्र डे. साह [२८-१-१९१३]	११-२५७
४५८	राजचंद्र डा. शुक्ल [८-७-१९०५]	३-७०
४५९	रामनाथयलु ना. पाहक [२३-२-१९०५]	६-१३६
४६०	रामनाथयलु वि. पाहक [८-४-१८८७ : २१-८-१९५५]	१-१७०
४६१	रामप्रसाद डा. देसाई [१८७६]	३-७१
४६२	रामप्रसाद प्रि. ज्योशी [२७-६-१८९४]	११-२६०
४६३	रामप्रसाद मो. शुक्ल [२२-६-१९०७]	४-१५२
४६४	राममोहनराय ज. देसाई [२५-६-१८७३ : १९५१ डे १९५० ?]	१-१७३
४६५	रामलाल यु. मोदी [२४-७-१८९०]	१-१६८
४६६	रामचंद्र मो. लट [२७-७-१८७६]	६-७६
४६७	रुस्तमजु ज. चेमास्तर [२७-१-१८७०]	५-१६३
४६८	रूपचंद्र छ. जोषा 'संयित'	
	[१७-८-१८६६ : १३-१-१९३२]	६-७८

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૩૫૮	મણિલાલ જી. ભટ્ટ [૨૮-૨-૧૮૬૪ : ૧૮-૧૨-૧૯૪૭]	૧-૧૪૮
૩૫૯	મણિલાલ જી. પારખ [૧૮૫૫-?]	૭-૨૦૦
૩૬૦	મણિલાલ જી. ત્રિવેદી [૧૮૧૬/૧૭-?]	૬-૭૫
૩૬૧	મણિલાલ જી. દ્વિવેદી [૧૮૧૬-૧૭]	૨-૭૫
૩૬૨	મણિલાલ દ. પટેલ [૧૧-૮-૧૮૬૨]	૬-૭૪
૩૬૩	મણિલાલ ન. ડોશી [૨-૧૧-૧૮૮૨]	૧-૧૪૫
૩૬૪	મણિલાલ ન. દ્વિવેદી (એક વિદ્યાર્થી)	
	[૨૬-૬-૧૮૫૮ : ૧-૧૦-૧૮૬૮]	૧૦-૭૬
૩૬૫	મણિલાલ મો. ઝવેરી [૨૮-૧-૧૮૬૩ : ૨૦-૭-૧૯૪૨]	૩-૫૬
૩૬૬	મણિલાલ મો. પાદરાકર [૧-૪-૧૮૮૭]	૩-૬૩
૩૬૭	મણિલાલ મો. વૈદ્યાચારી [૩૧-૭-૧૮૫૬ : ૧૯૩૭/૩૮]	૬-૬૬
૩૬૮	મણિલાલ જી. ઠીકાણી	
	[૨૨-૧૦-૧૮૨૨ : ૧૦-૧૧-૧૮૮૪]	૧૦-૮૮
૩૬૯	મણિલાલ ર. ભટ્ટ 'કાન્ત'	
	[૧૬-૧૧-૧૮૬૭ : ૧૬-૬-૧૯૨૩]	૬-૬૬
૩૭૦	મધુવચ્ચરામ જી. હોશા [૨૮-૮-૧૮૪૮ : ૨૮-૧૨-૧૯૨૪]	૬-૬૯
૩૭૧	મનમોહનભાઈ પુ. ગાંધી [૫-૧૧-૧૯૦૧]	૨-૭૦
૩૭૨	મનસુખલાલ મ. ઝવેરી [૩-૧૦-૧૯૦૭]	૧૦-૬૯
૩૭૩	મનઃસુખરામ સુ. ત્રિપાઠી	
	[૨૩-૫-૧૮૪૦ : ૩૦-૫-૧૯૦૭]	૮-૧૪૪
૩૭૪	મનહરરામ હ. મહેતા [૧૬-૬-૧૮૭૭ : ૧૪-૩-૧૯૫૦]	૨-૬૩
૩૭૫	મનુ હ. દવે [૧૮-૬-૧૯૧૪]	૪-૧૪૨
૩૭૬	મનુભાઈ નં. મહેતા [૨૨-૭-૧૮૬૮]	૬-૧૨૫
૩૭૭	મનુભાઈ રા. પંચોળી 'દર્શક' [૧૫-૧૦-૧૯૧૪]	૧૦-૭૨
૩૭૮	મનુભાઈ લ. બેધાણી [૨૮-૧૦-૧૯૦૨]	૪-૧૪૪
૩૭૯	મયારામ ચંદુરામ [માર્ચ ૧૮૩૦-?]	૪-૬૨
૩૮૦	મદ્દાર જી. બેદર [૨૨-૫-૧૮૫૩ : ૪-૪-૧૯૦૬]	૮-૧૪૦
૩૮૧	મદમદ સાદિક [૧૯૦૧]	૧-૧૪૧
૩૮૨	મહમદઅલી ભોળાણી 'આબિડ' [૧૯૦૨ : ૧૪-૧૦-૧૯૩૪]	૬-૭૨
૩૮૩	મહાદેવ હ. દેસાઈ [૧-૧-૧૮૬૨ : ૧૫-૮-૧૯૪૨]	૨-૬૪
૩૮૪	(ડો.) મહાદેવપ્રસાદ જો. કંચારિયા [૨૭-૬-૧૮૮૬]	૬-૧૨૬

ક્રમાંક	અંથકારનું નામ	પુસ્તક-પૃષ્ઠ
૩૮૫	મહાશંકર હંદ્રજી દવે [૫-૪-૧૮૯૫]	૨-૬૭
૩૮૬	મહાસુખભાઈ સુ. શેઠ [૧૬-૬-૧૮૭૭]	૪-૧૪૬
૩૮૭	મહીપતરામ ર. નીલકંઠ [૩-૧૨-૧૮૨૬ : ૩૦-૫-૧૮૯૧]	૮-૧૪૬
૩૮૮	મહેરજીભાઈ મા. સુરા [૧]	૪-૧૫૧
૩૮૯	મંગળજી હ. ઓઝા [૧૮૭૦]	૬-૧૨૪
૩૯૦	(મુનિશ્રી) મંગળવિજયજી - [નવે.-ડિસે. ૧૮૭૬ : ૧-૩-૧૯૪૨]	૫-૧૭૧
૩૯૧	મંજુલાલ જ. દવે [૧૭-૬-૧૮૯૧ : ૧-૧૨-૧૯૧૪]	૧-૧૫૨
૩૯૨	મંજુલાલ ર. મજસુદાર [૧૬-૬-૧૮૯૭]	૧-૧૫૬
૩૯૩	માણેકલાલ ગો. જ્ઞેશી [૧]	૫-૧૭૦
૩૯૪	માધવજી ખી. મચ્છર [૬-૬-૧૮૯૦]	૧૦-૭૪
૩૯૫	માધવરાવ બા. દિવેટિયા [૨૦-૧૨-૧૮૭૮ : ૨૬-૫-૧૯૨૬]	૬-૭૩
૩૯૬	માધવલાલ ત્રિ. રાવળ [૫-૧૦-૧૯૦૪]	૩-૬૫
૩૯૭	માનસંકર પી. મહેતા [૨૧-૩-૧૮૬૩]	૨-૭૬
૩૯૮	માવજી દા. શાહ [૧૮-૧૦-૧૮૯૨]	૨-૧૨૭
૩૯૯	મુકુંદરાય વિ. પટ્ટણી ' પારાસર ' [૧૧-૨-૧૯૧૪]	૬-૧૨૭
૪૦૦	મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ [૭-૨-૧૮૯૮]	૧૧-૨૨૬
૪૦૧	મુરલીધર રા. ઠાકુર [૨૩-૨-૧૯૧૦]	૬-૧૨૮
૪૦૨	મૂલચંદ્ર ઘ. તેલીવાળા [૨૩-૬-૧૮૮૭ : ૨૬-૬-૧૯૨૭]	૬-૭૪
૪૦૩	મૂળજી કુ. વેઠ [૧૬-૮-૧૮૮૦ : ૧]	૬-૧૨૯
૪૦૪	મૂળજીભાઈ પી. શાહ [૧૯૧૦]	૮-૧૪૯
૪૦૫	મૂળચંકર પ્રે. બ્યાસ [૧૬-૧-૧૯૦૦]	૬-૭૮
૪૦૬	મૂળચંકર મા. ચામિક [૩૧-૧-૧૮૮૬]	૩-૬૭
૪૦૭	મૂળચંકર મો. ભટ્ટ [૨૫-૬-૧૯૦૭]	૧૧-૨૨૯
૪૦૮	મૂળચંકર હ. મુલાણી [૧-૧૧-૧૮૬૭]	૬-૧૩૦
૪૦૯	મેરી સેમ્યુઅલ સોલંકી [૨૧-૧૨-૧૯૦૩]	૩-૮૫
૪૧૦	મેહસુખમિયાં ઈ. કાદરી [૪-૧૧-૧૮૭૩]	૪-૧૪૮
૪૧૧	મેહરજીભાઈ મા. સુરા [૪-૪-૧૮૭૬]	૪-૧૫૧
૪૧૨	(મોલાના પીર) મોટામિયાં સૈયદ [૧૮૮૨]	૨-૧૦૯
૪૧૩	મોતીલાલ ર. ઘોડા [૨૫-૧૦-૧૮૭૫]	૨-૮૪

કેમાંક : - અંથકારનું નામ

પુસ્તક-પૃષ્ઠ

૪૬૯	રેવાશંકર ઓ. સોમપુરા [૨૬-૧૧-૧૮૯૫]	૨-૯૭
૪૭૦	લક્ષ્મણભાઈ કા. રામી [૧૮-૮-૧૯૦૮]	૩-૭૩
૪૭૧	લક્ષ્મીનારાયણ ર. બ્યાસ 'સ્વામ્ય' [૧૩-૧૧-૧૯૧૩]	૬-૧૩૬
૪૭૨	લક્ષ્મીનહેન ઓ. ડોસાણી [૧૮૯૭/૯૮]	૨-૯૬
૪૭૩	લતીફ ખાદિમ [૨૨-૬-૧૯૦૧]	૬-૮૦
૪૭૪	લલિતમોહન સુ. ગાંધી [૮-૫-૧૯૦૨]	૩-૭૪
૪૭૫	લાલશંકર ઉમિયાશંકર [૨૩-૮-૧૮૪૫ : ૧૯-૧૦-૧૯૧૨]	૮-૧૭૦
૪૭૬	લીનાવતી ક. મુનશી [૨૩-૫-૧૮૯૯]	૨-૧૦૦
૪૭૭	લાલુનહેન મહેતા [૧૭-૧૨-૧૯૧૫]	૧૧-૨૬૪
૪૭૮	વલ્લભજી બા. મહેતા [૧૮૮૫/૮૬]	૨-૧૦૨
૪૭૯	વલ્લભજી હ. આચાર્ય [૨૬-૬-૧૮૪૦ : ૧૧-૧-૧૯૧૧]	૭-૨૧૬
૪૮૦	વલ્લભદાસ પો. શેઠ [૧૮૫૬ : ૧૯૧૭]	૬-૮૨
૪૮૧	વલીમહમદ મોમીન [૧૮૮૨ : જુનાઈ ૧૯૪૧]	૬-૮૧
૪૮૨	વસંતરામ હ. શાસ્ત્રી [?]	૪-૧૫૫
૪૮૩	વાધજી આ. ઓઝા [૧૮૫૦ : ૫-૧-૧૮૯૬]	૬-૮૨
૪૮૪	વાડીલાલ મો. શાહ [૧૧-૭-૧૮૭૮ : ૨૧-૧૧-૧૯૩૧]	૬-૧૩૧
૪૮૫	વાસુદેવ રા. શેલત [૨૩-૬-૧૯૦૨]	૩-૭૫
૪૮૬	(શ્રી) વિજયકેસરસુરિ [૧૮૭૬/૭૭ : ૧૯૨૬/૩૦]	૬-૮૪
૪૮૭	વિજયરામ ક. વૈદ્ય [૭-૪-૧૮૯૭]	૧-૧૭૬
૪૮૮	વિજયલાલ ક. મુવ [૧૮-૭-૧૮૮૪]	૩-૭૭
૪૮૯	વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી [૩-૫-૧૮૮૬ : ૬-૬-૧૯૧૩]	૮-૧૮૦
૪૯૦	(મુનિશ્રી) વિજયેન્દ્રસુરિ [૧૮૮૦ : ૬-૫-૧૯૬૬]	૫-૧૭૬
૪૯૧	વિકૃતરાય ગો. બ્યાસ [૨૫-૧૦-૧૮૬૨]	૨-૧૦૪
૪૯૨	(લેડી) વિદ્યાનહેન ર. નીલકંઠ [૧-૬-૧૮૭૬ : ૭-૧૨-૧૯૫૮]	૩-૭૬
૪૯૩	(મુનિશ્રી) વિદ્યાવિજયજી [૨૧-૧૧-૧૮૯૧ : ૨૧-૧૨-૧૯૫૪]	૨-૧૨૮
૪૯૪	વિદ્યાશંકર ક. આચાર્ય [૨૮-૬-૧૮૫૮]	૨-૧૦૩
૪૯૫	વિનાયક નં. મહેતા [૩-૬-૧૮૮૩ : ૨૮-૧-૧૯૪૦]	૬-૮૫
૪૯૬	વિનોદિની ર. નીલકંઠ [૬-૨-૧૯૦૭]	૩-૭૬
૪૯૭	વિમળાગૌરી મો. સેતલવાડ [૨૧-૬-૧૮૯૩]	૧-૧૮૪

ક્રમાંક અંત્યકારનું નામ

પુસ્તક-પૃષ્ઠ

૪૯૮	વિંધુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી [૪-૭-૧૮૯૬]	૩-૮૦
૪૯૯	વિશ્વનાથ પ્ર. વૈષ્ણ [૨૬-૨-૧૮૬૩ : ૧૯૪૦]	૧-૧૭૮
૫૦૦	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ [૨૦-૩-૧૮૯૮]	૧-૧૮૦
૫૦૧	વિશ્વનાથ સ. પાઠક [૧૮૮૫-૧૯૨૩]	૬-૮૭
૫૦૨	વીરચંદ શ. ગાંધી [૨૫-૮-૧૮૬૪ : ૭-૮-૧૯૦૧]	૮-૧૮૬
૫૦૩	વેણીભાઈ જ. પુરોહિત [૩૧-૧-૧૯૧૮]	૧૧-૨૬૬
૫૦૪	વેણીભાઈ ઇ. ખૂચ [૧૮૯૯ : ૨૩-૧૨-૧૯૪૪]	૧૦-૬૨
૫૦૫	વૈકુંઠલાલ ત્રી. ઠાકોર [૨૦-૯-૧૮૮૫ : ૫-૨-૧૯૪૭]	૧૦-૬૪
૫૦૬	મજલાલ કા. શાસ્ત્રી [૨૬-૧૧-૧૮૨૫ : ૧૪-૧૧-૧૮૯૨]	૮-૧૮૮
૫૦૭	બોમૈશયંદ્ર જ. પાઠકજી	
	[૧૫-૩-૧૮૯૫ : ૨૩-૩-૧૯૩૫]	૩-૮૧
૫૦૮	શંકરપ્રસાદ ઇ. રાવળ [૨૬-૧-૧૮૮૭ : ૨૪-૪-૧૯૫૭]	૧-૧૮૭
૫૦૯	શંકરલાલ ગં. શાસ્ત્રી [૨-૫-૧૯૦૨ : ૧-૧-૧૯૪૬]	૬-૧૩૭
૫૧૦	શંકરલાલ મ. કવિ [૧૪-૨-૧૮૯૬]	૨-૧૦૬
૫૧૧	શંકરલાલ મ. પંડ્યા 'મણિકાન્ત' [૧૮૮૩/૮૪-૧૯૨૬/૨૭]	૯-૮૯
૫૧૨	અંબુપ્રસાદ ઇ. જ્ઞેષ્ઠીપુરા [૮-૧-૧૮૯૩ : ૨૩-૮-૧૯૬૨]	૧-૧૯૩
૫૧૩	શાંતિલાલ યુ. તોલાટ [૩૧-૭-૧૯૦૪]	૫-૧૮૧
૫૧૪	શાંતિલાલ સો. ઠાકર [૧૫-૬-૧૯૦૪]	૧૦-૮૩
૫૧૫	શારદાખેન સુ. મહેતા [૨૬-૬-૧૮૮૨]	૧-૧૮૫
૫૧૬	શિવકુમાર ગિ. જ્ઞેષ્ઠી [૧૬-૧૧-૧૯૧૬]	૧૧-૨૬૯
૫૧૭	શિવપ્રસાદ દ. પંડિત [૧૫-૮-૧૮૮૫]	૧-૧૯૦
૫૧૮	શિવચંકર પ્રા. શુક્લ [૧૯૦૮]	૧૦-૧૦૨
૫૧૯	(પં.) સ્વામજી કૃષ્ણ વર્મા [૪-૧૦-૧૮૫૭ : ૧૯૩૦]	૧૦-૬૭
૫૨૦	સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાં. મહેતા [૧૮૯૧/૯૨]	૫-૧૮૨
૫૨૧	સત્યેન્દ્રરાવ બી. દિવેદિયા	
	[૨૦-૪-૧૮૭૫ : ૨૩-૩-૧૯૨૫]	૬-૯૦
૫૨૨	સદ્ગદીન સૈયદ [૨૯-૫-૧૮૯૧]	૨-૧૧૦
૫૨૩	સરોજિની મહેતા [૧૨-૧૧-૧૮૯૮]	૨-૧૦૭
૫૨૪	સાકરચંદ મા. ઘડિયાળી [૧૭-૧૧-૧૮૭૭]	૬-૧૩૮
૫૨૫	સાકરલાલ અ. દવે [૨૬-૫-૧૮૮૬ : ૧૯-૧૨-૧૯૫૫]	૧-૧૯૪
૫૨૬	સાકરલાલ મ. કાપડિયા 'મધુકર' [૧૮૯૬/૯૭]	૬-૧૩૯

ક્રમાંક	અંધકારનું નામ	પુરેતક-પૃષ્ઠ
૫૨૭	સારાસાઈ મ. નવાળ [૨૬-૭-૧૯૦૭]	૬-૧૪૦
૫૨૮	સાંકળેશ્વર આશારામ [૧૮૧૪/૧૫: ૫-૬-૧૮૬૦]	૪-૭૨
૫૨૯	સીતારામ જે. સર્મા [૧૬-૮-૧૮૯૧: ૧૬૬૫૬]	૧-૧૬૫
૫૩૦	(પંડિત શ્રી) સુખલાલજી સં. સંધવી [૮-૧૨-૧૮૮૦]	૧૦-૮૬
૫૩૧	(સૌ) સુમતિ લ. શામળદાસ [૧૮૬૦: ૬-૭-૧૯૧૧]	૧૦-૧૦૧
૫૩૨	સુરસિંહજી ત. ગોહિલ 'કલાપી'	
	[૨૬-૧-૧૮૭૪: ૧૦-૬-૧૯૦૦]	૧૦-૧૦૩
૫૩૩	સુરેશ ચ. દીક્ષિત [૧૯૦૧]	૩-૮૪
૫૩૪	સુરેશ કુ. ગાંધી [૫-૧-૧૯૧૨]	૧૧-૨૭૪
૫૩૫	સુંદરજી ગો. ખેડાઈ [૧૦-૮-૧૯૦૫]	૫-૧૮૫
૫૩૬	સુંદરલાલ ના. જોશી [૧૨-૫-૧૮૮૮]	૫-૧૮૪
૫૩૭	સુર્યરામ સો. કેવાશ્રાપી [૧ : ૬-૪-૧૯૨૨]	૬-૬૧
૫૩૮	સોરાખજી મં. દેસાઈ [૧૫-૮-૧૮૬૫]	૧-૧૬૭
૫૩૯	સોરાખજી શા. જંગાળી [૧૮૭૧-૧૮૯૩]	૬-૬૧
૫૪૦	હરગોવિંદ પ્રે. ત્રિવેદી [૭-૭-૧૮૭૨: ૧૯૫૧]	૬-૧૪૧
૫૪૧	હરગોવિંદદાસ ઈ. પારેખ	
	[૩૦-૧૨-૧૮૭૬: ૨૨-૧-૧૯૩૪]	૬-૧૪૩
૫૪૨	હરગોવિંદદાસ દા. કાંઠાવાલા [૧૮૪૬-૧૯૩૧]	૧-૨૦૨
૫૪૩	હરજીવન સોમૈયા [૧૯૦૮: ૧૬-૭-૧૯૪૨]	૧૦-૧૧૦
૫૪૪	હરદાન પી. નરેલા [૩૧-૮-૧૯૦૨]	૬-૧૪૩
૫૪૫	હરભાઈ કુ. ત્રિવેદી [૧૧-૧૧-૧૮૬૨]	૧-૨૦૫
૫૪૬	હરસિદ્ધભાઈ વ. દિવેદિયા [૧૭-૨-૧૮૮૬]	૪-૧૫૬
૫૪૭	હરિનારાયણ ગિ. આચાર્ય [૨૫-૮-૧૮૬૭]	૧૦-૮૬
૫૪૮	હરિપ્રસાદ ગૌ. બહુ 'મરતકીર' [૧૮૬૭]	૩-૮૬
૫૪૯	હરિપ્રસાદ મં. ચાન્ડી [૧૭-૧૦-૧૯૧૬]	૧૧-૨૭૬
૫૫૦	હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ [૨૦-૧૧-૧૮૮૦: ૩૧-૩-૧૯૫૦]	૧-૨૭૬
૫૫૧	હરિરાય ભ. જૂય [૨૨-૮-૧૮૮૧: ૧-૬-૧૯૧૨]	૧-૨૦૮
૫૫૨	હરિલાલ ન. બ્યાસ [૨૦-૬-૧૮૬૩]	૪-૧૫૭
૫૫૩	હરિલાલ મા. બહુ [૧૮૭૩/૭૪: મે, ૧૯૨૮]	૬-૬૨
૫૫૪	હરિલાલ મૂલાણી [૨૭-૬-૧૮૮૧]	૬-૧૪૪
૫૫૫	હરિલાલ હર્ષદાસ કુવ [૧૦-૫-૧૮૫૬: ૨૬-૬-૧૮૮૬]	૭-૨૧૮

ક્રમાંક	અંધકારીનું નામ	પુરેતક-પૃષ્ઠ
૫૫૬	હરિવંશજી સુ. લાળાણી [૨૬-૫-૧૯૧૭]	૧૧-૨૮૧
૫૫૭	હરિશંકર ઓ. ઠાકર [૩-૩-૧૮૮૭]	૫-૧૮૭
૫૫૮	હરિશંકર મા. ભટ્ટ [૧૬-૫-૧૮૬૬ ! : ૨૮-૬-૧૯૨૮]	૬-૬૩
૫૫૯	હરિશંકર જી. ભટ્ટ [૬-૧૨-૧૯૦૬ : ૧૮-૫-૧૯૫૦]	૬-૧૪૫
૫૬૦	હરિહર પ્રા. ભટ્ટ [૩૦-૪-૧૮૯૫]	૬-૧૪૬
૫૬૧	હસમુખલાલ મ. ઠાણ [૧૨-૪-૧૯૦૫]	૩-૮૯
૫૬૨	હસિતકાન્ત દ. ખંડ [૨૬-૪-૧૯૨૧]	૧૧-૨૮૬
૫૬૩	દંસાખહેન મહેતા [૩-૭-૧૮૯૭]	૨-૧૧૫
૫૬૪	દાણ મહમદ અ. ચિવણ [૧૩-૧૨-૧૮૭૮ : ૨૧-૧-૧૯૨૧]	૬-૬૪
૫૬૫	દામિદમિયા ડો. સૈયદ [૧૮૯૨]	૫-૧૮૬
૫૬૬	દાશિમ મુસુફ ભર્યા 'ઝાર' રાંદેરી [૧-૧૧-૧૮૮૭]	૬-૧૪૭
૫૬૭	(મુનિશ્રી) દિમાશુવિજ્યજી	
	[અપ્રિત ૧૯૦૪ : ૧-૫-૧૯૩૭]	૫-૧૮૮
૫૬૮	દિંમતલાલ મ. અંબારિયા [૨-૧૦-૧૮૭૭]	૧-૨૧૦
૫૬૯	દિંમતલાલ સુ. શાહ [૨૧-૧-૧૯૦૬]	૨-૧૧૧
૫૭૦	હીરાચંદ ઠ. ઝવેરી [૭-૭-૧૯૦૧]	૬-૧૪૮
૫૭૧	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ [૨૬-૩-૧૮૮૨ : ૨૦-૬-૧૯૩૮]	૨-૧૧૨
૫૭૨	હીરાલાલ ર. કાપડિયા [૨૮-૭-૧૮૯૪]	૬-૮૧
૫૭૩	હીરાલાલ મ. શ્રોફ [૧૮૬૭ : ૩૦-૫-૧૯૩૦]	૬-૬૮

મહત્વની શુદ્ધિ

- પૃ. ૪૫ નીચેથી સાતમી લીટી—વારસદાર પછી અર્ધવિરામ મૂકો.
- પૃ. ૬૬ નીચેથી નવમી લીટી—‘વિવેકપૂર્વક’ વાંચો.
- પૃ. ૭૧ ૧૧ મી લીટીમાં ‘૩૨૮માં’ ને બદલે ‘૩૨૮માં’ જોઈએ.
- પૃ. ૭૫ ૧૦ મી લીટી ‘આપણને સુલભ કરી આપ્યા છે’ એમ નીચેથી નવમી લીટીમાં ‘પાસા’ ને બદલે ‘પાસાના’ ને
- પૃ. ૧૨૮ નીચેથી બીજી લીટીમાં ‘કર્ણવડી’ વાંચો.
- પૃ. ૧૪૧ ૧૭ મી લીટીમાં (૧૨મી કૃતિની પ્રકાશન સાલ) ૧૯૬૬ ના
- પૃ. ૧૪૩ ૨૨ મી લીટી ‘પડવામાં-છે’ એમ વાંચવી
- પૃ. ૧૫૩ ૧૦ મી લીટી ‘ગ્રોત્સાહ’ ને સ્થાને ‘ગ્રોત્સાહન’ જોઈએ
- નીચેથી બીજીમાં ‘ગીતરચનાઓથી’ જોઈએ.
- પૃ. ૧૬૩ કૃતિઓની યાદીમાં પ્રથમ બે કૃતિઓમાં ‘નાટક’ને ‘હાંસયકથા’ વાંચવું
- ‘સચિ’ ના ક્રમાંક ૧૩૫, ૧૪૩, ૧૭૨ અને ૩૬૧ ના સમય-વર્ષના નિર્દેશમાં ઉપરના સ્થાને બીજી રેખા વાંચવી
- પૃ. ૨૬૧ પર ‘સચિ’ વિશે કી સર્માં લખેલી નોંધની ૧૩ મી પંક્તિનો આકરો બપાયો છે તે ૫૭૩ જોઈએ.